

90/47.925)

2008 = 493

ԲԱԶՄԱՎԵՐ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ

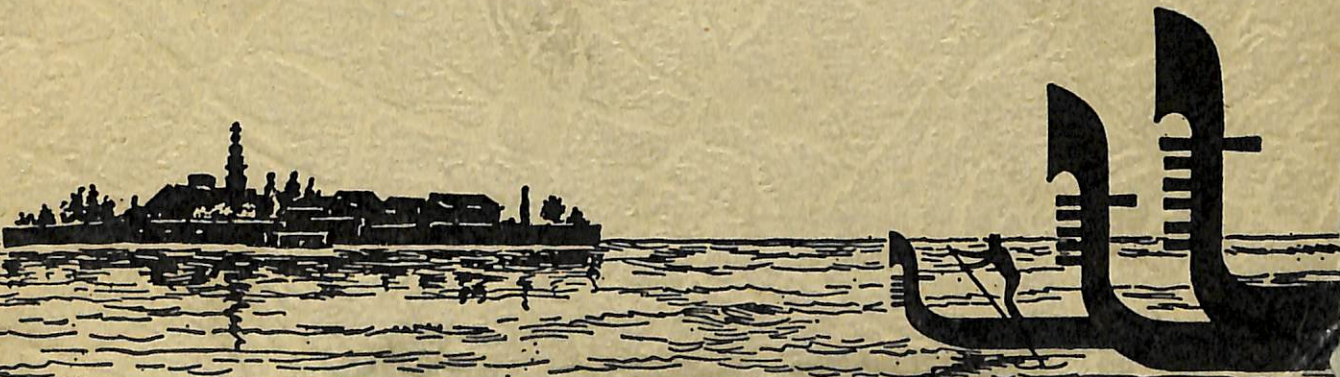
ՀԱՆԴԻՍ

REVUE

BAZMAVER

1-4

1983



ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Հ. Լ. Զ. - Կենսական հարցեր հայ
ամբողջական մշակոյթի մը համար 5

ԲՆԱԳՐԵՐ ԵՒ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԴԻԻԱՆԱԿԱՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐ

Հ. Ս. ձեմձեմյան. - Գէորգ Դալիր
Տէր Յովհաննիսեան (Պալատեցի) եւ
Միխայիլեանները (Վերջ) 11

Մ. Մինասյան. - Նորայր Ն. Բիւզան-
դացու կեանքը, հրատարակութիւննե-
րի եւ դիւանի ցանկը 39

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ. - Սա-
հակ Վրդ. Մակուեցի (Ծն. շուրջ 1630,
† 1702) 98

Հ. Ս. ձեմձեմյան. - Նոր միւրեք
Սարգիս Արքեպիսկոպոս Սարափեանի
մասին (Շար. 1) 132

ԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԼԸՏԵԱՆ. - Գրիգոր Նա-
րեկացի լեզուի սահմաններում մէջ
(Շար. 1) 175

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Հ. Մ. Ա. ՊԱՅԵԱՆ. - Ծիսական հաղոր-
դակցութեան հարցը ժԸ. դարում եւ
հայ կաթողիկէ Պատրիարքութեան
կազմութիւնը (Շար. 2) 215

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

Ճ. ԿՐԵՓՓԻՆ. - Ստուգաբանական բա-
ռարան մը հայերէնի հնդեւրոպական
բաղկարարներում (Շար. 1) 235

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

Ռ. Պ. ՖԻՆԱՅՅԻ. - Բառամբերային
հարցեր Աստուածաշունչի հայերէն
բարգմանութեան մէջ 327

ARTICLE DE FOND

P. L. Z. - Questions vitales pour
une culture arménienne intégrale 5

TEXTES

ET ETUDES

RECHERCHES D'ARCHIVE

P. S. DJEMDJEMIAN. - Gëorg
Dpir Tër Hovhannisean (Palate-
c'i) et les Mekhitaristes (Fin) 11

M. MINASSIAN. - La vie, les œu-
vres et le catalogue des archives
de Norayr N. Biwzandac'i 39

Mgr. G. AMADOUNI. - Sahak
Vardapet de Maku (Makuec'i)
(ca. 1630-1702) 98

P. S. DJEMDJEMIAN. - Nou-
veaux matériaux concernant l'ar-
chevêque S. Sarafean (Suite 1) 132

LITTERATURE

K. BELEDIAN. - Grigor Nare-
kac'i dans les limites du langage
(Suite 1) 175

HISTOIRE

P. M. ABAGIAN. - La questione
della «communicatio in sacris» nel
sec. XVIII e la formazione del pa-
triarcato armeno cattolico (cont. 2) 215

LINGUISTIQUE

J. GREPPIN. - An Etymological
Dictionary of the Indo-european
Components of Armenian (Cont. 1) 235

COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS

LINGUISTIQUE

R. B. FINAZZI. - Problemi les-
sicali nella traduzione armena
della Bibbia 327

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՀԻՄՆՈՒԱԾ 1843ԻՆ

19.02.2013

2008

493



ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ – ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ – ԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ՃԻԱ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1-4

1983

ՌԵԼԲ – ՌԵԼԳ

ՎԵՆԵՏԻԿ – Ս. ՂԱԶԱՐ

BAZMAVEP

REVUE D'ÉTUDES ARMÉNIENNES

FONDÉE EN 1843

Vol. CXLI, N° 1-4

1983

SAINT-LAZARE
VENISE

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ
ACADEMIA ARMENA SANCTI LAZARI

Խմբագրութիւնս իւրաքանչիւր յօդուածի հեղինակին կը թողու արտայայտուած գիտական կարծիքներու պատասխանատուութիւնը, զմեծաւորով հանդերձ հետազոտական մակարդակի վրայ իւրաքանչիւրին ներքին արժէքը:

La Rédaction laisse aux différents auteurs la responsabilité des opinions exprimées dans leurs articles, sans vouloir préjuger de la valeur intrinsèque de ces derniers au niveau de la recherche.

Կը հրատարակուի «Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեամբ» նպաստով
Publié avec le concours de la «Fondation Calouste Gulbenkian»

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ARTICLE DE FOND

ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
ՀԱՅ ԱՄԲՈՂԶԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՄԸ ՀԱՄԱՐ

Պատմութեան հանրայայտ երեւոյթներէն մէկն է՝ մըշակութային բարգաւաճման շրջաններուն զուգադիպութիւնը քաղաքականօրէն ծաղկեալ, գոնէ անդորր ժամանակներու հետ:

Կարելի է անշուշտ նշել բացառութիւններ պատմական յեղաշրջումի այս օրէնքին, եւ այդ՝ յատկապէս նոյնիման մեր ազգային պատմութենէն, ուր եթէ Բագրատունեաց, Կիլիկեան կամ Զաքարեան իշխանապետութեան տարիները նշած են մշակութային հուժկու նուաճումներ, բայց ասոնց կողքին մեր հոգեկան-իմացական անցեալը լուսաւորուած է նաեւ արտակարգ փայլիւններով՝ մերթ քաղաքականօրէն ոչ բոլորովին յուսադրիչ պայմաններու ներքեւ: Բա՛ւ է մտաբերել ԺԷ.-ԺԸ. դարերու գեղարուեստական-մտաւորական վերածնունդը, եւ ամէնէն աւելի անշուշտ՝ մեր բովանդակ մշակութային պատմութեան այն բացարձակապէս իւրայատուկ էջը, Գիրքերու գիւտը՝ իրեն անմիջականօրէն հետեւող ու գրեթէ դար մը պարփակող գրական եռուն կենսունակութեամբ: Մեր ամենահարագատ ազգային ինքնակենդանագրին (self-image) ամէնէն ինքնարուն հայեացումներէն մէկը բնութագրող այս պարագան եթէ կ'ընձեռէ, մէկ կողմէ, յոյսի ամուր կռուան մը՝ լաւատես վստահութեամբ մը նայելու ապագային, բայց եւ այնպէս

433-84

չի կրնար ձերբազատել ո՛չ մէկերնիս, իբրեւ գիտակից ու պարտանանաչ մասնիկները հայ հաւաքականութեան, լըրջօրէն եւ ֆննականօրէն եւ անաչառօրէն խորհելէ՝ իր էութեամբ ու կառոյցներով՝ ժողովուրդներու պատմութեան մէջ այն շատ եզակի, բայց մեր ժողովուրդի գոյութեան հետ ալ ա՛յնքան ներքնօրէն շաղախուած երեւոյթին վրայ, գոր կը կոչենք *Սփիւռք*:

Հոս մեր նպատակը չէ անդրադառնալ՝ սփիւռքի իրադրութեան հետ աւելի կամ նուազ յարակցող, ուղղակի կամ անուղղակի առնչող ֆաղափացիական, ֆաղափական, տընտեսական կամ ընկերային հարցերուն վրայ: Եւ այս՝ ոչ երբեք իբրեւ արդիւնք թերագնահատումի սոյն եւ նման ազդակներու կարեւորութեան, այլ մանաւանդ այն համոզումին համար՝ որ եթէ Սփիւռքը յաջողի պահպանել մշակութային իր կենսունակութիւնը ի հեճուկս ամէն խոչընդոտի, ֆաղափական կամ տնտեսական եւ կամ ուրիշ կարգի նոյնիսկ ձախաւեր ազդակներ պիտի չկարողանան երբեք վերջակէտը դնել հայ ինքնութեան գոյատեւման՝ տուեալ հորիզոնի մը տակ, վկայ՝ նոյնիման մեր դարաւոր ինքնակենսագրութիւնը:

Պարզ է որ մշակութային ինքնութեան մը հարցը, մեր հայ իրականութեան մէջ, ամէնէն հրատապ ձեւով կը ներկայանայ այսօր սփիւռքեան փերուն վրայ: Եթէ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ այս հարցը հրատապ հանգամանք կը պարզէր միայն «արեւմտեան» սփիւռքին նկատմամբ – «արեւմտեան» եզրը ընդունելով այստեղ ո՛չ իբրեւ գուտ աշխարհագրական, այլ գլխաւորապէս իբրեւ ընկերամշակութային կառոյցի իմացում –, այսօր չի կրնար վրիպիլ ո՛չ մէկ ուշադիր դիտորդի աչքէն թէ ի՛նչպէս կը սկսի հրատապ դառնալ այդ հարցը՝ նաեւ արեւելեան կամ աւելի ճիշտ միջին արեւելեան մեր գաղութներուն համար:

Մէկ կողմէ գաղթի յարանուն երեւոյթը իբր հետեւանք ֆաղափական աննպաստ պայմաններուն, միւս կողմէ հայերէն լեզուի ուսուցման տակաւ տկարացումը ինչ ինչ մեծաթիւ գաղութներու մէջ, մանաւանդ թէ նոյնիման հա-

յախօսութեան ետ ընկրկումը որոշ տեղեր, լուրջ հարցականներ կը սկսին դնել այդ գաղութներու ապագային նըկատմամբ:

Չենք խորհիր, առ այժմ, դէմ դիմաց գտնուիլ ահագանգային կացութեան մը հետ, բայց կը կարծենք նաեւ՝ թէ կարելի չէ անտեսել ախտանիշներուն լրջութիւնը: Արդարեւ, մինչ «արեւմտեան» սփիւռքին համար «հայերէնի հարց»ը եթէ կը ներկայանայ հիմնապէս՝ իբրեւ որեւէ ձեւով կարենալ հայերէն արտայայտուելու հարց մը, մնալով ուրեմն ամենատարրական կամ նախնական աստիճանի մը վրայ, ապա Միջին Արեւելքի ի բնէ հայախօս մէկէ աւելի կարեւոր գաղութներուն համար՝ այսօր կը սկսի հայերէնը հարց դառնալ արդէն իբր գրական արտայայտութեան լեզու: Այս մէկը առաջին կանխանշան մ'է, դժբախտաբար, այդ գաղութներու կազմախօսութեան մէջ տեղի ունեցող փոփոխութիւններու, որոնք մեծ մասամբ արդիւնք են նոյն գաղութներու անմիջական շրջապատին մէջ առաջ եկած վերիվայրումներուն, անակնկալ կամ յաջորդական յեղաշրջումներուն:

Մեր կարծիքով, հայ Սփիւռքի մշակութային ինքնութիւնը հետաքրքրող առաջնահերթ հարցերու կարգին՝ երբեք հարցեր *նախապայմանային* դրութիւն մը կը պարզեն, որոնք միեւնոյն ատեն աւելի կամ նուազ զկծեցուցիչ տագնապի մը նշաններն ալ կը կրեն.

Ա. Հայերէն լեզուի երբումները առ հասարակ՝ իր արեւելեան կամ արեւմտեան գրական արտայայտութիւններով:

Բ. Յատկապէս արեւմտահայերէնի տագնապը, արդիւնք՝ Միջին Արեւելքի ֆաղափական ճգնաժամին, ուր այլեւս անհրատես կամ միամիտ յաւակնութիւն մը չէր հին օրերու նոր Պոլսոյ մը ձեւաւորումը ակնկալել:

Գ. Տակաւին բաւական ցանցառ ու դեղեկոտ ֆայլերով, բարեբախտաբար, բայց ո՛չ ալ այլեւս արհամարհելի տարածքներով երեւումը սփիւռքի գրաւոր արտայայտու-

թեան մէջ Մեսրոպեան ուղղագրութենէն ուծացումի երեւոյթին:

Անշուշտ մակատագրի հեզնանք մ'ալ ասիկա, քանի որ յանախ այդ երեւոյթին ռահվիրայ կը հանդիսանան հայրենաթող մարդիկ, որոնք լիաժ հայրենի հողն ու երկինքը, կարծես չունենային հետերնին բերելիք ուրիշ որեւէ յիշատակ կամ պաշար՝ բայց եթէ այդ ազաւաղուած գրեւորները:

Վերլուծումի եւ խորհրդածութեան ընդարձակ նիւթեր, որոնց իւրաքանչիւրին վրայ կը յուսանք յաջորդաբար վերադառնալ աւելի մանրամասնօրէն:

Հ. Լ. Զ.

ԲՆԱԳՐԵՐ

ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

TEXTES ET ETUDES

ԳԵՈՐԳ ԴՊԻՐ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
(ՊԱԼԱՏԵՑԻ)
ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԸ

(Շար., տես «Բազմավեպ», 1982. 3-4, էջ 294-319)

ԳԵՈՐԳ ԴՊԻՐ ՊԱԼԱՏԵՑԻԻ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

20.

Գերապատիւ Հօր իմոյ Տեառն Միջայէլի,
յարդոյ Վարդապետի զՍուրբ Աջն սիրով համբուրեալ,
զօրհնութիւնն հայցեմ փափաղմամբ

Երեւոյ ժամանեաց տրակ յարդութեանդ աստ առ նուաստութիւն
իմ ընդ Վ. Հ. Գէորգեայ, որ եւ նա ձեռամբ Պօղոս Աղային՝ Հասոյց
առ իա, զոր տեսեալ մեծապէս ուրախացայ իբրեւ ի վերայ ազնիւ
ինչ եւ մեծագին պիտի, եւ ընթերցեալ կարի բերդրեցայ ի հողի եւ
ի մարմին, եւ վերահասու եղէ գրեցերոյ ի նմա զխառնութեանն,
ուր ասացեալ էիք եթէ Հ. Ստեփաննոս Վրդ.Ն² պրեաց առ քեզ ի մօ-
տոյ վասն բանի Փերմոնի եւ մինչեւ ցայժմ պատասխանի ինչ ոչ ըն-
կալաւ առ ի ձէնջ:

Զոր իբրեւ լուայ՝ կարի զարմացայ թէ զի՞նչ արդեօք պատահեաց
թղթոյն մերոյ, որ չեհաս առ յարդութիւն նորին: Եւ ապա զթիւ
աւուրց ամսոցն երկաքանչիւրոց ճշդիւ քննեալ եւ հաչիւ արարեալ,
բացայարտակի ինձ ծանուցեալ ցուցաւ, որ զկնի ոչ բարում աւուրց
դրութեան տրակին ձերոյ, եւ մերն եւս առ ձեզ հասեալ է:

Քանզի ես ի յԱյրիլի 23երորդումն գրեալ թղթոյ նորին զպա-
տասխանին, իակոյն ընդ հասանելն ի ձեռս իմ գրեալ ետու Պօ-

1. Պօղոս Աղայ Ինճիճի Միջայէլեան, հայրն է Աղեքսանդր եւ Ղուկաս Ինճիճեան-
ներու:
2. Հ. Ստեփաննոս Ազոնց:

զոս Աղային, զոր եւ նա այդը յղեաց առ ձեզ, ուր լիով գրեցաւ զոր ինչ հարկն պահանջէր:

Ապա յետ այսր առեմ եթէ սխալ ինչ եղեալ իցէ եւ չէ հասեալ առ ձեզ թուղթն մեր, կրկին անգամ գրութեամք իւրք ծանուցէք, զի դարձեալ պատասխանին գրեսցի:

Ձեկուցէք եւս ինձ եթէ ե՞րբ առ ձեզ սրբագիր օրինակն Եզնրկայ Կողբացոյ, զոր առաքեցի առ ձեզ, որ յօրինակէ անտի ուստի տըպեալն էր՝ մտադիւր զգուշութեամք սրբագրեալ, զրչեայ օրինակին յար եւ նման եղեւ:

Որ եւ այժմ կայ առ իս թուղթ մի Ներսէսի Լամբրոնացոյն առ Յուսիկ ոմն արղելական միայնակեաց, գրեալ յԱնտիոք քաղաք, ի պատասխանի նորին թղթոյն. զոր թէ չունիք այդը՝ առ ձեզ յղելոց եմ:

Եւ փոյթ մեծ ունիմ զՏին բանս պիտանի արանցն ազգին մերոյ ստանալ, բայց ժամանակի պէտք են: Ձեմ մոռացեալ եւս զԼամբրոնացոյն Աստուածածնի փառն, զոր տեսեալ եմ երբեմն, որոյ սկիզբն է «Պարտական դատիմ» եւ այլն:

Գտի եւս աստէն և զՄեկնութիւնն Մատթէի Աւետարանին ի Շնորհալոյն, մինչ ի Մի համարիքն արարեալ, եւ ի Ծործորեցոյն Յուաննու լրացուցեալ. զնոյն եւս եթէ կամիցիք, գրով Պօղոս Աղային զեկուցէք, զի գրել տաց լուրեայն հմտավարժ գրչի ումեք, որ կարծեմ թէ ի չափ լիակատար մեծագիր նարեկի լինի:

Եւ այսպէս ծանուցեալ զլիտաւորութիւն բանիցս գրելոց, ողջ լերուք յամայր ամս ամենայն բարութեամբք ի պարծանս հայասեռ ազինս, եւ իմս նուաստի

Կոստանդնուպօլսեցոյ
Գեորգայ անարժանի

1784, ի Հոկտեմբերի 28

(Յ. Գ.)

Գերյարդոյ Արքայ Հօր մերում զաստուածարեալ Աջն համբուրեալ՝ զօրհնութիւնն հայցեմ ըզձիւ:

21.

Գերասպատիւ Հօր իմոյ Տեառն Ստեփաննոսի Վարդապետին Ագոնց մեծաւ խոնարհութեամբ զտուրք Աջն համբուրեալ զօրհնութիւնն հայցեմ

Ձկնի տրոյ յայտ լիցի յարգութեանդ, զի զծրարն զոր խոստացեալ էի յղել, ահաւասիկ կնքեալ յանձնեցի Վ. Հ. Յարութիւն Վրդ.ին Մաղաքեան՝ առաքել առ ձեզ, յորում կան այսոքիկ. այսինքն զըր-

չազիր օրինակն Վարդանայ Աշխարհագրութեանն, եւ տետրն Պատրիարքացն Կոստանդնուպօլսի, եւ այլ տետր վասն նախնի եւ արդի որպիսութեանն Բիւզանդիոյ. եւ զիրք մի եւս զրչեայ, զոր ես գրեալ եմ ընդ ժամանակս ժամանակս, որ պարունակէ զպէսպէս իրս, որոյ սկիզբն է Աշխարհագրութիւնն Խորեմացոյն, եւ այլ իրք հետ գհեոէ ի նմա գրեալք: Եւ Թուղթ ոմանք ի հոռմէական Քահանայապետաց առ մերայինս առաքեալք, յորոց ոմանք ոչ գոն առ ձեզ, եւ ոմանք եւս թէպէտ գոն առ ձեզ, բայց եւ այս ոչ սակաւ օգուտ զործէ՝ ի բաղդատեղն ձեր զսոսա ընդ ձերոցն օրինակաց:

Սակայն աղաչեմ զի ի բարգաւառեղն ձեր զգիրքն զայն ընդ ձերոցն օրինակաց եւ յիմումս, եթէ ուրեք ուրեք զտանիցին թերութիւնք կամ սխալմունք, աղաչեմ զի ի լուսանցսն մանրիկ գրով նշանակեալ ուղղագրեսցիք, եւ այնպէս ապա զգիրքն ծրարեալ եւ կնքեալ՝ առ իս յղեսցիք, զի հաւատարմարար եկեալ ժամանեցէ աստ:

Փոյթ մեծ ունիմ վասն զտանելոյ եւ գրելոյ նաեւ զՇարախարգութիւն քազաւորացն Պարսից՝, զոր թէ զտանիցեմ եւ զայն վաղվաղակի գրեալ՝ առ ձեզ հասուցանել ո՛չ երբեք հեղգացայց: Եւ թէ ասիցէք ընդէ՞ր խոստումն կանուխ եւ կատարումն իրացս անպան եղեւ, զիտասցիք զի զիպուած մահուան ծնողին իմոյ վրիպեցոյց զիս ի նպատակէ անտի յոր ուշ եղեալ զիտէի, վասն որոյ եւ իրացս առ ձեզ եկաւորութեան յամուրդ եղեւ. անմեղադիր լինել հայցեմ: Ողջ կացցիք ի պարծանս մտերիմ բարեկամաց եւ մանաւանդ իմ, որ եմ նուաստ ծառայ ձերում յարգութեան

Գեորգ անարժան Տէր Յովհաննիսեան

Ի Կոստանդնուպօլսիս

ՌՄԼԳ (1785), Դեկտեմբերի 22

(Յ. Գ.)

Վ. Հ. Աղէքսանդրոսին եւ Վ. Հ. Ղուկասուն տիրալիր ողջոյն ընծայեալ, համբուրեմ զաստուածարեալ Աջս նոցին:

1. Պարսից թագաւորներու անունները եւ ցանկը՝ Հ. Միքայէլ Չամչեանի Հայոց Պատմութեան համար էր՝ որ կը փնտուէին նոյն շրջանին:

22.

(Առանձին բուլբի մը վրայ)

Յերբեմն ժամանակի տեսեալ եմ զրչեայ գիրք մի հնագոյն, եղծեալ եւ խանդարեալ, բայց որքան ինչ մնացեալ էր եւ կարացի հանել՝ այս է:

Թուղթ Հայրապետին եւ Պապուն Հռոմայ, առ Տէր մեր Գրիգորիս Կթորկս. Հայոց, ընդ որ առաքեցաւ եւ այս ձեռնադրութեան եւ կարգաց եկեղեցւոյ գիրքս ի նոյն Հայրապետին առ մեզ. Լուսիոս Եսրս. ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, ամենապատուական եղբարց՝ Գրիգորի Կաթողիկոսի եւ ամենայն Արքեպիսկոպոսաց եւ Աբրայից, սրբուց սիրելեաց, եւ ամենայն առաջնորդաց երեղեցւոյ եւ ամենայն կլերիկոսաց, եւ ամենայն լրմանդ Հայոց ժողովոյ, ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն, քրիստոնէից ամենեցուն միաբանական օրհնութիւն եւ այլն...: Գրեցաւ նամակս ի Վրասնն (sic) եւ տուաւ ի Դեկտեմբերի յերրորդն օրն: (Թուղթ մի եւս):

Թուղթ Հայրապետին Հռոմայ, զոր գրեաց ընդ զօրսն եւ ընդ թագաւորսն որք եկին յայտոյս ծովու՝ փրկել զքաղաքն Երուսաղէմ, յետ երկն ամաց զերութեանն. Կլեմէս Եպիսկոպոս ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, պատուական եղբոր մեր Գրիգորի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն. Խրատն զոր յԱստուծոյ արդար դատաստանէն աշխարհդ արեւելից ի ժամանակս մեր ընկալաւ, հաւատամք զի առաւել ցաւ է ի տրտի քում՝ մերձաւոր դուրով երկրին, եւ ունկնդիր վշտին եւ չարչարանացն զոր կրեն: Քանզի եւայլն...: Գրեցաւ ի Հռոմ, ի Լադրանն, նախ քան զչորս Կաղանդացն Յունիս ամսոյ, եւ յերկու ամն եպիսկոպոսութեան մերոյ:

Եւ միւս եւս: Կլէմ Եպիսկոպոս ծառայ ծառայից Աստուծոյ, Գրիգորի Կաթողիկոսի Հայոց՝ ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն: Հաւատամք եթէ անմոռաց ունիս ի մտի զԼուսիոս Պապն, որոյ յիշատակն երանութեամբ, որ նախ քան դմեզ: Ըստ ինզորոյ ձեր...: Գրեցաւ ի Լադրանն...:

Ապա զրի. Առ Պարոն մեր Լեւոն, որ ի առն ժամանակս էր ի յիսոյ Կիլիկիոյ եւ Սաւրիոյ եւ յերանց սոցին: Կլէմէս Ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ՝ մեք աիրեալ որդւոյ մեծապատիւ ի շխանի Լեւոնի Լեւոնցոյ, ողջոյն եւ առաքելական օրհնութիւն: Խրատն զոր յԱստուծոյ արդար դատաստանէն...: Եւ ապա յետ քանի մի բանից պատմադրարար յիշատակելոյ ի Ներսիսէ Լամբրոնացւոյն, ապա ի վերջն ասի. Տեառն Ներսէսի աստուածունակ եւ լուսափայլ անձին թարգմանեալս ք:

Եւ զայսոսիւր վասն այն գրեալ ծանուցի, զի եթէ չիցեն այս թուղթք առ ձեզ, նշանակեսցիք ի թղթին ձերում, զի եւ զսոսա տետրս ինչ արարեալ յղեցից, պիտանի իմն է առաջագրեալ նիւթոյն. ողջ լերուք:

23.

Գերապատիւ Հօր իմոյ Տեառն Ստեփաննոսի Վարդապետին Ազոնց զՍուրբ Աջն սիրով համբուրեալ եւ զարդի որպիսութիւնդ հայցեալ, եւ Աստուծոյ ամենակալին յանձն արարեալ, զարժանընկալ աղօթս քո առ Տէր վասն իմ աղերսեմ

Ընկալայ զղիր պատուականութեանդ յամի Տեառն 1786, Յունվարի 24, որ էր գրեալ ի Դեկտեմբերի 5, զոր քացեալ ընթերցեալ՝ հասու եղէ ներպարունակեալ զիտաւորութեանն յարդելի Հօրդ իմոյ:

Գիտութիւն լիցի քեզ, ո՛վ Հայր պատուական, զի Մեկնութիւն Աւետարանին՝ ոչ ել ի դուռս եւ տչ իսկ սկսեալ եղեւ, վասն ընդ առաջ ելանելոյ ինձ ձախողակ կրից ոմանց եւ վասն յաստի կենաց չուելոյ ծնողին իմոյ, եւ ինձ իրբեւ ամիսս քանի մի ի քաղաքէ աստի ի քացեայ լինելոյ: Բայց այսուհետեւ հողաբարձու եղէց ըստ կարի եւ ի դուռս տանել ջանացայց:

Եթէ զիս հարցանես, ես իբրեւ դձեղ առաւելապէս ջանահար լինիմ պիտանի իրս ի ձեռս բերել, եւ յորժամ լսեմ ուրեք եթէ դոյ պիտեւան իմն, զամենայն պարագայս հնարից ի կիր արկանեմ, զի ստանալ կարացից զնոյն, որպէս եւ յայտ եկեալ ծանուցաւ ձեզ բոյս բարուցն իմոց. սակայն այսու ամենայնիւ՝ սիրեմ զկատարիլն դործոյ առանց չնշանաց:

Զփոքրիկ թուղթն զոր եղեալ էիր ի մէջ տրակին քում՝ տեսի, եւ զոր պտի ի բառարանի եւ կամ այլուր՝ նշանակեցի. ուր եւ քանի մի եւս աւելի քան զորս նշանակեալ էիր՝ եւ յուսամ եթէ ձեզ հաճոյ թուեսցի եւ պիտանի համարեալ ի գործ եկեսցէ:

Դարձեալ փարսալսն, որ է բառ պարսկական, պրտարերի ֆերստ, եւ չունի ամենեւին ստուգարանութիւն ինչ, եւ որք զփարսալսն անուն ի «պարսիկ» բառէն ասեն լինել, ամենեւին ի զուր աշխատին, քանզի ֆերստին ֆէ-իւ քրի, իսկ փարսին փիւր-իւ: Եւ քանզի՝ արապն զուրկ է ի փիւրէն, զփարսին փարսի արտարերէ եւ գրէ. եւ դարձեալ ֆերստին է-իւ քրի, այսպէս فرس , իսկ փարսին այբ-իւ դժպրի այսպէս فرس , եւ տարածութիւն չափոյ ֆերստին՝ ըստ ցուցանելոյ բառարանին է չորս մղոն, եւ մինչեւ ցայժմ պարսիկք եւ այլ տաճիկք վարեն զայս բառ ըստ այսմ տարածութեան: Բառս այս զրի եւս ֆերստին فرس , որպէս գրեալ ցուցաք ի տետրակին մերում ի բառն Հրասալս:

Վասն բառին Սփեմնն ազդ արարեալ էիր որոնել գտանել ի բառարանի, զոր շատ որոնեալ տչ դուր, եւ ոչ գոնէ մերձաւոր նմին

1. Դէորդ Պալատեցի խոստացած էր օրինակել Ներսէս Ենորհալիի Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէի, ու համեմատել Պոլսոյ Պատրիարքարանի օրինակին հետ, եւ ապա զրկել Վենետիկ. աւելի ուշ կ'իրագործէ խոստումը:

ձայն ինչ նշանակիչ չափոյ տարածութեան, որ եւ չունի ամենեւին յարմարութիւն կոչել պարսկական: Միլն, զոր ՚ի գործ ածեն այժմ աստ տածիկը, նոյն է ընդ խտալականին, որ է 1000 քայլ երկրաչափական, եւ ոչ այլ ինչ:

Ձաշխարհագրութիւնն վարդանայ զոր խնդրեալ էիր, դտեալ օրինակ մի զըջադիր դրեալ էի, եւ զթուականութեամբ Եարակարգութիւն Պատրիարքացն Կաստանդինուպօլսի², զոր բազում տաժանմամբ հարիւր յանկեան ուրեք դտեալ ձեռագիր եւ ի հայ լեզու յեղեալ: Նաեւ զըջադիր մատեանն իմ, զոր խոստացեալ էի ի հերուն հետէ առ ձեզ առաքել, ահաւասիկ քաղում աւուրք են յորմէ հետէ զնոսա մի ծրար արարեալ եւ կնքեալ՝ ետու ցՀայր Յարութիւն վարդապետն Մաղաքեան՝ յղել առ ձեզ. բայց զայս աղաչեմ զի յօրինակելն ձերում զբանս ոմանս ի մատենէ անտի, կամ ի համեմատելն ընդ ձերոցն օրինակաց, եթէ ուրեք ի մերումս զսոցի տեղի ինչ պակասեալ եւ կամ մուսայ առեալ, զպակասորդն լրացուցանել եւ զմուսայն ուղղագրութեամբ պայծառացուցանել՝ մանրիկ զըրով ի լուսանցս զրքոյն աղերսեմ, որ կարծեմ մանաւանդ առաւելապէս գտանել ի թղթի անդ Հարբատեցոցն եւ Գրիգորի Կաթողիկոսին Տղայ կոչեցելոյ: Եւ այսպէս արարեալ յաւարտ գործոյն կրկին այնպէս ծրարեալ եւ կնքեալ որչ ամբողջ առ իս հասուշիք:

Ի մէջ գրոցն Սահմանաց Դաւթի Անյազթիւն բան մի կայ Ծնորհարոցն Ներսէսի, ի վերայ այնր բնարանի թէ Ամեհայն չար տանջելի, որ ի տպեալն սխալ է. բայց ես ունիմ ուղիղ օրինակ մի. եթէ չիցէ այլըր ուղղագիր օրինակ նորին, եւ եթէ կամկոցիս, եւ զնոյն զրեալ յղեցից:

Գերյարգոյ Աբբայ Հօրն մերոյ զատուածարեալ Աջն համբուրեմ. նաեւ Աղէքսանդր եւ Ղուկաս պատուական կրօնաւորաց զորպիսի զոլն հարցեալ, Սուրբ Հոգին Աստուած միութեանցէ զնոսա ասեմ:

Ո՛հ, Հայր պատուական, գիտասցեա զի մնացին այս բառք, եւ ոչ կարացի գտանել առ այժմ զմեկնութիւնս նոցա. Պատիժահար. փանդամ. քրտիկար. մայն. Բարսումնի եւ ոյծ:

Ողջ լեր ընդ երկայն աւուրս արգասաւոր գործովք ի շինութիւն հայկազեան տոհմի եւ ի պարծանս իմ, որ եմ

Գէորգ անարժան Տէր Յովհաննիսեան
նուաստ ծառայ Տեառն

Յամի Տեառն 1786, ի Փետրվարի ամսեան

2. Պոլսոյ յոյն Պատրիարքներու գաւազանագիրքին մասին է խօսքը, որուն կը կարօտէր Հ. Մ. Չամչեան իր Պատմութիւն Հայոց գործին համար:

24.

Գերապատիւ եւ սրբակրօն Հօր իմոյ Տեառն Ստեփաննոս
Վարդապետին Աղոնց զՍուրբ Աջն համբուրեալ՝
զօրհնութիւնդ հայցեմ փափաղմամբ

Ընկալայ զտրակն պատուականութեանդ, ձեռամբ Վ. Ղուկաս Վարդապետին Ինճիճի Միքայէլեանց, ընդ նմին նաեւ զյղեալ գըրչադիր մատեանն մեր եւ զյունական բառարանն. ապա եւ ես փոխանակ ընդ այնր յանձն արարի ի ձեռս նորա զձոն Բարսղի Մեկնութիւնն Աւետարանին Մարկոսի, եւ հնտտի գրչեայ Պատմութիւն մի Մեսրոպայ եւ Ձեմոբայ. եւ այլ միւս գրչադիր հնագոյն օրինակ մի՝ յամի Տեառն 1343, գրեալ յԵղնկայ՝ յորում կան պէսպէս ճառք, որոց ոմանք առ ձեզ գտանին եւ ոմանք ոչ, ուր եւ ձեռագիր օրինակք ճառիցն Ծործորեցոյն ի վերայ Լուսաւորչին եւ Որդւոց եւ Քրոնանց նորին, որք ի Յանախատումն տպեալ տեսանին, որոյ գրչութիւնն եղեալ է գրեթէ զկնի ոչ բազում ամաց շարագրութեան նոյն ճառիցն ի Յոհաննու Եգնկայեցոյն:

Արդ, ուրեմն, առնկարեալ դասին յիշեալիք զմեզ սեռն սիրով ի միտս բարիս, եւ որչ լեռուք յամայր ամա՝ յօգուտ տառապեալ ազգին մերոյ, եւ ի ցնծութիւն մտերիմ բարեկամաց եւ ի պարծանս իմ, որ եմ յարգութեան ձերում

նուաստ ծառայ
չնչին Գէորգ Տէր Յոհաննիսեան

Գրեալ ի Բիւզանդիոն
Յամի Տեառն 1787, Յունվարի ա.

(Թ. Գ.)

Կան եւ երկու ճառք անտանօր ի գրչագրին Գիւտի նշխարաց Լուսաւորչին եւ Մեծիմ Ներսէսի, յորոց կարեն ոմանք բանք ի շարակարգ պատմութեան մտանել²: Նաեւ Մեկնութիւն Մատթէի Ծործորեցոյն ի ճանապարհի է, յորոյ աւարտիլն հանդերձեալ եմք եւ զնոյն Աստուծով առ ձեզ հասուցանել: Եւ քանզի ընդ պէսպէս կիրս նեղութեանց անցաք մեք այսքան ընդ ւերկար ժամանակ, նորին աղազաւ յամուրդ եղեւ. ներողութեամբ վարեկից լերուք ինձ, ծառայի ձեր:

1. Ձեռագիր ձեռքնոր մըն է, որու մասին տես Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրարանին Միխիթարեանց, Վենետիկ, 1904, Հտ. Բ. էջ 166-167:
2. Գէորգ Պալատեցի կ'ակնարկէ Հ. Մ. Չամչեանի Պատմութիւն Հայոցի Գ. հատորին, որու տպագրութիւնը աւարտած էր նախորդ տարին (1786), բայց դեռ չէր զրկուած Պոլիս:

433-84

Գերյարգոյ Արքայ Հօրն իմոյ զՍուրբ Աջն համբուրեալ հայցեմ զօրհնութիւնն:

Գերապատիւ Հ. Միքայէլին եւ քեռորդւոյ նորին Հ. Աղեքսանդրոսին, համբոյր ընծայեմ Սուրբ ձեռաց նոցին՝ մեծաւ խոնարհութեամբ:

25.

Գերապատիւ Հօր իմոյ Վ. Հ. Մկրտիչ Վարդապետի զՍուրբ Աջն սիրով համբուրեալ, եւ զհանգամանս որպիսութեան պատուական անձինդ հարցաբանեալ՝ յանձն առնեմ Տեառն Աստուծոյ

Ընկալայ զգիր գերապատիւ Հօր իմոյ ի թուականին Հայոց ՌՄԽԱ (1792), ի Դեկտեմբերի 20, եւ ընթերցեալ հասու եղէ զխտաւորութեանցն եղելոց ի նմա, որք հիմնեալ էին ի վերայ երկոցս այսոցիկ: Որոց առաջինն է վասն մատենի երեցունց գրոցն Դաւթի Անյաղթիմ յունարէն՝ զրով եւ բանիւ, զոր գտեալ էր ձեր այդր յերեւելի դրատունս՝ եւ մեք վասն նորին՝ ցուցմամբ մակագրացն՝ հարցաք ըզբազումս յուսելոց ազգին յունաց բազում անգամ, եւ նոքին ամենեքին անծանօթաբար անդիտութիւն խոստովանեցան, թէ չիք երբեք լուեալ մեր զայլպիսի մատենն ինչ, եւ ապա իբրեւ լուան յինէն եթէ լուրս այս հասեալ է առ իս ի կողմանց արեւմտից, յայնժամ եւ նոքա իրաւացի համարեցան ասելով թէ. այո՛, այդմ հաւատալ պիտի, քանզի վարելի է թէ ի շիրթիլ յունական կողմանցս՝ յորժամ բազում մատենք տարեալ եղեն աստի անդր, եւ նա ընդ նոսին անդր երթեալ իցէ: Ուրեմն հարկ է ձեզ, որով օրինակաւ եւ իցէ, գտանել զայր ոք ի յունաց հնագէտ եւ դրադէտ եւ զդոյն օրինակել տալ եւ ստանալ. գուցէ յետ ժամանակի եւ այլ օրինակ մի եւս յերեւան ելցէ: Հնար է գտանել մեզ եւ զհայերէն ընտիր եւ ամբողջ օրինակն դրոցս այսոցիկ, եթէ ոչ վարվաղեսցուք, վասնզի ժամանակն հարուստ է եւ գիտէ զբազում ինչ յառաջ բերել:

1. «Է 7 Մայիսի (1792) Մօռէլի գրապետ գրատան Սրբոյն Մարկոսի (որ ի վեներիկ) ... վասն դրոց Դաւթի Անյաղթի մերոյ՝ պատմեաց, թէ կայ եւ ի դրատան Սրբոյն Մարկոսի ձեռագիր գործ Դաւթի որումն փիլիսոփայի յունարէն: Ուստի գրգռեալ յետ աւուրց զնայ Հ. Մկրտիչս Աղեքեան եւ տեսնէ՝ զի նոյն այն գործ է, որ ինչ ի հայուս, այսինքն Սահմանաց, Լուծմունք Պորփիւրի եւ վերլուծութիւնք ստորագրութեանց Արիստոտէլի, եւ զի երեւելին ուրեք ուրեք տարբերութիւնք բառից եւ հատուածոց, սկսաւ առ փոքր փոքր օրինակել ըստ մասին զյունականն: Յետոյ գտանէ միւս եւս օրինակ ի դրատան Սան Միքէլի կղզւոյն, զոր յետոյ բարձին գաղղիացիք» (ԱԻԳՆՐԵԱՆ Հ. Մ., Ժամանակագրութիւն կրօնիս, Հտ. Բ, էջ 806ա):

Երկրորդն է վասն Եկեղեցական Պատմութեանն Եւսեբեայ կեսալացւոյ, զորոյ տեսեալ է իմ զքանի մի օրինակս, որոց բնաւքն եւ ըստ այնմ սարախի, որպէս այն որ առ ձեզն գտանի: Քանզի այդ մատենն օրինակեցաւ ի ձեռն անհմուտ գրչի ուրուք վասն Բասենցի Յարութիւն Վարդապետին, յօրինակէ անտի որ եկեալ էր յէջմիածնայ, եւ ապա հայեցողութեամբ իմով բաղդատեալ ընդ իւրումն նախազաղափարի՝ ուղղագրեցաւ: Ես ի բազում ամաց հետէ փութով պնդութեամբ հետամուտ լեալ եմ գտանել զամբողջ օրինակն այդր մատենի, եւ ոչ եմ գտեալ, եւ հանապազ յամենայնի բազմաչեայ եղեալ չըջիմ գտանել եւ ի ձեռս բերել. եւ ուր ուրեք տեսեալ եմ եւ լուեալ, բովանդակքն զնոյն սրակասութիւնն ունին յինքեանս: Որպէս եւ արդ փակ գոյ առ իս օրինակ մի նորոգ գրեալ՝ յայտմ դարու նախ քան 170 ամ, որ ամենեւին նոյն է ընդ ձերումդ. եւ վասն այն ոչ փութացայ յղել առ ձեզ, եւ եթէ ինձ դէպ լիցի երթալ ի Սուրբ Երուսաղէմ, կարելի է թէ անտանօր գտցի եւն.: Մի՛ համարեցայց ես, ծառայ ձեր, անհոգ եւ անփոյթ, քանզի հանապազ ջանահնար լինիմ ի լոյս ածել եւ յերեւան հանել զայսպիսի մատենաս վասն ձեր, յօգուտ տառապեալ ազգին. բայց զայս եւ եթ կամիմ, զի լիցի լուծեամբ եւ առանց ուրուք գիտելոյ, որոյ օգուտն բազում է յոյժ, եւ այսպէս իմն գորոյ բնաւորութեան բարուց իմոց բարուք տեղեակ է Վ. Հ. Ղուկասն, թող նա պատմեսցէ:

Երրորդն է վասն Քրօնիկոնին նորին Եւսեբեայ: Յոյնքն որք կան աստանօր առ հասարակ ճանաչեն զտպեալ Քրօնիկոնն Եւսեբեայ, յունարէն եւ լատիներէն, որպէս տեսեալ է իմ ի ձեռս նոցա: Բայց թէ բնագիր ինչ նորին կայցէ հնագոյն, ոչ է առձեռն. գուցէ գտցի առ ումեք յանկեան ուրեք, կամ ի վանորայն յունաց եւ կամ ի մատենադարանսն Սրբոյ Երուսաղէմի, եւ Այեօն Օրօսի, եւն.:

Ասես ցիս փ թղթի քում թէ ունիցի՞ս զայլ օրինակ Քրօնիկոնին: Այո՛, ունիմ, որ ըստ ամենայնի նոյն է ընդ բուն հայերէն բոլորագիրը եւ մագաղաթեայ հին գաղափարին, զոր յար եւ նման գրեալ էր իմ, ոչ միայն ըստ բառին, այլ եւ ըստ ամենայն որպիսութեանց մինչեւ ցկէտս եւ նշանախեցս. եւ զնոյն այժմ յանձն առնելով Վ. Հ. Յարութիւնին՝ առաքեցից առ ձեզ յիշատակ մշտնջենական, զոր ընթերցեալ եւ բաղդատեալ՝ դու քեզէն առցես անտի պատասխանի երկոտասան հարցուածոցն քոց, զորս գրեալ էիր ի թղթին քում: Քանզի օրինակդ այդ զոր ես ետու ցՎ. Հ. Ղուկասն, հանեալ էր ի նախկին օրինակէ աստի իմմէ, իբր յրացուցմամբ թերութեան կանոնի նորին, հայելով ի յունական եւ ի լատինական օրինակն. եւ այս եղեւ յայնժամ, յորժամ նախ քան զամս ինչ լինէի ես ի Թարաբիայ, առ Պարոն Բեղրաքին զլիստեցելոյ, եւ առ ընթեր մեր էր յայնժամ ի դեղջն յայնմիկ մեծիմաստ մետրապօլիտն Եւնեստիոս, որ դիտակ

էր բազում լեզուաց արեւմտեայց, եւ ծայրացեալ ի յունականին իւրոս: Եւ զորով իմ յայնժամ նորով զլրեալ զմատենաս զայս՝ ցուցի նմա, եւ ընդ իւրումն բաղդատել տալով ինձ՝ զտաւ պահասեալ մերն ի կանոնին, քանդի թերատ էր, թէպէտ յառաջին ճառսն առաւելեալ զտանխւր մերն, որք ոչ գոյին ի նորայումն: Եւ ապա ըստ անձանձիր եւ վաստակասէր բարուցն իւրոց օղնեալ ինձ՝ լցաք զթերին կանոնին նպաստութեամբ նորին եւ օժանդակութեամբ բառարանաց, մինչեւ ի քսանեմեակն Կոստանդիանոսի, որ եւ զնախերգութիւն կանոնին ի լատինականէն հանաք՝ շնչով եւ նպաստութեամբ առն այնորիկ: Եւ այսպէս ուրեք ուրեք իբր պարզաբանութիւն զրեցան ինչ ինչ բառք ի մէնջ ի լուսանցսն կամ ի մէջն. ապա թէ ոչ՝ այն բառք կամ բանք՝ ոչ էին ի զրչէն նշանակեալք, որպէս մոլորակ, որպէս արգոնաւաստեաց, որպէս Իդէացի մատուցի ասիս գտիչքն երկաթոյ, եւն.: Զորս բովանդակ յօրինակէ աստի յղեցելոյ այժմ առ քեզ, լի եւ լի իմացեալ՝ հանդարտեացիս, եւ զսոյն զաղափար առաջի եղեալ՝ ելելոցն եւ մտելոցն տեղեկասցիս: Քանդի սա նոյն է ամենեւին ընդ բուն հայերէն օրինակին, բացի զորոյն իւրոյ բոլորապէս, զի նա բատ ամենայնի բոլորապէս էր, եւ սա միայն ըստ խորագրացն բոլորապէս, և ըստ այլոց նորագիր է. որոյ և կարմրեցանք տառքն որպէս զիարդ եւ էին՝ այնպէս գրեալ են, մինչ զի ի տեսանել իմում ուրեք բառս ինչ ի նմա որք ըստ Լիստոյն կարմիր եւ ըստ կիսոյն թուխ էին, ես եւս այնդունակ արարեալ եմ, որպէս տեսանի իսկ յընթացս զբոցդ, զոր ընկալեալ սիրով՝ վախելեալք յամայր ամս ի շահ օգտութեան եւ ի պայծառութիւն անտէրունչ ազգիս, եւ զիս զներքեւեալս յիշես՝ ջիք յերկնային բարիս ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր. եւ զուր լեբուք քարզաւարճեալ բարօրութեամբ եւ քաղմարդիւն հոգեւորական վաստակօք ի պարծանս սիրելեաց, եւ մանաւանդ իմ, որ եմ

նուաստ ծառայ Տեառն չնչին Գեորգ Դաւթեան

(Յ. Գ.)

Գերայրոյ Աբբայ Հօրն մերոյ զՍուրբ Աջն մեծաւ խոնարհութեամբ համբուրեալ, զօրհնութիւն նորին հայցեմ տենչանօք:

Ողջոյն տիրոյ մատուցեալ բոլոր լրութեան Աբբայ Ռեխտիդ, մի առ մի համբուրեմ զաստուածարեալ Աջս լուսաշաւիղ Հարցն իմոց, եւ զօրհնութիւնս նոցին տենչիւ ընդունիմ:

Վաղածանօթ սիրելւոյն իմոյ գերապատիւ Հօր Ղուկասու եւ ազգականի իմոյ Վ. Հօր Գաբրիէլի՝ յատկաբար ողջոյն ընծայի:

Գրեալ յամի Տեառն 1793, Յուլիսի 23, յաւուր տօնի Գրիսաւոր Առաքելոցն. ի Կոստանդինուպոլիս:

Առաքումն սորա եղեւ յամի Տեառն 1794 Փետրվարի 15:

26.

Գերապատիւ Հօր իմոյ Տեառն Մկրտչի Վարդապետի եւ սրբափայլ Լիթոնաւորի ի Տէր խնդար

Ընկալայ զդրութիւն տրակի օրհնեալ մատանց քոց, յամի Տեառն 1795, Յունիւարի 22, եւ մեծապէս ուրախ եղէ վասն ժամանելոյ ողջ ամբողջ ընծային մերոյ եւ ընծայաբեր Հօրն պատուականի առ ձեզ, եւ զուարճանալոյ ձերոյ ի զիւտ մեծագին մարգարտիդ: Նաեւ լուր տուեալ ի բանից անտի զառողջութենէ եւ զբարօրութենէ ձերմէ եւ ընդ ձեզ եղելոցն Հարց եւ եղբարց սրբազումար դասու մեծահոգեակ մենաստանիդ, առաւել եւս բերկրեցայ, գոհանալով զՏեառնէ:

Եւ ընթերցեալ զգիրն ձեր ծայրէ ի ծայր, եւ տեղեկացեալ թէ զինչ կամ իք յինէն խօսել, պատմել և զեկուցանել, նորին աղաքաւ ահաւասիկ հանդերձեալ եմ ասել վասն մատենի քարեպաշտանուն մատենագրին՝:

Նախ չէր զլրեալ ի նմա անուն հեղինակին, ոչ ի սկզբան մատենին եւ ոչ ի խորագրի ինչ նորին. այլ ի միում Լիդի մատենին խուն ինչ անհեթեթ գրութիւն երկտողեան այլոյ ուրուք, յորմէ առաջնորդեցայ թէ է սա զործ բարեպաշտանուն հեղինակին. եւ մանաւանդ յաղիւսակաց կանոնին, զորոյ տեսեալ էի կանխաւ զօրինակն՝ ի տըպեալ օրինակին յոմաց եւ լատինացոց:

Երկրորդ. չէ յաւելեալ կամ պակասեցուցեալ իմ յերկրորդում օրինակիդ յայլմիկ՝ գիտութեամբ եւ ոչինչ երբեք, այլ մինչեւ ի դուզնաքեայ նշանակեցան ըստ հաճոյից կամաց ձերոց զըուշացեալ, որպէս զիարդ եւ էր բուն օրինակն, թէ ըստ կարմրագրոցն, թէ ըստ զերշաղրոցն եւ թէ ըստ զլիստատիցն: Եւ այնպէս փոխադրեալ օրինակեցի. եւ այս Հ. ի լուսանցս Կ. գրոցն: Եւ այն ամբողջ բանն որ վասն զբոց Մտկաբայեցուցն ի լուսանցն կանոնին երկայնատու եւ երկտող բոլորապէս զիարդ եւ իցէ, այնպէս իսկ զլրեցեալ էին ի բուն պաղափարին: Բայց կարելի է թէ այն չիցէ մատենագրին, այլ այլոյ ուրուք. զայս ընտրեսցէ ուշիմութիւնն ձեր:

Իսկ ի յաւելուածոց անտի լուսանցից եւ մակատողից, յոյժ սակաւք գրոյն ի բուն օրինակին. եւ ինչ ինչ զուցէ ի մէնջ եղեն. յորժամ յետ օրինակելոյն մերոյ, քաղդատեցաք զբոյն ընդ բուն զաղափարին. եւ թէ վրիպեալ իցէ ինչ յաչաց մերոց, չէ զեան եթէ յառաջնոյ անտի ուղղեսցի:

Երրորդ. էջք կանոնին երես առ երես օրինակեցան միչտ, զըուշաւոր կարակնաչափութեամբ քծից եւ աղիւսակաց, ըստ ամենայնի նման կազմելով զգիրնսն եւ զձեւսն բուն պաղափարին, եւ ոչ ըստ հանդիպման քծեալ եւ ձեւացուցեալ, յորում կային եւ այն եռանկիւնաձեւ գրութիւնքն, զորս տեսանէք ի սմա:

1. Հ. Մ. Ազգերեանի հարցումները կը հային Եւսեբիոս Կեսարացիի Քրոնիկոնին:

Չորրորդ. սլակաքն որք զոյին ի կանոնին այնպէս թողան, եւ որ ինչ առձեռն զոյր ի սմին, այն ամենայն գրեցաւ: Վասնզի յայսմ գրչութեան ի միտ առնլով իմ զախորժակ կամաց ձերոց, մանրախոյր քննութեամբ մեծապէս զգուշացեալ հոգ տարայ. բայց եթէ վասն միայնութեան իմոյ խուն ինչ վրիպեալ իցէ իմ յարմիկ, (զոր ոչ կարծեմ), երկրորդն յառաջնոյն եւ առաջինն յերկրորդէն ուղղեսցի եւ լրասցի:

Հինգերորդ. թէ առաջին յղեալն եւ թէ սոյն, զոր այժմ առաքեցի առ ձեզ, անմիջապէս գաղափարեցան ի մազաղաթեայ բոլորագիր ստոյգ եւ պատուական օրինակէ անտի. եւ ահաւասիկ այս այսպէս է յերաւի. եւ դուք այդքան շահատարութեամբ բաւականապէս հերիքացեալ, խնայեալք յանձն իմ, եւ մի՛ ալ ինչ բանս սողիցէք վասն բնագիր օրինակին. քանզի որ առ ձեզք գտանի այժմ՝ նոյն է ամենեւին ընդ նմա. եւ եթէ զայսպիսի իր լուելեայն վայելիցէք, ձեզ օգուտ է եւ ինձ շահ. ապա եթէ իրն յանպիտան հետաքրքրութիւն կրթեսցի՝ ինձ վնաս լինի, եւ հետեւաբար վասն վրնասուն իմոյ՝ եւ ձեզ ղեան, սակս սպառելոյ հոսման ծորակի աղբերն: Եւ քանզի իմատունն ղիտեմ զձեզ՝ յայն սակս սակաւ խօսեցայ, յուչ անելով դրան Մազիստրոսին Գրիգորի, թէ իմաստնոյն մի բան բաւական է, զբիւրս բերել զկնի հետեւաբար:

Եւ արդ զայսոսիկ այսպէս ծանուցեալ, ողջ լեր յամայր ամս պտղաւէտ բարօրութեամբ ի պարծանս իմ, որ եմ

Տեառն Յիսուսի Փրկչին նուաստ ծառայ
Գեորգ Դաւթեան

Ի Կոստանդնուպօլիս
ՌՄԽԴ (1795), Վ Մարտի 7

(Յ. Գ.)

Համրուրեմ զՍուրբ Աջս սրբասուն կրօնաւորացն եղելոց ի սուրբ մենաստանիդ:

Բաղում խոնարհութեամբ համբոյր մատուցանեմ աստուածարեալ Աջոյ Գերյարդոյ Աբբայ Հօրն մերոյ, եւ հայցեմ զօրհնութիւն նորին:

27.

Գերապատիւ Հօր իմոյ Տեառն Գարբիէլի սրբափառ եւ առաքինագարդ կրօնաւորի զՍուրբ Աջն մեծաւ կարօտիւ համբուրեալ, զարդի որպիսութիւն պատուական անձինդ ազգականի՝ իմոյ՝ սիրով հարցաբանեմ

1. Հ. Գարբիէլ Աւետիքեան ալլ նամակներու մէջ եւս Գեորգ Պալատեցիէն կը կոչուի զազգական իմ. բայց թէ ինչ աստիճանի էր այդ ազգականական կապը՝ անծանօթ կը մնայ մեզի:

Ընկալայ զգիր օրհնեալ մատանց քոց 1796 Յունվարի 12 եւ ուրախացայ մեծապէս, վասնզի ի վաղուց հետէ ակնկալեալ սպասէի տենչանօք զրութեան քոյին՝ իբրեւ վերնապարգեւ ընծայի: Եւ ընթերցեալ զնոյն հասու եղէ զիտաւորութեանցն պարունակելոյ ի նմա. եւ մանաւանդ իբրեւ տեղեկացայ վասն բացայտութեանն, զոր արարեալ էք ի վերայ բանից Նարեկեան ոսկեղէն բանագրութեանցն, անպատմելի բերկրութեամբ լցայ եւ ահոս օրհնել զարարիչն Աստուած, որ ի նսեմացեալ ժամանակիս զՄիաբանութիւնն ձեր ի ձեռս առեալ, ձեօք սկսաւ միտիթարել զտրտմեալ եւ զտարակուսեալ ազգն հայկական. եւ փոխան ոչ ալ ի մէնջ, բայց եթէ աղօթս առնել վասն ձեր, զի եւս քան զեւս աճեցեալ եւ զարդացեալ յընթացս աստի կենաց արդիւնաւոր վաստակօք, բարեհամբաւ եւ բարգաւաճ եղիլիք, եւ ապա յանտի կեանս եւ յերկնային բարիս վարձատրեսլիք՝ ի Քրիստոսէ Յիսուսէ Տեառնէ մերմէ:

Գրեալ էիք յազգս Գրոցն լուծմանց Ենոքիւլոյն Սարգսի. որոյ վասն գիտելի է զի զայն գիրք Լուծմանց Նարեկին (զոր յիչէ Յակոբ Պատրիարքն յանուն Սարգսի Ենորհարոյն) տեսի երբեմն առնթեր ծերունի տիրացու Մանուէլին, որ մեռաւ նախ քան զամս 22. եւ էր նա զրեթէ ի չափ Սաղմոսարանի եւ գուցէ ալ պակաս, թէ ըստ քանակութեան եւ թէ ըստ բանիցն պարունակելոց ի նմա, հակիրճ եւ համառօտ. եւ էր նօտրագիր, գրեալ ի Պաղեստին, ի Բեթղեհեմ քաղաքի, իբր հարիւր յիսուն ամօք յառաջ: Եւ Յակոբ Պատրիարքն ի մեկնել իւրում զՆարեկին՝ ի նմանէ առեալ էր, եւ յետոյ զարձեալ տըւեալ էր զնա ցտէր իւր: Արդ զգիրքս այս ժամանակ ինչ եւ առ իս մընաց, եւ վասն անհաւան լինելոյ իմ նմա, իբր թէ ոչ է սա Սարգսի, ոչ կամեցայ կամ գրել կամ իւրացուցանել զնա, եւ ոչ գիտեմ թէ ո՞ւր մնաց այն՝ զկնի վախճանի նորա: Բայց թէպէտեւ անկանիցի այն ի ձեռս ձեր, կարծեմ թէ չէ ինչ օգտելոց ի գործ ձեր:

Լուայ եւս Վարդապետէ ումեքէ, որ աչալուրջ ոմն էր, թէ գոյ յերուսաղէմ՝ արարեալն Լամբրոնացւոյն, որ արծաթապատեալ գոլով, եւ լուսարարն եւս ոչ գիտելով թէ զինչ իցէ, եղեալ են զնա ի սեղանի՝ ի տաճարի Սրբոյ Հոգւոյն, որպէս զմի յԱւետարանաց, ըստ սովորութեան Հայոց: Եւ յաւուր միում, ասաց, չըջագայելով մտի ի տաճարն յայն, եւ ի կամերն իմում ընթեռնուլ զյիշատակարանս Աւետարանացն, ետ ինձ լուսարարն եւ զայն, եւ բացեալ տեսի զի էր նա Մեկնութիւն Նարեկի ի Լամբրոնացւոյն արարեալ, զորմէ ասէ Յակոբ Պատրիարքն՝ թէ չիք իմ տեսեալ զնա: Եւ այս եւս այսքան:

Ձրառս Մեռոն, որ է յունարէն, ի մեծամեծ թառարանս եւ ի գիրս ստուգարանութեան որոնեալ, եւ բազմաց եւս հարցեալ, ոչինչ կարացի ի լոյս ածել, ոչ վասն բանին ինձ մայր, եւ ոչ սակս բառին

մատնամուտ. եւ այնպէս մնացին ի մուսլիմութեան: Վասն որոյ պարտ է ձեզ այսուհետեւ տունտունութեամբ Սուրբ Հոգւոյն դուն զործել, եւ որ ինչ ազդիցի ՚ի միտս ձեր՝ ի նոյն պարզեւատու արարչէն, վկայութեամբ Աստուածաշունչ դրոց, կաղմել եւ յօրինել խորիս մեղու ի սրէսպէս եւ ի զանազան ծաղկանց, եւ նովին քաղցրացուցանել զքիմս հայասեռ ժողովրդոց, որով լոյս իմաստից ծաղեալ ի սիրտս վերծանողաց, առաւել քան զառաւել բարձրացի եղջիւր միեղէն Միաբանութեան աղինասարաս մենաստանիդ ՚ի մէջ ազդիս ընդ ծաղս տիեզերաց, ի փառս Աստուծոյ եւ ի ցնծութիւն աննախանձ բարեսիրաց, եւ իմ իսկ զլիսովին, որ եմ նուաստ ծառայ Տեառն Աստուծոյ եւ ձեր

չնչին Գեորգ դպիր Դաւթեան

Ի Կոստանդինուպօլիս
Յամի Տեառն 1796, Յունւարի 24

(Յ. Գ.)

Գերյարգելի Աբբայ Հօրն մերոյ զաստուածարեալ Աջն համբուրեալ զօրհնութիւնն հայցեմ: Նաեւ Վ. Հ. Ղուկայ եւ Վ. Հ. Յոհաննու², եւ Վ. Հ. Մկրտչի Աւզերեան և այլոց ամենեցուն համբոյր մատուցեալ, զքաղցր որպիսութիւնս նոցին հարցանեմ եւ զաղօթս նոցուն հայցեմ:

2. Հ. Յովհաննէս Զօհրայեան 1793-1795 տարիներուն կը դռնուէր Պոլիս, ուր բարեկամութիւն մշակած է Գեորգ Պալատեցիի հետ:

28.

Ամենապատիւ եւ գերյարգոյ Աբբայի Տեառն Տեառն Ստեփաննոսի
Գերահանձար Վարդապետի զՍուրբ Աջն համբուրեալ
յանձն առնեմ զիս անարժանս արժանընկալ
եւ նուիրական աղօթից սրբափայլ Հօրդ իմոյ

Զկնի որոյ մեծաւ ուրախութեամբ շնորհաւորեմ զլիճակ նորոգ պաշտօնիդ՝, եւ ինդրեմ յԱստուծոյ՝ կալ մնալ ի դմին ընդ երկնայն աւուրս, ի հաճոյս բարերար կամաց նորա, բուրմամբ հոտոյ անուշութեան պէսպէս ծաղկանց առաքինութեան, եւ լոյսածութեամբ զանազան օղտակար մատենից, ի շահ եւ ի շինութիւն տառապեալ աղդին մերոյ, եւ ի պարծառութիւն օրհնեալ մենաստանիդ:

Վասն որոյ եւ իբր ընծայ շնորհաւորութեան Գերյարգելոյդ՝ առաքեցի ընդ յարմար ուղեւորիս Գ. Հ. Իգնատիոսին՝ մաղաղաթեալ

1. Կ'ակնարկէ Հ. Ստեփաննոս Ազոնցի Մխիթարեան Միաբանութեան ընդհանուր Արբանայր ընտրուելուն, որ տեղի ունեցած է 9 Հոկտ. 1800ին:

Աստուածաշունչ մի եւ այլ քանի մի պէրս: Յղեցի եւ այլ երկուս պիրս, որք են վաստակք աշխատանաց իմոց, յորոց մին է Պատմութիւն քաղաւորաց զամագան ազգացեղիցն Տաւկաց, ակսեալ յառաջնորդէն իւրեանց եւ աւարտեալ ի Սանն Գրութու: Իտկ միւսն է ընդարձակ ճառ Պատմութեան Օսմանեան արքայից, սկսեալ յՕսմանայ՝ մինչեւ ի 14երորդ արքայ նոցին ի Ս. [սուլթան] Ահմէտն առաջին. զորս ընդօրինակեալ դիք ի մատենադարանի, յորս գոն բազում բանք տեղեկութեան արժանիք, եւ վայելեալիք բարօրութեամբ, յիշելով զչնչին ծառայ ձեր յարժանընդունակ աղօթս մաքրափայլ տէրութեանդ, Հայր փմ պատուական: Եւ ողջ լեր յամայր ամս՝ ի պարծանս բարեսիրացն ազդի մերոյ, եւ իմ իսկ զլիսովին, որ եմ

Գերյարգութեանդ
նուաստ ծառայ
Գեորգ Տէր Յոհաննիսեան

Գրեալ ի Կոստանդինուպօլիս
Ի թվին ՌՄԾԲ (1803), ի Սեպտեմբերի ա.²

2. Այս նամակին Ստեփաննոս Ազոնց Աբբայ պատասխանած է 24 Դեկտ. 1803 թուակիրով, որու սեւագիր օրինակը պահուած է եւ ունի հետեւեալ պարունակութիւնը. «Պատուական եւ մտերիմ բարեկամի մերոյ Տիրացու Գեորգոյ, անխոնջ բանասիրի, աստուածային օրհնութեամբ ողջոյն սիրոյ բազմացի. Նամակ պատուականիդ գծագրեալ ի 1 Սեպտ., ընկալաք ի 22 Դեկտ. ախորժ հաճութեամբ եւ շնորհակալու մտօք ընդ անկեղծ խնդակցութիւն ձեր որ վասն մերումս կոչման յաթոռ տեսչութեան Մխիթարեան Միաբանութեանս, որ ի սկզբունց անտի հիմնարկութեանն ցանգ պատաղեալ է յօժանդակութիւն եւ ի պայրծառութիւն ազդիս կարօտելոյ յիմաստիցն լրութենէ. վասն որոյ զորս միանգամ դտանէ ի նոսա քաղցրացեալս ի ճաշակ գիտութեանց, եւ քաղցրացոցիչս այլոց խայտայ յանձին համարեալ զնոսին իւր բարերարս եւ համավաստակ գործակիցս յօգուտ Հայկազեան տոհմիս: «Ի սոցա սակի ճանաչեմք եւ զքոյդ պատուականութիւն, որ անձամբ ճաշակեալ զբանասիրութեանն քաղցրութիւն փոյթ յանձին ունիս քաղցրացուցանել եւ այլոց, եւ ըստ նմանութեան մեղուացն զործունէից նիւթս անուշարարս, զմատենան սսեմ նախնեաց դառ քեզ հաւաքեալսն, ամբարես ի բլիջ Մխիթարեան Մատենադարանիս՝ յանկորուստ սրահպանութիւն եւ յանջինջ յիշատակ քու բանասիրութեան, զոր միւտ յիշատակեմք անմոռաց շնորհակալութեամբ: «Գոյլեմք եւ խնամք ընդ կրկին բանաւոր երկասիրութիւնս պարուականիդ որ վասն պատմութեան զանազան ցեղից տաճկաց եւ Օսմանեան թաղաւորաց. ո տայր թէ ամենայն Հայկազուն բանասէրք այդպէս յարգէին զտաղանդ բանասիրութեանն յօգուտ եւ ի շահ Ազդին, եւ ոչ անիմաստասէր բարուք թմրէին ի մահիճս յուլութեան: «Ողջ լեր ի Գրիստոս ընդ երկայն աւուրս եւ օրհնութիւնն աստուածային անպակաս եղիցի ի ձէնջ: «Բնագրւմ սիրով ողջոյն մատուցանեն Միաբան Վարդապետք մեր, եւ առանձինն նոքա որք երեսօք սկանատես են պատուականիդ»:

29.

Տեառն Իզնատիոսի դրօնամիտ Վարդապետի եւ սրբասէր
Կրօնաւորի զՍուրբ Աջն սիրով համբուրեալ,
զօրհնութիւնդ հայցեմ փափաքամբ

Յետ որոյ յանձն առնեմ զքեզ Տեառն Աստուծոյ, եւ զանձն իմ
տառապեալ՝ յարժանընդունակ աղօթա պատուական Հօրդ իմոյ առ-
նեմ ապաստան:

Գիտութիւն լիցի գերապատիւ Տեառնդ իմոյ, զի ի հասանել ծրա-
րի թղթոյս, բացեալ զսա, եւ փնջեալ թուղթն, եւ զայլ երկու ան-
կնիքսն որք են ի նմին՝ մատուցես Գերայրգոյ Մեծաւորին եւ Ամե-
նապատիւ Աբբային. եւ յատկաբար յիմա Կողմանէ համբոյր տացես
Սուրբ Աջոյ նորա, զոր Փրկիչն մեր կենարար պահեսցէ ընդ հովա-
նեաւ խնամոց իւրոց յամայր ամս ձեօք հանդերձ, ի շինութիւն եւ ի
մխիթարութիւն տառապեալ ազդին մերոյ:

Եւ զժամանել թղթիս առ քեզ, հանդերձ լրով իրացն ընդ քեզ
տարելոց, եւ ողջ ամբողջ ի սուրբ մենաստանդ հասելոց, սակաւա-
գիծ գրով ինչ վաղ ընդ փոյթ մեզ ծանուցես, զի անհոգասցուք:
Ողջ լեր ի պարծանս

Գեորգայ չնչին ծառայի ձերայ

ՌՄԾԲ (1803), ի Հոկտեմբերի 7
Գրեալ ի Կոստանդինուպօլիս

(Յ. Գ.)

Ողջունեմ զարգականն իմ զՀայր Գաբրիէլ Վարդապետն, եւ ըզ-
վաղեմի բարեկամն իմ զՀայր Ղուկաս Վարդապետն, եւ զայլ ամե-
նայն Հարս աստուածապահ մենաստանիդ, եւ հայցեմ զօրհնութիւնս
նոցուն ամենեցուն:

(Հասցէ)

Ի ձեռս Գերապատիւ Հայր Իզնատիոսին Բարսղեան. ի բարին:
S. Lazzaro, Venezia:

30.

Գերապատիւ Հօր իմոյ Տեառն Իզնատիոսի սրբասէր կրօնաւորի
եւ խոհական Վարդապետի զՍուրբ Աջն սիրով համբուրեալ,
եւ զայժմու որպիսութիւնն հարցաբանեալ, յանձն առնեմ
Տեառն Աստուծոյ ամենակալի եւ քարերարի

Ընկալայ զթուղթն օրհնութեան ի կողմանէ գերայրգոյ Աբբա-
հօրն ի Փետրվարի Տ ՌՄԾԳ թուականին, եւ ուրախացայ մեծապէս,
որ եւ ընդ ընծայիցն մերոց յղեցելոց, եւ նա ինքն ըստ խնամոտ բա-
րուցն իւրոց մեզ պարգեւ շնորհեալ էր, զոր առի ձեռամբ գերապա-
տիւ Հ. Մկրտիչ Վարդապետին, եւ շնորհակալ եմ յոյժ յոյժ:

Բայց վասն ոչ գրելոյն ձերոյ յայնժամ առանձին զթուղթ իմն
առ մեզ՝ զարմացայ, եւ ակնկալեալ սպասէի: Սակայն յետ այնր
իբրեւ անցին առուրք ինչ՝ եկն եհաս առ ծառայ ձեր եւ թուղթն այն
ցանկալի ի Մարտի 10, եւ զայն ընթերցեալ իմ փափաքամբ, բեր-
կըրեալ զուարճացայ, եւ վասն ողջ ամբողջ ժամանելոյն ձերոյ ի
սուրբ մենաստանդ՝ վարի հրճուեցայ, եւ սրտի զիւր եղեւ ինձ:

Ողջ լեր ընդ երկայն առուրս ամենայն բարօրութեամբ, ընդ հո-
վանեալ խնամոց Տեառն Աստուծոյ եւ Գերայրգելի Վեհին, ի ցըն-
ծութիւն համայն բարեախրաց, եւ իմ իսկ գլխովին, որ եմ

նուաստ ծառայ Տեառնդ
Գեորգ չնչին Տէր Յովհաննիսեան

Յամի 1804, ի Մարտի 13

(Յ. Գ.)

Համբուրեմ զՍուրբ Աջն Գերայրգոյ Աբբահօրն, եւ այլոց բոլոր
Գերապատիւ Հարց, եւ մանաւանդ Հ. Պօղոսին՝ եւ Հ. Ղուկասին,
եւ Հ. Գաբրիէլին եւ Զօհրապեան Հ. Յոհաննիսին. եւ հայցեմ զօրհ-
նութիւնս նոցին՝ իբրեւ դեզ բժշկական տառապեալ հոգւոյ իմոյ:

(Հասցէ)

Աստուծով հասցէ ի վանս Սրբոյն Ղազարու, եւ անդ ի ձեռս
Գերապատիւ Հայր Իզնատիոս Վարդապետին Բարսղեան, ամենայն
բարութեամբ: Ի Վենէտիք:

1. Հ. Պօղոս Մէհէրեան:

31.*

Կոնքեռն. է քառակուսի իմն զոր կախեն այժմ Կաթողիկոսք Հա-
յոց եւ Պատրիարքն Երուսաղէմի՝ զըօտուոյ, ի վերայ աջոյ ծնկան, ի

*) Գեորգ Պալատեցի գրած է այս ծանօթութիւնները, հաւանաբար ի պատաս-
խան իրեն ուղղուած հարցումի մը: 1804 տարւոյն մէջ է որ Ստեփանոս Ազունց
Աբրայ կը բարձրանար Եպիսկոպոսական աստիճանին, որ Միաբանութեան պատ-
մութեան մէջ առաջին անգամ կը պատահէր: Արդ՝ զիտնալու համար թէ, Հայոց
ու յատկապէս Պոլսոյ մէջ, ինչ կերպով կը գործածուէին ձայնաւոր Պատարազի
ընթացքին եպիսկոպոսական թաղը, եմիփորոնն ու կոնքեռը, զիմած ըլլալու
են Գեորգ Պալատեցիին, եւ նա պատասխանած է ներկայ գրութեամբ: Այս գրու-

պատարագելն իւրեանց: Տեսեալ է իմ եւ զՅակոբ Նալեանն, որ էր Պատրիարք ի Կոստանդինուպօլիս, զի ունէր կոնքետն ի պատարագելն իւրում. բայց այժմ չիք ի նոսա այսպիսի ինչ, եւ այն կարծեմ յայնմանէ պատահեաց, զի զկնի Յակոբայ, յաջորդ նորին Գրիգոր, ոչ գորով Եպիսկոպոս, այն սովորութիւն լռեալ գաղարեաց: Բայց ըստ բուն սովորութեան Հայոց՝ ի գործ ածէին, որպէս ցուցանեն խորագիրք գրչագիր խորհրդատեարից, զի ասի. Իսկ եթէ Եպիսկոպոս լինի խորհրդածուն, առնու գուրբ կոնքետն, ածեալ ի վերայ լանջացն եւ գպատուական եմփորոնն, եւ գայ առքնքեր ընծայարան սեղանոյն, լուացեալ գնես, եւ մատուցեալ անկանի առաջի սրբոյ սեղանոյն ի վերայ երեսաց իւրոց լուռ եւ անմոռնչ, եւ ասէ գաղօքս գայս առ Սուրբ Հոգին տնօրէն գործոյն. Ամենակալ բարերար մարդասէր:

Կաթողիկոսք եւ Պատրիարքք եւ Եպիսկոպոսք Հայոց ի մատուցանելն պատարագ գղեստուորեալ պատուական գղեստուք, միթր ականակուռ ի գլուխ, եմփորոնն ի յուս ածեալ զլանջօք, նափորտ զանձամբ, մատանի ի մատին եւ խաչ ի յաջոյ ձեռին, ունելով եւ գաւազան յահեկին, ելանեն ի լեմն յաւանդատանէն, եւ սկսանին մատուցանել զսուրբ պատարագն:

Եւ իբրեւ եկեալ հասանէ յայն տեղին խորհրդածու Եպիսկոպոսն, եւ ասէ Տէր Աստուած օրհնեսցէ գամենեսեան. եւ Սարկաւազն եղանակէ. Մի՛ ոք յերախայից, ձգեն զմեծ վարագոյրն, եւ յայնժամ խորհրդածու Եպիսկոպոսն ի բաց թողու յինքենէ զմիթրն, զեմփորոնն, զնափորտն եւ զմատանին, եւ Սարկաւազունք զայնս առեալ, այլ նափորտ արկանեն ի վերայ ի տեղի նորա, եւ այնպէս սկսանի կատարել զսուրբ խորհուրդն մինչեւ ցաւարտումն: Եւ յառնուլ Սարկաւազացն ի նմանէ զմիթրն եւ զեմփորոնն, տան զնոսա երկուց տղայահասակ զպրաց, որք կայեալ զնոսա ի ձեռս կանգնին, ունելով զգէմս իւրեանց առ ժողովուրդն. որ զմիթրն ունի՝ առքնքեր խորհրդածուին ընդ աջմէ սեղանոյն, եւ որ զեմփորոնն՝ կայնու ի ձախմէ սեղանոյն, եւ այնպէս կան եւ մնան մինչեւ յաւարտ սուրբ պատարագին: Եւ ձգի փոքր վարագոյրն, եւ ասպա զկնի ձաշակման իւրոյ եւ հաղորդելոյ արժանաւորացն, մինչդեռ զպրքն եղանակեն կցաք ի բարութեանց քոց, խորհրդածու Եպիսկոպոսն լուանայ ըզձեռս եւ զգենու գպատուական եմփորոնն եւ զնէ զմիթրն ի գլուխն. եւ ասպա քարչեն զիւրք վարագոյրն եւ բանան, եւ ասէ. Որ օրհնես զայնոսիկ, եւ սուարտի:

Թեան մատին ոչ մէկ ծանօթութիւն ունինք, թէ երբ գրուած եւ որու ուղղուած է: Անկարելի է որ ուղղուած ըլլայ Պոլիս գտնուող Միարանի մը, որու անունը գիտար է գուշակել:

Ծնթ. Այս թուղթին ետեւը Գէորգ Պալատեցի գրած է «ի ձեռս վ. Հ. Կարապետ Վրդ.ի Եսայեան»․ իսկ Հ. Կարապետի գիրով գրուած է «1804 Դեկտ. 20 ընկալայ»:

32.

Առանձին բուղբի պատահիկի մը վրայ

Յետ որոյ, Հայր իմ պատուական խնդրեմ ի քէն զայս մի ինչ, զի փոքր մի աշխատութիւն յանձն առեալ՝ գրեացես օրհնեալ ձեռամբք, մանր գրով, ի վերայ նորք թղթոյ իրիք զոր ասեմս: Եւ զայն որպէս սրակ ինչ ծալեալ եւ կնքեալ՝ առ իս յղեսցես: Բայց ազաչեմ, մի՛ անագանեսցի, այլ յետ ժամանելոյ թղթոյս առ քեզ, ընդ երկրորդի փօստին՝ եկեալ հասցէ այն առ իս:

Եւ այս է խնդրելին իմ, ի գրոց Յոհաննու Իմաստասիրին, ի տասներորդ գլխոյն որ սկսանի. Բայց արժան է ոչ միայն քրիստոսեան պատարագաւն եւ կերակրափոխութեամբ եւ անաշխատ հանգստեամբ պատուել զօրս գայս, զրեւ մինչեւ ի սկիզբն չորեքտասաներորդ գլխոյն, որոյ խորագիրն է. Յաղագս երեկոյնի պաշտամանն. եւ սկիզբն գլխոյն. Իսկ երեկոյնի աղօթիցն հաւաքումն, այսպիսաբար յինքեան ունելով զեկուցանէ միտս եւն. , զիւրաքանչիւր գլուխ առանձին հատուածելով, եւ զթուագիրսն ժա. ժբ. ժգ. եւ ժդ. նշանակելով, յղեսցես առ իս, որ ծառայ եմ եւ ազաչեմ. ողջ լեր:

33.

Աստուածապատիւ եւ Գերյարգոյ Աբբայ Հայր, համբուրեմ գատուածարեալ Աջդ, եւ խոնարհեալ յերկնազնաց զարչապարզ, հայցեմ զարժանընկալ աղօթս ձեր

Ապա յայտ առնեմ Տեառնդ իմոյ, զի ըստ կարի յոյզ առեալ ըզպատմագիրս եւ զբառարանս տաճկաց, այսինքն արապաց, պարսից եւ թուրքաց, զուղիղ արտաբերութիւնս նոցին ի գիր գրողեցի ի տերտրական աշխարհագրութեան Աբբայիոյ եւ Պարսկաստանի, որք եթէ այնպէս չգրիցին ըստ արտաբերութեան նոցա, թիւր եւ անպիտան համարի այս մեծ աշխատութիւնս. եւ ստուգարանութիւնք ոմանք, որպէս Կիրանին եւ Շիրազուն եւն., որք ի մակարբերութենէ եւ ի վարկմանց ոմանց այնպէս եղեալ էին, թիւր եւ անտեղի գրով՝ ջընջեցան:

Եւ զարմանամ թէ զիարդ չհայիքդուք ի տետրական Պատմութեանց բոլոր քաղաքացն Տանկաց, որ ակսեալ յառաջնորդէն իւրեանց եւ ի խալիֆէիցն Շամայ եւ Պաղտատու՝ գրէ լիապէս ըստ բաւականին բազում բանս, ուր գրին նաև պատմութիւնք և անուանք պէսպէս սուրդանաց եւ արքայից մեծամեծաց եւ փոքունց, որք ի զանազան աղագաց եւ ցեղից թագաւորեցին ի տեղիս տեղիս, թէ յարեւելս եւ թէ յարեւմուտս, մինչեւ ձինկիզն եւ Լէնկթիմուրն եւս, որոց անուանք իւրեանց եւ նոցին զաւակաց եւ տիրեալ քաղաքաց՝ մի ըստ միով գրեալ են ի նմին, ըստ ծանօթական եւ ստորգ արտաբերութեան վերոյիշատակեալ երեցունց ազգացն, յորոյ վերայ յերկար ժամանակս աշխատեալ է իմ, եւ վասն նպատ լինելոյ ձեզ ի քաղում իրս յայդ գործ, յղեալ է իմ զդա աջդր՝ ընդ Գերասարտիւ Հօր Իզնատիոսի Փափագեան, զիտելով չափ թէ ունի դա ծառայել ձեզ իբրեւ պիտանի գործի ինչ: Եւ իբրեւ զդացի յելից իրացն, թէ չէք հայեցեալ բնաւ երբեք ի նա, մեծապէս աւաղեցի զեղկս աշխատանաց իմոց, քանզի եթէ հայէիք ի նա՝ վրիպական գրութիւնն ոչ լինէր, զի բազումք ի յատուկ անուանց եւ ի բառից՝ զոր աստ ի սոսա գրեցի, լի եւ լի գրեալ են նոքա յայդմ պատմութեան ակներեւ եւ յայտ յանդիման, որոյ եւ վերջին տետրն՝ է որպէս ցանկ ինչ բոլորից թագաւորաց զանազան ցեղից՝ պարունակելոց ի դմին:

Արդ, յետ այսորիկ, ազաչեմ, հայել ի նա եւ ըստ նորին գրութեանն գնել զանուանսն ըստ պահանջելոյ տեղւոյն, թէ՛ խալիֆէիցն Դամասկոսի եւ թէ՛ Պաղտատու, թէ՛ սուրդանացն արեւելեան Սէլճուկեանց եւ թէ՛ Սէլճուկեանցն Ասիոյ, որք թաղաւորեցին Յիկոնիոն քաղաքի, թէ՛ Խարէզմեանցն եւ թէ՛ որդւոցն ձինկիզին եւ Լէնկթիմուրին, թէ՛ Եոսուֆ Սարահատիին եւ յետնորդացն նորին, եւ թէ՛ այլ թագաւորաց, որք ի կողմանս կողմանս թագաւորեցին:

Գիտ ի նմա եւ զպատմութիւն իպուճաֆէր Մանսուրայ, որ շինեաց զքաղաքն Պաղտատ, եւ կոչեաց զնա Մէտիմէթիւսեւլամ, այսինքն Քաղաք-Պաղտատեան (Հայոց Պատմ., Բ. հտ., 408), որ թէ՛ սա եւ թէ՛ սոցին նմանք ոչ գիցին ըստ ուղիղ արտաբերութեան, լինի գործն եպերելի. իսկ թէ որպէս ուղիղն է այնպէս գրեացի՝ յայնժամ լինի գովելի եւ ներբողելի:

Քանզի այն շարք թագաւորաց ի վերջն Գ. Հատորի Պատմութեան՝ թողթ 122, 123, 124 եւն., որպէս Դողդրիւանցն եւ ձինկիզեանցն, եւ Լէնկթիմուրեանցն եւ Սաֆեանցն եւ Իւմէեանցն եւ Ապպասեանց եւ Օսմանեանցն եւս, վասն գոլոյ նոցին յերոպէացի պատմողաց կամ յայլոց անհմուտ օրինակողաց առեալ, քաղմօք խեղաթիւր են, մինչ զի ի լսել տաճկի ուրուք, իսկոյն յարհամարհութիւն փութայ, եւ ընդ վրիպութեան անուանն եւ զՊատմութիւնն գրլ-

խովին վրիպական համարելով՝ եպերէ: Չէր պիտոյ ինձ այսքան յերկարել. քայց զի մեծապէս ցաւեցաւ ինձ՝ յայն սակս գրեցի զայս:

Եւրոպէացի աշխարհագիրք եւ պատմիչք՝ գոլով յայլ եւ այլ աղագաց, այնչափ թիւր գրեն զտաճկական բառս եւ անուանս, մինչ զի լսողն ո՛չ համարի թէ իւր իցէ այն, որպէս անուանքս Թրակուտ (թղ. 100 եւ 143) եւ Ուլուխ (138), եւ Սալխարէզ (100, ի Հատորն Ափրիկոյ), որ պարտ է լինել Տուրղուտ եւ Ուլուճ, եւ Սալիւրէիս, այսինքն Սալիւհ նաւապետ:

Ողջ լեր Գերյարգոյ Հայր եւ Տէր Սրբազան ընդ երկայն աւուրս ի պարծանս իմ, որ եմ

նուստ ծառայ Տեառնդ
Գեորգ չնչին

Գրեալ յամի Տեառն 1807, ի Մարտի ա. ըստ հետոյն
ի Ստամպոլ
Եհաս ի 30 Մայիսի 1807

34.

(Առանձին քղթիկի մը վրայ, անթուակամ)

Այլ այն մեծ նշխար մասանց արբուհւոյն, որ էր ի տան Խօճա Սաֆարին Ջուղայեցւոյ, մնաց անդ զքաղում ժամանակս ի ձեռս որդւոց եւ թոռանց նորա: Եւ զինի ամաց քաղմաց յաւուրս մեր, յամի Տեառն 1755, թոռն թոռին Խօճա Սաֆարին, Պարոն Պետրոս Մէլիքեան Խալտարեանց, այր փառաւոր, առեալ զայն ի Ջուղայէ՝ տարաւ ի Պաղտատ. եւ ապա Պարոն Պօղոս ոմն արեւելցի մարգարտավաճառ, Գարա Արլազ Օղլու կոչեցեալ, երարձ անտի եւ տարաւ ի Կոստանդինուպօլիս, ուր բնակութիւն կալեալ նորա անդ, պահեաց ըզնոյն առ իւր ամս քաղումս. եւ ապա ի ծերութեան իւրում նուիրեաց զայն՝ յեկեղեցի Սուրբ Լուսաւորչին ի Ղալաղա, եւ կայ այժմ նըշխարն այն անտանօր:

[1809 Սեպտեմբեր]

Հրատարակեց՝ Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ*
 ՊԱՒԱՏԵՑԻ ԳԷՈՐԳ ԴՊԻՐ ՏԷՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԻ
 (1737-1812)

ԱՌՍՋԻՆ ՄԱՍ

ԳԷՈՐԳ ԴՊԻՐԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա.- ՏՊԱԳԻՐ

(Ժամանակագրական կարգով)

1. ԿԻՒՐԵՂ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, ճառ վասն ելման Հոգևոյ եւ հանդերձեալ դատաստանին Բրիստոսի, (Թրգմ.), Պ. Պոլիս 1760, 104 էջ:
 Ծանօթ.- Ըստ Ա. Այվազեանի, Չարրհանալեանի եւ Ղազիկեանի, Յովհ. Ոսկերեանի երեք ձառերը Գէորգ Դպիրի կողմէ թարգմանուած են:
2. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Գիրք աղօթից, Կ. Պոլիս 1763, 640 էջ:
 Ծանօթ.- Գիրքին յիշատակարանը կը պատկանէր Գէորգ Դպիրին, որ հոն էրբեւ տպագրութեան աշխատակից ըլլալով ալ յիշուած է:
3. ԻԼԻԱ ՄԻՆԵԱԹԻՍ, Գիրք որ կոչի վեմ գայրակղուքեան, Պեակերուրդ 1786, 176 էջ:
 Ծանօթ.- Ըստ Յ. Փալաղաշեանի եւ Պ. Չարրաբեանի, 1767ին յունարէնէ թարգմանուած է Գէորգ Դպիրի կողմէ: Սակայն իրականութեան մէջ՝ թարգմանիչը նոյնպէս Պալատեցի Մեղիսեղեկ Դպիրն է, ինչպէս որ նշուած է Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 8121 ձեռագիրը հաւաքածոյին մէջ:
4. Գիրք առակաց Սողոմոնի սրբոյ Դաւթի (հայերէն եւ հայատառ թուրքերէն), Կ. Պոլիս 1806, 228 էջ:
 Ծանօթ.- Ըստ Յ. Փալաղաշեանի՝ թարգմանիչը Գէորգ Դպիրն է:
5. ԱՂԱԲԻԳՈՍ ՍԱՐԿԱԻԱԳ, Բացատրութիւն յորդորական գլխոցն, թարգմանուած է յունարէնէ, տպ. Պոլոս Յօհաննիսեան, Պոլիս 1806, 39 էջ:
 Ծանօթ.- Ըստ Ա. Այվազեանի (էջ 47), այս դործին ձեռագիր մէկ օրինակը գտնուած է Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ թանգարանը:
6. Գիրք մեծագին եւ պատուական ականց (1779ին պարսկերէնէ թարգմանած է Գէորգ Դպիր), Կ. Պոլիս 1807, 314 էջ:
7. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Գիրք աղօթից, Կ. Պոլիս 1807, 512+296 էջ:
 Ծանօթ.- Երկրորդ մասին առաջին էջին վրայ, Գովեստ ինչ ըստ անուան նոցողին խորագիրը կրող՝ Գէորգ ծայրանունով քերթուածը կայ:

* Այս մատենագիտութիւնը, մեր խնդրանքին վրայ, ազնուօրէն պատրաստուած է իսթանպուլական ծանօթ բանասէր Տիար Գէորգ Բամպուլեանի կողմէ, որուն կը յայտնենք այստեղ մեր շնորհակալութիւնն ու համակրանքը: Մատենագիտութեան ընթացքին իրբեւ վկայութիւն յիշուած ուսումնասիրութիւններուն վերաբերեալ ամբողջական տուեալները կը գտնուին Բ. մասին մէջ (Հ. Ս. Ճ.):

8. Տետրակ գովասանաց, տպ. Մատթէոս Դպիր, Կ. Պոլիս 1813, 64 էջ:
 Ծանօթ.- Հայկական Մատենագիտութեան անձանօթ կողմ եւ մեր անձնական գրադարանին պատկանող սոյն գրքոյկին 54րդ-55րդ էջերուն վրայ, Տաղ սրբոյ խաչին 'ի Մշակ անուն ումեմնէ, յետոյ գտեալ խորագրով, չորս քառեակնոց քերթուածը կայ:
9. ԳԷՈՐԳ ԴՊԻՐ, ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ, Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից, տպ. Պոլոս Արապեան, Կ. Պոլիս 1826, ԺԲ + 48 + 715 էջ:
 Ծանօթ.- Սոյն մեծարժէք դործին ձեռագիր օրինակները հետեւեալներն են.
 ա) Ղալաթիոյ Աղա. Մատենադարան, թիւ 73, 10 նոյ. 1764 - 29 Դեկտ. 1777. 698 երես:
 բ) Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարան, թիւ 10301, 1795, 315 թերթ:
 գ) Հանդուցեալ Եղուարդ Ալեանաքեանի սեպհականութիւն, 1797-1800:
 դ) Օրինակ մըն ալ տեսած ենք Ղալաթիոյ Ս. Գր. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ պատկանող դիրքերուն միջեւ:
10. ՊՈՆԻՈՍ ԱՆԱԳԱԼԻՈՍ, Գիրք վաստակոց, Վենետիկ 1877, 263 էջ:
 Ծանօթ.- Հատորին վերջաւորութեան զետեղուած՝ Բագիրք անձնօթ բառից խորագիրը կրող ցանկը պատրաստուած է Գէորգ Դպիրի կողմէ: Գործը հրատարակած է Հ. Ղեւոնդ Ալիշան:

Բ.- ԱՆՏԻՊ

(Այբուբենական կարգով)

1. Ազգային պատմութիւն (երկհատոր):
 Ծանօթ.- Ըստ Ա. Այվազեանի (էջ 54), Գուրուչէմէ գտնուող Յարութիւն Ամիրա Երկայնեանի կամ Ռեզուեանի բնակարանին մէջ անյայտացած է:
2. Բանալի աստեղաբաշխութեան: Ձեռագիր թիւ 192 Ղալաթիոյ Աղա. Մատենադարանի: Հեղինակ՝ Ապտիւլ Աղիզ որդի Ապտիւլբազման Թէպրիզեցւոյ: Թարգմանուած է 1768ին, 60 էջ: Ընդօրինակուած է 1773ին Ստեփաննոս քարտուղարէն:
 Ծանօթ.- Այս անձը տպագրիչ Ստեփաննոս Ամիրա Պետրոսեանը կամ Ռէթոսեանն († 1799) է հաւանաբար:
3. Բառարան վեհալի: Ձեռագիր Երուսաղէմի, թիւ 2685, Բ. մաս: Թարգմանուած է 1794ին: էջ 120-277:
4. Բժշկարան (հայատառ թուրքերէն): Ձեռագիր թիւ 9711 Մաշտոցեան Մատենադարանի: 1768ին թարգմանուած է լատիներէնէ: 171 թերթ: Գրիչ՝ Տիրացոյ Գէորգ:
 Ծանօթ.- Նկատի առած որ դրիչը Գէորգ Դպիրն է, շատ հաւանական է որ թարգմանիչն ալ ինքը ըլլայ:
5. Գիրք պատմութեան արքայիցն Օսմանեան գարմին (երկհատոր): Գրի առնուած է 24 Ապրիլ 1788 - 3 Մարտ 1789 թուականներուն միջեւ: Ա. հատոր՝ Յառաջաբան եւ պատմութիւն թագաւորներու, էջք՝ 433: Բ. հատոր, Ա. մաս՝ Կենսագրութիւն 146 Եպարքոսներու մինչեւ Եռուստի փաշա (1789), էջք՝ 434-736: Բ. մաս՝ Կրկին յանելուած, ցանկ կայսրերու, վիզիրներու եւ զբաւումներու, էջք՝ 739-762: Գ. մաս՝ Այբուբենական ցանկ նշանաւոր անձերու, էջք՝ 765-852:
 Ծանօթ.- Բնագիրը կը գտնուի հանդուցեալ դրամագէտ ու բանասէր Եղուարդ Ալեանաքեանի որդւոյն՝ Պր. Վահան Ալեանաքեանի մօտ: Օրինակ մըն ալ վենետիկի Միսիթարեանց վանքը դոյուլթիւն տնի (Ձեռ. թիւ 1693 եւ 1694):

- 6. Գուշակութիւնք, 1807:
Ծանօթ.- Այս գործը յիշած է միմիայն Ա. Այվազեան (էջ 48):
- 7. Դիցարանութիւն (Հեղինակ՝ ԲԱԼԷՖԱԴՕՍ): Ձեռագիր Երուսաղէմի, թիւ 1435 (Ա. մաս), 1791, 90 էջ: Այլ օրինակ սոյն յունարէնէ թարգմանութեան՝ Ձեռագիր Երուսաղէմի, թիւ 1241, 1780. Զ + 312 էջ: Նաեւ ձեռագիր թիւ 187 Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի (Ա. մաս), 1787, 286 էրես:
Ծանօթ.- Էջերու թիւերուն միջեւ մեծ տարբերութիւն գոյութիւն ունենալուն պատճառաւ, հաւանաբար առաջինը տարբեր գործ մըն է:
- 8. Երգարան:
Ծանօթ.- Այս գործը առաջին անգամ Ա. Այվազեանի կողմէ յիշուած է (էջ 46):
- 9. Երրորդութիւն:
Ծանօթ.- Այս գործն ալ միայն Ա. Այվազեանի կողմէ յիշուած է: Ս. Երրորդութեան մասին է:
- 10. Թարիխ-ի Ալի Օսման: Հեղինակ՝ ՀԱՍԱՆՊԷԿՉԱՏԷ (1741):
Ծանօթ.- Թարգմանութեան թուականը անծանօթ է: Յիշուած է դարձեալ Ա. Այվազեանի կողմէ (էջ 59):
- 11. Ժամանակագրութիւն: Հեղինակ՝ ԵՌՐԿԷՆՍ ՖՐԱՅԷՍ: Թարգմանիչ՝ ՄԵԼՔԻՍԵ-ՂԵԿ ԴՊԻՐ: Ձեռագիր Օրթօքիլի, թիւ 26: Թարգմանուած՝ 1772ին: Ընդօրինակուած՝ 1797ին:
Ծանօթ.- Վերջաւորութեան դտնուող Պարգարանութիւն բառից ումանց եւ Այբուբենական դասաւորեալ յատուկ անուանց ցանկը (ինը էջ) Գէորգ Դպիրի կողմէ պատրաստուած է:
- 12. Համառօտ քերականութիւն պարսկերէն լեզուի: Ձեռագիր Անկիւրիոյ, թիւ 36: Ընդօրինակուած՝ 1817ին Վաք: Գրիչ՝ Յովհաննէս Վ. Սաչախճեան: Թուղթք՝ 60:
Ծանօթ.- Ըստ Պ. Չարգարեանի՝ 1765ին յօրինուած է:
- 13. Հայերի գրոցն Հոմերոսի: Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագիր: Թարգմանուած է 1783ին:
Ծանօթ.- Սոյն թարգմանութիւնը 1965ին Երեւան հանուած է Ասատուր Մնացականեանի կողմէ:
- 14. Մեկնութիւն քառարանին որ կոչի Շահխաթի (Թէօֆիլի Շահխաթի): Ձեռագիր Երուսաղէմի, թիւ 2685 (Ա. մաս), 1795, 118 էջ:
Ծանօթ.- Բովանդակութեամբ պարսկերէն, հայերէն, թրքերէն ու արաբերէն բառարան մըն է:
- 15. Մեկնութիւն Պրփիլի: Ձեռագիր թիւ 720 Վիեննայի Մխիթարեանց (Հաւաքածոյ): Թուական՝ 1769-1771: Թղ. 39ա-49բ:
- 16. Միւնգարարդ-ի բուպ-ը տայիրէ: Ձեռագիր թիւ 217 Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի: Թարգմանուած է 1770ին: Ընդօրինակուած է 1810ին: Թուղթք՝ 80:
- 17. Յաղագս աշխարհի: Հեղինակ՝ Արիստոտէլ: Բուն օրինակ՝ ձեռ. թիւ 1676 Մաշտոցեան Մատենադարանի: Այլ օրինակներ՝ թիւ 187 Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի եւ թիւ 1435 Երուսաղէմի (Բ. մաս): Թարգմանութեան թուական՝ 1791: Թուղթք՝ 88:
- 18. Յաղագս գորութեանց կերպաց: Հեղինակ՝ ՍԻՄԷՈՆ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ: Ձեռագիր թիւ 859 Վիեննայի Մխիթարեանց: Նաեւ թիւ 7 Հալէպի եւ Անթիլիասի մասնաւորաց: 1787ին, Սկիւտարի մէջ, Մարտիրոս Աւագ Սարկաւազի (1743-1813) կողմէ զաղափարուած օրինակ մըն ալ Ս. Խաչի Մատենադարանը կը դտնուէր: Յունարէնէ թարգմանուած է 1783ին: 140 էջ:

- 19. Յաղագս քաղաքին Դրոստայի եւ քաղաքացն Նորին: Հեղինակ՝ ՆԻԿՈԼԱՅՈՍ ԼՈՒԿԱՆԷՍ: Ձեռագիր թիւ 8331 Մաշտոցեան Մատենադարանի (ինքնագիր օրինակ): Թարգմանուած է 1779ին: Թերթք՝ 65: Օրինակ մ'ալ կայ Ս. Ղազար (Ձեռ. թիւ 2960):
 - 20. Նոնոսի Հաւաքումն պատմութեանց:
Ծանօթ.- Այս ձեռագիրը կը դտնուի Վենետիկի Մխիթարեանց Մայրավանքը (թիւ 32), եւ յիշուած է հոգեւոյս Հ. Մեսրոպ Վրդ. ձանաչեանի կողմէ (էջ 100):
 - 21. Պատմութիւն Տրովազայի:
Ծանօթ.- Ա. Այվազեան՝ սոյն Էրկին յունարէնէ թարգմանուած ըլլալը եւ ձեռագրին Սկիւտարի Ս. Խաչ Եկեղեցոյ թանգարանը դտնուիլը նշած է (էջ 47):
 - 22. Պարսկերէն, հայերէն եւ քրեերէն բառգիրք: Հեղինակ՝ ՀԱԼԻՄԻ: Յօրինուած է 1450ին: Ոտանաւոր կերպով թարգմանուած է, ըստ Փալազաշեանի 1794ին, ըստ Չարգարեանի ալ 1795ին: Յիշուած է Բաղարան Պարսկերէնի յառաջարանին մէջ (էջ 48):
 - 23. Սաղմոս: Երբայեցերէնէ թարգմանուած:
Ծանօթ.- Այս թարգմանութիւնն ալ առաջին անգամ յիշուած է Ա. Այվազեանի կողմէ (էջ 45):
 - 24. Քերականութիւն Արարացոց լեզուի: Ձեռագիր թիւ 183 Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի: Յօրինուած է 1765ին, 240 էջ:
 - 25. Քերականութիւն գրաբառ: Յօրինուած է 1773ին: Պատկանած է Կարապետ Փանոսեանի (1826-1905):
Ծանօթ.- Այս գործն ալ Ա. Այվազեանի կողմէ յիշուած է (47 էջ):
 - 26. Քերականութիւն համառօտ պարսկական լեզուի: Յօրինուած է 1765ին: 175 էջ:
Ծանօթ.- 1893ին պատկանած է բանասէր Գասնիկ Ֆնտղեանի (1862-1938), ըստ Ա. Այվազեանի վկայութեան (էջ 38):
- Գ.- ԸՆԴԴՈՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(Ժամանակագրական կարգով)
- 1. Հաւաքածոյ: Ձեռագիր թիւ 136 Օրթօքիլի: Թուական՝ 1777: էջք՝ 489:
 - 2. Ժողովածոյ: Ձեռագիր թիւ 131 Մաշտոցեան Մատենադարանի: Թուական՝ 1781: Թերթք՝ 93:
Ծանօթ.- Սոյն ձեռագրին առաջին ընդօրինակիչը Գէորգ Դպիրը եղած է:
 - 3. Եղիշէ պատմագիրք: Ձեռագիր թիւ 136 Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի: Թուական՝ 1781: էջք՝ 346:
 - 4. Մովսէս Խորենացի: Ձեռագիր թիւ 137 Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի: Թուական՝ 1783: էջք՝ 532:
 - 5. Ժողովածոյ: Ձեռագիր թիւ 457 Անտոնեան Մխարանութեան: Թուական՝ 1787: Թուղթք՝ 28:
 - 6. Յիշատակարան թովմայ Մեծոփեցոյ: Ձեռագիր թիւ 482 Անտոնեան Մխարանութեան: Թուական՝ 1787: Թուղթք՝ 15:
 - 7. Սաղմոս: Ձեռագիր թիւ 78 Արմաշու վանքին: Թուական՝ 25 Մայիս 1811: Թուղթք՝ 133:
 - 8. Վագփիլէի տոմար: Ձեռագիր թիւ 829 Պալատու Ս. Հրէշտակապետ Եկեղեցոյ: Թուական՝ 1786: էջ՝ 578:
Ծանօթ.- 567-574րդ էջերուն վրայ դտնուող այբուբենական անուանացանկն ալ Գէորգ Դպիրի կողմէ պատրաստուած է:

Դ.- ԳԵՈՐԳ ԴՊԻՐԻ ԿՈՂՄԷ ՍՐԲԱԳՐՈՒԱԾ ԳՈՐԾԵՐ
(Ժամանակագրական կարգով)

- 1. Ազաթամզեղոս, Պոլիս 1770:
Ծանոթ.- Մոյն անծանօթ տպագրութեան սրբադրիչն է, ըստ Պրմէն Չարդարեանի:
- 2. ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ, Մեկնութիւն ազօրից: Ձեռագիր թիւ 633 Վիեննայի Մխիթարեանց: Թուական՝ 1776: Թուղթք՝ 230:
Ծանոթ.- Սրբադրութիւնը կատարուած է 1730ին տպուած օրինակին վրայ:
- 3. ՅԱԿՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐԻ ՆԱԼԵԱՆ, Ջէն հոգեւոր, Պոլիս 1787, 192 + 424 էջ:
- 4. Սաղմոս: Ձեռագիր թիւ 135 Ղալաթիոյ Աղղային Մատենադարանի: Թուական՝ 1811: էջ՝ 264:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԳԵՈՐԳ ԴՊԻՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐ

Ա.- ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՄԷՋ

- ԱՂԱՅԵԱՆ ԵՒՈՒԱՐԻ (ծն. 1913), Հայ լեզուաբանութեան պատմութիւն, Երևան 1958, Հտ. Ա, էջ 135-139:
- ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐԱԶԵԱՆ (1876-1953), Պատմութիւն Հայոց նոր գրականութեան, Նոր Նախըջեւան 1910, պրակ Ա:
- ԱՅՎԱԶԵԱՆ ԱՐԻՍՏԱՐ (1846-1909), Շար Հայ կենսագրութեանց, Պոլիս 1893, Հտ. Ա, էջ 11-73:
- ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ԳԱՍՊԱՐ (ծն. 1901), Հայ բառարանագրութեան պատմութիւն, Երևան 1968, էջ 159-167:
- ԶԱՐԲԶԱՆԱԼԵԱՆ Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ (1827-1901), Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ 1833, էջ 102-103 եւ 144:
- ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ ՏՈՒԲԹ. ՎԱՀՐԱՍ (1858-1942), Ս. Հրեշտակապետի երեքհարիւրամեակը եւ Գեորգ Դպիր Պալատեցիին, «Երեքդարեան պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պալատեցի», Պոլիս 1931, էջ 203-206:
- ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ (1871-1937), Գեորգ Դպիր եւ իր պարսկահայ բառարանը, «Երեքդարեան պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պալատեցի», Պոլիս 1931, էջ 221-223:
- ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԻ. (1908-1974), Պատմութիւն արդի Հայ Գրականութեան, Վենետիկ 1953, Հտ. Ա, էջ 99-100:
- ՄՐՄՐԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (1860-1926), Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու, Պոլիս 1910, էջ 89-90:
- ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ ՀՄԱՅԵԱՆ (1873-1942), Գեորգ Դպիր Պալատեցի. երեքհարեան պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, Պոլիս 1931, էջ 216-220:
- ԶՈՒԳԱՍԶԵԱՆ ԲԱԲԳԷՆ (ծն. 1928), Հայ իրանական գրական առնչութիւններ Ե-ԺԸ դարերում, Երևան 1963: Հայկական Սովետական Համրագիտարան, Երևան 1977, Հտ. Գ, էջ 159-160:

ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԳԱՌՆԻԿ, կենսագրական բառարան, Երևան 1973, Հտ. Ա, էջ 239-240:
ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ ՍՏԵՓԱՆ (? -1888), Դասագիրք ազգային պատմութեան, Պոլիս 1862, էջ 160:

Բ.- ՄԱՍՈՒԼԻ ՄԷՋ

- ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ ԱՐՇԱԿ (1879-1962), Պալատ իբր մտաւորական շարժման օրօրան, «Արեւելք», Պոլիս 7-11 Նոյ. 1932:
- ԲԱՄՊՈՒՔՃԵԱՆ ԳԵՈՐԳ (1923-19), Պալատեցի Գեորգ Դպիր գերդաստանը, «Հայաստանի Կոչնակ», Նիւ Եորք, Ա. ժամ, 19 Ապրիլ 1952, թիւ 16, էջ 368-379, Բ. ժամ, 26 Ապրիլ 1952, թիւ 17, էջ 391-393: Արքամի ճարտարապետ Արապօզլու Մեյիտոն հալփայի մահուան նորայայտ վաւերագիր մը, «Միտն», 1980, Նոյ.-Դեկտ., էջ 323-325:
- ԳԱԼՓԱՔՃԵԱՆ ԱՐՏԱՇԵՍ (1866-1942), Գեորգ Դպիր Պալատեցի, «Մարմարա», Պոլիս 1945:
Ծանոթ.- Յօդուածաշարքին ճրդ ժամը լոյս տեսած է 20 Յունիս 1945ին:
- ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ՊԻՄԷՆ (1880-1956), Գեորգ Դպիր Տէր-Յովհաննէսեան, 1737-1812, «Ժամանակ», Ստանպուլ, 11-15 Դեկտ. 1944, թիւ 13947-13951:
- ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ ՏՈՒԲԹ. ՎԱՀՐԱՍ, Յիշատակ մը Նարլը-Գարուի Հիւանդանոցէն, «Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը», Կ. Պոլիս 1922, էջ 315-317: Յիշատակ մը Նարլը-Գարուի Ազգ. Հիւանդանոցէն, «Ընդ. Տարեցոյց Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի», Պոլիս 1930, էջ 197-200:
- ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ, Թուրք լեզուին Հայոց մատուցած ծառայութիւնները, «Արեւելք», Պոլիս, Բ. տարի, թիւ 596, 18 Յունիս 1933:
- ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ (1865-1944), Գեորգ Դպիր արարելէն փրակականութիւնը, «Ընդ. Տարեցոյց Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի», 1933, էջ 23-27:
- ՄԱՐԹԱՅԵԱՆ ՅԱԿՈՒ (1895-1979), Համայնապատկեր Հայ Մշակոյթի, «Մարմարա», 11 Սեպտ. 1962, 5 եւ 8 Դեկտ. 1963:
- ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ ԱՍԱՏՈՒՐ, «Ժամանակ», Ստանպուլ, 13 Դեկտ. 1965:
Ծանոթ.- Հեղինակին կողմէ Մաշտոցեան Մատենադարանին մէջ Երևան հանուած, Գեորգ Դպիրի 1783ին կատարած Հոմերոսի իլիականին ցարդ անծանօթ թարգմանութեան վերաբերեալ յօդուածին արտաստուածն է:
- ՓԱԼԱԳԱՇԵԱՆ ՅՈՎՆԱՆ (1860-1951), Գեորգ Դպիր Տէր Յովհաննէսեան եւ այլ նշանաւոր լեզուագէտներ, «Մարմարա», 6 Մարտ 1944:

Գ.- ԱՆՏԻՊ

- ԱԼԵԱՆԱՔԵԱՆ ԵՒՈՒԱՐԻ (1874-1949), Գեորգ Դպիր Պալատեցի, 42 էջ:
- Սկիւտար, 7 Յուլիս 1982
- Գ. ԲԱՄՊՈՒՔՃԵԱՆ

Résumé

GÉORG DPIR TÈR HOVHANNISEAN (PALATEC'I)
ET LES MEKHITARISTES

P. SAHAG DJEMDJEMIAN

C'est la deuxième et dernière partie de l'ample correspondance de Gëorg Hovhannisean avec les Pères de St. Lazare faisant suite à la première partie, publiée dans «Bazmavep» (1982, 3-4, p. 294-319) et précédée d'une longue étude sur les relations de Gëorg avec les Mekhitaristes («Bazmavep», 1982, 1-2, p. 96-154). Cette correspondance qui est à la base de l'étude du Père Djemdjemian, est une source d'une valeur inestimable pour l'histoire de plusieurs manuscrits et éditions arméniens, surtout de ceux qui, donnés par Gëorg, ont été recueillis par la suite dans la bibliothèque monastique de St. Lazare.

La publication s'achève avec une bibliographie de Gëorg Hovhannisean, rédigée par Mr. Kévork Pambukciyan, archiviste du Patriarcat Arménien d'Istanbul, auquel vont les remerciements de l'éditeur.

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆԴԱՑՈՒ ԿԵԱՆՔԸ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԵՒ ԴԻՒԱՆԻ ՑԱՆԿԸ

Ա.— ԿԵԱՆՔԸ (1845–1915 Ք.)

Անձը, որ յայտնի է Նորայր Ն. Բիւզանդացի անունով, բանասէր եւ բառարանագիր է: Նրա հայերենագիտական վաստակից ոմանց ծանօթ են յատկապէս նրա երեք աշխատութիւնները՝ Հայկական բառաքննութիւն (Կ. Պոլիս, 1880), Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն (ն. տ., 1884) տւ կորիւն վարդապետ եւ նորին քարգմանութիւնք (Թիֆլիս, 1900): Մասնագէտներ տեղեակ են նաեւ նրա հրատարակած բանասիրական յօդուածներին, է՛լ աւելի քչեր՝ նրա անտիպ բաղմամբիւ զործերից ոմանց, որոնց մի քանիսի մանրատապաւէնները Երեւանում են՝ Մաշտոցեան Մատենադարանում եւ Գիտութիւնների Ակադեմիայի կենտրոնական գրադարանում, մէկին էլ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանում (Անթիլիաս)՝ Վարդուղի Ղուկասեանց Եղբայրների Հաստատութեան գրադարանը (Ժնեւում) գնեց (չնորհիւ տողերիս հեղինակի) շատերի լուսապատճէնները. բոլորն էլ հանուած են քանասէրի դիւանից, որն այժմ Շուէդիայի Գէտեբորգ (Göteborg) քաղաքի համալսարանի կենտրոնական գրադարանումն է: Նրա ստագիրք եւ առաւել եւս անտիպ զործերի ամբողջութիւնը մտածել է տալիս, որ հեղինակը հայերենագիտութեան՝ քառարանագրութեան, բանասիրութեան, գրաբար բանագրերի սրբագրութեան, հայ հին եւ միջնադարեան գրականութեան գիտակ հակներից է:

Սակայն ի տարբերութիւն ուրիշ բախտաւորների, նա իր գիտական եւ կենցաղային գաղափարներով ու զործերով վրանիտել է իր ժամանակը, գերազանցել է շատերին, որոնք ոչ միայն չեն հատկացել ու զնահատել նրան ու գրածները, չեն նպատակել հրատարակութեան, այլեւ չեն սպասել անձնական զոհողութեամբ լոյս ընծայածները, նրան դատնացրել ու հալածել են:

Գտանմէկ տարեկան հասակում նա, Ս. Ղազարում, ձեռնադրուել է կուսակրոն քահանայ: Երբ Պոլիս է փոխադրուել վանահօր թոյլ-տուլութեամբ, նա վերջի վերջոյ մասնակցել է հայ կաթողիկէ պատրիարք Անտոն Հասունեանի (1809-1884) յարուցած ազգային-կրօնական պայքարին, որի համար նշուել է իբրեւ «հերետիկոս» եւ հալածուել:

Կրկնութիւններից խուսափելու համար էջատակում տալիս ենք Նորայր Ն. Բիւզանդացու կեանքին ու գործին վերաբերող զբաղանութեան ցանկը հեղինակների ազգանունների այբբենական կարգով. հրատարակութիւններն այսուհետեւ նշելու ենք հեղինակների կամ հանդէսների անուններով, եւ ոչ թէ դրանց վերնազբերով:

Նորայր Ն. Բիւզանդացու իսկական անունը եղել է Ստեփանոս, ազգանունը՝ Գաղէղեան-ձիզմէճեան-Թէրզեան. ծնուել է Պոլսի Պերայի շրջանում, 1845 թ. Մարտի 16ին²: Նորայրի դիւանում Fol. 5, Privata Handlingar ընտանեկան փաստաթղթերի թղթապանակում պահուում են Նորայրի ամուսնութեան արժիւ (1881, Յունիսի 18) տրուած ծննդեան եւ մկրտութեան վկայականները Պերայի հայ կաթողիկէ եկեղեցու կողմից. ուստի կարելի է ներկայացնել, որ ծնողները եղել են հայ կաթողիկէներ: Հօր՝ Յովհաննէս ձիզմէճեանի՝ կրթութեան եւ արհեստի մասին ոչինչ կրահել չեն տալիս Նորայրի նամակները: Մայրը հաւանաբար եղել է կիսազբաղէտ, քանի որ ուրիշներին է գրել ստուել Ս. Ղազար որդուն ուղղած մայրական խօս-

1. Ա. ԱՐԵՆԵԱՆ, Իմ ծանօթութիւնս պ. Նորայր Բիւզանդացու հետ, «Մշակ», 1892, թ. 125: Գ. ԱՐԳՍԻՆԵԱՆ, Նորայր Բիւզանդացու ամուսն գործերը, «Էջմիածին», 1964, Ը-թ, էջ 35-40: Ա. Ա. ԱՐԱՆՆԱՍԵԱՆ, Նորայր Բիւզանդացու կեանքն ու գիտական գործունէութիւնը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս» ՊՀ, 1965, 3, էջ 19-34: Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, Նորայր Ն. Բիւզանդացու, «Հանդէս ամսօրեայ» ՀԱ, 1921, էջ 85-96: Նորայր Բիւզանդացու ամուսնու մասին տեղեկությունները, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ» ԲՀԱ, 1962, 3, 186-187: Ս. ԼՕՐՆԼԻ (ՍՈՒՐԵՆ ԵՐԶՆԿԵԱՆ), Նորայր Բիւզանդացու ամուսնու գրական ժառանգութիւնը, «Էջմիածին», 1949, Մարտ-Ապրիլ, էջ 64-68 եւ Նորայրեան մասին տեղեկությունները, «Միտք», 1950, փետրուար, էջ 58-59: «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան» ՀՄՀ, հատ. Բ, 1976, էջ 460: Բիւզանդացու Նորայր: Ռ. Ս. ՂԱՅՍԻՆԵԱՆ եւ Ա. Գ. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Նորայր Բիւզանդացու ամուսնու մասին տեղեկությունները, ՊՀ, 1974, 3, էջ 230-244: ՄԻՆԱՍԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, Նորայր Ն. Բիւզանդացու մասին տեղեկությունները Միջառնակներում, յանձնարած՝ «Հասկ Հայագիտական Հանդէս»-ին (Աթիլիսա):

2. Այս է ծննդեան թուականն ըստ ծննդանունի եւ մկրտութեան վկայականի, որ նրա դիւանում է: Նա այս թուականն է ստուել իրաւասուր Յովհաննէսեանից (Գուշուկ). «Ծնած եմ ի Պերա Կոստանդնուպոլսի 4/16 Մարտի 1845» (ՀԱ, 1974, 238): Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշել է 1844 (ՀԱ, 1921, 85), որ անձնադատարար կրկնել են ուրիշներ, ինչպէս Գ. Արքայանը, էջ 35, Գ. Ստեփանեանը, էջ 199, ՀՄՀ-ն եւ այլն: Ա. Ա. Արքայանը նշում է ըստ ԲՀԱ-ի (Նորայրի նամակը Հայկ Աստուածատրեանին):

քերը: Ստեփանոս ունեցել է երկու եղբայր՝ Անտոն եւ Յակոբ, ու երեք քոյր՝ Աննիկ, Ազատ, Թագուհի:

Երբ փոքրիկ Ստեփանոս Պերայի Մխիթարեան վարժարանում սովորել է գրել կարգալ, հայրը 1854 թ. ինը տարեկան որդուն ուղարկում է Վենետիկ, Ս. Ղազարի Մխիթարեան վանքը ուսումի, դուցէ եւ կրօնաւորութեան:

Ստեփանոսը վանքում ստացել է աշխարհիկ ընդհանուր եւ հայ Մխիթարեան կրօնաւորին վերապահուած կրթութիւն. սովորել է հայերէն՝ աշխարհաբար եւ գրաբար, հասանաբար նաեւ թրքերէն, ինչպէս ժամանակը պահանջում էր, լատիներէն, ֆրանսերէն, իտալերէն եւ անգլերէն. «1875էն ի վեր մասնաւոր եռանդեամբ պարապած եմ հայերէն եւ պարզիերէն լեզուաց ուսման», գրել է յետագայում Թուրքիին: Վանքից դուրս մնացել է միայն ամառները՝ դիւրում:

1866 թ. Ապրիլի 8ին, նրան ձեռնադրում են Մխիթարեան կուսակրոն քահանայ: Ընդունել է Հայր Յարութիւն Թերզեան անունը (եւ ոչ թէ Թէրզեան, ինչպէս սխալմամբ գրել է Ա. Ա. Արքայանը³), նա այսպէս է ատորագրել իր նամակները:

Երիտասարդ վարդապետը անմիջապէս նշանակուել է Վենետիկում Մխիթարեանների Ռափայելեան աշխարհիկ վարժարանի հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուների ուսուցիչ. «1866-68 ամաց մէջ ուսուցիչ եմ հայերէնի եւ զարդիերէնի ի Ռափայելեան վրժ. ի Վենետիկ. յայն ժամու անունս էր Հ. Յարութիւն Թերզեան», գրել է նա⁵. այս եւս վկայում նաեւ նրա նամակները: Սրանցից երեւում է նաեւ, որ 1868 թ. Դեկտեմբերի 5ին վանահայրը նրան կանչել է վանքում ծառայելու որպէս մատենադարանագետ եւ «Բազմավէպ» հանդէսի տեսուչ, որ պէտք է շիտթել խմբագրատպութի կամ խմբագրի հետ: «Երկրորդ, - գրել է նա - վասն նուիրելոյ զանձն իմ բոլորովին ի «Երկրորդ, - գրել է նա - վասն նուիրելոյ զանձն իմ բոլորովին ի յօրինումն բառագրոյն»⁶, այսինքն իր ֆրանսերէն-հայերէն բառարանին, ուր առաջին ծրագրման համաձայն պիտի ընդգրկուէին նաեւ բառերի թրքերէն կամ սոսնիերէն թարգմանութիւնները: Նրա դիւանում պահուում են բառարանի առաջին աշխատանքների մեծադիր տեսքերը հեղինակի այդ շրջանին յատուկ ձեռագրով՝ կանոնաւոր եւ դեղադիր: Պահպանուած գրառումները եւ նշումները ցոյց են տանում, որ նա բառեր, ոճեր ու դարձուածներ է որոնել հայ հին եւ միջնադարեան գրականութեան մէջ. մասամբ այս հարազատ եւ հազուադէպ բառերն են, որ պիտական մեծ արժէք են տալիս նրա «Բառա-

3. ՊՀ, 1974, 88:
4. ՊՀ, 1965, 19:
5. ՊՀ, 1974, 242:
6. Դիւան, 4:0, 4:3:

գիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն» հոյակապ գործին: Իր ընթերցումները ընթացքում նա յայտնաբերել է հարիւրաւոր բառեր, որոնք չկան «Նոր հայկազեան» երկհատոր ստուար քառարանում. նա լցրել է մեծադիր տասը տետր այսպիսի բառերով՝ իրենց վկայութիւններով հանդերձ, որ նա վերնագրել է «Բառք արտաքոյ Հայկազեան քառարանին»: Սրանք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց կարեւորութիւնը եւ արժանի են հրատարակման: Այս աշխատանքը նա շարունակել է ամբողջ կեանքում, եւ այս նշոճները նոյնպէս դիւանում են առանձին կամ նրա աշխատութիւններում:

Այս բոլոր զբաղմունքներով հանդերձ երիտասարդ վարդապետը հոգեկան տառապանքներով մէջ է սոււայտել. հոգեկան հիւանդութիւնը, որի անունը չի տարիս նամակներում, աղբել է բնաւորութեան վրայ. դարձել է դերզգայուն, խորասրէս մեղամաղձոտ, յաճախ եւ առանց լուրջ պատճառի արտասուող. աղբել է նաեւ մարմնի վրայ: Նա այս բոլորը քողարկուած բառերով յայտնել է 1868 թ. Յունիսից մինչեւ 1869 թ. Ապրիլը վանքից ծնողներին, հարազատներին, յատկապէս ոմն Հօր, բարեկամներին եւ հօրաքեռորդուն՝ Հ. Գար. Չարբհանալեանին պրած կակծարի նամակներում, որոնց սեւագրութիւնը դիւանի 4:0, 4:3 մատեանն է, չհամարակալուած (եւ մեր էջակալած) 30 մեծադիր էջ:

Հայր Յարութիւնին խնամող խտալացի բժիշկը 1869 թ. դարնանը խորհուրդ է տարիս Աբբահօրը, որ հիւանդին իր ծննդավայրն ուղարկի օղափոխութեան եւ ծնողները տեսութեան. ուստի այդ տարուայ Մարտի Ծին նա գրում է մօրը. «Բիշ ատենէն պարբին պիտի արցունքներդ, մխիթարութեամբ եւ խնդումով վեցուի պիտի սիրող, եւ այն ատեն պիտի հասկնաս թէ ես ալ ո՛րչափ կը սիրեմ զհրամանքդ եւ ի՛նչ պառն, ի՛նչ տխուր օրեր անցուցեր եմ՝ հրամանքդ հեռու եւ անուշ գրուանքներէդ զրկուած ըլլալու համար» (էջ 27). ապա մի քանի օր տետրոյ՝ «Միբելի ծնողք վմ, կրնամ զուրցել որ այս նամակիս պէս ուրախալի նամակ մը երբէք առած չէիք փղմէ, վասն զի ասով կ'իմացնեմ ձեզի որ քիչ ատենէն ձեր քովը պիտի դառնամ» (էջ 28): Նոյն 1869 թ. Մարտին, հօրաքեռորդուն՝ «Ձիս հոգացող բժիշկը եւ հոստեղի մեծերը պատշաճ տեսան որ մարմնոյ եւ արտի ունեցած այլեւայլ նեղութեանցս համար հայրենիք դառնամ ընտանեացս քով: Ուրախութիւնս շատ մեծ է» (էջ 28):

Դիւան, Թղթ. Fol. 4:0, 4-14, Վաւ. 4:7, «Նամակք» խորագրուած մեծադիր 49 էջանոց տետրը Պոլիս վերադարձից յետոյ գրած նամակների սեւագրութիւններն են, ըստ որոնց հետեւում ենք նրա կեանքին: Ծնողների տանը երկու շաբաթ մնալուց յետոյ (նաևով հասել է 1869 թ. Ապրիլի 11ին) տեղափոխուել է հօրաքեռորդու՝ Հ. Գարեգին Չարբհանալեանի տունը, որպէս քահանայ ծառայել է հայ

վաթողիկէ եկեղեցում, պատարագել է, մինչեւ իսկ վարդապետական գաւազան բռնելու իրաւունք ստացել: Զբաղուել է իր Ֆրանսերէն-հայերէն բառարանով եւ տաղերով:

1870ական թթ. պոլսահայութիւնը ցնցող եւ պառակտող հասուն-լան-հակահասունեան պայքարին նախ չի մասնակցում: 1870 թ. Յունուարի 16ին հետեւեալն է գրել Ս. Ղազարում մնացած պոլսեցի իր մտերիմ բարեկամ Հայր Սահակին (որի աղջանունը տետրի վերջի մի նամակում է՝ Հէքիմեան). «Ես՝ պիտեա զի խոհեմ եւ զգաստ եմ եւ չմտանեմ յայնպիսի սատանայական եւ նոյվերի գօմբլօսու» (էջ 15):

1870 թ. Ապրիլի 17ին յայտնում է Հայր Սահակին, որ Քաղկեդոնի կամ Քաղը Քէօյ գիւղի նորահաստար Մխիթարեան վարժարանում է պաշտօնավարում. հասունեան խնդիրների պատճառով նրան եւ 37 քահանայի զրկել են «ի պատարագելոյ եւ յամենայն քահանայական պաշտամանց» (էջ 18): Իր ապրուստը մասամբ գոյացրել է մասնաւոր դասեր տալով Քաղկեդոնի Մխիթարեան վարժարանը յաճախող Ներսէս եւ Արամ եղբայրներին, որոնց հայրը հարուստ վաճառական է եղել, Գրիգոր Ներսէսեան. «Մեծապատիւ էֆէնտի, նախ եւ առաջ պարտք կը համարիմ Ձեզի յայտնել իմ խորին շնորհակալութիւնս փոխանակ այն վատահոգութեան եւ համարմանը, որով կարգեցիք զիս դաստիարակ Ձեր Ներսէս եւ Արամ որդւոցը» (էջ 39). նոյն տեղում՝ «Սովորական դասերէն գուրս՝ պարապոյ եւ հանգստեան ժամերուն ինծի հետ կ'ընեն շաբաթը երկու անգամ հայկաբանութեան կրթութիւն, երկու անգամ գաղղիերէնի կրթութիւն, երկու անգամ անդղիերէն Արամի հետ եւ երկու անգամ ալ խտալերէն Ներսէսին համար, եւ շատ գոհ եմ իրենցմէ» (էջ 42): Նրա դաստիարակութիւնը փոխուել է գաստիարակ-խնամակարութեան Լօղանում եւ Փարիզում. հետեւենք նրան, դարձեալ փր նամակների սեւագրութիւններով:

Դիւանի Թղթ. 4:0, Վաւ. 4:3ը այն նամակների սեւագրութիւններն են, 72 մեծադիր էջ, որ Լօղանից եւ Փարիզից շաբաթը մէկ կամ երկու անգամ մանրամասն գրել է իր երկու սաների՝ նոյն Ներսէսի եւ Արամի հօրը, Պոլիս. հարուստ վաճառականը նրան է յանձնել իր երկու որդիներին, որպէսզի լինի նրանց դաստիարակը, աչխարհաբարի եւ գրաբարի ուսուցիչը, ծախսարարը եւ հակիչը արտասահմանում ասիորներէս: Այդ տարիներին Հ. Յ. Թ. (Հայր Յարութիւն Թերզոնց) է ատորագրել վաճառականի եղբօրը պրած նամակները, իսկ տրան ուղղածները՝ Պ. Մ. «Մոնարհ ծառայ»:

Յարութիւն վարդապետ խնամակար-դաստիարակն իր երկու սաների հետ, անդրանիկը 18 տարեկան, միտան աւելի փոքր, Լօղան է հասել 1872 թ. Հոկտեմբերի 21ին եւ նրանց տեղաւորել իրենց հօր ընտրած դպրոցում որպէս գիշերօթիկ. նա պարապել է միայն աչ-

Վարճաբար եւ գրաբար նրանց հետ: Այս քաղաքում մնում են մինչեւ 1873 թ. Դեկտեմբերի առաջին կէսը: Վաճառականի որոշմամբ տեղափոխուում են Փարիզ 1873ի Դեկտեմբերի 18ին: Սննդի, բնակարանի եւ երբեմն հագուստի փողից բացի նա ստացել է ամսական 250, վերջին տարում 300 Փրանսիական Փրանկ. սնել է թրքական եւ Փրանսական փոխառութիւնների արժեթղթեր*:

1874 թ. Սեպտեմբերին, երբ նրա երկու սաները արձակուրդի են գնացել Պոլիս, նա այցելում է Վենետիկ եւ Բասանոյ՝ ամարանոցային փուղը: Հոկտեմբերի առաջին կէսին Վիեննա է գնացել իր սաներին դիմաւորելու. ապա մեկնում են Փարիզ, ուր երկու երիտասարդները շարունակում են իրենց ուսումը, մէկը ճարտարապետ, միւսը վաճառական դասնարու համար:

1875 թ. Օգոստոսի 12ին Պոլիս արձակուրդի գնացող իր երկու սաներին ուղեկցում է մինչեւ Վառնա եւ վերադառնում Փարիզ, առանց Պոլիս մտնելու, քանի որ, սերում է նա, Պոլսում իրեն հայածողներ շատ կան: Հոկտեմբերի 6ին գնում է Օդեսա՝ երկու սաներին դիմաւորելու եւ հետները վերադառնում Փարիզ:

1876 թ. ամբողջ նրա երկու սաներն աւարտել են իրենց ուսումը. մնում էր մի քանի տարի գործնական աշխատանքներ կատարել Փարիզում կամ այլուր. նրանց հօրը հարցնում է իր ապագայ վիճակի մասին. այս վերջինս նրան վստահեցնում է, թէ նրան ձեռքից բաց չի թողնի, եւ թերեւս դարձեալ ուղեկցի իր որդիներից մէկին արտասահմանում: Բայց ահա Փարիզում կրտսեր սանը հիւանդանոցում է. նա դերյոգնած է, բժշկը խորհուրդ է տալիս նրան տեղափոխել Պոլիս. Յարութիւն վարդապետն առանց սանի հօրը տեղեկացրնելու, քանի որ հանգամանքը շտապողական էր, հիւանդին ուղեկցում է Պոլիս, ուր հարուստ վաճառականը որդու հիւանդութեան համար մեղադրում է... խնամակալին եւ մոռնում առանց վճարելու վերջին ամսականը եւ նրանից պահանջում Փարիզից Պոլիս վերադարձի ճանապարհածախսերը՝ 738 Փրանկ: Նա վստարուած է, միջամտութիւններն ապարդիւն են, բայց չի կարող վճարել պարտքը. ուստի պարտամուրհակ է ստորագրում, մի կերպ վերադառնում Փարիզ, ուր հաւանաբար գրամական խնայողութիւն եւ փոխառութիւններ ունէր (սեղանաւորների մի քանի նամակներ պահպանուել են նրա նամակների սեւագրութիւնների մէջ), եւ հարուստի նշանակած մարդուն հատուցում իր անարդար պարտքը: Փարիզ է հասել 1876 թ. Հոկտեմբերի 23ին: Այստեղ մնալու է երկու տարի, հաւանաբար ծախսելով իր խնայողութիւնները: Չարաչար աշխատանքով վերջաց-

* Նոյն տարուան Յուլիսի 30ին, ըստ Ս. Ղազարի տոմարին, Նորայր անջատուած կը նկատուի Միսիթարեան Միաբանութեան (ՊՄԲ.):

նում է իր Փրանսերէն-հայերէն հսկայական բառարանը: Նա այստեղ է ծանօթացել, 1875 կամ 1876 թթ., շուէդուհի օրիորդ Սելմա Եակոբսոնին. 1876 թ. Սեպտեմբերի 13ին Պոլիսից գրած նամակում խնդրում է իր նախկին սան Ներսէսից, որ բարեւի օր. Եակոբսոնին:

Նորայրի դիւանում շատ նիւթեր են պահպանուել նրա Փրանսերէն-հայերէն բառարանի վերաբերեալ, որոնց մէջ նաեւ «Թղթակցութիւն Գաղղիերէն-Հայերէն բառարանին», Թղթ. 4:0, Վաւ. 5:16 եւ 5:19՝ 72 եւ 23 էջ (որ թերի է վերջից): 1879 թ. Հոկտեմբերի 4ին սիրիզարնակ Յովհաննէս Տիւղեանին գրել է. «Այս բառարանին կատարեալ ձեւ մը տալու համար, բաւական չհամարեցայ միայն մեր նախնեաց սպառչիւր եւ ձեռագիր մատենադրութեանց մէջ թարթափիլը, ուղեցի նաեւ որ երկու տարի Բարիզ մնալով՝ ընտանեկան բառերու եւ ասմունքներու ճշգրիտ գործածութիւնը ստուգեմ գաղղիացի ժողովրդեան քերնէն, ինչպէս գիտութեանց բառերն ալ այլեւայլ ուսումնական անձերէ: Վեց ամիս առաջ երկասիրութիւնս աւարտելով մեկնեցայ Բարիզէն եւ դարձայ իմ ծննդեան քաղաք ի Կ. Պոլիս, ուր ի լոյս պիտի ընծայեմ քաղմամեայ երկոյս պտուղը» (4:0, 5:16, էջ 27). երկու տարի Փարիզում գոհողութեամբ մնալու նպատակի մասին յայտնել է նաեւ պոլսական «Մասիս» օրաթերթի խմբագիր Կարապետ Իսթիլճեանին 1878 թ. Մարտի 22ին Փարիզից գրած նամակում (ն. տ., էջ 1): Այնտեղից վերադարձած կը լինի 1879 թ. Մարտին. այնտեղ մի ծանօթի սերել է 1879 թ. Հոկտեմբերի 8ին. «Յուսամ թէ ողջ առողջ էք, եւ Պոլիս գառնալու ամենեւին դիտաւորութիւն չունիք. երանի թէ ես ալ բառարանիս պատճառաւ չը ստիպուէի Բարիզը թողուլ եւ այս ամէն կողմանէ անշահ քաղաքը ստիպուէի Բարիզը թողուլ եւ այս ամէն կողմանէ գրադարանը (Bibliothèque nationale), ուր հայերէն ձեռագրեր կան. 1888 թ. Մայիսի 8ին Հ. Գր. Գարէմբեարեանին գրած նամակում մէջ է բերել հայերէն մի ձեռագրից ընդօրինակուած տողեր: «Ես դրանց [հայ ձեռագրերի] մի մասը քննել եմ Փարիզի Աղլային գրադարանում»⁷: 1911 թ. Մարտի 16ին Հ. Ն. Ալիսեանին գրել է. «1876ին, մինչդեռ էի ի Պարիս, իմ ամէնօրեայ կերակուրս էր vache enragée [ցյազ էրուտել], օրը մի անգամ. իրիկուն մը վրէս անթի պառկեցայ» եւ այլն⁸: 1876 թուականի աշնանից իր նամակները ստորագրում է «Նորայր Ն. Բիւզանդացի», Փրանսերէն «Néandre de Byzance Norayr». արտահետեւ այս է լինելու նրա անուն-ազգանունը, Նարայր՝ հաւատարմեան այս է լինելու նրա անուն-ազգանունը, եւ 1912 թ. Ապրիլի 16ին Վիեննայի Հ. Արիստակէս Վարդանեանին գրած նամա-

7. Լրաբեր, 96:
8. Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ:

կում բողոքում է, որ Հ. Ն. Ակիմեանը նրա անունը վրձատելով դարձրել է «Նորայր Բիաղանդացի», Փրանսերէն Néandre de Byzance⁹, առանց Norayrի:

Նորայրը 1880 թ. Պոլսում հրատարակել է իր «Հայկական բառաքննութիւն» փոքրիկ, բայց շատ կարեւոր աշխատութիւնը սեփական ստեղծումով. ճիշտ է, որ յետագայում դրա համար ստացել է 500 Փրանկ Իզմիրեան մրցանակից: 1879-1882 թթ. Պոլսում դրադում է իր Փրանսերէն-հայերէն բառարանի տպագրութեան պատրաստութեամբ: Հաւատարիմ մնացած մի քանի բարեկամներ յանձնաժողով են կազմում եւ կազմակերպում բաժանորդագրութիւնը: Նորայրը տարել է տալիս բառարանից մի մամուլ եւ ուղարկում ամէն կողմ՝ քննադատութեան եւ վարժիքի համար: Թերթերում սխալներով ծանուցում է դնում եւ խոստանում, պահանջուած տասն հազար թրքական ոսկիի կէսին կանխիկ բաժանորդագրութեամբ ստանալու դէպքում՝ սկսել բառարանի տպագրութիւնը եւ կանխիկ սխալներով իւրաքանչիւր բաժանորդին նուիրել իր «Հայկական բառաքննութիւն»ը: Տարի ու կէսից յետոյ դոյանում է 150 բաժանորդ՝ 1½ օսմանեան ոսկիով: Նորայրը, ճարահատեալ, սկսում է տպագրութիւնը, սակայն ո՞ր դրամով. պարզապէս Սերմա Եակոբոսի փողով, որի մասին հաւանաբար ոչ ոքի չէր յայտնել:

Վենետիկում նրա մահուան առթիւ սրատրատուած մի էջ դրացուցակում նշում է, որ Նորայրը թողել է Փրանսերէն-հայերէն իր բառարանից 1000 օրինակ, որոնք այսօր անպատանելի են*: Յուցակը Վիեննայի Միլիթարեան վանքումն է, Հ. Ն. Ակիմեանի գիւտնում: Նոյնը՝ իր կտակում, որի պատճէնը մեր ձեռքում է:

Նորայրը՝ Սերմա Եակոբոսի հետ ամուսնացել է Պոլսում, 1881 թ. Յունիսի 18ին, ինչպէս նշուած է գիւտնում պահուող վկայականում. թուականը յայտնել է նաեւ Քուչուկին¹⁰: Դիւտնում պահուած է Սերմա Եակոբոսի քրոջ մի նամակը՝ Մատիւհոյից ուղղուած Փարիզ, Նորայրին, ուր նամակագիրը խորհուրդ է տալիս չամուսնանալ իր քրոջ հետ, քանի որ նրա առողջութիւնը թոյլ է, եւ Նորայրը փող անգամ չունի նրա բուժման եւ ընտանիքի միւս ծախսերը հոյալու համար:

9. Տէ'ա Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ:

10. ՊՀ, 1974, 3, էջ 133:

*) Ս. Ղազարի գիւտնին մէջ կը սրահուի պայմանագրութիւն մը, որով յանուն Միաբանութեան՝ Ընդհ. Արքահայր Գերայ. Հ. Իգնատիոս Արքեպս. Կիւրեղեան յանձնատու կ'ըլլար գնելու եւ սէր կանգնելու Նորայրի ամբողջ գիւտնին: Պայմանագրութիւնը ստորագրուած է միայն Արքահայր կողմէ եւ, անշուշտ, վերջնական համաձայնութեան մը կարելի չէ եղած յանգիլ, մեղի անծանօթ պատճառներով: Ուստի բողոքի աղջ հազար օրինակներն ալ, Նորայրի մահէն ետք, փոխադրուած են Շուէտ. տես ստորեւ, էջ 48 (ԽՄԲ.):

Արդարեւ, 1881ի Նոյեմբերի 9ին Նորայրը գրել է. «Հաղիւ հաղ մասական ասորուտա կը ճարեմ այժմ» (4:0, 5:19, էջ 9): Պոլսից գրուած վերջին նամակը, որ պահուել է դիւտնում, 1882 թ. Մայիսի 10ից է (4:0, 5:19) ու թերի է, քանի որ վերջին թերթում գրուած սեւագիրը՝ 1882 թ. Մարտի 9ից, չի աւարտուած, մնում է «հաստատիկ» սխալներով բառով): 1882ին Յունիս եւ Յուլիա ամիսներին եղել է Մատիւհոյի կնոջը մօտ: Յամենայն դէպս Նորայրի Փրանսերէն-հայերէն բառարանի հրատարակման տարեթիւը 1884 է: 1882ի վերջաւորութեանը տպագրութեան աւարտման սրտով (հաւանաբար յանձնել է ուրիշին, քանի որ Քուչուկին գրել է. «1882ի Դեկտեմբերէն ի վեր կը բնակիմ ի Մատիւհոյ»¹¹): Պոլսում եղած ժամանակ Նորայրը մտադիր է եղել (հրատարակել հայերէն միջնադարեան տաղեր, ինչպէս լիստում է նամակներում, մինչեւ փակ բաժանորդներին կէս մէծիտի է հաւաքել, բայց դա նրան չի յաջողուել, եւ փողը յետ է վերադարձրել:

1882 թ. Դեկտեմբերից մինչեւ 1899 թ. Մարտի 30ը՝ կնոջ մահուան թուականը, Նորայրն ասրել է «Միակ պարապմունք ունենալով՝ զուտումնասիրութիւն հայ լեզուի»¹² եւ հին տե միջնադարեան գրականութեան:

Վանքից եւ Պոլսից գրած նամակներում Նորայրը քաղմիցս ասել է, թէ որքան է վախենում ձմեռուանից ու նրա ցրտերից: Գուցէ այս պատճառով տարք կրիմայի մէջ մտնելու եւ գոնէ մի հայ մատենադարանի մօտ լինելու համար եւ նախկին յուշերի ուժով Նորայրը 1903 թ. Սեպտեմբերի 26ին տեղափոխուել է Վենետիկ, փրենց տան հաւատարիմ եւ տարիքն առած սպասուհու հետ, բնակուել է Sant' Angelo, Ponte dei Frati, 3536, II P. հասցէում: Ն. Ակիմեանին հետեւելով՝ Ա. Ա. Արքահամեանը գրել է, թէ Նորայրը Հոտից անցնելով Վենետիկ է հասել 1904 թ.¹³. սակայն գիւտնի գոնէ 4:0, 12:20 վաւերագիրը, որ հանդուցեալ կնոջը՝ յուսահատական մի պահին մասամբ դրաբար եւ մասամբ Փրանսերէն ուղղած չորս էջ տպերուցում եւ աղօթք է, խիստ յուզումնալից, թուագրուած է 11-12 Նոյեմբերի 1903 թ., Վենետիկ: «Յիշելիք» վերնագրուած թղթերի վրայ Նորայրը մանրամասն նշել է իր վերջին տարիների առօրեայ ծախսերը, երբեմն յանասիրական յայտնաբերումները, Ս. Ղազարից եկող հաղուտագէպ այցելուների անուանները եւ այլն: Փնքն էլ Վենետիկ ժամանումից մի քանի տարի յետոյ այցելել է Ս. Ղազար, ստանալով յատուկ հրակէր, եւ աշխատել է ձեռագրերի վրայ: Հայրերից ոմանք

11. ՊՀ, 1974, 3, էջ 238:
12. Աձդ, էջ 238:
13. ՀԱ, 1921, էջ 35 եւ ՊՀ, 1974, 3, էջ 21:

նրան քննութեան են բերել իրենց բանասիրական աշխատանքները, որ նա կարգացել է համբերութեամբ եւ յայտնել զխտողութիւնները: Այդ տարիների ձեռագիրը աւելի խոշոր է, աւելի ազեղ ու դողդոջուն: Նորայրը ծանր հիւանդ էր, ամիսներ մնացել է հիւանդանոցում, սաստիկ տանջուել, վերջապէս վիրահատութեան ենթարկուել՝ առանց վերջնականապէս բուժուելու. այդ տաժանադին օրերին միակ հաւատարիմ բարեկամը եղել է պառաւ սպասուհին, որին իր կտակի մէջ Նորայրը նուիրել է մի մեծ դամար: Անտիպ ձեռագրերը ցոյց են տալիս, որ նա կեանքի վերջին տարիներին էլ շարունակել է կարդալ, նորանոր յայտնութիւններ կատարել ու լրացնել իր շատ տարիներ առաջ կատարած աշխատանքները. նշումները գրեթէ միշտ թուադրուած են տարով ու ամսաթուով: Գտանք, որ վերջին նշումը կատարել է «Նախնիք» ստուարածաւալ (երեք հատոր) գործում՝ 29 Հոկտ. 1915: Չգիտենք, ի՞նչ հիման վրայ Ս. Լօրելին գրել է, թէ Նորայրն աշխատել է մինչեւ կուրացում («էջմիածին», էջ 66): Ըստ Ն. Ակիմեանի (ՀԱ, 1921, էջ 86), Նորայրը մահացել է 1916ին, բայց ամիսն ու օրը չի կարողացել յայտնաբերել: Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1921, էջ 323, «Դարձեալ 1916 տարույ կորուստներ. — Նոյալը Բիւզանդացի (նշ. քանաքէր, բառագիր, ստուգարան եւ Ֆրանսագէտ, 71 տարու, Թատլիա)»: Ս. Լօրելին եւ, հաւանաբար նրան հետեւելով, Ա. Ա. Աբրահամեանը գրել են, թէ մահացել է 1915ին, սակայն առանց տեղեկութեան աղբիւրը նշելու: (Թալ. ՀՄՀի գրածը, թէ նա վախճանուել է Պոլսում, միանգամայն սխալ է):

Fredrika-Bremer-Förbundet հաստատութիւնը 1983 թ. Հոկտեմբերի 10ի նամակով մեզ յայտնեց, որ Նորայրը մահացել է վեներիկում 1915ի Դեկտեմբերի 25ին, ինչպէս վկայում է նաեւ նրա դիւանոցում պահուող մի թերթիկ:

Նոյն հաստատութիւնը նոյն օրը մեզ ուղարկեց նաեւ Նորայրի ինքնագիր Ֆրանսերէն լեզուով կտակի մեքենագրուած պատճէնը. Նորայրը այդ հաստատութեանն է կտակել իր կնոջից ժառանգած 110.000 շուէդական քրոնը (եւ ոչ թէ 125.000 կամ 150.000 կամ 35.000 դոլար, ինչպէս գրել է Ս. Լօրելին՝ ճիշտ չհասկանալով Նորայրի այն կամքը, որ յետագայում դրամագլուխը չպիտի գերազանցի 125.000 քրոնի դամարը). նրան է կտակել նաեւ իր քոլոր գրքերը կամ դրողարանը, ձեռագիր աշխատութիւնները եւ իր Ֆրանսերէն-հայերէն բառարանի չվաճառուած 1.000 օրինակները, որ նա 25 արկղանքում ի պահ գրած է եղել Ստոկհոլմի մի դրամատանը: Կտակը ստորագրել է Վենետիկում, 1910 թ. Յունիսի 2ին: Նորայրի դիւանոցում պահուած է մի նամակի տեղագրութիւն, ուր նա աշխատում է համոզել նշուած հաստատութիւնը, որպէսզի ընդունի իր ողջ հարբատութիւնը, քանի որ այն պատկանելիս է եղել իր կնոջը՝ մի շուէ-

դուհու, եւ այն պիտի մնայ Շուէդիայում, բարեխիղական նպատակների համար: Նամակը 1915ի Յունիսի 9ից է, Ֆրանսերէն: Նորայրի դրած պայմաններից զլիսաւորն այն է, որ իր աճիւնը փոխադրուի Ստոկհոլմ, իր կնոջ դամբարանի մօտ իր իսկ կառուցել տուած շէրիմի մէջ: Նրա փափաքը կատարուած է 1924ի (Դեկտեմբերին՝ ըստ Լօրելու, էջ 66): Մեզ դեռ յայտնի չէ, թէ նրան պատկանող իրերն ինչ վիճակում են տեղափոխուել Ստոկհոլմ, ո՞ւմ ձեռքով, փնչպիսի՞ խնամքով, քանի որ նրա աշխատութիւններից, որոնք առանձին թերթերի վրայ են, անկապմ (բացի մի քանիսից), պակասում են բազմաթիւ էջեր:

Նորայրն իր ամուսնութիւնից զաւակ չի ունեցել, իսկ Ս. Լօրելին Ստոկհոլմում որոնել է նրա «շուէդացած» ժառանգներին (էջ 66):

Նորայրի գերազոյն եւ միակ նպատակը եղել է օգտակար լինել իր ազգին իր գիտութեամբ: 1876 թ. Յունիսի 9ին, Աբդիւլ Ազիզ սուլթանի «ինքնապանութեան» առթիւ, իր դաստիարակած երկու սաների հարուստ հօրը գրում է Պոլիս. «Իմ մաղթանքս է որ Տաճկաստանի նոր յեղափոխութիւնը Հայոց ազգին օգտակար ըլլայ, եւ այսուհետեւ ո՛չ զաւաններու մէջ լստսին հայ դիւղերու քանդումներ եւ դիւղացիներու սպանութիւններ ջիւրտերու ձեռքով, ոչ ալ մայրաքաղաքին մէջ սնանկութիւններ եւ սնանկութեանց հետեւանքով աղէտալի վախճաններ»¹⁴:

Նորայրը, երբ արդէն շուէդական քաղաքացի է եղել 1885 թ. Նոյեմբ. 12ին, 1896ին Ստոկհոլմում մասնակցել է հայասիրական երոյթների, ջարդերը դատապարտող յօդուածներ է գրել շուէդական թերթերում (պատճէնները դիւանում են Ֆրանսերէն). 1900 թ. Նոյեմբերի 2ին Քուչուկին գրել է. «Գրած եմ շուէդերէն յօդուածներ յAftonbladet եւ ի Stockholms Dagblad լրագիրս Ստոքհոլմի, մերայնոց արտասուելի կոտորածներուն առթիւ. յօդուածոցս արդիւնքն եղաւ 2000 կրոնս (= 1000 ռուբլի) ատանալի ի Շուէդացուց ի նըպաստ որոց եւ այրեաց, եւ դրամն յղուեցաւ ի Լոնդոն առ Duc de Westminster»¹⁵:

Նոյնիսկ իր գործերի սպագրութեան համար, որոնք ազգի համար էին, Նորայրը հարուստներից փող մուրալու չի նուաստացել. «Ի՞նչ կղած են ցարդ մեր հեղինակքն, մեր լրագրագետքն, մեր դրուպէտքն. մէյմէկ մուրացկան, մէյմէկ գերի մեր էֆէնտիներուն եւ աղաներուն Բեֆին. փոխանակ ես աղաներուն ոտքը ինչալու եւ մուրալու, պէտք է որ աղաներն ինձի դիմեն, պէտք է որ 1½ ոսկի վճա-

14. Դիւան, 4:0, 4:1-5, Վաւ. 4:3, էջ 157:
15. ԳՀ, 1974, 3, էջ 239:

րեն կանխիկ եւ անմիջապէս, ապա թէ ոչ բաժանորդ չեմ ճանչնար զիրենք [Քրանս.—Հայ. բառարանի]: Եթէ յաջողիմ հին զբուժիչներ փոխելու, կը շարունակեմ գրագիտութեամբ ծառայելու իմ ազգիս. եթէ չյաջողիմ, լաւագոյն կը համարիմ քիւրքիքնի [լուցիկ վաճառող] ըլլալ քան թէ մուրացկան գրագէտ»¹⁶: Եթէ Նորայրը շարունակեց «գրագէտ» մնալ առանց մուրաբու կամ մանրավաճառ չարչի լինելու, ապա իր կնոջ շնորհիւ էր, որը սակայն այնքան ազնիւ եւ նրան գնահատող է եղել, որ երբեք երեսին չի տուել, թէ «Իմ ստակովս մարդ եղար»: Իր հայերէն աշխատութիւնները համար Նորայրը կեանքում երեք անգամ է փոփոխ վարձատրուել՝ «Հայկական բառաքննութիւն» (500 Քր.) ու «Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնը» (1000 Քր.) որպէս մրցանակ, եւ «Քննադատութիւն Հայրուսակի», որ 500 Քրանիկի գնել է Գուլիտոն Լուսինեանը եւ նուիրել Վիեննայի Միլիթար-Եաններին: Ինչպէս երեւում է, նրա կենդանութեան ժամանակ եղել են նրան գնահատողներ, օրինակ՝ Խրիմեան Հայրիկը, որն իր կաթողիկոսութեան օրով նրան նախ 1899 թ., ապա 1903ին հրաւիրել է էջմիածին Ս. Գրքի հրատարակութիւնը գլխավորելու համար: Նորայրը Քուչուկին յայտնել է, թէ սպասում է «Հոգեւոր Տեսնուն երկրորդ նամակին»¹⁷. մասնակցել է Արեւելագէտների միջազգային Զրդ գիտաժողովին (Լոնդոն, 10 Մեպտ. 1891), վկայականով (գլխանում) եղել է Արեւելագէտների միջազգային միութեան անդամ:

Նորայրի մահից յետոյ նրան արժանապէս առաջին գնահատողը եղել է Հ. Ն. Ակիւնեանը (ՀԱ, 1921, էջ 85-86). «Գրագէտ-բանասէր արդիւնաւոր գործիչ» (էջ 85), «Մեծ է արժանիքը հայ բանասիրութեան համար» (ն. տ.), «Իւր բովանդակ կեանքն նուիրած էր [Նախնեաց գրական արտագրութեանց] ընթերցման, ուսումնասիրութեան, լուսաբանութեան» (ն. տ.), «Տարիներու ուսմամբ եւ խղճամիտ հետազօտութեամբ ամբարած էր մեծ հմտութիւն Նախնեաց երկերու, սրբաբան քիչ տուած է հայ բանասիրութիւնը» (ն. տ.). «Նորայրի զրչէն ամէն բան, ամէն տող թանկագին է հայ բանասիրութեան համար: Նորայր իբրեւ բառաքննի՝ հեղինակութիւն էր եւ է. իւր ամէն մի վճիռներն ունին իրենց ետեւ ապացոյցներ. խղճամիտ են իւր նրկատողութիւնները, ամուր՝ հաստատութիւնները եւ հմտալից՝ տեսութիւնները: Նա բառագրքի մարդ էր» (ն. տ., էջ 96): «Բայց, — նկատում է Ն. Ակիւնեանը — իբրեւ քննադատ չունէր այն ծնանող, հնարող միտքը, որ կը հեղինակէ: Այլոց հեղինակութիւնները քըննութեան բովէն անցընել, լրացնել, ճշդել, ապացուցանել՝ այն իւր

16. Դիւան, 4:օ, 5:19, էջ 16-17:
 17. Վեհափառի նամակը հրատարակուել է «Բանբեր Երեւանի համալսարանի» հանդէսում, 1972, 1, էջ 175: Քուչուկին յայտնել է՝ ՊՀ, 1974, 3, էջ 240:

առաւելութիւնն էր: Նա հին դպրոցի մարդ էր. այնպէս ալ մնաց» (ն. տ., էջ 96): Ն. Ակիւնեանը նոյն յօդուածում թուարկում է Նորայրի անտիպ թողած գործերից մի քանիսը՝ առանց դրանք տեսած լինելու. անտիպ թողած բաղմահատոր աւանդը «ծնանող» է, բայց ոչ «հնարող», «հեղինակող» եւ ուսուցող է, աննման:

Նորայրի անտիպ վաստակը ներկայացնողը եւ երկրորդ գնահատողն ու հրատարակութեան կոչ անողը եղել է Սուրէն Երզնկեանը (Լօրէլի): Նրանից յետոյ Երեւանում Գ. Արքարեանը Նորայրին ընդթափել է որպէս «Հայ դասական բանասիրութեան այս բաղմահատու գործիչը»¹⁸: Բայց ԲՀԱ, 1962, էջ 85ից մէջբերելով Նորայրի՝ Գլուտ քահանայ Աղանեանին գրած տողերը, թէ «Բոլորովին ուժասպառ եմ սրտնեղութեամբ եւ մտաւորական յոգնութեամբ: Յիսուն տարի է աւելի աշխատած եմ հայ հին մատենագրութիւնը եւ մատենագիրները ուսումնասիրելով, աշխատած եմ ձրի եւ ձրի աշխատութիւնս հալած մաշած վ զիս», նոյն Գ. Արքարեանը, աւանդութիւն դարձած ախալը կրկնելով, գրել է հետեւեալ անճշտութիւնը. «Այսպիսի անմիլիթար վիճակում, նիւթակամ մեծ կարիքի մէջ վախճանուեց մեծանուն գիտնականը 1915 թուականին, վեհատիկում» (ն. տ., էջ 35):

Ա. Ա. Արքահամեանը իր «Նորայր Բիւզանդացու կեանքն ու գիտական գործունէութիւնը» յօդուածում (ՊՀ, 1965, 3, 19-34) Նորայրին համարելով «Հայ դասական բանասիրութեան վաստակաշատ երախտաւորների շարքում պատկառելի տեղ ունեցող» եւ «բաղմաշխատ գիտնական»՝ համառօտ, որքան թոյլ էին տալիս մի յօդուածի սահմանները, ճիշտ է վերլուծել ու ներկայացրել Նորայրի սպառնալից որոշ գործեր եւ «Բառագիրք տտորին հայերէնի» բաղմահատոր անտիպը: Մի ամբողջ գիրք էր պէտք մեծ բանասէրի լոյս ընծայած մեծ ու փոքր աշխատութիւնները քննարկելու համար: Արժէքաւոր է նաեւ նրա առատ նամակներն:

Նորայր Ն. Բիւզանդացու կեանքի այս համառօտ ուրուագիծն ամփոփում ենք հետեւեալ աղիւսակի մէջ:

18. «Էջմիածին», 1969, Ը-Թ, էջ 35, «վաստակաւոր գիտնական», էջ 36:

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆԿԱՑՈՒ ԿԵԱՆՔԻ
ԳԼԽԱԽՈՐ ՊԱՀԵՐԻ ՏԱՐԵԹՈՒԵՐԸ

Մնունդ Պոբոսով (Պերա), Ստեփանոս Գազեզեան – ձիգմէնեան – Թէրզեան	16 Մարտ 1845
Մուսթ Ս. Ղազարի վանքը 9 տարեկանում	1854 աշնանը
Քահանայական ձեռնադրութիւն, Հ. Յարութիւն Թերզոնց	8 Ապրիլ 1866
Ուսուցչուց թիւն Ռափայէլեան վարժարանում, Վենետիկ	1866–1868
Գրադարանավար եւ «Բազմավէպ»ի տեսուչ Ս. Ղազարով	1868–1869
Պոբիս ժամանում որպէս քահանայ	11 Ապրիլ 1869
Ուսուցչուց թիւն Քաղկեդոնի Մխիթարեան վարժարանում	1870–1872
Խնամակալ-դաստիարակ Լօղանում եւ Փարիզում [Սնջատում Մխիթ. Մխարանութեանէն] (ԽՄԲ.)	1872–1876 Օգոս.
Փարիզում Ֆրանս.-Հայ. բառարանի աւարտում	1876–1879 Յնս.
Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Կրքեմն Նորայր, աշխարհական	
Պոբոսով Ֆրանս.-Հայ. բառարանի տպ. ձեռնարկում	1879–1882 Նոյ.
Ամուսնութիւն Օր. Սելմա Եակոբսոնի հետ	18 Յնս. 1881
Արձակուրդ Ստոկհոլմում	1882 Մայիս-Յնս.
Բնակութիւն Ստոկհոլմում	1882 Դեկտ.
Սելմա Եակոբսոնի մահը	30 Մարտ 1899
Տեղափոխում է Վենետիկ	1903
Մահ Վենետիկում	25 Դեկտ. 1915

Բ. – ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

Ծան.– Աշխատութիւնները (գրքերը) եւ յօդուածները նշում ենք իրենց վերնադրերի աջքենական հերթականութեամբ՝ որոնումն ու ստուգումը դիւրացնելու նպատակով: Իր նամակներում նա ոչ միշտ լրիւ եւ ատուգօրէն է նշել վերնադրերը:

Ա.– ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Բառագիրք ի գազդիւերէն լեզուէ ի հայերէն, Կ. Պոլիս, 1884, 1299 էջ, մեծադիր:

2. Կորիւն Վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, ԻԷ–520 էջ:

3. Հայկական բառաքնութիւն, ուղղութիւնք ընթերցուածոց մատենագրութեանց Նախնեաց եւ նշանակութեան բառից ինչ, Կոստանդնուպոլիս, 1880, ութածալ, 128 էջ: (Գ. Ստեփանեանը գրել է Բառաքնութիւնք եւ մոռացել է ամենավերջին ինչ բառը: ՀՄՀում նոյնպէս Բառաքնութիւնք):

4. Բննադատութիւն Հայբուսակի, Վիեննա, 1925, Ժ–ԻԴ եւ 215 էջ (Արղայի մատենադարան, ձԹ: Արտատպուած ՀԱԼց, 1921–1925, եւ ոչ թէ լոկ 1921, ինչպէս գրել է Ա. Ա. Արքահամեանը):

Բ.– ՅՕԴՈՒԱԾՆԵՐ

1. Առ գրասէր Ատոմ, «Մասիս» 1884, Մարտ:
2. Բողոք ի Ստոքհոլմէ (Մ. Նուպարեանի Ֆրանս.-Հայերէն բառարանի մասին), Կ. Պոլիս, «Մասիս», 1884, Թ. 3600–3602: (Դիւանում նաեւ 8:0, 20:36, 13 էջ վրիպակներով ուղղում եւ յանելում):
3. Կորիւն Վարդապետի մի հատուած սրբագրեալ, «Բանասէր», 1887, Ա, 12–17:
4. Գրիգորի Մագիստրոսի «Գաղատական» թղթին մեկնութիւն ի նմին իսկ Մագիստրոսէ, «Բանասէր», Փարիզ, 1900, Բ, էջ 119–140:
5. Դաւթի Սալաճորեցոյ Գովասանք ծաղկանց, «Բանասէր», Փարիզ, Բ, Գ, 1901, էջ 87–129:
6. Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը եւ թարգմանիչները, «Լոյս» ջրթերթ., Կ. Պոլիս, 1906, ԿԹ. 50, էջ 1185:
7. [Դիտողութիւններ], ՀԱ, 1908, տիւն 96, 155–156, 221: 1909, տիւն. 216–217:
8. Երեք գիտելիք Յովհաննու Մանդակունայ եւ մի գիտելիք իմ Գազդիւերէն–Հայերէն բառարանի մասին, «Լուսայ, Հանդէս Գրահան», Թիֆլիս, 1901, Բ, էջ 213:
9. Իմ կարծիք գերկին թարգմանութեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սփոյաստիկոսի եւ գնոցիմ թարգմանչաց, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1893, տիւն. 273–278:
10. Հայերէն հին գրականութեան խնդիրներ. Մովսէս Խորենացի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1898, Թ. 192–195, 203, 206, 216–217, 137: 1899, Թ. 16–17:
11. Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութեան Հայոց Յառաջարան: Փորձ կարգադրման յետեյառաջ հատուածոցն, եւ ցուցումն տեղեաց յորս թուղթ անկեալ է ի սկզբնագիր օրինակէն, «Լուսայ», Թիֆլիս, 1896, Բ, էջ 309–328:

12. Մեր նախնեացմէ ձեռուրնիս հասած ձիարուծութեան երկու գրուածքներ, «Բազմալէս», 1867, Դեկտեմբեր, էջ 353-359, Հ[այր] Յ[արութիւն] Թ[երղոնց] ստորադրութեամբ:

13. Տեղեկութիւնք ի գիրս Պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողիկ կոչեցելոյ, «Հանդէս գրականական եւ պատմական», Մոսկուա, Բ, 1889, էջ 291-332: (ՀԱ, 1921, 90 եւ ՊՀ, 1974, 3, էջ 244, ծան. 3 Տեղեկութիւնք. «Լրաբեր», 1979, 5, էջ 103, ծան. 3 «Տեղեկութիւնք ի գիրս պատմութիւն...»):

14. Քննադատութիւն նուպաբեան քարգմանութեան վիկտոր Հիւզայի Notre-Dameին, « ° », Կ. Պոլիս, 1884:

15. Քննական ուսումնասիրութիւնք հայ նախնեաց բնագրաց: Ա. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն Արծրունի երկու այլեւայլ պատմագիրք եմ, «Բազմալէս», 1905, 5, էջ 227-231. 6, էջ 264-271. 7-8, էջ 328-337. 9, էջ 398-407. 10, էջ 464-476:

16. Քննաւեր. ինքնագրութիւնք նորայրի, Ստոքհոլմ, 1887, 15 Մաթիս, պրակ Ա, 64 էջ, բովանդակութիւնք՝ «Ձեկուցումն, Եղնըկայ Կողբացւոյ երկու հատուածք սրբագրեալ, Կորիւն Վարդապետի հատուած սրբագրեալ, Փաւստոս Բիւզանդ. եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց»: Պրակ Բ, 1887, 3 Դեկտեմբեր, 64 էջ, բովանդակութիւնք՝ «Ձեկուցումն, Նուէրք առ Քննաւերն, Մովսէս Խորենացի յորո՛ւմ ամի գրած է զիւր Պատմութիւնն Հայոց, Մովսէս Խորենացի եւ Թարգմանութիւնք իւր, Վերագործութիւնք»:

17. Քննութիւն Մալխասեան հրատարակութեանց Ագաթանգեղոսի եւ Ղազարայ Փարպեցւոյ, «Յուշարձան», Վիեննա, 1911, էջ 161-174:

18. De l'urgence d'une édition critique des textes arméniens. Rome, 1892, 12 p., (Reale Accademia dei Lincei. Rendiconti, 1892, p. 807-818).

Ծան. — Պոլսի, Չմիւռնիայի, Թիֆլիսի եւ Մոսկուայի մամուլում ունի նաեւ մանր յօդուածներ, իր Փրանս.-հայ. բառարանի մասին տեղեկութիւններ, յայտարարութիւններ եւ այլն, Շուէդիայի մամուլում՝ 1896 թ. հայկ. ջարդերի վերաբերեալ:

Գ. — ԴԻԻԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ՑԱՆԿԸ

Սկզբից եւեթ ասել ենք, որ Նորայրի դիւանը՝ գրադարանը եւ անտիպ մնացած ձեռագրերը պահուում են Շուէդիայի Գիտերորդ (Göteborg կամ Gothenbourg) քաղաքի համալսարանի կենտրոնական գրադարանում (Göteborgs universitet, Universitetsbibliotek, Centralbibliotek, Box 5096, S-402. 22, Göteborg):

Մամուլում առաջին անգամ Ն. Ալիւնեանն է յայտարարել (ՀԱ, 1921, էջ 94), թէ Նորայրի կարեւորագոյն աշխատութիւններն անտիպ են մնացել. նա դրանք չի տեսել, այլ լսել է դրանց մասին եւ ն. տ., էջ 95-96ում նշել 12 գործի անուն: Նա 1911ին մեղմով յորդորել է Նորայրին, որ հրապարակ հանի իր անտիպ աշխատանքները. հեղինակը իրաւամբ պատասխանել է, թէ ո՛ր փողով. ջէ՞ որ իր ծախսերով եւ վնասով սպազրել էր տուել «Հայկական բառաքննութիւն» դէրքը, կնոջ մեկենասութեամբ Փրանս.-հայ. բառարանը, որից հազար օրինակ տեւ մնում էր, «Քննասէր» ի իր յօդուածների ժողովածուի երկու պրակները: Յետագայում պարզուել է, որ Նորայրը կնոջից մնացած որոշ գումար ունեցել է, բայց դա ո՛ր մէկ հրատարակութեան բաւական կը ընէր, եւ վերջ ի վերջոյ «Մշակ արժանի է վարձու իւրում»: Ն. Ալիւնեանը 1921ին տեղեակ չի եղել, թէ «Ի՞նչ եղան, ո՛ւր մնացին իւր ձեռագիր աշխատութիւնները: Ազգն ամէն վնով տէր լլլալու է անոնց՝ պահպանելու կորստէ»¹⁹: Դրանք «անհետացել էին», թէեւ Նորայրը մահացել էր Վենետիկում, Ս. Ղազարից ոչ հեռու, որտեղից երբեմն տալիս էին նրա այցելութեան, ինչպէս ցոյց են տալիս դիւանում պահուող նրա նշումները: Ն. Ալիւնեանը որոնել է այդ ձեռագրերը. նրա դիւանում պահուում է ոմն Գուրգէնի նամակը, արեւելահայերէն, հին ուղղագրութեամբ, բայց սխալներով, եւ գրողը հաւանաբար պարտկահայ էր իր քարքառային բառերով. գրուած է 1.7.1938ին, Շուէդիայից: Գուրգէնը, որ Ստոկհոլմի չըջակայքում է բնակուելիս եղել, Ն. Ալիւնեանի խնդրանքով փնտրել է Նորայրի անտիպ գործերը: Նա գտել է կանանց բարեսիրական այն միութիւնը, որին Նորայրը կտակել է իր ունեցուածքը: Գուրգէնին պատասխանում են, թէ իրենց մօտ ոչ մի ձեռագիր չկայ. Փրանս.-հայ. (թէ՞ հայ.-ֆրանս.) բառարանից մի օրինակ են ունեցել, այն էլ ուղարկել են Գահիրէի Հայոց առաջնորդարանին: Գուրգէնը գտնում է Տիկ. Սելմա Նորայրի եղբոր աղջկան. սա որոշ յուշեր է պատմում, սակայն ոչինչ չի գիտի. ընտանիքները միմեանց չեն յաճախել, քանի որ Օր. Սելման բոլորի կամքին հակառակ է մամուլանցել Պրն. Նորայրի հետ:

Նախանձախնդիր առաջին Հայը, որ տեսնում եւ Հայերիս համար մամուլում յայտնաբերում է Նորայրի անտիպ գործերը, Սուրէն Երզնկեանն է, ծածկանունով Ս. Լօրերլի²⁰: Նա իր հաղորդումն ու-

19. ՀԱ, 1921, էջ 96:
20. Ըստ Գ. Ստեփանեանի «Գեներալական բառարանի» Սուրէն Երզնկեանը (1881-1963) սովորել է Թիֆլիսում, Մոսկուայի, Փարիզի եւ Ժնևի համալսարաններում, եղել է հրապարակախօս, 1920ից յետոյ Սով. Միութեան դիւանատան պաշտօնեայ սկանդինաւեան երկրներում. 1930ին «մեկնել է արտասահման» բառասանական թուականներից «սիւլոքահայ առաջադիմական մամուլում (Վերա-

ղարկում է եղիպտոսահայ թեմի առաջնորդ Մամբրէ արքեպիսկոպոս Սիրունեանին 1947ին, սա էլ՝ էջմիածին վեհափառին, որ հրատարակել է տալիս «էջմիածին» հանդէսի 1949ի Մարտ-Ապրիլի համարում, էջ 64-68՝ «Նորայր Բիւզանդացու անտիպ գրական ժառանգութիւնը»: Լօրելլին մի աւելի կարճ հաղորդում հրատարակել է նաև «Սիոն»ում, 1950, էջ 58-59, եւ այլուր. «Նորայր Բիւզանդացու անտիպ գրական ժառանգութեան դժբախտ բախտի մասին արդէն բաւական գրած եմ Սփիւռքի պարբերականներում» (ն.տ., էջ 58): Հետեւեալ «էջմիածին»ի ընդարձակ հաղորդմանը, որ երկու մաս ունի՝ նամակ Մ. Սիրունեանին եւ «անտիպ գրական ժառանգութեան» յայտնաբերման պատմութիւնը եւ նկարագրութիւնը: Լօրելլին երկու տեղում էլ սկսում է Նորայրի կշտամբանքով. նա բարեսիրական ինչ-որ օտար ընկերութեան է նուիրել իր փողը, գրադարանն ու ձեռագրերը. Լօրելլուն տրուել է կտակի պատճէնը. «էջմիածին»ում յայտարարել է գումարը՝ 125 հազար շուէդ. քրոն, իսկ «Սիոն»ում՝ 150 հազար (35 հազար դոլար): Նորայրը մոռացել է, որ «Հայ ժողովուրդը գոյութիւն ունի աշխարհիս երեսին եւ ինքն էլ այդ հայութեան մէկ դաւակն է»²¹. «Նա իրաւունք չունէր իր կէս դարուայ գրական-գիտական աշխատանքների արդիւնք ձեռագրերը կտակել շուէդ կանանց հաստատութեան, երբ մենք ունէինք էջմիածին, Երուսաղէմ, Բարեգործական եւ այլ աղաչյին հաստատութիւններ»²²: Այսպիսի մեղադրանքներ գրողը տեղեակ էր Նորայրի դառնակակիծ եւ յուսախար կեանքին: Լօրելլին նամակում գրել է. «Իմ ուսումնասիրած ու ձեռքով էլ փաթաթած եւ կապած ձեռագրերի քանակութիւնը հասնում է քառասուն եւ չորս կապոցների: 1915-1946 թթ. ընթացքում Նորայրի այս ձեռագրերը ընկած են եղել շուէդական կամանց քարեգործական ընկերութեան, Ատտուած գիտէ, ո՛ր նկուղներում, անխնամ վիճակում, առանց տեղեկութիւն ունենալու նրանց գրական-գիտական արժէքի մասին, մինչեւ իմ գրաւոր բողոքները»²³ եւ այլն, ընդդէմում մերն է, որովհետեւ իրեն հակասելով՝ Լօրելլին էջ 66ում գրել է. «1915 թուից մինչեւ 1922 թուի վերջը պտնուել են այդ ընկերութեան նկուղներում, իսկ 1923 թուից մինչեւ օրս դտնուում են Գէօտերորդ քաղաքի վրադարանի նկուղներում, առանց որեւէ ցու-

րեր», «Պայքար» եւ այլն) Հայաստանին համակիր ուղղութեամբ հանդէս է եկել Ս. Լօրելլի ծածկանունով»:

21. «էջմիածին», 1949, Մարտ-Ապրիլ, էջ 64:
 22. «Սիոն», 1950, էջ 58:
 23. «էջմիածին», նոյն տեղ: Լօրելլու այս եւ նման յայտարարութիւնների հիման վրայ Գ. Արզարեանը գրել է. «1946 թուականին Շուէդիայի Գէօտերորդ քաղաքի գրադարանի նկուղներում Ս. Լօրելլուն յաջողում է գտնել եւ կորստից փրկել Նորայր Բիւզանդացու անտիպ գործերը» («էջմիածին», էջ 36):

ցակագրութեան ու դասաւորման, որպէս թղթերի մի կոյտ արկղները լցուած» (էջ 66-67): Նա իր թղթակցութիւնը գրել է 1947 թ. Յուլիսի Ցին: էջ 65ում ասել է նաև. «Նորայրի անտիպ գրական ժառանգութիւնը այսօր իրենից ներկայացնում է մի խառնիճազանձ ձեռագրակոյտ, առանց դասաւորման. մատիտով արուած դիտողութիւնները արդէն անընթեռնելի են դառնում, ջնջուում են, թերթերը չորանում ու փշրուում են, ձեռագրերից աւազի անձրեւ է տեղում, երբ ձեռքը եւ վերցնում թերթելու, կարգալու համար»։ նա իրեն հակասելով՝ հէնց վերջակէտից յետոյ ասել է. «1923 թուին հրաւիրուել էր տեղական Լուսն համալսարանի մի շուէդ ուսանող, Լա-Տոնթէն²⁴ Փրահաական աղբանուսով, որը առանց հայերէնի այրն իսկ իմանալու, մի այնպիսի ապուր էր պատրաստել Նորայրեան ձեռագրերից, որ այսօր այդ ձեռագրերը կարգի բերելու եւ դասաւորելու համար պահանջում է գրեթէ մի ամբողջ տարուայ աշխատանք» (էջ 65): Մի մէջբերում եւս. «Ուսասլայի համալսարանական գրադարանում, ուր իմ պահանջով Գէօտերորդից տեղափոխուել էին Նորայրի ձեռագրերը, եւ ամիսներ շարունակ դրադուել եմ դրանց ուսումնասիրութեամբ» եւ այլն²⁵ (էջ 65): Նա պատմում է նաև, թէ դիմելով Գէօտերորդի գրադարանի վարիչին՝ նկուղներից հանել է տուել ձեռագրերը եւ այլն. չես հասկանում՝ ո՛րն է իրականը, ո՛րը՝ հաւանականը, որքա՛նը անապարծութիւն եւ ինքնագովութիւն է: Նա թուարկել է 30 աշխատութեան վերնագիր, նկատել տալով, որ «Ինչոր ձեռագրերը չեն դտնուած եւ գգալի կորուստներ կան» (էջ 67): Մեզ անհրաժեշտ էր ամէն ինչ տեղում ստուգել:

1982 թ. Նոյեմբերի 7-10 Ֆիլյադելֆիայի հայագիտական ժողովում ծանօթացանք Շուէդիայի Լուսն քաղաքի համարաբանի դոցենտ եւ հայագետ Bo Johnsonի հետ, որը մեր վնդրանքով ատոյգ տեղեկացաւ Նորայրի ձեռագրերի պահպանման վայրի մասին: Նա մեզ հաղորդեց, թէ Ուսասլայի կամ Ստոկհոլմի քաղաքային կամ համալսարանական գրադարաններում ոչինչ չկայ, ամէն ինչ Գէօտերորդի համալսարանի կենտրոնական գրադարանումն է. նա մեզ հաղորդեց նաև ձեռագրերի քաժնի վարիչ Տիկ. Կարին Վեսմանի (Karin Wessman) հասցէն եւ անունը, որը մեզ հրաւիրեց անձամբ այցելել գրադարան, որովհետեւ այնտեղ հայերէն իմացող չկար: Նա մեզ ուղարկեց ձեռագրերի ինչ-որ շուէդերէն անկապ ցուցակից էջեր ու տեսանք, որ թղթապանակները եւ վաւերագրերը գտնէ համարակալ-

24. ձիչոն է C. Fontaine, տե՛ս ստորեւ, եւ իսկական թուականն է 1927:
 25. Սխալուել է Գ. Արզարեանը, որը 1960ին գրել է, թէ Նորայրի ձեռագրերը պահուում են Ուսասլայ քաղաքի համալսարանի գրադարանում (տե՛ս «էջմիածին», 1969, էջ 36 եւ 40), իսկ Գ. Ստեփանեանը՝ «պահուում են Ստոկհոլմի համալսարանում»:

ուած են : Գիտէլինք, որ 1963 թ. հանդուցեալ բանասէր եւ պատմաբան Հայր Պէրսիլեթեանը Փարիզից գործուղուել էր Շուէդիա Կիւլպիլնիկեան Հաստատութեան Վիոլմից, եւ թէ Երեւանում՝ Մատենադարանում եւ Գիտութիւնների Ակադեմիայի կենտրոնական գրադարանում, պահուում են Նորայրի որոշ աշխատութիւնների մանրատապագէներ, եւ թէ մէկ հատ էլ լեզուարան հանդուցեալ Սերոբ Ղազարեանի մօտ էր :

1982 թ. Դեկտեմբերի 6ից 9, Վաղուղի Ղուկասեանց Եղբայրների Հաստատութեան գործուղամբ Գէօտեբորգի համալսարանի կենտրոնական գրադարանում, շնորհիւ տնօրէնի եւ մասնաւորապէս Տիկ. Կարին Վեամանի անսահման բարեացակամութեան եւ վստահութեան, առանձին տեսեալուով, մեր կնոջ օգնութեամբ ցուցակագրեցինք Նորայրի ամբողջ գիւմարը, հինգ մետր երկարութեամբ, բացի գրադարանից, որքան դա հնարաւոր էր մի քանի օրում : Յանկը թարգմանեցինք Փրանսերէն եւ մի օրինակն ուղարկեցինք գրադարանին : Տնօրէնութիւնը մեզ նուիրեց Եզնիկի Կրկի՝ Նորայրի պատրաստած անտիպ բնագրին վերաբերող նիւթերի լուսապատճէները . Եզնիկի քննական նոր հրատարակութեան պատրաստութիւնը գրադարան մեր այցելելու զխաւոր առիթն էր եղել : Ուստի այսօր կարող ենք քիչ թէ շատ վստահութեամբ ստել, թէ ի՞նչ է պահպանուել Նորայրի անտիպ ձեռագրերի մէջ . բայց սա էլ նշենք, դրանք միայն անտիպ նիւթեր չեն, այլ պահուել են նաեւ հրատարակուած գործերի ձեռագիր օրինակները, աւելի ճիշտ՝ կրկնօրինակները :

Տիկ. Կարին Վեամանը մեզ հաղորդեց, որ 1922ից մինչեւ 1960 թ. Նորայրի ձեռագրերը պահուելիս են եղել քաղաքային գրադարանում (Göteborgs Stadsbibliotek) : Այս գրադարանի բաղմամեայ վարիչ Ս. Հայրերգի (S. Hallberg) «Göteborgs Stadsbibliotek det första halvseket 1891-1940», 1941 թ., աշխատութեան էջ 58ում ասուում է, որ քաղաքային գրադարանը 1922 թ. ձեռք է բերել չինական, ճապոնական եւ հայկական գրական-բանասիրական նիւթեո, բայց որում հայկականը Նորայրի բաժինն է, որ գրադարանը գնել է²⁶ Fredrika Bremer-förbundet կաղմակերպութիւնից, որն իր հերթին այն տոացել էր Նորայրից խոսկով, որովհետեւ Սերմա Եակոբսոնը, Esseldes stiftelser կանանց բարեփրական միութեան անդամ է եղել : Ուստի սա եւս Նորայրի կտակի գրապատճառներից մէկն է : 1927 թ. բանասիրական գիտութիւնների շրջանաւարտ Շ. Fontaineը փորձել է դասաւորել ձեռագրերը, բայց չի յաջողուել . «Այժմ - գրել է Ս. Հալթերգը 1941 թ. - ձեռագրերը տեղադրուած

են գրադարանի ձեղնաչարկում եւ ներկայանալի վիճակում չեն» : Ս. Հօրեյլին մեղադրել է Հալթերգին, «որը տեղեակ չէ թէ իր հաստատութեան մէջ ինչ է կատարուում» (էջ 67) . բայց այս մարդը նրան ցոյց տուած կը լինէր իր գրքում գրածը, որի մասին Հօրեյլին լուել է . սրա արժանիքը միայն այն է, որ հասկացրել է պահուած ձեռագրերի արժէքը :

Նորայրի ձեռագրերն այսօր պահուում են մեծ խնամքով . որոշ դասաւորութեամբ, որ լիապէս բաւարար չէ . դրուել են թղթապանակների մէջ, որոնք համարակալուած են, համարակալուած են նաեւ վաւերագրերը . որոշ թղթեր, թղթիկներ, թերթիկներ, թղթի կտորներ, դատարկ ծրարներ, նամակներ, բացիկներ, ընտանեկան փաստաթղթեր, ծառերի չորացրած տերեւներ դրուած են տուփերի մէջ : Ինչպէս երեւում է, Նորայրը պահել է իր օգտագործած եւ գծերով ջնջած գրառումները, նշումները, սեւագրութիւնները, մաքրագրութիւնները, որոնք շատ անգամ չեն տարբերուում առաջիններից : Գրեթէ միշտ գրել է թանաքով, շատ քիչ անգամ մատիտով : Թղթերը մեծ մասամբ ծանրաբեռնուած են տարբեր ժամանակներում եւ գանաղան առիթներով կատարուած լրացումներով, որով շատ անգամ դժուար է գրանցից պուլս հանելը, յամենայն դէպս ընթացումը շատ ժամանակ է պահանջում : Կան թղթեր, էջակալուած կամ ոչ տետրեր, որոնք խոստովանալից վերնադրեր ունեն, բայց միայն մի քանի գրքուած էջ են պարունակում . նշումներ եւ ուրուագծեր աւելի շատ են, քան աւարտուած աշխատանքներ . Նորայրը շատ բանի է ձեռնարկել, բայց քիչ բան է աւարտել, այն էլ միշտ վերանայել է ու լրացրել : Երկար ամիսներ է անհրաժեշտ բոլոր թղթերն ուսումնասիրելու եւ վերադասաւորելու, նոյն նիւթին վերաբերողները ի մի բերելու եւ միանգամայն աւելորդ դարձածները որոշելու համար : Մեր ցուցակադրումը առաջին փորձն է : Ս. Հօրեյլին թղթերը նայել է, այն էլ երկարօրէն, ինչպէս գրել է, Ուպսալայի համալսարանի գրադարանում, ուր փոխ են տրուել նրա խնդրանքով, եւ որոշ վաւերագրերի վրայ իր ո՛ր օրը (ինչպէս Յ Օպոստոս 1946) եւ որտե՛ղ նայելու նշումներն է թողել ապօրինաբար եւ իր անընթեռնելի ստորագրութեամբ, վատ դասաւորութեան մասին գանդատուել է, բայց ցուցակագրման ոչ մի փորձ չի արել, կամ մեզ յայտնի չէ : Յամենայն դէպս հիմա դռնէ թղթերից «աւազի անձրեւ չի տեղում», ինչպէս գրել է նա խիստ չափազանցութեամբ : Դիւանի իսկական իրականութեան չեն համապատասխանում նրա նշած վերնադրերը իբրեւ աշխատութիւնների խորագրեր . պարզ ընթացիկութիւնները, որ Նորայրը կատարել է փոխ առած ձեռագրերից, ներկայացրել է որպէս գործեր կամ էլ նշել է որպէս աւարտուած աշխատութիւններ, որոնք այդպիսիք չեն : Օրինակ՝ նա գրել է «Եզնիկ Կողբասի.— էջ 235» («էջ-

26. Իսկ Ս. Հօրեյլին գրաբարտանքով կամ անտեղեակութեամբ գրել է, թէ ձեռագրերը չապօրինաբար են անցել Գէօտեբորգի քաղաքային գրադարանին» («էջ-միածին», էջ 65) :

միաժին», էջ 68) . մինչդեռ սա կազմուած մի մատեան է , ուր Նորայրն ընդօրինակել է Եղնիկի երկի առաջին հրատարակութիւնը (Ձմեռնիա , 1763) , ստանալով Ուսպարայի գրադարանից²⁷ : Այսպիսի կազմուած մատեաններում նա արտադրել է նաեւ մի ամբողջ ստուար ձեռագիր՝ «Ձեռագիր Արքահամ Երիցու» , որ նրան փոխ էր տուել Կ . Եղեանցը Պետերբուրգից . Ս . Լօրելին համարել է , թէ սրանք «Պատրաստուած են ուղղակի ստարան ուղարկուելու համար» (էջ 65) : Չենք ասում , թէ Նորայրի անտիպ թղթերում չկան սպաւարութեան պատրաստ դործեր , սակայն պէտք է ընտրութիւն կատարել եւ մանրամասն ստուգել , որովհետեւ , ինչպէս նկատել է Ս . Լօրելին , դրանցից թերթեր են սկսուած , որոշ մասեր ամբողջովին կորել են , ինչպէս «Բառագիրք ատորին հայերէնի» գործի վերջին հատորը , որի սեւադրութիւնների մի մասը պահպանուել է , շատ դժուար ընթեռնելի , եւ որից կարելի է մեծ աշխատանքով վերականգնել հատորի մի որոշ հատուածը : Նորայրը սովորութիւն չի ունեցել մաքուր ընդօրինակելու եւ էջատկալուած ու կարուած կամ ամբողջուած պահելու իր բոլոր գործերը . ուստի շատ թերթեր կորել են Վենետիկից Ստոկհոլմ եւ ալտեղից Գէօտերբուրգ տեղափոխութիւնների ընթացքում . մեր որոնումներն արդիւնք չտուեցին : Որոշ աշխատութիւններ մի քանի տարբերակներ ունեն , երբեմն չես իմանում՝ որն է վերջնականը , կամ երկու տարբերակներն իրար են խառնուել :

Ստորեւ ներկայացնում ենք Նորայրի տիւրանի բալադ նիւթերի մեր կազմած ցանկը , որն անշուշտ պէտք է լրացուի մանրամասնութիւններով և հէնց տեղում երկար ու համբերատար ուսումնասիրութեամբ , բոլոր թողոմների ուշադիր ընթերցմամբ . (ասենք , որ Նորայրը ոչ միշտ է թիւրընթեռնել՝ սեւադրութիւններում) . կարող է պատահել , որ անսպասելի դանձեր լինեն թաքնուած՝ մեզ լուր նշումներ թուացող , մինչեւ լուսանցքները սեւադրուած թերթերում , որոնք յաճախ գրիսապտոյտ են սալիս ընթերցողին , որով մեծ ջանք ու համբերութիւն են սահանջուած : Գրադարանի թղթապանակների եւ վաւերագրերի համարներին նախորդում են ցանկում մեր դրած հերթական համարները : Շատ թղթեր ու տետրեր էջատկալուած չեն :

Գէօտերբուրգի նոյն գրադարանում են նաեւ , առանձին բաժնում , Նորայրին պատկանած գրքերը (որոնց խառնուել են նորագոյն հայերէն գրքեր) . համարակալուած են եւ ցուցակաւորուած , վերնագրերը գրուած են տառադարձութեամբ , յաճախ էլ շուէրերէնի թարգմանուած : Այս տրագարանն ինքնին արժէքաւոր լինելուց բացի՝ ան-

27. Գ . Արզարեանը , որ ներկայցրել է Երեւանում պահուող գործերն ըստ մանրաժապաւէնների , գործել է նոյն վրիպումը , թէեւ գրում է , թէ գա ընդօրինակութիւն է : Նորայրի պատրաստած բնագիրն այլ է . մեծ մասը կորած :

դնահատելի է գրքերի լուսանցքներին Նորայրի թողած անհամար նշումներով : Օրինակ՝ ուսումնասիրութեան եւ հրատարակութեան նիւթ են «Նոր Հայկազեան բառարանի» անթիւ նշումները , ուր նա բառեր է աւելացրել , բառեր դուրս հանել բառարանից²⁸ : Մենք ստուգործեցինք Եղնիկի 1863 թ . վենետիկեան սպաւարի լուսանցքներում եւ դատարկ էջերում թողածները , որոնք մասամբ լրացնում են Եղնիկի նրա պատրաստած եւ մասամբ պահպանուած բնագիրը (ի միջի այլոց՝ ամբողջովին կորել են հարիւրաւոր ծանօթագրութիւնները) : Կարծում ենք , որ Նորայրի անտիպ ժառանգութեան ուսումնասիրութիւնը եւ կարեւորագոյն մասի հրատարակութիւնը նոր պիտի սկսուեն քանասէրների եւ հրատարակիչների համատեղ աշխատանքով : 1911 թ . Մարտի 16ին նա գրել է Ն . Ակիւնեանին . «Յուսամ որ յետ մահուս գտնուի ինձ վրէժխնդիր մի եւ ջատագով» . լինե՞նք այդ ջատագովները , մեր մեծ քանասէրն իրաւամբ արժանի է . ուշացել ենք* :

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
ժմեւի Համալսարան

28. «Եւ Հայկազեան բառարանին մէջ շատ բան աւելցուցած , շատ բան ալ սրբագրած եմ , բայց իմ գործս տակաւին սպաւարելի չէ» , գրել է Նորայրը իր անտիպ խառնուածքին 1879 թ . Նոյեմբերի 29ին (Դիւան 4:0, 5:16, էջ 36) . իսկ Գ . Ստեփանեանը գրել է , թէ Նորայրի անտիպ աշխատութիւններից «Ուշագրաւ են հիմն հայերէնի եւ միջին հայերէնի բառարանները» (էջ 200) . դիւանում հին հայերէնի բառարանի տշ մի հետք , սկսելու ոչ մի վաւերագիր չկայ եւ չի եղել : Արզարեանը «Գնահատելից ամփոփել է աշխատութիւնների վերնագրեր , որ Նորայրը խոստացել է գրել կամ գրած է եղել իբր թէ . շատերը չկան դիւանում . մեզ թուում է , որ Նորայրն իր քուրթ մտադրութիւնները չի իրականացրել , եւ տեսած անտարբերութիւնը պատճառ է դարձել շատերից հրատարակուել : Յամենայն դէպս եթէ պահպանուածն էլ հրատարակուի , երջանկութիւն է :

* Նկատի առած ներկայ յօդուածին բանասիրական ընդթը , իմբագրութիւնս , հասանութեամբ Հեղինակին , յարմար դատած է յապաւել ինչ ինչ հատուածներ՝ Նորայր Բիւզանդացիի հոգեկան ապրումներուն եւ անձկութիւններուն վերաբերեալ (ԽՄԲ .) :

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԻԶԱՆԴԱՅՈՒ ԴԻԻԱՆԻ ՆԻԹԵՐԻ ՅԱՆԿ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՒ ԱՐԼԵԹ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

(Վերջում տե՛ս կարեւորագոյն ինֆուրոյն նիւթերի ցանկը համար- ներով: Փակագծերում դրուածները մեզնից են):

Norayr, Fol. 1A. Sid. 1-898

- 1. Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն. Բառագիրք գաղղիերէն եւ տանկերէն լեզուաց: Յօրինեալ հետեւողութեամբ բառարանացն Լիդրէի Գաղղիական Ակադիմիոյ եւ նոյնացեալ վկայութեամբք ի նախնեաց ի ձեռն նորայր Ն. Բիւզանդացոյ, էջ 1-898:
(Մաքրագրութիւն, թուրքերէն թարգմանութիւնները չկան. այս թանկագիրն բառարանը «Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն, հետեւողութեամբ բառարանացն եմիւ Լիդրէի եւ Գաղղիական Ակադեմիոյ, յօրինեաց նորայր Ն. Բիւզանդացի» խորագրով լոյս է տեսել Կ. Պոլսում 1884 թ.):

Fol. 1B. Sid. 899-1522

- 2. (Նախորդի շար., էջ 899-1522, մաքրագրութիւն):

Fol. 1C. Sid. 1523-2144

- 3. (Նախորդի շար., էջ 1523-2144, մաքրագրութիւն):

Fol. 2: Sid. 1-574

- 4. (Վերեւում նշուած Բառագիրքի սեւագրութեան էջեր, 1-574, բազմա- թիւ ջնջումներով):

Fol. 3: 1-16

- 5. 3:1 Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Հայրուսակ կամ Հայկական բուսաբանութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1895: Բնագրատութիւն նորայր Ն. Բիւզանդաց- ւոյ, Զնգելիք, Ուզգելիք, եւ Յաւելիք, էջ 1-280 (վերջում «Իմով ձե- ոամբ գրեցի»: Տե՛ս սպաղիւրների ցանկում «Քննադատութիւն Հայ- բուսակի»):
- 6. 3:2 Անանիա Շիրակացի, Ի Զատիկն, 18 էջ (բնագիր):
- 7. ՅԱնանիայ Շիրակացոյ, էջ 1-68, 9 Սեպտեմբեր 1895:
- 8. Մովսէսի հորեմացոյ եւ Անդրէասի: Տես գլխորդներն ի Բազմավէպ, 1851, 71, ր:
(Երեքի էլ վերջում՝ «Ընդօրինակեցի յընդօրինակութեան Գիււ- բահանայի Աղանեան»):

- 9. 3:3 Ժամանակագրութիւն Մատթէոսի վարդապետի Ուռնայեցոյ, էջ 1-32: (Ընդօրինակել է 1894 թ. Սեպտեմբերի 25ին, ձախ լուսանցքում նշել է սպ.ի էջերը, էջատակերում ունի ձեռագրային որոշ ծան.ներ: Չի նշել՝ պարզապէս ընդօրինակութիւն է, թէ պատրաստուած բնագիր. յամե- նայն դէպս առանձին գլուխներ են):
- 10. 3:4 Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցոյ վարդապետի, էջ 1-131, Ստոքհոլմ, 18 Դեկտեմբեր 1894 - Ստոքհոլմ, 6 Մարտ 1895:
(Նշուած է՝ պարզապէս ընդօրինակութիւն է, թէ պատրաստուած բնագիր: էջատակում՝ ձեռագրի եւ սպ.ի նշումներ: Մաքրագիր: էջ 131. «Յանկ անուանց» առանց ցանկի եւ ծան.ների):
- 11. 3:5 Մէկ միլիոն ծաղրաբանութիւնք, 1867-09-5, էջ 1-71:
(Թիւ 1-319 համարակալուած զուարճալիքների հաւաքածու):
- 12. 3:6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 Ընդօրինակութիւնք հայերէն ձեռագրաց եւ փաղումք:
- 13. 3:13 (Շուեդերէն իր մի ճառը, հաւանաբար հայկական հարցի մասին, էջ 1-8, անթուական):
- 14. 3:14 **La question arménienne. A propos du récent massacre des Ar- ménienens par les Turcs.** (3 էջ, լոյս է տեսել Ստոքհոլմի «Afton- bladets» թերթում, 21 Նոյեմբեր 1894, «Հայկական հարցը: Թուրքերի կողմից Հայերի նորագոյն ջարդի առթիւ»):
- 15. 3:15 Նարեկայ վանից վանականին Գրիգորի Տաղբ բաց ի տպելոյն, արտաբոյ ի գանձագիրս, 4 էջ, «Տաղ 40 օրեայ դալստեան Տեան, ի Գրիգորէ Նարեկացոյ»:
- 16. 3:16 Նոր Ագաբանգեղոսի եւ Նոր Ղ. Փարպեցոյ դոյզն քաշակ, 24 Յունիս- 30 Յունիս 1911, 24 էջ:
(«Քննութիւն Մալխասեան հրատարակութեանց Աղաթանգեղոսի եւ Ղաղարայ Փարպեցոյ» վերնագրով լոյս տեսաւ «Յուշարձան»ում, Վիեննա, 1911, էջ 161-174):

Fol. 4: 1-14

- 17. 4:1 Յաւելուած «Հատընտիր Տաղարանիս», էջ 385-646 1906-1911 թթ., (մաքուր ընդօրինակութիւն. էջ 1-384ը տե՛ս թ. 225):
- 18. 4:2 Ընդարձակ բարոյական Տաղ, վերագրեալ «Առաջնոց», «Ումմն իմաստ- Ընդարձակ բարոյական Տաղ, վերագրեալ «Առաջնոց», «Ումմն իմաստ- Ընդարձակ բարոյական Տաղ, վերագրեալ «Առաջնոց», «Ումմն իմաստ- վարդապետի», «Փրկան», «Պիւլպիւլ վարդապետի», 1-38 էջ, 28 Սեպ- տեմբեր 1906 (մաքուր ընդօրինակութիւն):
- 19. 4:3 Պատմութիւն Մանկանն Ֆարմանի Ասման որդւոյ Զարմանագան Բա- գաւորին Ասորեստանեայց: Ընդօրինակութիւն սպաղիւրն Կոստանդնու- պոլսի ՌձՀԳ Թուականին Հայոց, Քրիստոսի 1724, 1-49 էջ, 11 Դեկ- տեմբեր 1906:
- 20. 4:4 Տաղք Յովհաննու վարդապետի երգնկայեցոյ, էջ 1-24, 27 Հոկտեմ- բեր 1906 (մաքուր ընդօրինակութիւն):
- 21. 4:5 Պղնձէ փաղաք, ըստ Ե. Տաղարանին Ս. Ղաղարու, թիւ Զեռ. 529, ր. դ., Երեւնք 1-99: Ընդօրինակեմ նոյնութեամբ, անփոփոխ պահեալ զգրու- թիւնն եւ զլիտագրութիւնն, գլխագրելով միայն գլխատու անուանս. 31 Օգոստոս 1906, էջ 1-30: (Տե՛ս ստորեւ 4:0, 1:3 կամ թ. 38):
- 22. 4:6 Առաքելի Սիւնեցոյ Տաղաչափութիւնք: 27 Աւգոստոս 1906, էջ 1-85. (մաքրագիր):

- 23. 4:7 Նախակի (Զհամարակալուած 49 էջ, իր գրած նամակների սևագրութիւններ, Պոլսից, 18 Ապրիլի 1869 - 16 Հոկ. 1871):
- 24. 4:8, 9, 10, 11 Բառագիրք, Յունիս 5, 1861: (Բարբառային բառերի աշխարհարար և թուրքերէն թարգմանութիւն, սևագրութիւն, Ա-Վ սկզբնատուերով, 35 էջ):
- 25. 4:12 Գաւառակալի բառք, 1861, Մայիս 26, 12 էջ (Ա-կ կիսատ, սևագիրք):
- 26. 4:13 Բառք Նախնեաց արտաբոյ ի Հայկազեան բառարանէն, 1861, Յունիս 28 (18 էջանոց տետր, որ 4:0, 11:6-ի սկիզբն է: Բառեր իրենց վերջու թիւններով):
- 27. 4:14 Վիպասանակալի քերթուած, 24 էջ: (Թերի ուսումնասիրութիւն, ձեռագիրն աշակերտական շրջանի է, դուրսէ ինչ-որ ընթերցանութեան մշակում):

Fol. 5 Privata Handlingar

- 28. (Անձնական և ընտանեկան փաստաթղթեր՝ կաթողիկէ կնուներ և ամուսնութեան վիճակական, ամուսնութեան պայմանագրի սևագրութիւններ և այլն):

Fol. 6 Prässade växter

- 29. (Զորացրած ծաղիկներ և ծառերի տերեւներ):

Fol. 7, 7: 37

- 30. 7:1 (Անվերնագիր, քառորդ էջի լայնութեամբ 23 թերթիկի վրայ նշումներ հայերէն բառերի մասին, միանշանակ անձնական):
- 31. 7:2 (Նախորդի պէս):
- 32. 7:3 (Զբարցարուած բառերի ցանկ, 48 էջ):
- 33. 7:4 (Բարսեղի վեցարեայ-ից որոշ բառեր, 32 էջ):
- 34. 7:5 (Ֆրանսերէն-հայերէն բուսաբանական բառեր, 9 էջ):
- 35. 7:6-37 (Անձնական գործածութեան համար նշումներ՝ բառեր և քաղուած հատուածային ընդգրկեր):

4:0, 1: 1-14

- 36. 1:1 Տաղարան Ս. Ղազարու, 22 էջ, 21 Օգոստոս 1906 (ընդօրինակութիւն):
- 37. 1:2 Տաղարան Ս. Ղազարու, 24 էջ, 24 Սեպտեմբեր 1906 (ընդօրինակութիւն):
- 38. 1:3 Պղնձէ քաղաք, էջ 220-223, 11-12 Մայիս 1906 (ընդօրինակութիւն, որի ձեռագիրը նշուած է: Տե՛ս վերելում Fol. 4, 4:5 կամ թ. 21):
- 39. 1:4 Սատամայ, Աղամ, Քրիստոս (եւ ուրիշ տաղեր), 33 էջ, 24 Հոկտեմբեր 1906:
- 40. 1:5 Grande Fête au Palais Royal de Stockholm, (Ֆրանսերէն՝ «Շքեղ տօնահանդէս Ստոքհոլմի Արքայական պալատում»), 20 Յունուարի 1883, 3 էջ (հաւանարար արտագրութիւն):
- 41. 1:6 (Քաղուածք H. Taineի «Philosophie des arts» գրքի հատ. Ա-ից, 2-9 էջ):
- 42. 1:7 (Սևագրութիւններ, 11 էջ):

- 43. 1:8 (Casimir Delavigne Ֆրանսիացի բանաստեղծին [1793-1843] ինչ-որ մէկի 1823 թ. Դեկտեմբերի 23ին գրած նամակի ընդօրինակութիւն, 1-24 էջ):
- 44. 1:9 Վրիպակի յԱստուածաշունչ գիրս, էջ 1-7 (լոկ նշումներ, դիմացը հայտատու յուն. բառով):
- 45. 1:10 (1-20 էջ քաղուածք «Annales Politiques et Littéraires» հանդէսից):
- 46. 1:11 (1-20 էջ նշումներ հայերէն որոշ բառերի մասին):
- 47. 1:12 Փաւստոսի Բիւզանդայ Պատմութիւն Հայոց, քարգամեայ յատուայն: Գրեաց Նորայր Ն. Բիւզանդացի, էջ 1-112 (մաքրագիր, Կրկու սևագրութիւնները տե՛ս թ. 160):
— Փաւստոս Բիւզանդ եւ քարգամութիւնի յատուայն. մամուլի մասին և ասացումնոց, 6 էջ (մաքուր):
- 48. 1:13 Մեկնութիւն բառից Գաղիանոսի համեմատութեամբ հնգից ձեռագրաց, էջ 1-151 (մաքրագրութիւն, լրի՞ւ):
- 49. 1:14 (Տաղերի ընդօրինակութիւն, 12 Ապրիլ 1906, «Ըստ Տաղարանին 1589 տարւոյ»):

4:0, 2: 1-28

- 50. 2:1 (Անվերնագիր մի քանի տող և Ա-ԺՂ դղ. հայ որոշ մատենագիրներին կենսագրութեան մասին):
- 51. 2:2 (Ս սկզբնատուով հայ հին մատենագիրներին մասին նշումներ, 8 էջ):
- 52. 2:3 (Ֆրանսերէն ընթերցանութիւններից արուած նշումներ):
- 53. 2:4 (Նոյն, ինչ նախորդը, 16 էջ):
- 54. 2:5 (Նոյն, ինչ նախորդը, 20 էջ):
- 55. 4:6 (Նոյն, ինչ նախորդը, 20 էջ):
- 56. 4:7 (Նոյն, ինչ նախորդը, 20 էջ):
- 57. 4:8 (Նոյն, ինչ նախորդը, 20 էջ):
- 58. 2:9 Dictionnaire Arménien - Français, Ստոքհոլմ, 10 Ապրիլի 1896, 1-41 էջ: (Լոկ նշումներ Հայ-Ֆրանս. բառարանի համար, գուցէ մտադրուած, բայց չգրուած, տե՛ս 8:0, 1:12 կամ թ. 239):
- 59. 2:10 (17 էջ ընդօրինակութիւն գրաբար մի գրուածքից, որն սկսում է «Իմաստունն Սողոմոն ըստ կենցաղոյս...» և վերջանում է «Ըստ շրնորհին Քրիստոսի զի նմա փառք և զարուրթիւն յաւիտեանս. Ամէն» բառերով):
- 60. 2:11 Վասն ամանաց լուսաւորաց Եղիսի եւ Եղիպանու Կիպրացոյ, ձառնութիւն թ. Բ, էջ 416 (6 էջ ընդօրինակութիւն):
- 61. Երանելոյն Մելիտոսի Անտիոքայ Եղիպոսի ի լուսաւորումն ոսկի աշակերտացն, 4 էջ (ընդօրինակութիւն):
- 62. 2:12 Յովհաննու Ոսկերիքանի Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին. Ոսկի թարգմանութիւն, 15 էջ (ընդօրինակութիւն):
- 63. 2:13 (Սերէոսի «Պատմութեան» վերաբերող լոյս տեսած յօդուածներից ընդօրինակութիւններ, ինչ. «Ներսիս», 1852, թ. 21 և այլն):
- 64. 2:14 (Իր «Բառագիրքի քաղցրերէն լեզուէ ի հայերէն» բառարանի յատուածը, 7 Նոյեմբերի 1883, հայերէն, տպուած):
- 65. 2:15 (Նոյնը, ինչ նախորդը և Ֆրանս. որոշ բառերի մասին նշումներ, 18 Դեկտեմբերի 1884):
- 66. 2:16 (Իր Ֆրանս.-հայ. բառարանի մէջ մտած Ֆրանս. որոշ բառերի մասին նշումներ):

- 67. 2:17 (Իր «Քննասէր» հանդէսի Ա սրահի, 15 Մայիս 1887, Ստոբճուլժ, առաջին 4 էջերը, պատաստուած):
- 68. 2:18 Դաւթի Անյաղք վարդապետի Հայկազնի՝ ասացեալ գովեստ մերթողեանի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի (ընդօրինակութիւն, 13 Դեկ., 1862):
- 69. 2:19 Վեմետիկ եւ Վիեմնա, 1-20 էջ (անաւարտ), 10-18, 21-29 Ապրիլ առանց տարեթուի):
- 70. 2:20 (Նախորդի լրիւ տարբերակը, 1-39 էջ, սեւազրուութիւն, 12 Մայիս 1903):
- 71. 2:21 Նամակ գիւլամամաց Հայոց, 21 Յունուար 1896. 5 էջ (ուրիշից):
- 72. 2:22 Կայսերի Յումաց, 1-7 էջ (ընթերցանութեան նշումներ):
- 73. 2:23 Տեղեկութիւնի Մատթէոսի Ուռնայեցւոյ, 9 էջ, 8 Մարտի 1889 (ընթերցանութեան նշումներ):
- 74. 2:24 Խաւսի Սրբայն Պանտիլիանի (1890 թ. Նոյ. 15ին Վիեննայից ստացուած ընդօրինակութիւն):
- 75. 2:25 **Nouvelles d'Arménie** (Լուրեր Հայաստանից, Փրանսերէն, 8 էջ):
- 76. 2:26 (16 էջ սեւազրուութիւն, թիւ 2-19 Համարակալուած, 10 Ապրիլ 1865):
- 77. 2:27 Իմ կարծիք գիրկին քարգամուքեանց եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սֆոյաստիկոսի և գնդիմ քարգամուցաց, 30 Յունիս 1893: (Հրատարակուել է «Հանդէս ամսօրեայ»ում, 1893, էջ 273-278):
- 78. 2:28 (Հայերէն ընթերցանութեան նշումներ):

4:0, 3: 1-12

- 79. 3:1 Բնական ուսումնասիրութիւնի Հայ Նախնաց բնագրաց: Ա. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն Արծրունի այլ եւ այլ պատմագիրք բն, 1-32 էջ: (Հրատարակուեց, «Բազմալէզ», 1905, թ. 5, էջ 227 եւ այլն):
- 80. 3:2 (Նոյն, ինչ նախորդը, 1-28 եւ 7 էջ):
- 81. 3:3 (Նոյն, ինչ նախորդը, 1-24 էջ):
- 82. 3:4 (Նոյն, ինչ նախորդը, 1-20 էջ):
- 83. 3:5 (Նոյն, ինչ նախորդը, 1-15 էջ):
- 84. 3:6 (Նոյն, ինչ նախորդը, 1-32 էջ):
- 85. 3:7 (Ֆրանս. ընթերցանութեան նշումներ, Փրանսերէն):
- 86. 3:3 (Իր «Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք» աշխատութեան տպագրութեան, Տիգրիս, 1900, սկզբնաւորութեան սրբազրուութեան երկու մեծ թերթ, ծալուած ըստ էջերի):
- 87. 3:9 (Ֆրանս. ընթերցանութեան նշումներ, Փրանսերէն):
- 88. 3:10 Բնագրատուութիւն հայերէն քարգամութեան Գրիգոր Զիլիկիրեանի (Վիկտոր Հիլկոյի «Les Misérables» «Թշուառներ» վէպի), 1-249 էջ եւ 44 էջ, Ստոբճուլժ, 22 Դեկտ. 1884 - 7 Օգոստոս 1886):
- 89. 3:11 Նոր Բաղարիք փրամսերէն-հայերէն եւ տանկերէն լեզուաց, Վենետիկ, Ս. Ղազարու վանք, 1-1451 էջ (սեւազրուութիւն):
- 90. 3:12 (Զանազան սեւազրուութիւններ):

4:0, 4: 1-5

- 91. 4:1 Տումար բաժանորդաց Գաղղիերէն-Հայերէն բառարանին: (Լրիւը տպուած է բառարանի վերջում՝ «Անուանք 300 բաժանորդաց բառարանիս»):
- 92. 4:2 Կարապետ վարդապետի (1565) Տաղ աշխարհացոյց գեղեցիկ, 6 էջ:
- 93. 4:3 Նամակի ի Լոզանէ (95 էջ, 27 Հոկ. 1872-1874). Նամակի ի Բարիլէ (179 էջ, 1874-1876, իր դաստիարակած երկու սաների հօրը, Պոլիս):

- Իր անդրանիկ սանին դրած նամակների սեւազրուութիւններ, 35 էջ, 1875-1876: — Նամակներ Ս. Ղազարից ընտանիքին եւ ծանօթներին, 1868-1869, 30 էջ):
- 94. 4:4 (Նշումներ իր «Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն» բառարանի վերաբերեալ):
- 95. 4:5 (Հայերէն ընթերցանութեան նշումներ):

4:0, 5: 1-20

- 96. 5:1 (Ֆրանս. ընթերցանութիւններից նշումներ):
- 97. 5:2 (Նոյն, ինչ նախորդը):
- 98. 5:3 Նահապետի Խառակոմիսացւոյ Տաղ սիրոյ ի Ժե Տաղարանէն Ս. Ղազարու, էջ 404, ԱՊՕ էջ, 13 Յունուար 1899 - 4 Մարտ 1899 (սեւազրուութիւն):
- 99. 5:4 (Տաղ նոյնից, մաքուր ընդօրինակուած 6 էջ, սակայն սեւազրուութիւն):
- 100. 5:5-10 (Նշումներ Ֆրանս. ընթերցանութիւններից, բազմաթիւ էջեր):
- 101. 5:11 Հատուկ Տաղարան հայ բանասերից ի դարսն ԺԲ-ԺԸ, 21 Յունիս 1902 եւ 30 Սեպտեմբեր 1905, 1-44 էջ. 1003 թ. 52 էջ (սեւազրուութիւն): — Տեղեկութիւնի գազգային տաղասացից եւ տաղից, 17 էջ: — (Տաղերի մասին, մասամբ ջնջուած, 20 էջ):
- 102. 5:12 Բառի Տաղից Նահապետի Խառակոմիսացւոյ ի «Բառագիրք Հայոց **Dictionarium Armeno - Latinum**» Փրամկիսկոս Ռիվոլայ, 16 Հոկտեմբեր 1905, 35 էջ:
- 103. 5:13 Մեկնութիւն բառից Գաղղիանոսի ըստ (հնգից) ձեռագրաց, 13 Մարտ 1885 - 18 Նոյեմբեր 1886: (Սեւազրուութիւն, էջ 1-76):
- 104. 5:14 (Նոյն, ինչ նախորդը, էջ 1-13, սեւազրուութիւն):
- 105. 5:15 Նահապետի Խառակոմիսացւոյ Տաղ սիրոյ, ի Ժե Տաղարանէն Ս. Ղազարու, 31 Յունիս 1905, 11 էջ (մաքուր ընդօրինակութիւն):
- 106. 5:16 Թղթակցութիւն Գաղղիերէն-Հայերէն-Տանկերէն բառագրքին (72 էջ, 1878-1881):
- 107. 5:17 (Ֆրանս. ընթերցանութիւններից նշումներ):
- 108. 5:18 (Նոյն, ինչ նախորդը):
- 109. 5:19 Թղթակցութիւն Գաղղիերէն-Հայերէն բառարանին, 1881, 23 էջ:
- 110. 5:20 (Հայ. ընթերցանութիւններից նշումներ):

4:0, 6: 1-2

- 111. 6:1 (Իր «Քննասէր» ի 1ին սրահի առաջին մի քանի պատաստուած թերթեր):
- 112. 6:2 (Իր «Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն» բառարանի սեւազրուութիւններ):

4:0, 7: 1-5

- 113. 7:1 (Ֆրանս. ընթերցանութիւններից նշումներ):
- 114. 7:2 Եզրակայ վարդապետի Կողբացւոյ շառք ընդդէմ ազամոյց, 1896, 25 Նոյեմբերից սկսած: (Նրա կողմած ընդդէմ խիստ թերի սեւազրուութիւն, մնացածը կորել է, ըստ երկի 1ին Հրատարակութեան եւ վեմետիկեան տպի 1ին եւ 2րդ տպագրութիւնների, էջ 5-153 եւ 180-185: Մաքրագրուած է կամ

մաքրագրուածից մնացել է 108 էջ (ապ. 5-118), ամբողջովին կորել են զիտողութիւնները սեւագրութիւնն ու մաքրագրութիւնը: Մնացել են առաջարանի եւ առանձին զիտողութիւնների մի քանի թերթեր):

- 115. 7:3 (Նախորդից):
- 116. 7:4 (Ֆրանս. ընթերցանած զրբերից նշումներ):
- 117. 7:5: (Նոյն, ինչ նախորդը):

4:0, 8: 1

- 118. 8:1 («Բառագիրք է զազգիներէն լեզուէ ի հայերէն» բառարանի սեւագրութիւնից):

4:0, 9: 1-39

- 119. 9:1 (Ընդօրինակութիւն հետեւեալ նամակի՝ «Lettre tirée de la correspondance astronomique, hydrographique et statique de Monsieur le Baron de Zach»):
- 120. 9:2 (Ֆրանսերէն լեզուի վարժութիւնների աշակերտական տետր):
- 121. 9:3 (Կորիւնին վերաբերող նշումներ):
- 122. 9:4 Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյ առն երանելոյ Մաշտոցի վարդապետի մերոյ քարգմանչի, արարեալ ի կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին: (Գննական բնագրի լրիւ եւ էջ 1-17ի ծան., մաքրութ):
- 123. 9:5 (Ինչ-որ բնագրի ընդօրինակութիւն):
- 124. 9:6 (Նշումներ ընթերցանութիւններից):
- 125. 9:7 (9:4-ի ծան.ների սեւագիր 15 էջ):
- 126. 9:8 կորիւն. վարք Մաշտոցի (9:4- թերթ սեւագր., էջ 1-41, 25 փետր. 1888):
- 127. 9:9 (Ֆրանսերէն լեզուի վարժութիւնների աշակերտական տետր):
- 128. 9:10 Շարադրութիւնի (աշակերտական շրջանից):
- 129. 9:11 Իմնետաւաներորդ դար (4 էջ):
- 130. 9:12 Տետրակ շարադրութեանց (աշակերտական):
- 131. 9:13 Հայկական լեզու (մի քանի էջ):
- 132. 9:14 Առակի ֆիննելոնի:
- 133. 9:15 (Նոյն):
- 134. 9:16 (Նոյն):
- 135. 9:17 Ս. Գրիգոր Նարեկացի, 12 էջ, 1864, Յունիսի 26:
- 136. 9:18 Յաղագս վերջին դատաստանի, 10 էջ, 1864, Մարտի 13:
- 137. 9:19 (Նշումներ Ֆրանս. բառերի մասին):
- 138. 9:20 (Նոյն):
- 139. 9:21 Տաղ քոչմոց, 8 էջ (բնագիր):
- 140. 9:22 Գրիգորի Մագիստրոսի «Գամագտական» քրքին մեկնութիւնի ի նմին իսկ Մագիստրոսէ, 32 էջ, 22 Մայիս 1900: (Լոյս տեսաւ «Բանասէր» հանդէսում, Փարիզ, 1900, սրակ Բ, էջ 119-140):
- 141. 9:23 Գալիի Սալաճոքեցոյ Գովասանք Մաղկանց, 54 էջ, 25 Մայիս 1900: («Բանասէր», 1901, սրակ Բ, Գ, 87-150):
- 142. 9:24 Երեք գիտելիք Յովհաննու Մանդակունոյ եւ մի գիտելիք իմ Գալ-դիերէն-Հայերէն բառարանի մասին, 14 էջ, 18 Ապրիլ 1901 («Լուսառ», 1901, զիրք Բ):

- 143. 9:25 Կոստանդնի Երզնկայեցոյ երկու Տաղ սիրոյ, 12 էջ (բնագիր եւ նամակ Հ. Մկրտիչ Պոստերանին, 3 Հոկ. 1905):
- 144. 9:26 Քննութիւն ամուսնից ծաղկանց յիշատակելոյ ի Գալիի Սալաճոքեցոյ, 20 էջ, 28 Մայիս 1900, (անաւարտ սեւագրութիւն):
- 145. 9:27 Արեղահա եպիսկոպոսի Ուռնայի Թուղք առ քրիստոնեայս Պարսից աշխարհին վասն հաւատոց, 20 էջ: (Գիտողութիւններ Հ. Յովհաննէս Թորոսեանի «Ճառ Աթեղահա Ուռնայի եպիսկոպոսի թողովն Նիկիոյ եւ յատուածութիւնն Գրիստոսի» աշխատութեան մասին, իրեն յանձնուած):
- 146. 9:28 Լուսնուսի Նախալսն. փոլոնի (լոկ նշումներ), 12 էջ:
- 147. 9:29 (Ընթերցանութեան նշումներ):
- 148. 9:30 (Աշակերտական շարագրութիւնների տետր):
- 149. 9:31 (Աշակերտական մի շարագրութիւն):
- 150. 9:32 (Նոյն):
- 151. 9:33 (Նշումներ ընթերցանութիւններից):
- 152. 9:34 (Վերելի 9:27-ի վերաբերեալ նշումների սեւագրութիւններ):
- 153. 9:35 Տաղ Սրբոյն Ստեփանոսի, 4 էջ (բնագիր), 8 Յունիս 1895:
- 154. 9:36 (Նշումներ ընթերցանութիւններից, 6 էջ):
- 155. 9:37 (Ինչ-որ մի Տաղ, 8 էջ):
- 156. 9:38 (Նշումներ ընթերցանութիւններից):
- 157. 9:39 «Il Secolo» իտալ. օրաթերթի 1913 թ. Մայիսի 7ի մի համար:

4:0, 10: 1-18

- 158. 10:1 (Բանասիրական բնոյթի մի նամակ Հ. Ներսէս Ակինեանին, 8 Յունիս 1909 (սեւագրութիւն, 20 փոքր էջ. լոյս տեսաւ ՀԱ-ում, 1909, էջ 216-217):
- 159. 10:2 Տաղ Նահապետի Խառակոնեցոյ Քուչակ կոչեցելոյ, 4 էջ (բնագիր), 21 Նոյեմբեր 1905:
- 160. 10:3 Փաւստոսի Բիւզանդայ Պատմութիւն Հայոց քարգմանեալ յատու-ւոյն (սեւագրութիւն, մաքրութ տե՛ս 4:0, 1:12), 112 էջ:
- 161. 10:4 Յովհաննու Գարդիի Ժամանակագրութիւն Հայոց, Գիտողութիւնի, 94 էջ (սեւագրութիւն), 18 Սեպտեմբեր 1898 (մաքրագրել է 9 Նոյեմբեր 1890ին, տե՛ս 4:0, 11:20):
- 162. 10:5 Տաղ (անվերնագիր, սխառութ է «Այտոյ չեմի դար ի քեզ» բառերով), 4 էջ, Չեռ. Ս. Ղաղարու, թ. 160, ր. 4., էջ 189-207 (1906ի Յունիսի 9ին ուրիշն է ընդօրինակել):
- 163. 10:6 (Սեւագիր նամակ Հ. Եսայի վարդապետ Տայեցուն, 6 Դեկտեմբեր 1908, 7 էջ, «Տաղ թոչնոց»ի մասին):
- 164. 10:7 (Ընթերցանութեան նշումներ), 1862, 1863, 1865, 32 էջ:
- 165. 10:8 (Ֆրանս. ընթերցանութեան նշումներ, 60 էջ: Իր 4:0, 1:12-ի համար «Բազուածոյ թարգմանութիւն ի դրոցն էրենստ Ռենանի՝ Histoire générale [et système comparé] des langues sémitiques»):
- 166. 10:9 Մակարայեցիք, 21 Սեպտեմբեր 1885 (բնագրին վերաբերող նշումներ, 30 էջ, սեւագրութիւն):
- 167. 10:10 (1896 թ. Հոկտեմբերի 6-21 դրուած Ֆրանս. մի կարճ ճառ 1896ի հայկ. ջարդերը դատապարտող, 10 էջ, վերջում՝ «Յղեցի զօրինակն առ Օր. Արշակունցի ի 1 Նոյեմբերի 1896, առ Մշակ ի 23 Նոյեմբերի 1986»):

- 168. 10:12 *Ընդդէմ Կարէէրեանց, 4 Փետր., 1902, 11 էջ (սեւագրութիւն):*
- 169. 10:13 *(Զկան թղթապանակում):*
- 170. 10:14
- 171. 10:15 Հայերէն հին գրականութեան խնդիրներ: Ա. Մովսէս Խորենացի, 113 էջ, 8 Նոյեմբեր 1898: *(Լոյս տեսաւ «Մշակ»ում, Թիֆլիս, 1898, թ. 192-195 և այլն):*
- 172. 10:16 *(Մովսէս Խորենացու մասին մի յօդուածի սեւագրութիւն, որ ընդօրինակուել է, քանի որ էջերի վրայ վերից վար գիծ է քաշուած, 66 էջ):*
- 173. 10:17 Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, էջ 257-301, 24 Սեպտեմբեր 1901 *(գիտողութիւններ):*
- 174. 10:18 *(Սեւագրութիւններ):*

4:օ, 11: 1-28

- 175. 11:1 *(Փրանս. ընթերցանութիւններից նշումներ):*
- 176. 11:2 *(Նոյն):*
- 177. 11:3 Ծանօթութիւնք բաղապի ի գրոցն վիկտոր Լամպուայի «Collection d'historiens anciens...», Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց *(գրքի մասին):*
- 178. 11:4 Խիկար, յ'Յ. Պարոնեանէ, հանդէս ամսեայ, 1887, 13 էջ *(ընթերցանութեան նշումներ):*
- 179. 11:5 *(Յաւելումներ իր Փրանս.-հայ. բառարանին), 40 էջ, 25 Մայիս 1884:*
- 180. 11:6 Բառք նախնեաց արտաբոյ ի Հայկազեան բառարանէն, 1862, 1864, 1865 *(Իւրաքանչիւրը 20 էջանոց 9 տար, առաջինն է Fol. 4, 4:13, 1861-1865 թ.թ.: Բառեր իրենց վկայութիւններով):*
- 181. 11:7 Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց Յառաջարան, 15 էջ *(սեւագիր ընագիր):*
- 182. 11:8 *(Հ. Ղևոնդ վ. Յովնանեանին ուղղուած նամակների սեւագրութիւն բժշկարանների վերաբերեալ, 4 Յուլիս 1888 և 22 Հոկ. 1888):*
- 183. 11:9 Տեղեկութիւնք ի գիրս Պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցու Ասողիկ կոչեցելոյ, 48 էջ: *(Լոյս է տեսել «Հանդէս զբաղանական և պատմական», 1889, էջ 291-332: Սեւագիրը՝ 11:24, 25, 27):*
- 184. 11:10 Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն և Պիտոյից գիրք Մ. Խորենացու, 20 էջ, 22 Սեպտեմբեր 1899 *(նշել է նման նախադասութիւնները):*
- 185. 11:11 Խնդրելի բառք և ոմք նախնեաց, 35 էջ, Յունուար 1872, 30 Օգոստոս 1883, 1 Յուլիս 1884: *(Բառերը բացատրուած չեն, քաղուած են միայն վկայութիւններ):*
- 186. 11:12 ՏԱՂԱՐԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԽԱՌԱԿՈՆԵՑԻՈՅ ՔՈՒՉԱԿ ԿՈՉԵՑԵԼՈՅ, 148 էջ, 1906: *Մասն առաջին, Տաղք սիրոյ (էջ 1-135):* Մասն երկրորդ, Տաղք պանդխտի (էջ 136-141): Մասն երրորդ, Տաղք Սքափակամբ (էջ 142-148: *Մաքրագիր):*
- 187. 11:13 ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԽԱՌԱԿՈՆԵՑԻՈՅ ՏԱՂՔ ՍԻՐՈՅ, 1905, 166 էջ *(մաքրագիր):*
- 188. 11:14 ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԽԱՌԱԿՈՆԵՑԻՈՅ ՏԱՂՔ ՍԻՐՈՅ, 32 էջ: 29 Օգոստոս 1905 *(մաքրագիր):*
- 189. 11:15 Պանդուխտ առ կռուակն *(2 տարբերակ), «Հոգի», մի' ասեր դարիպ», Հոգեւորական կամ տօնական, 15 էջ, 11 Օգոստոս 1905:*
- 190. 11:16 Տաղարանք և տաղասացք, 43 էջ, 5 Նոյ. 1902: *(Մատենադարան):*
- 191. 11:17 Ընդարձակ բարոյական Տաղ, 44 էջ: *(Սեւագիր արտագրութիւն, 11 Հոկ. 1906):*

- 192. 11:18 Յովնանէս վարդապետի Տաղ բոչնոց, հանեալ ի մատենադարանք գրչագրաց 33: Անտոնեան Հարց յՕրբաբէոյ, 26 էջ *(մաքուր ընդօրինակութիւն):*
- 193. 11:19 Պատմութիւն Մանկանն Ֆարմանի Եսամանի որդույ Զարմանագան Բագաորին Աստեատանեայց, ձեռագիր 1330. Պ. Ր. Ս. Ղազարու, էջ 159-246, 163-250. 55 էջ:
- 194. 11:20 Յովնանու Դարդելի ժամանակագրութիւն Հայոց, 163 *(գիտ-ներ Փրանս. ընդգրի հայ. թարգմանութեան մասին):*
- 195. 11:21 51 աղեղնուած վերագրեալք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, արտաբոյ ի 120իցն հրատարակելոց ի վանս Ս. Ղազարու յամին 1830: *(Ս. Ղազարու քաղել է հինգ ձեռագրաց):*
— Միսիքար իմաստուն բժշկապետի վանս քարանց և յատկութեանց նոցա և բժշկութեանց ականց, էջ 25-31: *(Երկուսն էլ ուղարկել է Հ. Ղ. Յովնանեանին 1888 թ. Յունիսի 18ին):*
- 196. 11:32 Ծանօթութիւնք *(Փարպեցու «Պատմութեան» վերաբերեալ), 28 Յուլիս 1899, 17 էջ (սեւագրութիւն, մնացածը՝ կորած):*
- 197. 11:23 «Վերանորոգումն հայերէն նշանագրաց ի ձեռն Մեծարայ վարդապետի ի Ե դարու»: Իմ կարծիք, 55 էջ *(սեւագր., Սուքրեանի զործի մասին):*
- 198. 11:24 Տեղեկութիւնք ինչ ի գիրս Պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցու Ասողիկ կոչեցելոյ, 20 էջ 16 Փետրուար 1888 *(սեւագր.):*
- 199. 11:25 Յաւելում ի տեղեկութիւնս Ասողիկն *(նախորդին վերաբերող):*
- 280. 11:26 Սխուման: Գիտողութիւնք և ծանօթութիւնք հաղորդեալ առ Մ. Ն. Գր. վ. Ճելալիամ, Ստոքհոլմ, 23 Դեկտեմբեր 1885, 32 էջ:
- 201. 11:27 Տեղեկութիւնք ինչ ի գիրս Պատմութեան Ստեփանոսի Տարօնեցու Ասողիկ կոչեցելոյ, 21 Յուլիս 1888 *(11:24-ի տարբերակը):*
- 202. 11:28 Սխուման... *(11:16-ի սեւագրութիւնը, 28 էջ. 23 Դեկ. 1885):*

4:օ, 12: 1-25

- 203. 12:1 Առաքեալ կամ Առաքել Սիւնեցի, էջ 1-48: Առաքել Բաղիշեցի, էջ 49-108. 28 Նոյ. 1902-3 Յուն. 1903 *(սեւագրութիւն):*
- 204. 12:2 Զորս յաւելիք և մի փոփոխելի ի ձեռագրիս գոր յղեցի յամանարեալ յ'Տ Յունիսի 1909 *(Հ. Ն. Ալիքեանին, ՀԱ), 5 էջ (հրատարակուած է, ՀԱ, 1909, 216-221):*
- 205. 12:3 Տաղ սիրոյ գեղեցիկ, 7 էջ, 12 Սեպտեմբեր 1905:
- 206. 12:4 Յուցակ մատենագրութեանց և բարգամուքեանց ժի-ժի դարուց չեւ ևս հրատարակելոց, 44 էջ, 14 Փետրուար 1890: *(Սեւագիր, բունն ուղարկել է Վիեննա Հ. Ղևոնդ վ. Յովնանեանին, ինչպէս մեզ յայտնի է նրան գրած մի նամակից էլ):*
- 207. 12:5 Սուրբ Գիրք, 20 էջ *(անձնական նշումներ):*
- 208. 12:6 Տաղ սիրոյ, Տաղ մեղիսի, 26 Յունիս 1896 *(սեւագիր 4 էջ ընդօրինակութիւն):*
— Ամիրտովարայ Ազուտ բժշկութեան *(Զեռ. Տ. Կ. Եղեանցի), 10 Յուլիս 1896, 2 էջ:*
— Բժշկարան Բունիարայ Սեբաստացու, 2 էջ:
— Եղովկա *(«Արաբ» հանդէսից, հա. Ա), 1889, 5 էջ:*
— Թուրք Հայոց... 29 Նոյեմբեր 1896, 17 էջ *(Կ. Եղեանցի հայ. թարգմանութեան ստուգում):*
- 209. 12:7
- 210. 12:8 Նախապուռն գեղեցիկ դարութեանց, 3 Օգոստոս 1859, 12 էջ:

- 211. 12:9 (*Չանազան բնագրերի ընդօրինակումներ*, 20 էջ, 30 Յունուար - 5 փետրուար 1903):
- 212. 12:10 Այլ տաղ վասն բարեգործութեան մարդկան ի Գիրիկիէ աշխարհականէ ասացեալ, 4 Նոյ. 1905, 3 էջ (*Մարտի ընդօրինակումներ*):
- 213. 12:11 Քերականութիւն (*աշակերտական*), 20 էջ:
- 214. 12:12 Թարգմանութիւնք ի գալիկականէ (*աշակերտական*), 14 էջ, 12 Յունիս 1858:
- 215. 12:13 Մահ Ալեքսանդրի, *Թարգմ. Հ. Գ. Ե. Հ.*, 4 էջ:
- 216. 12:14 Առ Տէր Արշակ Զօպանեան, 9 Մարտ 1906: (*Տաղերի մասին սեւազիր նամակ*, 26 էջ):
- 217. 12:15 Առաքելի Սիւնեցոյ Տաղաչափութիւնք, 15 Սեպտեմբեր 1906, 10 էջ: (*Տաղերի վերնագրեր, սեւազիր*):
- 218. 12:16 (*Հայ. բառերի վերաբերող նշումների սեւազրույթներ*, 44 էջ):
- 219. 12:17 Յատաչարան Ստեփանոսի Կամենեցոյ Հայերէն-Լատիներէն բառարանին, 40 էջ (*արտագրուածներ*):
- 220. 12:18 Մովսէս Խորենացի եւ Սուտ-Կալիստենէս, 1 էջ (*նման նախադասութիւնների համադրում*):
- 221. 12:19 Առաքել Խարտեաշ, 3 էջ (*որոշ բառերի բացատրութիւն ու բնութիւնը*):
- 222. 12:20 Ազօբ վասն հոգոյ Սիրիլոյ, 4 էջ (*վերջում կէս էջ Փրանսերէն, ամբողջն ուղղուած իր հանդուցեալ կնոջը*), 11-12 Նոյեմբեր 1903, *Վենետիկ*:
- 223. 12:21 Բառագիրք հայերէն լեզուի, 23 էջ (*Միայն Ա-ով բառեր*), 8 Ապրիլ 1886: (*Լոկ նշումներ, համառօտ, անձնական*):
- 224. 12:22 (*«Գամազտական»ի մասին 18 էջ սեւազրույթներ, նախ 1 Յունուար 1887, ապա 1 Հոկտեմբեր 1899*):
- 225. 12:23 ՅԱԻՆԼՈՒՄԻՍ ԻՄ «ՀԱՏԸՆՏԻՐ ՏԱՂԱՐԱՆ»ԻՍ, էջ 1-384, 11 Սեպտեմբեր 1905: (*Չանազան տաղերի մարտի ընդօրինակումներ*: Շար.ը տե՛ս Թ. 17):
- 226. 12:24 Հայոց ազգին Ոսկեդարը կամ Թարգմանչաց ժամանակը, 18 էջ, 30 Ապրիլ 1867 (*անաւարտ, հաւանարար աշակերտների համար*):
- 226ա. 12:25 Այլ եւ այլ անուամբ որով կոչեցեալ է Ռամիկ-Հայերէն լեզու անդստին ի ժ դարէ, էջ 1-3: (*նամակ Հ. Գ. Յովնանեանին*, 1 էջ):

4:օ, 13: 1 Bankpapper

227. (*Անձնական հաշուապահութիւն, դրամատնային ստացականներ եւ փաստաթղթեր, վերջինը՝ Ստոքհոլմի մի դրամատնից, 31 Դեկտեմբեր 1915, նրա անունը, Sant Angelo, Ponte dei Fratti 35/36, Venezia, Italia հասցէին*):

8:օ, 1: 1-16

- 228. 1:1 **Les Misérables** (*Վիկտոր Հիւկոյի այս վէպի Փրանս.-Հայ. բառարանը*) 657 էջ, 22 Դեկտեմբեր 1884-5 Օգոստոս 1886:
- 229. 1:2 Վարք Հարանց: Վկայութիւնք յիշատակաւ ի նոր Հայկո, 22 Մայիս, 1887, 59 էջ:
- 230. 1:3 Խորենացոյ Գիրք Պիտոյից եւ Փիլոն Երբայեցի, 21 Ապրիլ 1889, 67 էջ: (*նման տեղերի համադրում*):
- 231. 1:4 Մովսէս Խորենացի, 31 Ապրիլ 1898, 42 էջ (*ճանաթութիւններ*):

- 232. 1:5 Զեռագիրք Պատմութեանն Մովսիսի Խորենացոյ, 24 Սեպտեմբեր 1892, 7 էջ:
- 233. 1:6 Կարիէր եւ Մովսէս Խորենացի, 60 էջ (*չանազան ղիտողութիւններ*):
- 234. 1:7 Մովսէս Խորենացի եւ Փիլոն Երբայեցի, 5 Ապրիլ 1888, 32 էջ:
- 235. 1:8 (*Նախորդի շար.ը, 72 էջ*):
- 236. 1:9 Գիրք Պիտոյից եւ Սուտ Կալիստենէս, 3 էջ (*նման տեղերի համադրում*):
- 237. 1:10 (*Նոյնը, 30 Հոկտեմբեր 1892, 10 էջ*):
- 238. 1:11 Մովսէս Խորենացի եւ Գրիգոր Նազիանզացի, 30 Հոկտեմբեր 1892, 6 էջ (*նման տեղերի համադրում*):
- 239. 1:12 Բառագիրք արդի Հայերէն լեզուի, 14 Փետրուար 1878, Փարիզ: (*Հայ.-Ֆրանս. շատ համառօտ մի բառարանի սեւազիր, 4 տետր, Ա-Օ տառերով: Տե՛ս Թ. 58*):
- 240. 1:13 (*Անվերնագիր նշումներ, Խորենացի եւ Փիլոն, 12 էջ, նման տեղերի համադրում*):
- 241. 1:14 Խորենացի եւ Սուտ Կալիստենէս, 8 էջ (*նման տեղերի համադրում*):
- 242. 1:15 (*Նոյնից, ինչ վերեւում 1:11, կէս էջ*):
- 243. 1:16 Գալիք Ներգիմացի եւ Մ. Խորենացի, 16 էջ: (*նման տեղերի համադրում*):

8:օ, 2: 1-50

- 244. 2:1 Եւսեբայ Կեսարացոյ Ժամանակագրութիւն եւ Քրոնիկոն, 7 Դեկտեմբեր 1891, 130 էջ:
- 245. 2:2 (*Նոյն, ինչ նախորդը, մասն Ե, 48 էջ*):
- 246. 2:3 Եւսեբայ Ժամանակագրութիւն եւ Կորին, 16 էջ:
- 247. 2:4 Եւսեբայ Պատմիկիայ Կեսարացոյ Ժամանակակից Երկամասնայ, 44 էջ: (*Վենետիկում 1818 Թ. լոյս տեսած Հ. Մկրտիչ Ազեբեանի լատիներէն թարգմանութեան քննութիւն*):
- 248. 2:5 Վրիպակք Եւսեբայ Քրոնիկոնին, 6 Փետրուար, 1888, 20 էջ:
- 249. 2:6 (*Ֆրանս. տեղեկութիւններ Ուստաւա քաղաքի համալսարանական դրամատնի հայերէն զրգերի մասին*):
- 250. 2:7 Մուտք եւ Ելք Գաղղ.-Հայ. բառարանին Նորայրի Ն. Բիւզանդացոյ, Դեկտեմբեր 1882 - փետրուար 22 1883, 51 էջ:
- 251. 2:8 Մեծ Սոկրատ: Բառք արտաբոյ նոր Հայկազնին, 25 Յունիս 1897-15 Յունիս 1907, 23 էջ:
- 252. 2:9 Սոկրատ Մեծ: (*Չանազան նշումներ թերթիկների եւ թղթիկների վրայ, 15 էջ*):
- 253. 2:19 Ստեփանոս Ուղայեան, Պատմութիւն Տան Սիսական, Բառք արտաբոյ նոր Հայկազնին Բառարանին, 10 Նոյեմբեր 1910, 16 էջ, մասն Գ: (*Նախորդի մասն Բ, 16 էջ, 11 Նոյեմբեր 1910*):
- 254. 2:11 Արձանագրութիւնք ի Ստեփանոսի Ուղայեան Պատմութեան, Բառք արտաբոյ նոր Հայկազնին Բառարանին, 5 էջ, 12 Նոյեմբեր 1910:
- 255. 2:12 Ստեփ. Ուղայեան, 10 էջ (*չանազան նշումներ*):
- 256. 2:13 Աստուածաշունչ Գիրք, 37 էջ, 9 Դեկտեմբեր 1887 (*ընթերցանութեան չանազան նշումներ*):
- 257. 2:14 (*Նախորդից, 45 էջ թղթիկներ*):
- 258. 2:15 Ազաբանգեղոս, 8 էջ, 16 Փետրուար 1887 (*նշումներ բառերի մասին*):
- 259. 2:16 Բարդուղիմէոս յՄատուած բառէ, Կորին, Վարք Մաշտոցի, 21 էջ, 26 Ապրիլ 1908:

- 261. 2:18 (Նախորդից, փոքր 9 էջ):
- 262. 2:19 Ագաթանգեղոս (Թղթիկների վրայ նշումներ բառերի մասին). (Կորին- նից -ագոյն վերջաւորութեամբ բառեր, երկուսը միասին 86 Թղթիկ):
- 263. 2:20 Գիրք էակաց, 23 Յունիս 1907 (նշումներ 6 էջ Թղթիկների վրայ):
- 264. 2:21 Իրեմեոսի պատասխիկ, 7 էջ, 23 Փետրուար 1912:
- 265. 2:22 (Նախորդից, 12 էջ, 15 Մայիս 1914):
- 266. 2:23 (Նախորդից, 24 էջ 13 Մայիս 1914):
- 267. 2:24 Իրեմեոսի Յոյցք Առաքելական Քարոզութեան, 19 էջ (զիտողութիւն- ներ 1907 թ. եր. վ. Տէր-Մինասեանցի հրատարակութեան մասին, Լայպցիգ):
- 268. 2:25 Իրեմեոս (զանազան նշումներ 25 էջ Թղթիկների վրայ):
- 269. 2:26 27 Եւագր Պոնտացի (զանազան նշումներ 25 էջ Թղթիկների վրայ):
28
- 270. 2:29 Իւսեբէոս, Պատմութիւն եկեղեցական (40 փոքրիկ էջերի վրայ նշում- ներ բառերի մասին):
- 271. 2:30 (Նախորդից, փոքր 152 էջ, 26 Սեպտեմբեր 1891-1893):
- 272. 2:31 (Նախորդից, նշումներ բառերի մասին, 39 փոքր էջ):
- 273. 2:32 (Նախորդից, 15 փոքր էջ, Մայիս 1908 - 18 Յունիս 1908):
- 274. 2:33 (Նախորդից, 13 էջ, 14 Յուլիս 1908):
- 275. 2:34 (Նախորդից, 13 էջ, 10 Յուլիս 1908):
- 276. 2:35 (Նախորդից, 7 էջ, 16-18 Յունիս 1908):
- 277. 2:36 (Նախորդից, 18 Յուլիս 1908, 41 Թղթիկ, զանազան զիտողութիւններ):
- 278. 2:37 Սեբէոս, 18 Յունուար 1911, 23 Թղթիկ (զանազան զիտողութիւններ):
- 279. 2:38-42 Գեորգայ Պիսիդեայ վեցարեայ Բառք արտաբոյ նոր Հայկագեմիմ, 24 եւ 30 միջակ էջ, 21 Ապրիլ 1907-21 Մայիս 1907:
- 280. 2:43 (Նախորդից, 15 էջ Թղթիկ):
- 281. 2:44 Յովիան Մանդակունի, 10 էջ (բառեր), 10 Յուլիս 1887:
- 282. 2:45-47 Թուրք Դաշանց (նշումներ, 26 Թղթիկ եւ 5 էջ):
- 283. 2:48 (Մի քանի բառերի նշում, աննշան):
- 284. 2:49 Աշխարհաբար լեզու Կ. Պոլսեցոց, 11 էջ (որոշ բառեր):
- 285. 2:50 (նշում Ոսկեփորիկի մասին, 6 էջ):

8:0, 3 Sid. 1-738

- 286. ԲԱՌԱԳԻՐՔ ՍՏՈՐԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ, էջ 1-738, Ո-Ձ-Պ (Պէտաւ), Ստոբ- հոլմ, 2 Յունուար 1886:
(Անկազմ, 5րդ հատոր, Նախորդող չորս հատորները տե՛ս ստորեւ թ. 673-676. ամենավերջին հատորը կորել է):

8:0, 4B: 31-46

- 287. 4:31 Տաղարան ժԶ Ս. Ղազարու, Ձեռ. ք. 330. դ. ք., 6 էջ (սեւագրու- թիւն), 2 Նոյեմբեր 1905:
- 288. 4:32 -Ակ, -եակ եւ -եկ կամ -էկ, -իկ, -ուկ նուագական կամ փաղափշական
- 289. 4:33 մասնիկի (Նահապետ Քուչակի եւ ուրիշների տաղերում), 23 Յուն. 1906, էջ 1-4 եւ 1-26:
- 290. 4:34 Տաղարան նահապետի հառակոնցոյ Քուչակ կոչեցելոյ, 12 էջ (տա- ղերի ցանկի), 9 Նոյեմբեր 1906, վերջին յարդարումն:

- 291. 4:35 (Նոյնից, 24 էջ, 26 Յունուար 1906, մասամբ ջնջուած սեւագրութիւն):
- 292. 4:36 Տաղ նահապետի Քուչակի ի Տաղարան Ս. Ղազարու, 4 Ազոտոս 1905, էջ 1-5: — Տեղեկութիւն գնահատելու Քուչակի, էջ 6-13:
- 293. 4:37 Ընթերցմունք նահապետի հառակոնցոյ, 20 Յուն. 1906, էջ 1-9 եւ 1-16: (Մէջ է բերել այն տողերը, որ ուրիշ տաղասացներ փոխ են ա- ուել Քուչակից):
- 294. 4:39 Դիտողութիւնք ի Տաղ նահապետի հառակոնցոյ, էջ 1-44 (մասամբ ջնջուած սեւագիր):
- 295. 4:40-42 Հատընտիր Տաղարան նախնաց, 6 Յունիս, 50 էջ (նշումներ, սե- ւագիր):
- 296. 4:43 Հատընտիր Տաղարան (համեմատուած նախնական ընդօրինակութիւն) 600 էջ:
- 297. 4:44-46 (Տաղերի մասին զանազան մանր նշումներ, 60 Թղթիկ):

8:0, 5: 1-31

- 298. 5:1 (Տաղեր, 60 էջ Թղթիկների վրայ):
- 299. 5:2 (Ընթերցանութեան նշումներ, 100 էջ):
- 300. 5:3 Մովսէս Խորենացի եւ Քարգմանութիւնք իւր, 31 էջ (սեւագրութիւն, նշումներ):
- 301. 5:4 Մար Աբաս Կատինա (Ժան. անուան մասին), 1 էջ, 27 Յուլիս 1888:
- 302. 5:5 Փիլոնի այնոցիկ որ ի լիմուլութեան խմորոց եւ լուծմանց, 23 էջ, 12 Դեկտեմբեր 1887 (բառերի մասին նշումներ):
- 303. 5:6 Վարք Հարանց, Խմորիւիք, 7 էջ (նշումներ), 25 Յուն. 1887:
- 304. 5:7 (նշումներ նարեկացու տաղերի մասին եւ մի քանի տաղ, 11 էջ եւ Թղթիկներ):
- 305. 5:8 Վարք Հարանց (նշումների սեւագրութիւն, 8 էջ):
- 306. 5:9 Գիրք Պիտոյից, Ասացուածք, 6 էջ (նշումներ):
- 307. 5:10 Պարսից քաղաքի, 6 էջ (նշումներ):
- 308. 5:11 Բառք Խորըրեցոց, 79 էջ (նշումներ):
- 309. 5:12 Փիլոն, Բառք արտաբոյ նոր Հայկագեմիմ, 90 էջ, 1 Ապրիլ 1896:
- 310. 5:13 102-103 երեսք Մ. Խորենացոյ ըստ Ժ. Արք. Երիցու, 256 (նշում- ներ):
- 311. 5:14 Փիլոնի Յաղագս նախախմանութեան, 92 էջ (նշումներ):
- 312. 5:15 Փիլոնի ի Սամիտովմ, 15 էջ (նշումներ):
- 313. 5:16 Մովսէս Խորենացի եւ Քարգմանութիւնք իւր, 24 էջ, 9 Հոկտեմբեր 1885:
- 314. 5:17 Բառքիք Լիմեմանի, 5 էջ (որոշ բառերի նշումներ):
- 315. 5:18 (Հայ. աշակերտական մի շարադրութեան սեւագրութիւն, 14 էջ):
- 316. 5:19 (Էմիլեանի Բառքիքի մասին 15 էջ նշումներ կամ զիտողութիւններ: Այս բառարանի մասին զբախօսական հրատարակեց Պոլսում, յետոյ էլ Թերթում ներողութիւն խնդրեց):
- 317. 5:20 (Ընթերցանութեան նշումներ, 3 էջ):
- 318. 5:21-24 Շարադրութիւնք, 7 տետր (աշակերտական):
- 319. 5:25 (Աշակերտական Փրանսերէն մի շարադրութիւն):
- 320. 5:26 (Աշակերտական Հայերէն շարադրութիւններ):
- 321. 5:27-28 (Ընդօրինակութիւններ նամակագրութեան մասին):
- 322. 5:29 (Ինչ-որ անուանացանկ, 1 էջ):
- 323. 5:30 (նշումներ ընթերցանութիւններից):
- 324. 5:31 (նշումներ ընթերցանութիւններից):

8:0, 6: 1-23

- 325. :61 Բառգիրք յաշխարհաբարէ ի գրաբառն Հ. Մկրտիչ Սնանեան, 16 էջ (նշումներ):
- 326. 6:2 Գաւառականք, 16 էջ (նշումներ):
- 327. 6:3 Տեսութիւն Գնմական Գերակառնութեան Հ. Արսենի Այտընեան, Աշխարհաբար Հայերէն ի հինգերորդ դարու, 15 Հոկտեմբեր 1887, 8 էջ:
- 328. 6:4 Յաւելիի (ինչի՞ն), 8 էջ (ընթացող նշումներ):
- 329. 6:5 Փոփոխելիք եւ յաւելիի ի ձեռագիրս (ինչի՞ն), 12 Հոկտ. 1894 (ուղարկել է Կ. Եղեանցին), 17 էջ:
- 330. 6:6 Ոսկերքաւոր Մեկնութիւն Ս. Տիմոթեայ, 12 էջ (նշումներ), 30 Դեկ. 1864:
- 331. 6:7 Թովմա Արծրունի եւ Ամանուն Արծրունի, վերադարձութիւնք, 34 էջ (նշումներ):
- 332. 6:8 (Նշումներ ընթերցանութիւններէց, 65 էջ):
- 333. 6:9 Մեկնութիւն ընթերցումոց գոր արարեալ է Տեան Գրիգորիսի Արշարունաց Գործախնայոսի, 262 էջ (ընթացող) 8 Փետրուար 1889:
- 334. 6:10-17 (Ընթերցանութիւններէց նշումներ):
- 335. 6:18 Տեսութիւն գրնմական Գերակառնութեան Հ. Արսենի Այտընեան, 145 էջ, 28 Յուլիս 1887 (սեւազրութիւն, անաւարտ):
- 336. 6:19 (Երեք լուսանկար, մէկն Արսէն Այտընեանի):
- 337. 6:20 (Նշումներ զանազան ընթերցանութիւններէց):
- 338. 6:21 (Ընթերցանութեան նշումներ թերթերի վրայ):
- 339. 6:22 (Գաւառական բառերի տետր):
- 340. 6:23 (13 էջ արտադրութիւն ինչոր ձեռագրէց):

8:0, 4A: 1-30

- 341. 4:1 (Ձրանս. նշումներ բուսարանական ընթերցանութիւնից քաղուած, 257 էջ, 15 Հոկտեմբեր 1886):
- 342. 4:2 (16 էջ նշումներ Քրանս. բուսարանական ընթերցանութիւնից քաղուած):
- 343. 4:3 (52 էջ քաղուած Քրանս. (La Kabbale) ընթերցանութիւնից, 28 Մայիս 1889):
- 344. 4:4 (Ս. Գրքի Քրանս. ընթերցանութիւնից քաղուած 19 էջ, կան նաեւ Հայ. նշումներ, 19 էջ, 12 Ապրիլ 1886):
- 345. 4:5 (Ձրանս. ընթերցանութեան նշումներ, 16 էջ, 12 Հոկտեմբեր 1884):
- 346. 4:6 (Քաղուածք Քրանս. ընթերցանութիւնից, 3 էջ, 8 Հոկ. 1887):
- 347. 4:7 Գրիգոր Նազիանզացոյ պատառիկք ի Մակաբայեցոց մատեն, 6 էջ (նշումներ):
- 348. 4:8 Տաղեր (ուրիշի ձեռքով ընդօրինակուած, 86 էջ):
- 349. 4:9 Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, 132 էջ, 6 Դեկ., 1887: (Հայ. եւ Քրանս. զանազան նշումներ):
- 350. 4:10 (Ձրանս. ընթերցանութիւնից նշումներ, 5 էջ, 28 Յունիսի 1887):
- 351. 4:11 (Ձրանս. ընթերցանութեան նշումներ, 56 էջ, 2 Մայիսի 1901):
- 352. 4:12 (Իր «Քննասէր» Հանդէսի Ա պրակի էջ 15-50):
- 353. 4:13 վերադարձութիւնք յիւր Գնմատուութիւն Հայրուսակի, 22 էջ, 28 Յուլիսի 1898: (Նամակ Հ. Արսէն Այտընեանին. 1925 թ. լոյս տեսաւ, առանց նամակի, հեղինակի «Քննադատութիւն Հայրուսակի» Հատորի էջ Ժ-Դ-ում):

- 354. 4:14 Յաւելիիք եւ փոփոխելիք ի Գնմատուութիւն Հայրուսակի, 19 Յունուար 1896, 21 էջ: (1896 թ. Մարտի 14ին ուղարկել է Գուհտոն Լուսինեանին, Ձրանսիա: Աղուցուած է Հրատ. մէջ):
- 355. 4:15 (Նախորդից, 32 էջ):
- 356. 4:16 (Նշումներ ընթերցանութիւններէց, 8 էջ):
- 357. 4:17 Հայրուսակ, Նոր դիտողութիւնք, 69 էջ:
- 358. 4:18 Եղիշեայ պատառիկք առ Վարդամայ եւ առ Միս. Ապարմեցոյ, 2 էջ (ընթացող), 17 Փետրուարի 1887:
- 359. — (Ձրանս. ընթերցանութիւնից նշումներ, 3 էջ):
- 360. — (Նամակ Բ. Պատկանեանին, 2 Հոկ. 1887. խնդրում է յղուած գրել Արարատ եւ Սարաբաղ անունների մասին. ինչպէս նշել է, նամակի պատասխանը չի ստացել):
- 361. 4:19 Նահապետ Քուչակ, 27 Նոյեմբեր 1906: (Մի քանի նշումներ եւ Գ. Փառնակի մի յղուածի արտադրութիւն, 13 էջ):
- 362. 4:20 Նահապետ Քուչակ, 12 էջ (նշումներ):
- 363. 4:21 Քուչակ, Ստուգելիք, 6 էջ (որոնց վրայ դիմ է քաշել):
- 364 4:22-29 Դիտողութիւնք ի Տաղս Նահապետի Խառակոնիսացոյ, էջ 1-123 (զանազան տետրեր, սեւազրութիւն):
- 364ա. 4:30 Գամառ-Քարխալա, Ազգային երգարան, 1856 (տաղերի վերնադրեր, 5 էջ, 30 Հոկտ. 1905):

8:0, 7: 1-41

- 365. 7:1 Սխալ ընթերցումով ի փիլոն Մեկնութիւն լիմելութեան..., 61 էջ, 20 Մայիս 1896 - Սեպտեմբեր 1915:
- 366. 7:2 Կորիւն վարդապետ եւ քարգամութիւնք մորիմ, 285 էջ, 6 Սեպ. 1891:
- 367. 7:3 (Նոյնից, 244 էջ, 5 Յունիս 1891):
- 368. 7:4 (Նոյնից, 45 էջ, 9 Դեկ. 1891):
- 369. 7:5 Կորիւն եւ Ագաթանգեղ, 37 էջ (Համադրութիւն):
- 370. 7:6 Կորիւն վարդապետ եւ քարգամութիւնք իւր, 50 էջ, 5 Փետրուար 1893:
- 371. 7:7 Ագաթանգեղոս եւ Բիւզանդ, 32 էջ (Համադրութիւն):
- 372. 7:8 Պիտանի տեղեկութիւնք վասն իւր, 24 էջ, ի Բարսեղ Սարգիսեանի «Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիք», Վենետիկ, 1890:
- 373. 7:9 (Նախորդից, 16 էջ, Մայիս 1891):
- 374. 7:10 (Նախորդից, 7 էջ)
- 375. 7:11-13 վկայութիւնք ի Նախնեաց ըստ Խանգարեալ ձեռագրաց (7 էջ նշումներ), Կորիւն 5 էջ, Փ. Բիւզանդ 5 էջ:
- 376. 7:14 Գնմութիւն Սարգիսեանի Ագաթանգեղոսի, 13 էջ (սեւազրութիւն):
- 377. 7:15 Սարգիսեանի ըմտիր կարծիք, 4 էջ:
- 378. 7:16 Սարգիսեան սխալ իմանայ բազում ուրեք գրանս Նախնի Հայ Մատնագրաց, 16 էջ:
- 379. 7:17 (Դիտողութիւններ Հ. Բ. Սարգիսեանի նշուած աշխատութեան մասին, 8 էջ):
- 380. 7:18. Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Տգիտութիւնք Սարգիսեանի, 55 էջ, 30 Ապրիլ 1891:
- 381. 7:19 Ազնուամեծար Պարոն Գ. Նորատուկեան եւն եւն եւն (Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի «Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիք» գրքի մասին, 27 Մայիս 1891, 17 էջ (եւ սեւազրի ընթացող էջեր):
- 382. 7:20 (Նշումներ Քրանս. ընթերցանութիւնից, էջ 57-160, 30 Ապրիլ 1901):

- 383. 7:21 Պատառիկ Էնոմբի իլիականին առ Նախնիս, 32 էջ (նշումներ):
- 384. 7:22 Կորինե եւ Ագաթանգեղոս, 16 էջ (համադրութիւն):
- 385. 7:23 Ագաթանգեղոս եւ Բիւզանդ, 59 էջ (համադրութիւն):
- 386. 7:24 (նշումներ ընթերցանութիւնից):
- 387. 7:25 Ա. Եզր, 12 էջ, (նշումներ), 17 Սեպ. 1891 - 2 Հոկտ. 1893:
- 388. 7:26-27 Առաջին Մակարայեցիք, 11 էջ (նշումներ), 18 Հոկտ. 1893, եւ 56 էջ, 21 Աւգոստոս 1891:
- 389. 7:28 Կորինե եւ Ագաթանգեղ, 36 էջ (համադրութիւն):
- 390. 7:29 Եւս. Պատմ. եկեղ., 8 էջ (նշումներ):
- 391. 7:30 Կորինե եւ Ագաթանգեղոս, 44 էջ (համադրութիւն եւ նշումներ):
- 392. 7:31 Կորինե եւ Բիւզանդ, 14 էջ (համադրութիւն եւ նշումներ):
- 393. 7:32 Ագաթանգեղ եւ Մակարայեցիք, 12 էջ (համադրութիւն եւ նշումներ):
- 394. 7:33 Բիւզանդ եւ Մակարայեցիք, 27 էջ (համադրութիւն եւ նշումներ):
- 395. 7:34 (նշումներ Փրանս. ընթերցանութիւնից, 39 էջ, 28 Փետրուար 1890):
- 396. 7:35 (նշումներ Փրանս. ընթերցանութիւնից, 11 էջ, 24 Փետրուար 1895):
- 397. 7:36 (նշումներ Փրանս. ընթերցանութիւնից, 7 էջ, 6 Ապրիլ 1901):
- 398. 7:37 (Իտալացի լեզուարան Է. Տեղայի մի յօդուածի ընդօրինակութիւն ճեղգատման համար, 1895, էջ 65-70):
- 399. 7:38 Հայոց երգք ուսակալմէ, 36 էջ, 19 Նոյեմբեր 1880 (ընդգրկեր):
- 400. 7:39 (Բ-Թ սկզբնատուներով հայ. բառերի հակիրճ բացատրութիւններ, 40 էջ):
- 401. 7:40 (Բառեր Աղաթանգեղոսից, էջ 15-26):
- 402. 7:41 (Գծերով ջնջուած եւ օգտագործուած մանր նշումներ):

8:0, 8A: 1-47

- 403. 8:1 **Toast que le roi Oscar II a porté au Congrès de la Presse, au château de Drotningholm, le 28 juin 1897.** (1897 թ. Յունիսի 28ին Օսկար Բ թագաւորի արտասանած ճառի ընդօրինակութիւն):
- 404. 8:2 (Մի քանի նշումներ անցեալ դերբայի եւ եմ բայի մասին, 8 էջ, 1908 թ., 2 Հոկտեմբեր եւ 15 Աւգոստոս 1913): (8:2-8:47-ի նիւթերը նրա «Նախնիք» գործի 2րդ մասն են կազմում):
- 405. 8:3 (Գծով ջնջուած նշումներ, 8 էջ):
- 406. 3:4 (Գծով ջնջուած նշումներ, 4 էջ):
- 407. 8:5 (Գծով մասամբ ջնջուած նշումներ, էջ 69-309):
- 408. 8:6 (նշումներ, 7 էջ):
- 409. 8:7 **B** եւ **M** ի յոյն լեզուի, 2 Աւգոստոս 1898, 13 էջ (նշումներ):
- 410. 8:8 Կրկնումն առաջին նշանագրի բառի ի կատարած մախորդ բառին. Ստոբ-հոլմ, (անթուական), Վենետիկ 7 Մայիս 1910, 12 էջ (լոկ օրինակներ):
- 411. 8:9 Ձեղչումն առաջին նշանագրի կամ վանկի բառի՝ որոյ ճախորդն աւարտի մովին կամ մմամ նշանագրաւ կամ վանկիւ, 14 Մարտ 1905 (նշումներ), 12 Ապրիլ 1908, 38 էջ (լոկ օրինակներ):
- 412. 8:10 Ձեղչումն առաջին վանկի բառի, որոյ մախորդն աւարտի մովին վանկիւ, 4 էջ (լոկ օրինակներ):
- 413. 8:11 (Նոյնից, 12 էջ, գծով ջնջուած նշումներ):
- 414. 8:12 Այլ ընդ այլոյ. Թիւ բառից. յոգմակամ փոխ. եզակամի. Յ փոխ. Յ, 4 էջ (նշումներ):
- 415. 8:13 Այլ ընդ այլոյ. Հոլով բառից, 24 էջ (նշումներ):
- 416. 8:14 Այլ ընդ այլոյ. Թիւ բառից. եզակամ փոխ. յոգմակամի, 8 էջ (նշումներ):

- 417. 8:15 Ներգործական սահմ. ճերկայ փոխ. կրաւորական սահմ. ներկայի, 6 էջ (նշումներ):
- 418. 8:16 Այլ ընդ այլոյ. Ժամանակ եւ եղանակ բայից. Սահմ ներկայ փոխանկատարի, 13 էջ (նշումներ):
- 419. 8:17 Անորիշ դերբայ փոխանակ անցեալ դերբայի, 15 էջ (նշումներ):
- 420. 8:18 Անցեալ դերբայ փոխանակ անորիշ դերբայի, 21 էջ (նշումներ):
- 421. 8:19 Այլ ընդ այլոյ. Դեմք բայից, 12 էջ:
- 422. 8:20 Վանկ մօտաւոր բառից, 44 էջ:
- 423. 8:21 Վրիպակ կիտաղորութեամ, 4 Յուլիս 1907. 3 էջ:
- 424. 8:22 Առաջին նշանագիր բառի կցեալ ի կատարած մախորդ բառին, 20 էջ. 5 Ապրիլ 1909:
- 425. 8:23 (144 էջ նշումներ, գծերով մասամբ ջնջուած, որոնք օգտագործուած են նրա «Նախնիք» գործում):
- 426. 8:24 (Գծերով լրիւ ջնջուած, ուստի օգտագործուած 63 էջ նշումներ):
- 427. 8:25 (Չկայ թղթապահակում):
- 428. 8:26 Այլ ընդ այլոյ. Բառք ի նմանութեմէ ձեռք նշանագրաց: Յաւելում, 65 էջ (անադրութիւն), 10 Ապրիլ 1909:
- 429. 8:27 Յ նշանագիր աւելորդ ի սկիզբն եւ (ի) մէջ բառից, 18 էջ, 6 Մայիս 1913:
- 430. 8:28 Յ նշանագիր յաւելի ի սկիզբն եւ ի մէջ բառից, 10 էջ, 23 Ապրիլ 1915 եւ 18 Նոյեմբեր 1915:
- 431. 8:29 Յետեւառաջութիւն նշանագրաց, 24 էջ եւ 2 թերթիկ:
- 432. 8:30 Համառոտութիւնմ, պատուագրութիւնմ, փակագիրք եւ նշանք ի ձեռագիրս, 8 էջ, 28 Սեպտեմբեր 1887 (նշումներ):
- 433. 8:31 Եփոթութիւնմ պատուագրութեանց եւ Սղագրութեանց, 36 էջ (նշումներ), 25 Սեպտեմբեր 1911:
- 434. 8:32 Միաւորութիւն այլ եւ այլ բառից, 32 էջ (նշումներ), 29 Մարտ 1903:
- 435. 8:33 Անպատումն միոյ եւ մորին բառի յերկուս կամ յերիս բառս, 48 էջ:
- 436. 8:34 (Գծերով ջնջուած, օգտագործուած 12 էջ նշում):
- 437. 8:35 (Նախորդի պէս, 14 էջ):
- 438. 8:36 (Նախորդի պէս, 8 էջ, մասամբ ջնջուած գծերով):
- 439. 8:37 Բառք եւ բանք տեղափոխելիք, 8 էջ:
- 440. 8:38 Համարեմ, բ.չ., համարիմ, համարեալ լինիմ, 9 էջ, 5 Յունիս 1908:
- 441. 8:39 -իմ վերջիւ կրաւորական, կրաւորակերպ չէգոք, եւ հասարակ բայից հրամայական եզակի երկրորդ դեմ -եաց, 12 էջ (նշումներ), 5 Հոկտ. 1908:
- 442. 8:40 Բառք յաւելիք կամ Պակաս բառք, 24 էջ, 27 Սեպ. 1901:
- 443. 8:41 Բառք զնջիլիք կամ Աւելորդ բառք, 13 էջ, 1 Հոկտ. 1901:
- 444. 8:42 Ներգործական բայից հրամայական եզակի երկրորդ դեմ -եաց, փոխանակ -եա, 48 էջ, 7 Ապրիլ 1910:
- 445. 8:43 Յատուկ անուամք առեալ իբր բառք. սխալ կրատարակչաց, 66 էջ (գծերով մասամբ ջնջուած էջեր):
- 446. 8:44 Յատուկ անուամք, 80 էջ (նշումներ):
- 447. 8:45 Այլ ընդ Այլոյ. Անուամք ի մերձաւորութեմէ ձայնից, 28 էջ, 1 Մայիս 1897 ի Ստոբհոլմ, 16 Ապրիլ 1908 ի Վենետիկ:
- 448. 8:46 Յետեւառաջութեամբ նշանագրաց, 15 էջ, 7 Հոկտեմբեր 1908:
- 449. 8:47 (Գծերով ջնջուած, ուստի օգտագործուած զանազան նշումներ):

8:0, 8B: 1. Sid. 1-1179+1-8

- 450. ՆԱԽՆԻՔ, 1-1179 և 1-8 էջ (ի մէջ առնեմ եւ ի մէջ առնում), 9 Մարտ 1905:
(Գրչադրական, ուղղադրական, հնչիւնարանական սրբադրութիւններ, չկազմուած թերթերի վրայ: Աշխատութեան 1ին մասն է, մաքուր, բայց բաղմամբիւ լրացումներով: 2րդ մասը՝ թ. 404-449, բոլորն էլ անկազմ թերթեր):

8:0, 9: 1-30. 9: 14+1 bl. 9: 24+4bl.

- 451. 9:1 (Բառացանկ 4 էջ թերթիկների վրայ):
- 452. 9:2 Սեբեր. եւ Ոսկ. (Համադրութիւն), 24 էջ, 21 Յունուար 1892:
- 453. 9:3 Ասորերէն (նշումներ), 5 էջ:
- 454. 9:4 Ազաթամգեղոս, 7 Նոյեմբեր 1892, 3 էջ (նշումներ):
- 455. 9:5 (Գծերով ջնջուած նշումներ, բառեր, 28 էջ):
- 456. 9:6 Հ. Ղ. Ալիշան, Հայկական բուսաբանութիւն, 27 Մայիս 1895-25 Յունիս 1895: (Գծերով ջնջուած նշումներ), 17 էջ:
- 457. 9:7 (Նոյնից, 8 էջ):
- 458. 9:8 (Նոյնից, 16 էջ):
- 459. 9:9 (Նամակ Հ. Ներսէս Ակինեանին, 16 Յունիս 1900, դծերով ջնջուած սեւադրութիւն):
- 460. 9:10 (Գծերով մասամբ ջնջուած նշումներ, 7 էջ):
- 461. 9:11 Հայրուսակ, 10 էջ (նշումներ):
- 462. 9:12 Բիւզանդ. եւ Մակաբայեցիք, 22 էջ (դծերով ջնջուած նշումներ):
- 463. 9:13 (Բառացի նշումներ, 7 էջ, 20 Դեկտեմբեր 1906):
- 464. 9:14 (Բուսարանական նշումներ, մասամբ ջնջուած, 10 էջ):
- 465. 9:15 Քաղուածոյք ի լոյս պատկերագրող շաքաթաթերթէն Կ. Պոլսի, 1908 (Տաղեր), 10 էջ, 18 և 28 Յունուար 1912:
- 466. 9:16 (Կարճ հանելուկներ այբբենական կարգով, 20 էջ, 20 Դեկտ. 1906):
- 467. 9:17 Գաւառական ամուսնի բուսոց, գորս ֆազեցի ի «Ժողովրդական բաներ» է իսչատուր ֆախամայի Տէր-Վարդանեան, 11 Մայիս 1898, 41 էջ:
- 468. 9:18 (Բուսարանական բառեր եւ բացատրութիւններ, նշումներ, 13 էջ):
- 469. 9:19 (Նոյնից, 7 էջ):
- 470. 9:20 Մովսիսի Խորեմացույ Աշխարհացոյց ըստ Պապայ Աղեփամեղացույ, 196 էջ, 16 Նոյեմբեր 1892: (Հաւանարար քննական բնագրի սեւադրութիւն):
- 471. 9:21 Յովակիմ Օղուլուսեան, Նիւր բժշկական, 13 էջ, 22 Յունիս 1895 (նշումներ):
- 472. 9:22 Յովհաննու Մանդակունույ ձառք, 8 էջ, 1 Յունիս 1904 (բառերի նշումներ):
- 473. 9:23 Անորիշ դերբայի գործիական, 23 էջ (նշումներ):
- 474. 9:24 Սեբերիամոս եւ կորիւմ, 8 էջ և 6 էջ թերթիկ, 20 Հոկտեմբեր 1911 (նշումներ):
- 475. 9:25 Հայկ Դիւցազն, 21 Մայիս 1861 (բառերի նշումներ), Վերդիւի Մշակական (Փրանսերէն բառերի հայերէն նշումներ), 30 էջ, 3 Մարտ 1860:
- 476. 9:26 (Մատենագիտական նշումներ, 10 էջ թերթիկ):
- 477. 9:27 Բառք եւ ռիֆ կորեան, գորս գտանեմ եւ յայլ գիրս (նշումներ), 24 էջ:
- 478. 9:28 (Գծերով լրիւ ջնջուած բառարանային նշումների երկու փոքրիկ տետր):
— Մատենագիրք ԺԲ-ԺԸ դարուց (գծերով լրիւ ջնջուած մէկ տետր):

- 479. 9:29 Յիշխիք, 3 Մայիս 1866, 186 էջ (գծերով մասամբ ջնջուած):
- 480. 9:30 Ծանօթութիւնք ի Տասնօրեայն Պոզգաչիւնի յանգլիական քարգամուրքեթն N. K. Kelly (ընդօրինակութիւն), 8 էջ:

8:0, 10: Sid. 63-902

- 481. (Անվերնադիր բուսարանական բառարան, սկիզբը չկայ, էջ 63 Արտի-նուկ - 818 Օշոշ և էջ 819-902՝ նշումներ որոշ բառերի մասին, 21 Ապրիլ 1907, 9 Օգոստոս 1915: Ունի էջերում բազմաթիւ լրացումներ, բնագրային վկայութիւններ: Սեւադրութիւն, թէ մաքրադրութիւն):

8:0, 11: Tryck

- 482. Քննասէր, պրակ Բ, 3 Դեկտեմբեր 1887, (անկազմ եւ չկտրուած օրինակներ 15ի չափ):

8:0, 12: Tryck

- 483. 12:1 Քննասէր, պրակ Բ, 1 օր.:
- 484. 1:22 Քննասէր, պրակ Ա, (պատահական մեծադիր) 5 էջ:
- 485. 12:3 Քննասէր, պրակ Ա, էջ 15-64, (հեղինակի լուսանցքային լրացումներով):
- 486. 12:4 Քննասէր, պրակ Ա, (դեղնած եւ անընթեռնի, հաւանարար վիճադրութեան օրինակը):
- 487. 12:5 կորիւմ վարդապետ եւ մորիմ քարգամուրքիւնք, էջ 1-120 (տպագրական փորձնական մամուլներ, սրբադրուած, լուսանցքային յանելումներով, նշուած են պրակների ստացման թուականները՝ 26 Նոյեմբեր 1897, 6 Յունիս 1900):
- 488. 12:6 կոստանդիմ Երզնկացի (քերթուածների տպագրական սրբադրուած մամուլներ, սկիզբը չկայ, ԻԳ, 81-176 էջ. հաւանարար Հ. Մ. Պոտուրեանի հրատարակութիւն):
- 489. 12:7 Իսիփոսի Երիցու Երուսաղեմացույ, էջ 5-256 (անկազմ տպագիր, մատիտադրուած ցանցառ լուսանցքային նշումներով, ՔՄեկնութիւն Յորայ, Վենետիկ, 1913):
- 490. 12:8 Քննասէր, պրակ Բ:
- 491. 12:9 (Արարատառ թուրքերէն չորս թերթիկ, երեքը նոյն բնագրով, միւսը 2 տող, տպուած):
- 492. 12:10 կորիւմ վարդապետ եւ մորիմ քարգամուրքիւնք (տպագրական մամուլներ, էջ 1-520, ստացուել են 28 Յունիս 1897-8 Մայիս 1900, հեղինակի սրբադրութիւններով):
- 493. 12:11 Քննասէր, պրակ Ա, էջ 1-48 (պակասում է էջ 49-64, անկազմ եւ չկտրուած 15ի չափ օրինակներ):
- 494. 12:12 Քննասէր, պրակ Ա, (առանձին մամուլներ):

8:0, 13: Tryck

- 495. Քննասէր, պրակ Բ, էջ 1-64 (լրիւ), 15ի չափ օրինակներ):

8:0, 8B: 1. Sid. 1-1179+1-8

- 450. ՆԱԽՆԻՔ, 1-1179 և 1-8 էջ (ի մէջ առնեմ եւ ի մէջ առնում), 9 Մարտ 1906: (Գրչագրական, ուղղագրական, հնչիւնաբանական սրբագրութիւններ, չկազմուած թերթերի վրայ: Աշխատութեան 1ին մասն է, մաթուր, բայց բազմաթիւ լրացումներով: 2րդ մասը՝ թ. 404-449, բոլորն էլ անկազմ թերթեր):

8:0, 9: 1-30. 9: 14+1 bl. 9: 24+4bl.

- 451. 9:1 (Բառացանկ 4 էջ թերթիկների վրայ):
- 452. 9:2 Սեբեր. եւ Ոսկ. (Համադրութիւն), 24 էջ, 21 Յունուար 1892:
- 453. 9:3 Ասորերէն (նշումներ), 5 էջ:
- 454. 9:4 Ազաթամզեզոս, 7 Նոյեմբեր 1892, 3 էջ (նշումներ):
- 455. 9:5 (Գծերով ջնջուած նշումներ, բառեր, 28 էջ):
- 456. 9:6 Հ. Ղ. Ալիշան, Հայկական բուսաբանութիւն, 27 Մայիս 1895-25 Յունիս 1895: (Գծերով ջնջուած նշումներ), 17 էջ:
- 457. 9:7 (Նոյնից, 8 էջ):
- 458. 9:8 (Նոյնից, 16 էջ):
- 459. 9:9 (Նամակ Հ. Ներսէս Ալիշանին, 16 Յունիս 1900, գծերով ջնջուած սեւագրութիւն):
- 460. 9:10 (Գծերով մասամբ ջնջուած նշումներ, 7 էջ):
- 461. 9:11 Հայրուսակ, 10 էջ (նշումներ):
- 462. 9:12 Բիւզանդ եւ Մակարայեցիք, 22 էջ (գծերով ջնջուած նշումներ):
- 463. 9:13 (Բառացի նշումներ, 7 էջ, 20 Դեկտեմբեր 1906):
- 464. 9:14 (Բուսաբանական նշումներ, մասամբ ջնջուած, 10 էջ):
- 465. 9:15 Բաղուածոյք ի Լոյս պատկերագրի շարքաթերթէն Կ. Պոլսի, 1908 (Տաղեր), 10 էջ, 18 և 28 Յունուար 1912:
- 466. 9:16 (Կարճ հանելուկներ այբբենական կարգով, 20 էջ, 20 Դեկտ. 1906):
- 467. 9:17 Գաւառական ամուսնի բուսոց, գորս քաղցի ի «Ժողովրդական բաներ» Ե Խաչատուր Բահամայի Տէր-Վարդանեան, 11 Մայիս 1898, 41 էջ:
- 468. 9:18 (Բուսաբանական բառեր եւ բացատրութիւններ, նշումներ, 13 էջ):
- 469. 9:19 (Նոյնից, 7 էջ):
- 470. 9:20 Մովսիսի Խորենացոյ Աշխարհացոյց ըստ Պապայ Աղեքսանդրացոյ, 196 էջ, 16 Նոյեմբեր 1892: (Հաւանաբար քննական բնագրի սեւագրութիւն):
- 471. 9:21 Յովակիմ Օզուլլուխեան, Նիւր բժշկական, 13 էջ, 22 Յունիս 1895 (նշումներ):
- 472. 9:22 Յովհաննու Մանգալուանոյ ճառք, 8 էջ, 1 Յունիս 1904 (բառերի նշումներ):
- 473. 9:23 Ամորիշ գեղարայի գործիական, 23 էջ (նշումներ):
- 474. 9:24 Սեբերիանոս եւ Կորիւմ, 8 էջ և 6 էջ թերթիկ, 20 Հոկտեմբեր 1911 (նշումներ):
- 475. 9:25 Հայկ Դիւցազն, 21 Մայիս 1861 (բառերի նշումներ), Վերգիլի Մշակականք (Փրանսերէն բառերի հայերէն նշումներ), 30 էջ, 3 Մարտ 1860: (Մատենագիտական նշումներ, 10 էջ թերթիկ):
- 477. 9:27 Բառք եւ ռիմ Կորեան, գոր գուման եւ յայլ գիրս (նշումներ), 24 էջ:
- 478. 9:28 (Գծերով լրիւ ջնջուած բառարանային նշումների երկու փոքրիկ տետր):
— Մատենագիրք ԺԲ-ԺԸ դարուց (գծերով լրիւ ջնջուած մէկ տետր):

- 479. 9:29 Յիշիլիք, 3 Մայիս 1866, 186 էջ (գծերով մասամբ ջնջուած):
- 480. 9:30 Ծամօթուրիւնք ի Տասնօրեայն Պոզգաչչիոյ յանգլիական քարգմանութեան N. K. Kelly (ընդօրինակութիւն), 8 էջ:

8:0, 10: Sid. 63-902

- 481. (Անվերնագիր բուսաբանական բառարան, սկիզբը չկայ, էջ 63 Արտիմուկ - 81 Օշոշ և էջ 819-902՝ նշումներ որոշ բառերի մասին, 21 Ապրիլ 1907, 9 Օգոստոս 1915: Ունի էջերում բազմաթիւ լրացումներ, բնագրային վկայութիւններ: Սեւագրութիւն, թէ մաքրագրութիւն):

8:0, 11: Tryck

- 482. Գնմասէր, պրակ Բ, 3 Դեկտեմբեր 1887, (անկազմ եւ չկարուած օրինակներ 15ի չափ):

8:0, 12: Tryck

- 483. 12:1 Գնմասէր, պրակ Բ, 1 օր.:
- 484. 1:22 Գնմասէր, պրակ Ա, (պատաստուած մեծագիր) 5 էջ:
- 485. 12:3 Գնմասէր, պրակ Ա, էջ 15-64, (հեղինակի լուսանցքային լրացումներով):
- 486. 12:4 Գնմասէր, պրակ Ա, (դեղնած եւ անընթեռնի, հաւանաբար վիժագրութեան օրինակը):
- 487. 12:5 Կորիւմ վարդապետ եւ մորիմ քարգմանութիւնք, էջ 1-120 (տպագրական փորձնական մամուլներ, սրբագրուած, լուսանցքային յանելուծներով, նշուած են պրակների ստացման թուականները՝ 26 Նոյեմբեր 1897, 6 Յունիս 1900):
- 488. 12:6 Կուսամաղիմ Երզնկացի (քերթուածների տպագրական սրբագրուած մամուլներ, սկիզբը չկայ, ԻԳ, 81-176 էջ. հաւանաբար Հ. Մ. Պոտուրեանի հրատարակութիւն):
- 489. 12:7 Իսիփիսի Երիցու Երուսաղեմացոյ, էջ 5-256 (անկազմ տպագիր, մատիտագրուած ցանցաւ լուսանցքային նշումներով, ՎՄեկնութիւն Յորայ, Վենետիկ, 1913):
- 490. 12:8 Գնմասէր, պրակ Բ:
- 491. 12:9 (Արաբատու թուրքերէն չորս թերթիկ, Էրեբը Նոյն բնագրով, միւսը 2 տող, տպուած):
- 492. 12:10 Կորիւմ վարդապետ եւ մորիմ քարգմանութիւնք (տպագրական մամուլներ, էջ 1-520, ստացուել են 28 Յունիս 1897-8 Մայիս 1900, հեղինակի սրբագրութիւններով):
- 493. 12:11 Գնմասէր, պրակ Ա, էջ 1-48 (պակասում է էջ 49-64, անկազմ եւ չկարուած 15ի չափ օրինակներ):
- 494. 12:12 Գնմասէր, պրակ Ա, (առանձին մամուլներ):

8:0, 13: Tryck

- 495. Գնմասէր, պրակ Բ, էջ 1-64 (լրիւ), 15ի չափ օրինակներ):

8:օ, 14: 1-44

- 496. 14:1 Բառք Նախնեաց ճորոզ նշանակութեամբ (բայց նշուած են միայն մի քանի բառեր այս տետրում):
- 497. 14:2 Գերմաներէն-հայերէն (բայց տետրում միայն հինգ բառ):
- 498. 14:3 Վրացերէն-հայերէն (տետրում միայն հինգ էջ, վրացերէնը հայերէն տառերով գրուած):
- 499. 14:4 Հայ գրականութիւն. Թարգմանութիւն Աստուածաշունչ գրոց, էջ 1-23 (ընթերցանութեան նշումներ):
— Վեցօրէք Բարսղի, էջ 25-30:
(Տետրի էջ 33ում 8 տող Լուսաւորչի մասին. երեք նիւթերն էլ ընթերցանութեան նշումներ են):
- 500. 14:5 (Այս տետրում երկու էջ է գրուած, 1ինը՝ մատիտով, 2րդը՝ թանաքով. ընթերցանութեան նշումներ են):
- 501. 14:6 Հայերէն լեզուի Գրոցն Ստեփանի Պալասանեան, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան (37 էջ, նշումներ ընթերցանութիւնից):
- 502. 14:7 Հայ գրականութիւն. Հայերէն քարգմանութիւնի, որոց բնագիրք չեն ի միջի (5 էջ նշումներ, էջ 6-9ում՝ մի քանի տող):
- 503. 14:8 Մատենադարանի բնագրութիւնի և քարգմանութիւնի նախնեաց, Խնդրելիք, Ալիշան, 8 եւ 4 էջ (նշումներ):
- 504. 14:9 Հայ գրականութիւն. Պայման լեզուի առաջին դասու քարգմանչաց (ոչ լրիւ գրուած 35 էջ նշումներ):
- 505. 14:10 Հայ գրականութիւն. Ղազար Փարպեցի, 5 էջ:
(Լոկ նշումներ). Լիդոյ, Դ դար, էջ 9-10:
Մովսէս Խորենացի, էջ 11-12:
- 506. 14:11 Հայոց հին կրօնքը, կամ հայկական դիցարանութիւնի ի գրոցն Ստեփանի Պալասանեան, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան (նշումներ 16 եւ 4 էջ):
- 507. 14:12 Հայ գրականութիւն (Գրիգոր Լուսաւորչի և ուրիշների մասին ոչ լրիւ գրուած 35 էջ նշումներ):
- 508. 14:13 Ազգային հիմն վեպի և վիպասանութիւնի (գրոցք, առակք, ասանդու-թիւնք են) ի գրոցն Ստեփանի Պալասանեան Հայոց գրականութեան, 40 էջ (նշումներ):
- 509. 14:14 (2 տառով սկսուող որոշ բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 10 էջ):
(Թ. 509-520, 526 և 528 միաւորները նրա Բառագիրք ստորին հայերէնի գործի սեւազրուութիւնից են, տե՛ս Թ. 286 և 673-676):
- 510. 14:15 Հայագէտք, հայախօսք (42 անուն ցուցակ):
- 511. 14:16 Հայք և Հայաստան (Փրանս. ընթերցանութեան նշումներ, 10 էջ):
- 512. 14:17 Մատենադարանի բնագրութիւնի և քարգմանութիւնի նախնեաց անյայտք, 40 էջ (նշումներ):
- 513. 14:18 (Ս սկզբնատառով որոշ բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 26 էջ):
- 514. 14:19-20 (Նոյնից, Իւրաքանչիւրը 40 էջ):
- 515. 14:21 (Խ սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 13 էջ):
- 516. 14:22 (Թ սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 25 էջ):
- 517. 14:23 (Ժ սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 40 էջ):
- 518. 14:24 (Կ սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 40 էջ):
- 519. 14:25 (Նոյն, ինչ նախորդը):
- 520. 14:26 (Ս սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 40 էջ):

- 521. 14:27 Իմ յօդուած ի «Յուշարձան»ից (1911 թ.), 14 էջ (ցուցակ այն անձերի, որոնց ուղարկել է առանձնատիպը):
- 522. 14:28 Անդամաբանութիւն, 24 էջ (նշումներ):
- 523. 14:29 Քրդերէն-հայերէն (քրդերէնը հայ. տառերով 11 բառ):
- 524. 14:30 Աշխարհաբար լեզու. Դիտողութիւնի և ուղղութիւնի, 9 Սեպ. 1871, 5 էջ (նշումներ որոշ բառերի մասին):
- 525. 14:31 Տանկարանութիւնի յայտարարութիւն (հայերէն գրերով թուրքերէն 24 բառ):
- 526. 14:32 (Յ սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, գծերով ջնջուած 17 էջ):
- 527. 14:33 Հայք և Հայաստան (Փրանս. և լատիներէն ընթերցանութեան նշումներ, 16 էջ):
- 528. 14:38-43 (Ն, Շ, Ո, Չ, Ն, Լ, Մ, Ճ, Ղ սկզբնատառերով բառերի բացատրութիւններ, Իւրաքանչիւրը գծերով ջնջուած 19, 40, 23, 17, 40, 32, 31, 40, 22, 3 էջ):
- 529. 14:44 (Բառացանկ, աղբիւրների էջերով, գծերով ջնջուած 6 էջ):

8:օ, 15: 1-40

- 530. 15:1 Հայերէն լեզուի կազմութիւն և խնամութիւն, մերձաւորութիւն, Սամսկրիտ գանդիկ, պարսիկ ևն, Պատկանեան, Journal Asiatique, 8 sept. 1870 (լրիւ չգրուած 80 էջ, ընթերցանութեան նշում):
- 531. 15:2 (Փրանսերէն-հայերէն բառացանկ՝ քաղուած «Բազմակէտ»ից, 1874-1861, 28 էջ):
- 532. 15:3 (Բուսարանական բառերի բացատրութիւն, 62 էջ, սեւազրուութիւն):
- 533. 15:4 Բառագիրք գաւառական հայերէնի, Կ. Պօլիս, 30 Մայիս 1879 թ.տ., 9 էջ:
- 534. 15:5 (Ընդօրինակութիւն)՝ Le Moine, par l'abbé XXX, 57 էջ (Փրանսերէն՝ «Կրօնաւորը»):
- 535. 15:6 Յիշելիք, 36 էջ (Փրանսերէն նախադասութիւնների ընդօրինակութիւն):
- 536. 15:7 Բազումոյք ի Գրոց, Լօզան, 28 Մարտ 1873 (Փրանս. ընթերցանութեան նշումներ):
- 537. 15:8 Բառք և ոգի խնդրելիք ի գիրս նախնեաց, Յունուար 1872-30 Օգոստոս 1883, Ստոբոլով, 44 էջ և 17 թերթիկ:
- 538. 16:9 (Հաւանարար նոյն, ինչ նախորդը, բայց անվերնագիր, 40 էջ):
- 539. 15:10 (Ընդօրինակուած հատուածներ, 48 էջ, Փրանս. մի ընթերցանութիւնից):
- 540. 15:11 (Նախորդից, 21 էջ):
- 541. 15:12 Պետրոմիոսի Սրգիծարանութիւն (Փրանսերէն քաղուած, 30 էջ):
- 542. 15:13 (Յ սկզբնատառով բառերի բացատրութեան սեւազրուութիւն, 16 էջ. այս և նախորդող ու յաջորդող նմանները հաւանարար միջին հայերէնի բառարանի սեւազրուութիւններից են. սա ցոյց է տալիս, որ նա աւարտել էր այս բառարանը, որից պահպանուած վերջին բառը Պետրոմիոսի տե՛ս ստորեւ թիւ 673-676):
- 543. 15:14 (Տ սկզբնատառով սկսուող մի քանի բառի բացատրութիւն, 8 էջ, 20 Յունիս 1909):
- 544. 15:15 (Տ սկզբնատառով սկսուող որոշ բառերի բացատրութիւն, 40 էջ, սեւազրուութիւն):
- 545. 15:16 (Ս սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, 24 էջ սեւազրուութիւն):
- 546. 15:13 (Պ-ով սկսուող բառերի բացատրութիւն, 40 էջ սեւազրուութիւն, գծերով մասամբ ջնջուած):

- 547. 15:18 (Ս սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, 42 էջ սեւագրութիւն):
- 548. 15:19 (Ձ սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, 38 էջ սեւագրութիւն):
- 549. 19:20 (Վ սկզբնատառով բառերի բացատրութիւն, 40 էջ սեւագրութիւն):
- 550. 15:21 (Չանազան բառերի մասին նշումներ, 24 էջ, 8 Յունիս 1911):
- 551. 15:22 Բառք ուղղելիք ըստ ընթերցումով, 24 էջ (նշումներ):
- 552. 15:23-40 (Ը, Ա, Ա, Բ, Բ, Գ, Գ, Դ, Ե, Բ, Գ, Դ, Ե, Ձ, Լ, Ժ, Ը, Թ, սկզբնատառերով բառերի բացատրութեան օգտադրածուած, զծերով ջնջուած բացատրութիւններ, համադաստասխանարար 40, 40, 21, 40, 14, 40, 24, 32, 40, 4, 6, 4, 4, 3, 1, 2, 2, 4 էջ):

8:օ, 16: 1-38

- 553. 16:1 Գաղութային ի Secolo լրագրէն Միլամու, 4 Փետրուար 1908, 88 էջ:
- 554. 16:2 (Նոյնից, 25 Մայիս 1906, 72 էջ):
- 555. 16:3 (Նոյնից, 20 Մայիս 1907, 60 էջ):
- 556. 16:4 Բառգիրք ազգային Տաղարանին (Ա սկզբնատառով որոշ բառեր), 12 էջ:
- 557. 16:5-25 (Ձ 11 էջ, Պ 1 էջ, Պ 3 էջ, Ս 2 էջ, Ձ 1 էջ, Վ 3 էջ, Ե 5 էջ, Ն 4 էջ, Յ 2 էջ, Մ 7 էջ, Ճ 3 էջ, Ղ 1 էջ, Տ 4 էջ, Ռ 1 էջ, Յ 1 էջ, Օ 1 էջ, Ո 4 էջ, Ն 44 էջ սկզբնատառերով բառերի բացատրութիւնների սեւագրութիւն, զծերով մասամբ ջնջուած անշուշտ միջին հայերէնի բառարանից, որ հեղինակն անկասկած աւարտել ու մաքրագրել էր):
- 558. 16:26 Անուամբ մատենագրաց եւ մատենագրութեանց ի («Ստորին հայերէնի») բառարանին, 36 էջ (սեւագրութիւն):
- 559. 16:27 Սմբատ Գումրաստարի, Ամսիգ Անտիոքայ: (Բառացանկ, էջերի համարներով, 29 էջ):
- 560. 16:28 Ամսիգ Անտիոքայ եւ Օրինագիրք Սմբատայ Գումրաստարի, 10 էջ (բառեր իրենց վկայութիւններով):
- 561. 16:29-40 (Բ 16 էջ, Բ 30 էջ, Ձ 1 էջ, Հ 8 էջ, Կ 7 էջ, Մ 4 էջ, Խ 6 էջ, Լ 3 էջ, Ի 3 էջ, Փ 40 էջ սկզբնատառերով բառերի բացատրութեան սեւագրութիւն, անշուշտ Բառագիրք ստորին հայերէնի զործից):

8:օ, 17: Brev 1-209

- 562. (Իր քահանայական Հայր Յարութիւն Թերզոնց անունով Գրիգոր Ներսիսեանից ստացուած նամակներ, իր ձեռքով 1-209 համարակալուած, սակայն որոշ համարներ, ինչպէս 1, 2, 6, 8, 16, 17 և այլն, պակասուած են, զբուած են 13/25 Հոկտեմբեր 1872-23 Օգոստոս 1876 թթ.: Գրողն իր երկու սաների հայրն է):

8:օ, 18: 1-16

- 563. 18:1 Մեկնութիւն բառից Գաղիանոսի բժշկապետի, 10 էջ (չոկ բառացանկ), 13 Մարտ 1885:
- 564. 18:2 (Յրանսերէն վարժութիւնների աշակերտական տետր, իր Յարութիւն Գաղեղեան անուն Փրանսականացուած Pascal Casès ձեռով, 143 էջ, 1868 թ.):
- 565. 18:3 Գաղութային ի Secolo լրագրէն Միլամու, 31 Յունիս 1908, 49 էջ:
- 566. 18:4 Գաղութային (ի)Վեռուի Հայոց Աշխարհի 1863, Տփղիս, 28 էջ, 11 Մարտ 1910:
- 567. 18:5 Ճարտարապետութիւն, շինուածք: (Համարակալուած 20 էջ, բայց մի քանի բառեր են միայն նշուած):

- 568. 18:6 Մով, նաւաստութիւն, 28 Նոյեմբեր 1865 52 էջ (ոչ լրիւ զբուած, որոշ բառերի բացատրութիւն, աշակերտական շրջանից):
- 569. 18:7 Զէնք, զինուորութիւն, պատերազմ, 72 էջ (ոչ լրիւ զբուած, բառերի բացատրութիւններ, բառեր առանց բացատրութեան):
- 570. 18:8 Հիւանդութիւնք, Յաւք, 7 էջ (ոչ լրիւ զբուած, երբեմն առանց բացատրութեան բառեր):
- 571. 18:9 Վրիպակք Աւգրեան բառարանին, 7 էջ (նշումներ):
- 572. 18:10 Հատակադրութիւն ի քերթուածոց գաղղիացի քերթուածաց եւ մատենագրաց, 24 էջ (աշակերտական):
- 573. 18:11 Յանկուած ի Պատմութիւն Հայոց. Թանազ Գուլի Խան, որ եւ Նատր Եան եւ իրեն ժամանակ Հայաստանի վիճակը, 40 էջ, 27 Յունուար (հիւստոմար 1871): (Հաւանարար ընթերցանութեան նշումներ):
- 574. 18:12 Տրանսիլվանիոյ Հայք, 15 էջ եւ 1 էջ (ընթերցանութեան նշում):
- 575. 18:13 Բառք ի բառագրոցն Միսիս-արայ Արքայի, արտաքոց ի Հայկազան Մեծ բառարանին, 16 էջ, 10 Մայիս 1861:
- 576. 18:14 (Իր վանական կեանքին վերաբերող 5 էջ, 1 Օգոստոս 1862, երբ աշակերտ էր):
 - Հմայեակ, քշուառ քահանայի մը պատմութիւն, հրատարակեց Տիկին Նազնիկ Ելիզարեան (4 փոքր տետր. Ս. Ղազարի վանքում իր վկայականացած կենսագրութիւնը, կիսատ, 140 էջ):
 - Ջուեշտ փուրսիշ Թերզոնց պատմույն, տեսարանն է ի վարժարանի, 18 էջ, 21 Մարտ 1861 (աշակերտական շրջանից):
- 577. 18:15 Գնմադատութիւնք ի վերայ Բառագրքի ի գաղղիերէնէ ի Հայ, աշխատասիրեալ ի Մեծ. Նորայր Եփ. Բիւզանդացույ, 16 էջ (անստորագրի, հաւանարար Մեսրոպ Նուպարեանի, որի հետ բանավէճ է ունեցել. տե՛ս յաջորդի թ. 5-ը):
- 578. 18:16 (Ա սկզբնատառով որոշ բառերի հայերէն թարգմանութիւն, 11 էջ):
 - Բառք արտաքոց ի Հայկ. Բառագրոց (բառերի ցանկեր Եզնիկից):
 - Հատուած փարպեցույն երկարագիր Մագաղաքեայ ի ներքին կողմ ժ. Թ. Յիսուս որդույ, Նշան գրատան գ. Ա., 3 էջ (ընդօրինակուած):
 - (Իր Փրանս.-Հայ. բառարանին վերաբերող մանր նշումներ թերթիկների վրայ):
 - Մ. Նուպարեան Պարսուագրին, 7 Օգոստոս 1886, 8 էջ եւ 2 թղթիկ:

8:օ, 19: Diverse blad

- 579. Մեկնութիւն բառից Գաղիանոսի բժշկապետի: (Չհամարակալուած թերթիկների վրայ նշումների սեւագրութիւն):

8:օ, 20: 1-41

- 580. 20:1-11 (Յրանսերէն զեղարուեստական զբականութիւնից ընթերցանութեան նշումներ):
- 581. 20:12 Երգ Պուգ վարդապետի ասացեալ, Տաղարան Գ, թիւ 234, Ս. Ղազար, 25 Նոյեմբեր 1906 (Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանի ընդօրինակութիւն):
- 582. 20:13 Գաղթա, Հայ-Գաղղիերէնք քառագիրք, 16 էջ (բառեր իրենց Փրանս. թարգմանութիւններով):
- 583. 20:14 (Ռիվոլյուի Գրարար-լատին. քառարանից բառեր, 2 էջ, 18 Հոկ. 1906):
- 584. 20:15-41 (Չանազան ընթերցանութիւններից նշումներ, մեծ մասամբ հայերէն բառերի վերաբերեալ):

585. 20:36 (Նամակ Տ. Իւթիւճեանին, Ստոբճուլճ, 26 Փետրուար 1884, 13 էջ, իր «Բողոքի Ստոբճուլճ» յոգուածի վրիպակների ուղղում և յանելումներ):

8:0, 21: 1-60

586. (Աւանձին թերթիկներ, բոլորն էլ բառերի վերաբերեալ, օգտագործուած, քանի որ մեծ մասամբ ջնջուած են դժով):

8:0, 22: 1-47

587. 22:1 Յովիաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Մատթէի. բառք արտաբայն և որ Հայկազեանի, 3 էջ, 3 Հոկտեմբեր 1904:

588. 22:2 Բառք գորոց վկայութիւնս չդնէ նոր Հայկազեանն: Ստոբճուլճ, 22 Մայիս 1887, 8 էջ:

589. 22:3 Հայագիտական հրատարակութիւն վիեմնայի Միթարեան Հարց. Բընուութիւն նորայրի. Թոռնեան, Հատընտիր, Ա, 1866 և 1891-1893, 3 էջ (դիտողութիւն Եղնիկի 4 բառի մասին):

590. 22:4 (Ֆրանս. Assomption (Համբարձում) բառի բացատրութիւնն ըստ Pierre Larousseի բառարանի):

591. 22:5 Բարսեղ Կեսարացի, Նայեաց յանձն քն, 6 էջ, 5 Փետրուար 1886: (Աւանձին բառեր իրենց վկայութիւններով):

592. 22:6 (Ղ. Փարսեցու «Թուղթ»ի [տե՛ս Թ. 608 աստ] թիւ 28-143 ընդգրային ծան.ներ, որոնք լրիւ չեն):

593. 22:7 Դիտողութիւնի ի տպագիրն Ոսկեբերանի Եսայեայ Մեկնութեան, Կ. Պօլիս, 12 էջ, 23 Փետրուար 1881:

594. 22:8 Գազավոն, Տօնայմբութիւն Արմաւիկեաց աւուրն ի գարնանային ժամանակի (եւ այլ ցնագրերի ընդօրինակութիւն, 38 էջ, որի շարք պակասում է, ինչպէս երևում է կիսուած վերջին բառից):

595. 22:9 Մակարայեցիք, 6 էջ (մի քանի բառերի մասին, ասորական ընդդրի Համեմատութեամբ՝ Ֆրանս. Թարգմանութեան միջոցով):

596. 22:10 Սկզբաւորութիւնի (Մագիստրոսի) Բղթոցն ըստ կարգի այբուբենից, 8 էջ:

597. 22:11 Նոննուի Մեկնութիւնի Առասպելաց, 6 Նոյեմբեր 1896 (բառացանկ):

598. 22:12 (Մագիստրոսի) Գամագտական(-ի ընդդրի), էջ 1-2 և 3-7 (բառերի բացատրութիւն, որոնց վրայ գիծ է քաշուած, օգտագործուած):

599. 22:13 Ընթերցմունքի Գրիգորի Մագիստրոսի, 8 էջ (նշումներ):

600. 22:14 Գրիգորի Մագիստրոսի Պանալուսու թուղթք, 12 էջ (ցանկ):

601. 22:15 Նոննուի Մեկնութիւն Առասպելաց և Գրիգոր Մագիստրոս, 3 էջ (նշումներ):

602. 22:16 (3 էջ), 16 Յունուար 1904.

603. 22:17 (5 էջ), 25 Փետրուար 1904.

604. 22:18 (16 էջ), 25 Մարտ 1904.

605. 22:19 (Նշումներ Մակարայեցիքի գրքի մասին, գծերով լրիւ ջնջուած):

606. 22:20 Կիրոյի Կոչումն ընծայութեան (Ընդօրինակուած նախադասութիւններ, բառեր, ոճեր արբանական կարգով, տպ.ի էջերով, 39 էջ):

607. 20:21 Յանկ ամուսնի Պատմութեան Ղազարայ Փարպեցույ, 83 էջ, 26 Ապրիլ 1889 (որոշ էջերի վրայ գիծ քաշուած):

608. 22:22 Թուղթ Ղազարայ Փարպեցույ. Մեղադրութիւն ստալուս արեղայից, 18 Յունուար, 1899, 59 էջ: (Ծանկ անուանց, էջ 55-58. Ծան.ները տե՛ս աստ Թ. 592):

609. 22:23 (Բառացանկ ինչ-որ ընդդրի էջերի նշումով, 24 էջ):

610. 22:24 (Ֆրանս. ընթերցանութեան նշումներ, կենդանիների մասին):

611. 22:25 (Ժիւլ Վեռնի «Ալիսանի շուրջը 40 օրում» վէպից հայ. Թարգմանութիւն կամ նշումներ, 28 էջ):

612. 22:26 (Հատիկներն ընթերցանութեան նշումներ, 15 էջ):

613. 22:27 Մատեմատիկ ԺԲ-ԺԸ դարուց. 36 էջ (գծերով ջնջուած սեւագրութիւն), 19 Մեպ. 1884, մաքրագրուած 29 Հոկ. 1884:

614. 22:28 Նոննուի Մեկնութիւն Առասպելաց (բառացանկ), 7 էջ:

615. 22:29 (Ֆրանս. ընթերցանութեան նշումներ, 15 էջ, 23 Փետրուար 1890):

616. 22:30 (Ֆրանս. ընթերցանութեան նշումներ, 4 էջ, 26 Ապրիլ 1897):

617. 22:31 (Անվերնադիր Ֆրանս.-հայ. բառացանկ, A-S, 30 էջ):

618. 22:32 Բնկեղիք (նշումներ), 6 էջ:

619. 22:33 (Անվերնադիր պատասխան իր Ֆրանս.-հայ. բառարանին արուած դիտողութիւնների, 22 էջ):

620. 22:34 Ազբանգեղոս: Ասորի բառք և ասորաբանութիւնք, 8 էջ (նշումներ):

621. 22:35 Ազբանգեղոս և ասորական քարգամութիւնք Սուրբ Գրոց, էջ 1-14: Նմանութիւնք ընդ քարգամութիւնս ի յունէ, էջ 15-16: Թարգմանութիւնք ի յունէ մոյմ ընդ քարգամութիւնս յասորույմ, էջ 14-24 (նշումներ):

622. 22:36. Կեռ (այժմ), էջ ա-դ: Ազբանգեղոս և քարգամութիւնք յասորույմ. Նմանութիւնք բառից և ասացումոց, 43 էջ (նշումներ):

623. 22:37 Մ. Նուպարեան պարսաւատետր, 16 էջ, 27 Դեկտեմբեր 1886:

624. 22:38 Վկայութիւն Սուրբ Նահատակաց բազմաց արեւելեան, որ կատարեցան վասն Բրիտանի, 8 էջ (ընդօրինակութիւն, որի վերեւում գրել է «Մարութայի է և ոչ թէ եփրեմայ»):

625. 22:39-42 (Ֆրանս. ընթերցանութիւններից նշումներ):

626. 22:43 (Ա-ն սկզբնատուրով Հայերէն բացատրուած բառեր, 28 էջ, 5 Հոկ. 1895 և 14 Յունուար 1900):

627. 22:44 Բաղուածոյք գաւառականք, 14 էջ (ընդդրեր և ասանց բացատրութեան բառեր), 26 Փետր. 1896:

628. 22:45 Անուանք տեղեաց յամուանէ ծառոց, 11 էջ (նշումներ):

629. 22:46 Տարբերութիւնք Կե գլխոյ Ստեփ. Ուսպելեան ընդ Պատմութեան Օրբելեանք, 1 էջ (նշում):

630. 22:47 (Ֆրանս. ընթերցանութեան նշումներ, 64 էջ):

8:0, 23: 1-40

631. 23:1-8 Յիշելիք (նշումներ):

332. 23:9 (նշումներ ընթերցանութիւններից, 16 էջ, 9 Մայիս 1889):

633. 23:10 Բառագիրք Պօղոս Ենիքեմեանի, 16 էջ (գաւառական բառեր):

634. 23:11 Ճշդում հայկական բառից, 25 էջ (նշումներ), 21 Հոկ. 1861:

635. 23:12-3 (Բացատրուած բառերի նշումներ, 85 էջ):

636. 23:14 (Ֆրանս. ընթերցանութիւններից նշումներ, 12 էջ, 20 Նոյ. 1884):

637. 23:15 Հատուած Ս. Գրոց քարգամեալք ի Նախնեաց յայլ և այլ գիրս, 6 էջ (նշումներ):

638. 23:16 Գաղղիերէն լեզու, 11 էջ (ընդօրինակութիւն կէտադրական կանոնների):

639. 23:17 Մարդկային լեզու (Հ. Պօղոս Յովնանեանի, ընդօրինակութիւն, 8 էջ և 1 Ֆրանս.):

640. 23:18 Երկրորդ տպագրութիւն Լմիմեան Գաղ.-հայ. բառարանին, 16 էջ (Ֆրանս.-հայ. բառացանկ):

- 641. 23:19 Բառք փիլիսոփայութեան, 9 էջ (Փրանս.-Հայ. բառացանկ), 13 Ապրիլ 1861:
- 642. 23:20 (Հայ. բառերի բացատրութիւններ, դժբերով մատար ջնջուած, 13 էջ):
- 643. 23:21-25 (Առանձին բառացանկեր, նշումներ, սեւադրութիւններ):
- 644. 23:26 (Նշումներ՝ Մարտիրոս Ղարամասրի, Մարտիրոս Խարբերդցի, Ջաֆարիա Եպս. Գմռւմցի, Թաթոս Եւրոկիացի, Մովսէս Վրդ. Երզնկայեցի, Գեորգ վրդ. Սկեւուացի, Յովասափ Սեբաստացի, Ֆրիկ, Սուբիաս վրդ.) 32 էջ, 16 Մայիս 1906 եւ 6 Հոկտ. 1911:
- 645. 23:27 Հատակոտորքի փերթուածոց գաղղիացի փերթոզաց եւ մատենագրաց, 6 էջ (արտադրութիւն):
- 646. 23:28 Առ Մեծապատիւ Տ. Մ. Մամուրեանի Զմիւռնիա, 13 Օգոստոս 1884, 12 էջ (Մ. Նուարեանի Փրանս.-Հայ. բառարանի կամ նրա դիտողութիւնների մասին):
- 647. 23:29 (Նախորդից, 10 էջ):
- 648. 23:30-40 (Ձանազան նշումներ, աշակերտական շարադրութիւններ):

8:0, 24: 1-53

- 649. 24:1-53 (Անձնական զանազան նշումներ թերթիկների վրայ, չկայ սեւադիր կամ աւարտուած դործ):

8:0, 25: 1-66

- 650. 25:1-66 (Ձանազան նշումներ բառերի, յօդուածների, գրքերի հրատարակութիւնների վերաբերեալ, բոլորն էլ սեւադիր, որոնցից կարեւորներն են Հետեւեալները):
- 651. 25:4 (Նշումներ Եզնիկի վերաբերեալ):
- 25:9 Եզնիկ եւ Մկախիան (անձնական նշումներ, բառեր), 16 էջ:
- 652. 25:17 Պատմութիւն Ղազարայ Փարպիցւոյ, 20 էջ (առանձին հատուածների ընդօրինակութիւն):
- 653. 25:18 Փորձ կարգադրման յետեւ յառաջ հատուածոցն եւ ցուցումն տեղեաց յորս թուղթ անկեալ է ի սկզբնագիր օրինակին (Ղազարայ Փարպիցւոյ Պատմութեան. մի տարբերակը լոյս տեսաւ «Լուսնայ» հանդէսում, 1896, գիրք Բ, էջ 309-328):

8:0, 26: 1-60

- 654. 26:1-60 (25:1-60ի պէս, որոնցից կարեւոր են Հետեւեալները):
- 655. 26:8 **De l'urgence d'une édition critique des textes arméniens** (Հայերէն բնագրերի քննական հրատարակութեան շտապ անհրաժեշտութեան մասին), 35 էջ (որի մի տարբերակը լոյս տեսաւ Հոռոմում 1892 թ.):
- 656. 26:11 Բողոքի Ստեփանովէ, 29 Յունուար 1884, ֆրանսերէն-հայ աշխարհիկ բառարան Մեարդայան Նուարեան, 54 էջ: (Պոլիս, 1884, «Մասիս»):
- 657. 26:54 Ամիր Դովաթի բժշկակամ բառագիրք (Անգլիաց անպէտ), ձեռագիր Ալիշան Սերովիէ Ազայի, 125 էջ, 19 Յուլիս 1879:

8:0, 27: Diverse blad

- 658. (Անձնական նշումների թերթիկներ, դարձեալ օգտադործուած սեւադրութիւնների թերթեր եւ այլն, չկայ յօդուած կամ աշխատութիւն):

8:0, 28: Diverse papper

- 659. (Նախորդի պէս):

8:0, 29: Diverse papper

- 660. (Նախորդի պէս):

8:0, 30: Affärs papper

- 661. (Անձնական թղթեր, հաշուեցոյցներ, ստացականներ եւ այլն):

8:0, 31: Affärs papper

- 662. (Նախորդի պէս):

8:0, 32: Råken skaper

- 663. (Նախորդի պէս):

8:0, 33: 1-60

- 664. (Անձնական նշումներ թերթիկների վրայ):

8:0, 34: 1-22 (բոլորն էլ շատ փոքր թերթեր են)

- 665. 34:1 «Յաղագս» ի գիրս առաջին քարգմանչաց (1 եւ կէս փոքրիկ էջ):
- 666. 34:2 Ազաթանգեղոս, լատին բառք, 2 էջ:
 - Մեծ + գոյական, 2 էջ:
 - Յունարամուսիւմի եւ յոյմ բառք յԱզաթանգեղ, 11 էջ:
 - Ազաթանգեղոս, 64 էջ, 9 Հոկ. - 14 Նոյ. 1891: (Լոկ բառացանկեր):
- 667. 34:3 Ազաթաւ եւ յազագս (7 էջ վերջութիւններ):
- 668. 34:4 Ոսկ. Երր., 47 էջ (լոկ բառեր էջահամարներով), 7 Հոկ. 1887:
- 669. 34:5-22 (Լոկ բառացանկեր):

8:0, 35: 1-50

- 670. (Նշումներ եւ բառացանկեր):

8:0, 36 Armeniska brev

- 671. (Ձանազան անձերից իրեն ուղղուած Հայ. եւ օտար բացիկներ ու նամակներ, մօտ 150 Հատ):

8:0, 37 Tomme kuvert

- 672. (Ստացած նամակների եւ առաքումների դատարկ ծրարներ):

Göteborgs Stadsbibliotek (Քաղաքային այս գրադարանի անունը դեռ պահպանուած է հետեւեալ միաւորների վրայ, թէեւ այժմ այնտեղ չեն):

- 673. № 1 ԲԱՌԱԳԻՐԳ ՍՏՈՐԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ Ի ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԺԱՅԻՆ ԴԱՐՈՒՑ. Հատոր առաջին, Ա-Գ, 1-1038 էջ, 10 Յուլիս 1884-14 Սեպտեմբեր 1884:

674. № 2 Հատոր երկրորդ, Դ-Լ, 1-1157 էջ, 28 Նոյեմբեր 1884-9 Փետրուար 1885:

675. № 3 Հատոր երրորդ, Խ-Հ, 1-1478 էջ, 28 Փետրուար - 27 Յուլիս 1885:

676. № 4 Հատոր չորրորդ, Զ-Շ, 1-1461 էջ (1462-1478 դատարկ), 1 Օգոստոս - 23 Նոյեմբեր 1885:
(Ծան.- Հիմնգրքորդ հատորը, անկազմ, տե՛ս 8:0, 3: Sid. 1-738, Թ. 286: Առաջին չորս հատորները կազմուած են խաւաքարտէ պահպանակներով, բայց կանակներէ կաշինները պոկուել են):
Հետեւեալ Թ. 5-22ը կազմուած տետրեր են.

677. № 5 Ձեռագիր գրեալ ձեռամբ Արքայապետ Երիցու ի Տիգրան Բագրատի ի քուրմի Հայոց Ռէժիէ, Քրիստոսի 1668: (Նկարագրութիւնը՝ Ստ. Մալխաս-հանց, Ասողիկ, Ս. Պետերբուրգ, 1885 Թ.):

678. № 5 Տետր Ա. 1-327 էջ, Ձեռագիր Արքայապետ Երիցու. (Ինչպէս գրել է իր յիշատակարանում, նա ձեռագիրն ստացել է Կարապետ Եղեանցից ընդ-օրինակութեան համար, Պետերբուրգից: Նկարագրել է ձեռ.ը. Թուել բովանդակութիւնը՝ Մ. Խորենացի, Ստեփ. Տարսմեցի, Ընտանիքս Լաս-տիվերցի, Եւսեբիոս, Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Ներսիսի հայրա-պետի, Ձեռնովք, Բուզանդ, Եղիշէ, Ստեփ. Սիւնեցի, Պատմութիւն դար-ձի սուրբ Կաշիմ, Սոկրատ Պատմագիր, Միխայիլ Պատմագիր, Կիրակոս Պատմագիր, Թովմայ Պատմագիր, Սմբատ Պատմագիր, Մնացեալ պատ-մութիւն քաքարի ի Միխայելէ, Ղեւոնդ Պատմագիր: Ընդօրինակել է ձեռագրի յիշատակարանները, Աբտթանգեղոսի «Հայոց Պատմու-թիւնը», համեմատել է եւ տարբերութիւնները մանր նշել Ս. Ղազարի 1862 Թ. սպի-րակազմում):

679. № 6 Տետր Բ. 1-315 էջ, Ձեռագիր Արքայապետ Երիցու: Դ. Պատմութիւն սըր-բոյն ներսեսի, Ստոբեոլմ, 23 Մայիս 1890-13 Մարտ 1891: (Քննական ընթացիկ չէ):

680. № 7 Տետր Գ, 1-361 էջ, Ձեռագիր Արքայապետ Երիցու, 14 Մարտ 1891 - 3 Մայիս 1891:

681. № 8 Տետր Դ, 1-366 էջ, Ձեռագիր Արքայապետ Երիցու, 8 Մարտ. 1892-31 Մայիս 1892:

682. № 9 Թուղթք Գրիգորի Մագիստրոսի, Ա, էջ Ա-Դ եւ 1-368, 15 Ապրիլ 1896 - 5 Նոյեմբեր 1896:
(էջ Բ, «Տեղեկութիւն զընդօրինակութեան»՝ Նորայրն ընդօրինակել է Կարապետ Եղեանցի ձեռագրից, իսկ սա՝ Մելքոն սարկաւազի ձեռա-գրից որդւոյ Պաղտատարայ Եղնիացւոյ. ձեռագիրն ընդօրինակուել է 1790 Թ. Դեկտեմբերի 4 - Մայիս 26 1791 Թ., Կ. Պոլսում, Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցի: Մելքոնի ձեռագիրը Միւնխենի Արքուէի Մա-տենադարանում է՝ ըստ Գր. Գալէմբեարեանի «Յուսակ ձեռագրաց Արքուէի Մատենադարանին ի Միւնխեն», 1892, Cod. Arm. IV, ՌՄԾ = 1791: Նորայրն ունի ծան.ներ էջատակերում եւ լուսանցքներում: Նրա ընդօրինակութիւնը երկու տետրում է):

683. № 10 Թուղթք Գրիգոր Մագիստրոսի, Բ, (չար.), 369-518 էջ:

684. № 11 Կորիւն վարդապետ եւ մորիմ քարգամուութիւնք, Ա, էջ 1-370, 23 Սեպտեմբեր 1893:

685. № 12 Կորիւն վարդապետ եւ մորիմ քարգամուութիւնք, Բ, էջ 371-742, 5 Յունուար 1894:

686. № 13 Կորիւն վարդապետ եւ մորիմ քարգամուութիւնք, Գ, էջ 743-887, 23 Ապրիլ 1894, եւ էջ ա-խ, Յառաջարան, 4 Յունուար 1895:

687. № 14 Կորիւն վարդապետ եւ քարգամուութիւնք իւր, Ա, 5 Փետրուար 1893, 1-368: (Սա հաւանարար աշխատութեան առաջին տարբերակն է):

688. № 15 Կորիւն վարդապետ եւ քարգամուութիւնք իւր, Բ, էջ 369-682. 24 Մա-յիս 1893:
№ 16 Այլ եւ այլք:

689. 1. Աշխարհացոյց վարդապետ վարդապետի ըստ տպագրի J. Saint-Martinի հրատարակութեան, 1819, էջ 406-453. 56 էջ, 22 Դեկ-տեմբեր 1892-7 Յունուար 1893:

690. 2. Տեսիլ իսահակայ վարդապետի, էջ 59-75, 7 Դեկտեմբեր 1895 - Դեկտեմբեր 1895 (ընդօրինակել է Գիրք եւ ձառ ոգեշահ գրքից, Կ. Պոլիս, 1722):

691. 3. Պատմութիւն ծննդեան եւ Սննդեան չար Մահմէտի, որ է կարապետ Նեռիմ, ըստ Լե Տաղարամի Ս. Ղազարու. 23-24 Սեպտեմբեր 1905, Վենետիկ, էջ 77-102:

692. 4. Թուղթք Դաշանց, ըստ ձեռագրի Արքայապետ Երիցու եւ ըստ տպա-գրի կարապետ վ. Շահագաբեանց «Դաշանց քուղթք», Փարիզ, 1862, էջ 105-168. 22 Մարտ 1910:

693. № 17 Պատմութիւն Աղուանից, էջ 1-313, 10 Յուլիս 1892:
(Զի նշել ընդօրինակութեան աղբիւրը, բայց հաւանարար էմինի ձե-ռագրից կամ սպի-րակ է, քանի որ լուսանցքներում գրել է «էմին» եւ էջերը: Տետրի էջ 313ում գրել է միայն նոր դիւրի վերնագիրը եւ կանգ առել: Հաւանարար Մովսէս Կաղանկատուացու «Պատմութիւնն» է):

694. № 18 Եղնիկայ կողբացոյ ձառք ընդդէմ Աղանդոց ըստ տպագրի Ամիւր-նիոյ, 1763, Ստոբեոլմ, 9 Նոյեմբեր - 7 Դեկտեմբեր 1895, 235 էջ:
(Չմիւնիայի նշուած Թուականի տպագրութեան ամբողջական ընդ-օրինակութիւնն է):

695. № 19 ձառք Սրբոյն Յակոբայ Սրնեցւոյ, 325 էջ, 23 Հոկտեմբեր - 7 Դեկ-տեմբեր 1895:
(Զի նշել՝ պարզ ընդօրինակութիւնն է, Թէ քննական ընթացիկ. լուս-անցքներում կան տպ. եւ էջերը):

696. № 20 Հայ պարտէզ յորում հաւաքեալ կամ ամուսնի բուսոց եւ բուսականաց յիշատակելոց ի գիրս Նախնեաց եւ յետնոց համարքայնք այնքիւք որ պա-հեալ են միայն ի քերամ ռամկիմ, 61 էջ, Ստոբեոլմ, 3B Arsenalga-tan, 6 Մայիս 1900: «Չառաջին հաւաքուածն սկսեալ եմ ի Պարիս յա-մին 1877 Յունուար 1»:
(Հաւանարար Թերի է, քանի որ վերջին բառն է Այսրիգամ):

697. № 21 Հայերէն լեզու, Դիտոլոգիանք, 13 Յուլիս 1887:
(Բայց հաղիւ մէկ եւ կէս էջ Ամիւրով բառք՝ անորոշ դերբայ, բարուք, «իկ վերջաւորութեամբ բառից հոլովումն» ու մէկ էջ բառեր):

698. № 22 Մովսէս Խորենացի, Moïse de Khorène, 75 էջ, 3 Հոկտեմբեր 1901 - 15 Յունիս 1903:
(Ընդօրինակել է Խորենացուն վերաբերող Ֆրանս. յղուածներ):

Göteborgs Stadsbibliotek

699. Handskr. H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I. Theil, 1895,
Յանկիլիք եւ ուղղելիք, 23 Հոկտեմբեր 1905, 24 փոքր էջ:
18 Ապրիլ 1910, 12 էջ:
23 Յունուար 1911, 1 էջ:

Brev. Brevkoncept

- 700. (Նորայր Ն. Բիւզանդացուն ուղղուած օտար եւ հայերէն նամակներ): (Ման.- Յաջորդող վեց միաւորները խաւարարաձ տուփեր են, մէջները ծրարներ, որոնք պարունակում են թղթիկներ կամ թերթիկներ. ծրարները վրայ տասնադարձութեամբ նշուած է (մեքենագրուած) գլխաւոր համարուած նիւթի անունը, որը երբեմն չի համապատասխանում: Տուփերը համարակալուած են 1-6, բայց ծրարները՝ ոչ):
- 701. Տուփ 1. (Անձնական մանր-մունք նշումներ թերթիկների վրայ, երբեմն մանր ընդգրկելով՝ ձեռագրերից ընդօրինակուած եւ այլն):
- 702. Տուփ 2. (Նախորդի պէս):
- 703. Տուփ 3. (1-ինի պէս):
- 704. Տուփ 4. (1-ինի պէս: Մանաւանդ՝)
 - Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական. բառք արտաբոյ Նոր Հայկազեան բառարանին, 6 էջ:
 - Գումարութիւն բառից եւ ասացուածոց Մխիթարայ Հեթանոս Զեքմանց Մխիթարութեանն, 11 Յուլիս 1906, 13 էջ:
 - Անուանք, տարագրի բժշկաց գորս յիշատակէ, 15 էջ:
 - Բնութիւն Մալխասեան հրատարակութեան Մովսեսի հորեմացոյ (տպ. 1913), 24 Յունուար 1914 եւ 16 Յուլիս 1915, 7 էջ (նախ զրուած է հղել նրա տպ. օրինակում):
- 705. Տուփ 5. (1-ինի պէս: Մանաւանդ՝)
 - Գրիգորի Մագիստրոսի Թուղթք (ընդգրային) գլխաւորութիւններ, 50 էջ:
 - Գրիգոր Նարեկացի ընթերցեալ է գնահանու Ոսկեքերամի Մեկնութիւնս Աւետարանին եւ գծրոցն Պաւղոսի, 5 Ապրիլ 1910, 6 էջ:
 - Հ. Արսենի Բագրատունոյ ուղղութիւնք ընթերցուածոց ի գիրս Փաւստոս Բիւզանդայ, 6 Յունիս 1903, 24 էջ (մաքրագիր):
 - Տեղեկութիւնք ի Մեծ եւ ի Փոքր Սոկրատայ Պատմութիւնս եկեղեցւոյ, 8 Սեպտեմբեր 1912, 10 էջ (մաքրագիր):
- 706. Տուփ 6. (1-ինի պէս):

**ԿԱՐԵՒՈՐԱԳՈՅՆ ՆԻԹԵՐԻ ՑԱՆԿ
ԸՍՏ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐՆԵՐԻ**

Արրահատ Երէց 310, 677-683:
 Ագաքանգեղոս 16, 259, 262, 360, 371-381, 384-385, 389, 391, 393, 401, 454, 621, 622, 666, 678:
 Աթեղահա Ուռհայեցի 145, 151:
 Ալիշան Ղեւոնդ 5, 200, 202, 456-458, 461, 503:
 Ալիշան Սերովրէ տղա 657:
 Ակինեան Հ. Ներսէս 158, 459:
 Աղագաւ 667:
 Ամիր Դովաթ 657:
 Այսնեան Հ. Արսէն 335-336, 353, 327:
 Անանեան Հ. Մկրտիչ 325:
 Անանիա Շիրակացի 6-7:
 Անանուն Արծրունի 331:
 Անգիտաց անպէտ 657:
 Անդամարանութիւն 522:
 Անդրէաս 8:
 Անձնական եւ ընտանեկան փաստաթղթեր 28, 227, 576 (վանական), 661-663:
 Անորոշ զերբայ 419-420, 473, 607:
 Անսիգ Անտիոքայ 559-560:
 Անցեալ զերբայ 404, 419-420:
 Աշխարհարար 524-525, 634:
 Աշխարհացոյց 470:
 Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետին 689:
 Առաքել Խարտեաչ 221:
 Առաքել Սիւնեցի 22, 203, 204, 217:
 Ասողիկ (տե՛ս Ստեփանոս Տարօնեցի):
 Ասորերէն 453, 620:
 Աստուածաշունչ 44, 207, 257, 258, 337, 387, 499, 621, 637:
 Արիստակէս զրիչ 226ա:
 Արիստակէս Լաստիվեցի 10, 678:
 Աւգերեան Հ. Մկրտիչ 571:

Բառագիրք ստորին հայերէնի (Ն. Ն. Բիւզանդացի) 673-676, (Հատ. Ա-Գ), 286 (Հատ. Ե), 558 (Անուանք մատենադրաց եւ մատենագրութեանց):
 Բառարաններ 1-4, 24, 58, 89, 106, 109, 219, 286, 314, 316, 356, 481, 533, 556, 557, 571, 582-583, 633, 640:
 Բառացանկեր (բացատրուած կամ ոչ) 32-35, 102, 104, 144, 185, 218, 221, 223, 239, 253-255, 400, 451, 463, 496, 498, 509, 513, 520, 522, 526, 528-529, 531-532, 537-538, 542-552, 563, 567-570, 578, 586, 591, 597, 602-604, 609, 617, 620, 626, 634-635, 641-643, 668-670, 704, 705:
 Բառք արտաբոյ ի Հայկազեան բառարանէն 26, 104-144, 180, 251, 253, 254-255, 279-280, 309, 575, 578, 587-588:
 Բառք քերթողականը 226ա:
 Բարբառային 24-25, 284, 308, 332, 357, 467, 533, 627, 633:
 Բարսեղ Կեսարացի 499, 591:
 Բժշկական 471, 657:
 Բնագրեր (զբարար) 136, 208, 211, 264-266, 591, 594, 624, 655, 677-605:
 Բուստարանական 464, 467-460, 481, 532, 696:
 Գաղափոն 594:
 Գալֆա, «Հայ-զաղղիերէն բառագիրք» 582:
 Գաղիանոս 48, 103-104, 563, 579:
 Գամագտական (Գր. Մաղխարոս) 140, 224, 598:
 Գամառ-Քաթիպա 364ա:
 Գէորդ Պիտիկէաս 279-280:
 Գիրք Էակաց 263:
 Գիրք Պիտոյից 184, 230, 236-237, 306:
 Գրիգոր Արշարունի 333, 364:
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 499, 507:

Բագրատունի Հ. Արսէն 475:
 Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն (Ն. Ն. Բիւզանդացի) 1-4, 64-66, 91 94, 112, 118, 142, 179, 250, 577-578, 619, 623, 646-647, 656:

Գրիգոր Մաղիստրոս 140, 224, 596, 598-601, 682-683, 705:
 Գրիգոր Նաղիանդացի 238, 242, 347:
 Գրիգոր Նարեկացի (Տաղեր) 15, 135, 304, 705:
 Գրչազրութիւն (գրչազրական վրիպակներ) 410-425, 428-435, 442-443, 445, 447, 448, 450:
 Դաւիթ Անյաղթ 68:
 Դաւիթ Ներզինացի 243:
 Դաւիթ Սալաձորցի 141, 144:
 Դէմքեր (բայի) 421:
 Եեւբենճեան Պօղոս 633:
 Եզեանց Կարապետ 209, 329:
 Եզնիկ Կողբացի 114-115, 578, 589, 651, 694:
 Եզր Ա (Աստուածաշունչ) 387:
 Եղանակներ (բայի) 418:
 Եղիշէ պատմադիր 358, 678:
 Եմ (բայ) 404:
 Եպիփան Կիպրացի 60, 651:
 Եսայի վ. Տայցի 163:
 Եւազր Պոնտացի 269:
 Եւսերէնս Կեսարացի 244-246, 247-248, 270-277, 390, 678:
 Եփրեմ 624:
 Զենոյթ 678:
 Էլիզբարեան Նազնիկ 576:
 Էմինեան Հ. Ս. 314, 316, 640:
 Թարգմանիչներ 226, 502-504, 512:
 Թահազ Գուլի Ոսն (Նատր Շահ) 573:
 Թերզոնց Յարութիւն (նոյն ինքն Ն. Ն. Բիւզանդացի) 562, 576:
 Թիւ (եզ.-յոզ.) 414, 416:
 Թովմա Արծրունի 79-84, 331, 678:
 Թոնեան Հ. Թաղէոս 589:
 Թուղթ դաշանց 282, 692:
 Թուղթ (Ղազար Փարպեցի) 608:
 Թուղթ (Մաղիստրոս) 596, 600, 682-683:
 Ժամանակներ (բայի) 418:
 Իլիակամ (Հոմերոս) 383:
 Իսահակ վարդապետ (տեսիլը) 690:

Իսիդորոս Երէց Երուսաղեմացի 489:
 Իրենէոս 264-268:
 Իւթիւճեան Տ. 585:
 Լանդլուա (Վիկտոր) 177:
 Լիդոյ 505:
 Ծաղրարանութիւններ 11:
 Կարապետ վարդապետ 92:
 Կարիէր (Օղիւստ) 233:
 Կէտաղրութիւն 423:
 Կիւրեղ Աղեքսանդրացի 606:
 Կիրակոս պատմադիր 678:
 Կոմիտաս կաթողիկոս 168:
 Կոստանդին Երզնկացի 143, 488:
 Կորիւն վարդապետ 122, 126, 246, 260-262, 366-370, 375, 384, 389, 391-392, 474, 477, 487, 492, 678, 684-688:
 Կորիւն վարդապետ եւ մորիմ քարգմա-մուքիմի (Ն. Ն. Բիւզանդացի) 8, 6, 487, 492, 684-688:
 Կրաւորական սեռ (բայի) 417, 441:
 Համառօտութիւններ (գրչազրութեան մէջ) 432:
 Համարեմ, համարիմ 440:
 Հայագէտներ եւ հայախօսներ 510:
 Հայքուսակ (Ղ. Ալիշան) 5, 353, 355, 357, 456-458, 461:
 Հայերէն լեզու 131:
 Հայերէն նշանադրեր 197:
 Հայկական հարց 14, 71, 75, 167:
 Հայկ Դիւցազմ 475:
 Հայ պարտէզ (Ն. Ն. Բիւզանդացի) 696:
 Հանելուկներ 466:
 Հատընտիր տաղարան 296:
 Հիւրէման Հ. 699:
 Հմայեակ... 576:
 Հոլովներ 415, 697:
 Հոմերոս 383:
 Հոփփսիմեանք 168:
 Հրամայական (եզ.) 441:
 Ղազար Փարպեցի 16, 47, 160, 181, 184, 196, 505, 578, 592, 607 (Թուղթ), 652-653:
 Ղեւոնդ պատմադիր 678:

Մակարայեցիք 166, 340, 388, 393, 394, 462, 595, 605:
 Մամուրեան Մ. 646-647:
 Մատենադիրներ ԺԲ-ԺԷ դդ. 206, 478, 613:
 Մատթէոս Ուռհայեցի 9, 73:
 Մար Արաս Կատինա 300:
 Մարութա 624:
 Մարտիրոս Ղարաճասուր 644:
 Մելիտոս Անտիոքայ 61:
 Մեծ Սոկրատ 251-252:
 Մեսրոպ Մաշտոց 122, 125-126, 197:
 Միխայիլ պատմադիր 678:
 Միջին հայերէն (Բառագիրք ստորիմ հա-յերէնի) 206, 286, 478, 558, 613, 673-676:
 Միխիթար Ապարանեցի 358:
 Միխիթար Բժշկապետ 195:
 Միխիթար Հերացի 704:
 Միխիթարեան Միարանութիւն 69-70:
 Մովսէս Խորենացի 8, 168, 171-173, 184, 220, 230-238, 240-243, 300, 310, 313, 342, 479, 505, 678, 698 (Փրանս.):
 Մովսէս Կաղանկատուացի 693:
 Յ (տառ) 429-430:
 Յակոբ Սրճեցի 695:
 Յաղագս 665, 667:
 Յատուկ անուններ 445-446, 628:
 Յանելուած իմ Հատընտիր տաղարանիս 225, 17:
 Յետեւառաջութիւններ (տառերի, գրչա-զրութիւն) 431:
 Յովհաննէս Դարդել 161, 194:
 Յովհաննէս Երզնկացի 20:
 Յովհաննէս Մանդակունի 142, 281, 472:
 Յովհաննէս Ոսկերեան 62, 330, 452, 587, 593, 668:
 Յովհաննէս վարդապետ 192:
 Յովնանեան վ. Ղեւոնդ 182:
 Յունարէն 409:
 Կալսիմի (Ն. Ն. Բիւզանդացի) 404-450:
 Կահապետ Պառակոնիսացի (Քուչակ) 98-99, 102, 105, 159, 186-189, 239-295, 361-364:
 Կամականի 23, 71, 93, 158, 163, 182, 216, 459, 562, 585 (Իրեն ուղղուած') 671-672, 700:

Նարեկացի (տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի):
 Ներգործական սեռ 417:
 Ներսէս Հայրապետ 678-679:
 Ներսէս Շնորհալի 195:
 Ներսիսեան Գրիգոր 562:
 Նշաններ (գրչազրութիւն) 432:
 Նշումներ (անձնական՝ բառերի կամ բը-նազրերի վերաբերեալ) 701-706:
 Նոնոս 597, 601, 614:
 Նորատունկեան Գ. 381:
 Նոր Հայկազեան բառարան (տե՛ս Ջառք արտաբոյ ի Հայկազեան բառարա-նէն):
 Նուպարեան Մեսրոպ 577, 578, 623, 646-647, 656:
 Շահնազարեանց Կարապետ վ. 692:
 Ողբ 205:
 Ոսկերեան (տե՛ս Յովհաննէս Ոսկերե-րան):
 Ոսկեփորիկ 285:
 Չիլիկիերեան Գրիգոր 88:
 Զօպանեան Արչակ 216:
 Պալասանեան Ստեփան 501, 506, 508:
 Պանտալեւոն սուրբ 74:
 Պապ Աղեքսանդրացի 470:
 Պատկանեան Գ. 360:
 Պատմութիւն Աղուամից 693:
 Պատմութիւն դարձի սուրբ խաչիմ 678:
 Պատմութիւն Մահմէտիմ 691:
 Պատուազրութիւններ (ձեռագրերում) 432-433:
 Պարոնեան Յակոբ 178:
 Պիտոյից գիրք 184:
 Պլուզ վարդապետ 581:
 Պրեմէլ ֆաղաֆ 21, 38:
 Ռիփուլա Ֆ. 583:
 Սարգիսեան Հ. Բարսեղ 372-374, 376-381:
 Սերէոս 62, 278:
 Սերբիանոս 452, 474:
 Սեն-Մարտեն Ժ. 689:
 Սիսուան 200, 202:
 Սղազրութիւններ (գրչազրական) 433:

Սճրատ Գունդոստաբլ 559-560:
 Սճրատ պատմադիր 678:
 Սոկրատ պատմադիր 678:
 Սոկրատ Սքոլաստիքոս 77:
 Սուա-Կապիսթենէս 220, 236-237, 241:
 Ստեփանոս (սուրբ) 153:
 Ստեփանոս Կամենեցի 219:
 Ստեփանոս Ուոպելեան 253-25, 629:
 Ստեփանոս Սիւնեցի 678:
 Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ 183, 198,
 199, 201, 677-678, 704:
 Վարդան 358:
 Վարդան Վարդապետ 689:
 Վարդ Հարանց 229, 303, 305:
 Վենետիկ և Վիննա 69, 70:
 Վեցարեայ 499:
 Վիպասանական բերթուած 27:
 Վիրդիլիոս 475:
 Տաղեր և տաղարաններ 17, 18, 20, 21,
 22, 36, 37, 38, 39, 49, 92, 98, 99,
 101, 105, 139, 143, 153, 155, 159,
 162, 163, 186-189, 190-192, 208,
 212, 216-217, 221, 225, 287, 288,
 297-298, 348, 399, 461, 488, 556,
 581, 644: (Տե՛ս նաեւ Բուշակ):
 Տեղանուններ 628:
 Տեսութիւն Գննական ֆերականութեան
 328, 358:

Տէր-Մինասեանց Երուանդ 267:
 Տէր-Վարդանեան ինչատուր 467:
 Տուցակ մատենադրութեանց և թարգ-
 մանութեանց ժ-ժէ դարուց 206,
 558:
 Փակագրեր (դրչադրութիւն) 432:
 Փաստոս Բիւզանդ 47, 160, 371, 375,
 385, 392, 384, 462, 678:
 Փիլոն Երրայեցի 146, 230, 234-235,
 240, 302, 308, 311-312, 365:
 Քննաւեր (Ն. Ն. Բիւզանդացի) 67, 111,
 345, 482-486, 490, 493-495:
 Քննութիւն Մալխասեան երատարակու-
 բեանց Ագաթանգեղոսի եւ Ղ. Փար-
 պեցույ 521:
 Բուշակ (տե՛ս Նահապետ իստակոնի-
 սացի):
 Բրոնիկոն 244-245, 248:
 Օղուլուխեան Յովակիմ 471:
 Օրրելեանց 629:
 Պարմանի Ասման 19, 193:
 Պրիկ 212:
 De l'urgence d'une édition critique
 des textes arméniens 655.
 La Question arménienne 14.

Résumé

LA VIE, LES OEUVRES ET LE CATALOGUE DES ARCHIVES
DE NORAYR N. BIWZANDAC'I

MARDIROS MINASSIAN

Norayr (Néandre) Biwzandac'i (de Byzance) a été un des érudits et philologues arméniens les plus excellents au carrefour des deux siècles. La présente étude est le résultat de longues et patientes recherches conduites par l'A. dans les archives du savant. Les archives sont aujourd'hui la propriété de la bibliothèque municipale de Göteborg en Suède (Göteborgs Stadsbibliotek). Elles ont été acquises par cette bibliothèque de l'union de bienfaisance de femmes suédoises, *Fredrika Bremer - förbundet* de Stockholm. A cette union Norayr avait légué tout son patrimoine culturel en mémoire de sa femme, Selma Jacobson, qui était membre de l'institut féminin de bienfaisance *Esseldes stiftelser*.

L'étude, riche en détails souvent inédits de la vie et de l'œuvre de Norayr, est suivie d'un catalogue complet de toutes ses archives, préparé par l'A. avec l'aide de son épouse, Mme Arlette Minassian.

ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ՄԱԿՈՒԵՑԻ

(Ծն. շուրջ 1630, † 1702)

Ժէ. դարու երկրորդ կէսին ստրած եւ գործած է Սահակ Վրդ. Մակուեցի, որ Իսահակ Արդար անուանակոչուած է ժողովուրդէն:

Սահակ Վրդ. կոչուած է Մակուեցի, հաւանօրէն Պարսկահայքի մէջ Արտաղու Ս. Թաղէի սրբավայրին Առաջնորդի պաշտօնին համար՝ զոր երկար տարիներ վարած է. Ս. Թաղէի մօտերը կը գլխաւորէր Մակու քաղաքը:

Ծննդեան թուականը ճշտելու ի վիճակի չենք, բայց եթէ մերձաւորապէս միայն՝ մեր տրամադրութեան եղած աղբիւրներուն հետեւելով: 1699 թուի յիշատակարան մը, զոր յաջորդաբար պիտի արտադրենք, կը գրէ. «Իսահակ վարդապետն եկն ի Վան, որ էր այր ծերունի»: 70ամեայ հասակը այդ դարուն համար լիով կ'արդարացնէ այդ աստիճանը: Որով իր ծնունդը կարելի է դետեղել շուրջ 1630ին:

Գրիգոր Տաթևացիի Գիրք Հարցմանցի մէկ ձեռագրին 1677 թուի յիշատակարանը, որ Սահակ Մակուեցիի գրչին կը պատկանի, կուտայ հեղինակի մասին դոյզն կենսագրական ծանօթութիւններ. «Ես տրուպս յամենայնի եւ վերջինս ի բանասիրաց Իսահակ վարդապետս Մակուեցի, որդի Սահակ քահանայի որդւոյ Մէրտնի, որդւոյ Քիչիմիրի, որդւոյ Արայէլի, որդւոյ Յոհանիսի, որդւոյ Թաղէոսի, որ յԱկանց վոչեցելոյ պեղջէ ի յԱրճիշոյ եւ յԱղիտովոյ...»: Հինգ սերունդ իր նախնիքներէն յիշատակելէ վերջ, կը գրէ թէ աշակերտած է Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին, Ս. Էջմիածին սնած եւ վարժած, եւ նոյն հայրապետէն ալ ընդունած՝ քահանայական ձեռնադրութիւնը, վարդապետական սրբազանը եւ «եպիսկոպոսական առաջնորդութիւն սուրբ աթոռոյս Թաղէոսի Առաքելոյն»: Նոյն Յակոբ կաթողիկոսի հրամանով յաջորդած է «փառազարդ ծերունւոյն Մկրտիչ եպս.ի», որ վերանորոգողը եղած է Ս. Թաղէի եկեղեցիին եւ Սրբուհի

Սանդուխտի վկայարանին, իբր գործակից ունենալով Տէր Դանիէլ մը եւ Բեստեկ Տէր Պետրոսը, «որոց Տէր վարձահատոյց լիցի»:

1666 թուին ուրիշ Յիշատակարան մըն ալ կը հայթայթէ մեզի անդրադոյն տեղեկութիւններ Մակուեցիի կենսագրութեան շուրջ: Ատոր հեղինակն ալ ինքն է: Յետ ինքզինքը կոչելու «Առաջնորդ վեհափառ Աթոռոյն Սրբոյն Թաղէոս Առաքելոյ» եւ հաստատելու թէ աշակերտած է Յակոբ կաթողիկոսին, կը յաւելու. «ներկրթեալ ըստ կարի ի հրահանգս վարժարանի Ս. Աթոռոյն (իմա՛ Էջմիածնի - Կ. Ա.) առ ոտս Սիմէոնի քաջ Բարունաստին, արարողին զՔերականութիւնն ըստ լեզունիս հայկազեան դեղեցկայարմար քանիւք լաւադոյն քան զառաջինն...»: Սիմէոն հեղինակած է նաեւ Տրամարանութիւն մը, Հաւաքարանութիւն մը, որոնք չկային, կը գրէ Սահակ, մեր արդէն մէջը. «յայտոց աղբաց նիւթ առեալ եւ յիւրոց առատագոյն մըտաց, յօրինեաց լուսաշաւիղ եւ դիւրամուտ ներածութիւնս առ մենայն իմաստասիրական հանճարս եւ դիտութիւնս»: Ըստ այս վրկայութեան, Մակուեցին աշակերտած է նաեւ դարուն համբաւաւոր Սիմէոն Վրդ. Զուղայեցիին:

Այսչափ են մեր ծանօթութիւնները Սահակ Վրդ. Մակուեցիին մանկութեան շուրջը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԿԻՐԱՐԿՈՒԱԾ ՍՂՈՒՄՆԵՐ

- ԵՅՁ = Ն. ԵՊՍ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, Ա-Ը, 1966-1977:
 - ՎՅՁ = Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ, Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց, Վիեննա, 1895:
 - ԴՀՊ = ԳԻԻՏ Ա. ԳՀՅ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ, Դիւան Հայոց Պատմութեան. Մանր Մատենագիրք (ԺԵ-ԺԹ դար), Թիֆլիս, 1918:
 - ԵԶԲ = Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրնեան. Կեանքն եւ գրական Գործունէութիւնը, «Ազգային Մատենադարան», ՃԼԵ, Վիեննա, 1933:
 - ՎԵՅԶ - Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միխիթարեանց ի վեմետիկ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1914:
 - AP. Acta = Archivio de Propaganda Fide, Acta.
 - AP. Lett. Volg. = Archivio de Propaganda Fide, Lettere Volgari.
 - AP. SOCG = Archivio de Propaganda Fide, Scritture Originali riferite in Congregazioni Generali.
 - AP. SC = Archivio de Propaganda Fide, Scritture Originali riferite nei Congressi.
1. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ, Վաստորակամ - Վանի վանքերը, Բ., «Ազգային Մատենադ.», ՃԾԱ, Վիեննա, 1942, էջ 481-2, արտատպուած Ակինեանի Հաւաքմունք Յիշատակարանէն: Մաշտոցի Մանր. Ձեռ. թիւ 808, Գիրք Հարցմանց:
 2. ԵՅՁ, Դ., Ձեռ. թիւ 1074, էջ 109:

1666 թուր աս ձեռագիրը, որ կը պարունակէ Դիոնիսիոս Արիոսպոլսի «Յաղագս երկնային Քահանայապետութեան» գործը, Մակուեցիի բարեկամ Յովսէփ Վարդապետին կողմէ արտադրուած է: Թարգմանութիւնը կատարուած էր Ստեփանոս Լեհացի Վրդ.էն, ծանօթ՝ Վարդանովիչ ազգանունով, որ աստուածաբանի համբաւ կը վայելէր: Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուած՝ Դիւանապետի պաշտօն ալ տեսէր³: Մակուեցիին կը գրէ թէ Դիոնիսիոսի յիշեալ գիրքը փափաքած է ունենալ ի հողեւոր մխիթարութիւն իր անձին:

Սահակ Մակուեցի Առաջնորդ Արտազի Ս. Թաղէի վիճակին

Փիլիսոփոս Կաթողիկոսին օրով, Արտազի Ս. Թաղէի վանքին Առաջնորդը Մկրտիչ Եպս. իր միաբաններով ձեռնարկած էր վերաշինելու եկեղեցին ու վանքը սրբատաշ քարերով, ամուր եւ դեղեցով: 1650 (ՌՂԹ) թուին՝ աշխատանքները աւարտած էին:

1653 թուին ժամատան շինութիւնը վերջացած էր. ասոր յաջորդած էին Սրբուհի Սանդուխտի վկայարանին եւ Նահատակ կոչուած եկեղեցիին շինութիւնները, Ս. Թաղէի կատարման վայրը: Առաքել Պատմիչ այս տեղեկութիւնները տարէ վերջ, այսպէս կը փակէ. «... եւ կատարեալ զամենայն շինուածս զայստօիկ, շնորհօք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ, նոյն եպիսկոպոսն Մկրտիչ եւ միաբանքն իւր կան անդէն եւ պաշտեն զԱստուած եւ զՍուրբս նորա, ակնկալեալք ողորմութեանն Աստուծոյ, որում փառք յաւիտեանս. ամէն»⁴:

Արտազի Ս. Թաղէի վանքին ու թեմին առաջնորդութեան մէջ յիշեալ Մկրտիչ եպիսկոպոսին յաջորդած է Իսահակ Վրդ. Մակուեցիին: Այս յաջորդութիւնը տեղի ունեցած է Յակոբ Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ: Թուականին շուրջ՝ Հ. Հ. Ոսկեան, հետեւելով Հ. Ն. Ակինեանին, կը խորհի թէ 1669 թուին Իսահակ կարգուած է «վերատեսուչ սրբոյ Առաքելոյն Թաղէոսի»: Մեղի համաձայն շատ աւելի կանուխ եղած է⁵: Վերեւ յիշատակեցինք թէ 1666ին Իսահակ

3. ԵՊՍ, Գ., 2 հտ. Թիւ 1074, էջ 109: - G. PETROWICZ, L'Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626-1686), «Or. Chr. An.», 135, Roma 1950, p. 148:
 Դարիթեցիին այս Ստեփանոս Վրդ.ի մասին կը գրէ «մտօքն սուր... վարուքն մարբակենցալ»: Կը յիշատակէ իրմէ թարգմանուած գիրքեր, Փիլիսոփոս Կաթողիկոսի օրով. Յովսէպոս, Դիոնիսիոս Արիոսպոլսի, զոր վերադարձին յիշեցինք, Գիրք Պատմառաց (Աստուածաբանութիւն), Հայելի Վարուց՝ որու մասին կը գրէ «յոյժ համեղ եւ արտօթ են բանք այս գրոյ» (Պատմութիւն ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԴԱԻՐԻԺԵՑԻՈՅ, Վարդաշապատ 1884, Գլ. ԻԹ, էջ 314-315):
 4. ԱՌ. ԴԱԻՐԻԺԵՑԻՈՅ, Պատմութիւն, Գլ. ԻԶ, էջ 343-344: - Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ, ԵՊ. հտ., էջ 379-380:
 5. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ, ԵՊ. հտ., էջ 481, Ժն. 14: - ԵՊՍ, Գ., 109, 2 հտ. Թիւ 1074:

ինքզինքը կ'անուանէր արդէն իրմէ գրուած Յիշատակարանի մը մէջ՝ «Առաջնորդ վեհափառ Աթոռոյն Սրբոյն Թաղէոս Առաքելոյ»:

Գիրք Հարցմանցի վերոյիշեալ Յիշատակարանին մէջ նոյնինքն Մահակ Եպիսկոպոս կը յայտարարէ՝ թէ իր առաջնորդութեան 13րդ տարին միայն կրցած է ունենալ օգնական եպիսկոպոս մը, յանձին Սարգիս Եպս. Կափացիի, ըստ այլոց Ղրիմեցի, որ եղած էր իր ձեռնասուն աշակերտը: Ուրեմն, Մահակ Մակուեցի Արտազի Առաջնորդ կարգուած կ'ըլլայ 1664ին:

Այս թուականին ստուգութիւնը կը հաստատէ Չաքարիա Սարկաւազ: Եղիազար Այնթապցի ինքնընտիր կաթողիկոսի կենսագրութեան մէջ Չաքարիա կը պատմէ թէ, երբ Յակոբ Զուղայեցին Արեւմտահայք անցնելու որոշում առած էր, Եղիազարով ստեղծուած եկեղեցական երկրաբառակութիւնը դարձանելու դիտմամբ, իր ձեռնասունը՝ Իսահակ Մակուեցին եպիսկոպոս ձեռնադրելով արթոնակալ եւ տեղապահ կարգած է Ս. Աթոռին եւ յետոյ դէպի Երուսաղէմ մեկնած⁶:

Արդ, այս դէպքերը կ'իջնան 1664 տարւոյն վերջերը կամ ալ յաջորդ տարւոյն սկիզբները, ինչ որ կը գրագրուի նոյնինքն Իսահակ Եպս.ին ընձեռած տուեալներուն հետ, զոր վերաբոյն յիշատակեցինք:

Յակոբ Կթղ. 1663ի Ապրիլ 30ին հրատարակուած կոնդակ մը ունի, զոր լոյս հանեց Յարութիւն Քիւրտեան⁷: Սոյն կոնդակով Հայրապետը կ'անջատէր Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքին հողային իրաւասութեան սահմաններէն Գանդլիմանի եւ Ճղախտօի շրջանները, յանձնելով դանոնք Իսահակ Մակուեցիին. «Ի վերայ ձեր դէտ զսիրելի որդին մեզ զԻսահակ Վարդապետն փոխանակ մեր...»: Այս վրայ կայութեան հիման վրայ տարի մըն ալ ետ տանելու ենք, մինչեւ 1663, Մակուեցիի առաջնորդական պաշտօնին ակտրանաւորութիւնը Արտազի մէջ, հաւանօրէն դեռ պարզապէս իբր վարդապետ, առանց եպիսկոպոսական աստիճանի:

Իսահակ Մակուեցիի շինարարական արժանիքները

Մակուեցին ինքն իր մասին գրելով, Արտազի իր առաջնորդութեան շրջանին համար, կը հաստատէ թէ ձեռնարկած է վանքի պարիսպին եւ խուցերուն՝ նմանապէս Կառնուտի ջրմուղին շինութեան: Յիշեալ ջրմուղը, 350 տարիներ առաջ բերուած էր Չաքարիա Եպիսկոպոսի որդի՝ Մանուէլի ջանքերով, որ ապրած է ԺԴ. դարուն սկիզբները, մականունաւորուած Ծործորեցի: 1315 թուին վանքը ծաղկեալ վիճակի մէջ կը դառնուէր: Չաքարիա սերտ յարաբերութեան

6. ԶԱՐԿԱՐԻԱ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻ Պատմութիւն, Վարդաշապատ 1870, Գլ. ԼԹ., էջ 71-72:
 7. Ե. ՔԻՐՏԵԱՆ, Նիւթեր Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսի կենսագրութեան համար (1655-1680), «Հասկ», ԻԱ (1952), էջ 42-43, 87:

մէջ եղած է իրեն ժամանակակից Յովհաննէս Երզնկացիի կամ Ծոր-
 ծորեցիին հետ (1270-1332): «... Այժմ շնորհօք Աստուծոյ - կը գրէ
 Իսահակ Մակուեցին - կրկին նորոգեցաւ եւ յորդարուլս աղբիւրն
 բերեալ ածաւ ի մէջ վանքիս եւ գեղջս, հողաբարձութեամբ Սարգիս
 Վարդապետի Կաֆայեցւոյ»: Ասլա, կը յանձնարարէ յիշատակագի-
 րը՝ որ նոյն Սահակ Եպիսկոպոսն է, աղօթքի մէջ յիշել վաստակա-
 ւորները եւ տարուէ տարի հող տանիլ ջրմուղին պահպանման, նա-
 խանձախնդիր՝ հասարակաց օգուտին:

Քանի որ ջրմուղին նորոգութիւնը Սարգիս Վրդ. Կաֆայեցիին հո-
 դարարձութեամբ կատարուած է, ատոր թուականը պէտք է 1677ի
 վերջերը գետեղել, երբ Մակուեցին զինքը իր Վիճակին իբրեւ օգնա-
 կան ունեցաւ⁸:

1679ին, Բաղրեւանդի Իւշ Քիլիսէ կոչուած կաթողիկէն, որ Լանկ
 Թիմուրի օրերէն քանդուած մնացեր էր, «վերստին նորոգեցաւ -
 կ'ըսուի - ձեռամբ Իսահակ Վարդապետին»: Ասիկա Բագաւանի Ս.
 Յովհաննու փառաւոր եկեղեցին ու վանքն է: Հերակլ կայսրը շինել
 ստուած էր դայն 634-640 թուականներուն. որով Ալիշան կը գրէր՝
 թէ 1250 տարիներէ ի վեր կանգուն էր այդ յուշարձանը: Նախնիք
 դայն Ս. Գրիգորի մատուռ կ'անուանէին:

Ալիշան աւելի հանդամանաւոր կերպով կը գրէ՝ թէ Ս. Թադէի
 վանքին առաջնորդը Իսահակ Եպս., 1685ի Յուլիս 14ին, շրջաբերա-
 կան մը ուղղած է Փռանկաց աշխարհը - Եւրոպա -, հայ վաճառա-
 կաններուն, Բաղրեւանդի Ս. Գրիգորի հրաշալի եկեղեցիին նորոգու-
 թեան համար, որուն ինքը Սահակ Եպս. վեց տարիներէ ի վեր նը-
 լիբուած էր (1680 թուականէն սկսեալ), եւ որ մեծածախս գործ մը
 ըլլալով՝ տակաւին աւարտած չէր: Սահակ, տեղւոյն միջոցներով,
 հազիւ կրցեր էր գլուխ հանել Առաքելոց եկեղեցիին վերանորոգու-
 թիւնը, մինչ Ս. Գրիգորի եկեղեցին անաւարտ մնացած էր: Առ այս իր
 հոգեւոր որդին՝ Տէր Սաշիկը Եւրոպա նուիրակ զրկած է: Տեղւոյն
 իշխանը ստիպեց մեղ, կը գրէ Սահակ իր նամակին մէջ, նորոգել
 եկեղեցին⁹:

Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վամբերը իր ծա-
 նօթ մենագրութեան մէջ, 1684 թուի Յիշատակարան մը կը մէջբերէ,
 որմէ կ'իմանանք թէ, Պարսից Շահ Սիւլէյմանի եւ Տէր Եղիազար
 Կաթողիկոսի օրով, Իսահակ Վրդ. Մակուեցիի առաջնորդութեան ա-
 տեն, հիմերէն նորոգուած է Դաւրէժ քաղաքի «եւ բոլոր երկրին քա-
 ղաքաց եւ գիւղօրէիցն ամենեցուն» Ս. Թադէոս Առաքեալի տաճարը¹⁰:

8. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ, Պշ. Խո., էջ 471-475: ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, յիշտ. Յնէ, գ.
 1. Գ. ԽԱՉԻՐԵԱՆ, Գլխաւորի Համալսարանը, Երևան, 1973, էջ 162-164:
 9. ԱԼԻՇԱՆ, Այրարատ, Վեներիկ 1890, էջ 529ա-531բ:
 10. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ, Պշ. Խո., էջ 485:

Հովուական եւ վարչական պատասխանատուութիւններ

Վերեւ տեսանք՝ թէ Յակոբ Զուղայեցիին, երբ հարկադրուեր էր
 իր Աթոռէն հեռանալ գէպի Արեւմտահայք, 1664ի վերջերը, Եղիա-
 զար Այնթապցիի յարուցած խնդրին կապակցութեամբ, Իսահակ Մակ-
 ուեցին իբր Աթոռին տեղապահ թողած էր:

Նոյն տարին, Ոնոփրիոս Վրդ. Կարկուտի նախաձեռնութեամբ,
 Երեւան չարաժողով մը գումարուած է, որուն մասնակցած են քան-
 եօթը եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ: Իսահակ Մակուեցին հաս-
 կընալի պատճառներով քացակայած է, քանի որ Ոնոփրիոս հետա-
 մուտ էր պահանջեց ընել Յակոբ Կաթողիկոսը: Այս ընդդիմութեան
 ակնարկելով է որ Մակուեցին 1677ի յիշատակարանին վերջերը, Յա-
 կոբ Կաթողիկոսի անունը յիշատակելէ վերջ, կը կցէ սա պարբերու-
 թիւնը. «որ բաղում հակառակութիւն կրեաց յապստամբաց Ս. էջ-
 միածնի»¹¹:

Եղիազարեանց հարցով Զուղայեցի Կաթողիկոսին քացակայու-
 թիւնը էջմիածնէն տեւած է շուրջ մինչեւ 1673ին կէսերը: Այս քա-
 ցակայութեան տարիներուն, ժամանակակիցներէն ոմանց համաձայն՝
 1670ի Մայիսին, կամ գուցէ 1672-1673 տարիներու ընթացքին, հա-
 ւանօրէն Տիարապէքիւրէն, Յակոբ Կթղ. նամակ մը ուղղած է իր Տե-
 ղապահին, Իսահակ Վարդապետի, ուր «աչացս լոյս» անուանելով
 զինք կ'ողջունէ: Նամակը զրութեան ո'չ տեղ, ո'չ տարեթիւ կը կրէ:

Այս գրութեան շարժառիթը հետեւեալն էր. Դաւրէժէն դանդա-
 ներ հասեր էին Կաթողիկոսին, իբր թէ Մակուեցին ազատ ասպարէզ
 ստուած ըլլար քարոզելու յիշեալ քաղաքին մէջ Հոռոմէն ժամանած հայ
 վարդապետի մը՝ Բարսեղ կրքրումցիին: Ասոր քարոզութիւնները
 քաղաքին հաւատացեալ ժողովուրդին մէջ ճեղք մը քացեր են, եւ եթէ
 հոն գտնուած չըլլար Վարդան Վրդ., հաւանօրէն Բաղիչեցին, «ժո-
 ղովուրդն ի մեր հաւատէն ելեալ էր» կ'ըսուի: Անշուշտ, Հայաստա-
 նեայց Եկեղեցիէն հեռացած կ'ըլլար, ըսել կ'ուզէ բողոքագիրը:

Կաթողիկոսը նախ կը կշտամբէ Իսահակ Վարդապետը՝ այդ քա-
 րողիչին նկատմամբ իր գիշող կեցուածքին համար, ապա կը պատ-
 ուիրէ. «Սիրելի որդի, զինչ որ առնես, առանց Միլքայել վարդապե-
 տի հրամանին չչարժիս. մինչ ջուր ըմպելը եւս հա'րց, սիրելի որ-
 դիս»¹²:

11. Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ, Պշ. Խո., էջ 484:
 12. AP. SC. v. 3, f. 238. Տէր Բարսեղ Բասիլիոս, այդ օրերուն Հոռոմի հայերէնի
 թարգմանը, նոթ մը կցած է յիշեալ նամակին թարգմանութեան ստորոտը, թէ
 Յակոբ Կաթողիկոս Տիգրանակերտէն գրած է 1670ի Մայիսին յիշեալ նամակը.
 Ինչ որ չի համաձայնի Բարսեղ կրքրումցի Վրդ.ին ուղեւորութեան հետ: Այս
 Բարսեղ կրքրումցի Վարդապետին ինքնութիւնը այլուր պիտի լուսարանէ: Հոս

Կը համարինք թէ այս թղթակցութեան մէջ յիշուած Վարդան Վարդապետը Բաղրեցիին ըլլայ, Ամբաստանի վանքի ղաասարեմին հոչակաւոր ուսուցիչը, որ գործած է Ժէ. ղարու երկրորդ կէսին եւ վախճանած՝ 1704ի Մայիս 31ին:

Ծանօթ է նաեւ՝ թէ 1673 Փետրուար 18 թուակիրով մը, Իսահակ Վրդ. հրահանգած է Ոսկան Վրդ. Երեւանցիին, որ Մարտիրոս կը գտնուէր, ձեռնարկել Մաշտոցի տարադրութեան, հաղորդելով Յակոբ Զուլալեցիի Կ. Պոլիսէն կատարած կարգադրութիւնը:

1674ի Յունուար 22ին Փ. Փիսքոփոյ (P. Piscopo), միախոնար եպիսկոպոսին կողմէ Հաւատաստիւնի Ժողովին ղրկուած նամակէ մը կը տեղեկանանք՝ թէ յիշեալ միախոնարը Ս. Էջմիածին գացեր էր Յակոբ Կաթողիկոսին հանդիպելու համար: Հոն, սոյն Եպիսկոպոսը կը տեղեկանար՝ թէ Օսմանեան երկրէն հաղիւ վերադարձած - ուրեմն 1673ին - Կաթողիկոսը Երեւանի Սանէն եւ պարտատէրերու ճնշումէն նեղուած՝ Սպահան գացեր էր Շահին կողմէ պաշտպանութիւն խնդրելու: Միախոնարը կը պահէր Իսահակ Եպիսկոպոսին հետ տեսակցիլ, որ գանդատ յայտնած է՝ թէ Ոնտիբրիոս Վրդ. Կարկուտ, Սանէն հովանաւորուած, թոյլ չի տար իրեն՝ որ իր տեղապահի պաշտօնը ազատօրէն վարէ¹³:

1675ին Իսահակ Մակուեցի Վան կը գտնուի. եկեղեցական ժողովի մը մասնակցելու գացած է, որ ղուամարուած էր Մարգիս Վրդ. Զուլալի անտեղի քարոզութիւններուն վերջ տալու համար:

Զուլալ Վրդ. Կիպրոսի Ս. Մակար վանքին Առաջնորդն էր: Արտաքինով խստակրօն եկեղեցականի կերպարանք կը կրէր, պահեցող, մարմնին վրայ մագեղէն գլխաւոր՝ բեւեռներով պատուած՝ որով կը խոցոտէր ինքզինքը. մէջքին իբր գօտի՝ բարակ պարան մը: «Արքեպիսկոպոս եւ Առաջնորդ էր Կիպրոսի ղրդոյն. որոյ ոչ ղոյր ձախ ձեռն, ալ իբրեւ ղքառասնօրեայ տղայի էր փոքրիկ», կը բնութագրէ ղինք ժամանակագիրը:

Սա, ըստ ժամանակագրին, Վան քաղաքը անյարիր քարոզներ կու տար, ղոր ժամանակագիրը «հերձուած» կ'որակէ: Կը քարոզէ

այսքան ըսենք՝ որ Հոռոմի Ուրբանեան վարժարանին աշակերտած է. թէ եւ Հոռոմի եկեղեցիին հետ միաբանակցութեան կողմնակից, սակայն Հայաստանեայց եկեղեցիին ամբողջականութեան անտարբեր եղած չէ, ինչպէս որ եղաւ ղժրախտարար իր անուանակիցը եւ ժամանակակիցը Տէր Բասիլիոս Բարսեղ: Իր անձին հանդէպ, Էջմիածնի շրջանակներուն մէջ, ուր էր նախ քան Հոռոմ երթալը, աննպաստ նախընթաց մը կար: 1671 թուին՝ Լիվոնոյէն հոլանտական նաւով մը Կ. Պոլիս կը մտնէ: Ատեն մը հոն գործած ըլլալ կը թուի: Գուցէ 1672-3 տարիներուն Դարեթ եղած ըլլայ: Զինքը, հետեւաբար, պէտք չէ ղիոթել իրեն ժամանակակից Տէր Բարսեղ Բասիլիոսին հետ:

13. AP. SOCG, v. 450, f. 154-155.

եղեր՝ թէ «ոչ է պարտ քրիստոնէից կանանց ի ծնանել ղտղայս պահել ղառասունս» . ալ յայն՝ Աստուածածնին միայն վայել էր պահել»:

Աղմուկը կը ծաւալի. «բարձր վարդապետք» ժողովի կը նստին, որոնցմէ ութին անունները յիշատակուած են: Առաջինը կարգով՝ է «Մակուեցի Իսահակ վարդապետն» եւ ապա «նորին աշակերտ Մարգիս վարդապետն Կաֆային, եւ Վարդան Բաղրեցին... եւ Յովասափ վարդապետն Ղափանցին» որ էր Առաջնորդ քաղաքին» (Վանի): Միւս անդամներն են Մարտիրոս Վրդ. Գաղատացի, Թումա Վրդ. Գանձակեցի, Վարդան Վրդ. Գաւառեցի, Գրիգոր Վրդ. Անարծաթ, բոլորիկ մականուանուած՝ իր դձուձ կենցաղին համար:

Մակուեցին, անշուշտ իբր Էջմիածնի Տեղապահ, Յակոբ Կաթողիկոսի անունով կը նախագահէ. իսկ Մարգիս Վրդ., 1677էն սկիզբէն, Ս. Թաղէի վիճակին օգնականն էր: Վարդան Վրդ. Բաղրեցին՝ ղարուն մեծագոյն հեղինակութիւններէն էր: Ժողովը կը վճռէ «գանասելի բանս» խօսող Չուլալ վարդապետը քաղաքէն հեռացնել¹⁴:

1677ին Իսահակ Վրդ. Մակուեցի՝ Յակոբ Կթղ.ի կողմէ Բաղէ կը ղրկուի «լասն նուիրակութեան Ս. Էջմիածնի»: Այն օրերուն, երբ Իսահակ Վրդ. հոն կը գտնուէր, Բաղէի Առաջնորդը Մեսրոպ Վրդ. Բաղրեցի, աշակերտ Ներսէս Վրդ. Հղուեցիի, ղետամոյն եղած է: Հանգուցեալին եղբայրը Յովհաննէս եւ Մեսրոպ Վրդ.՝ 1640ին Տիգրանակերտի մէջ օրինակուած Աստուածաշունչ մը նուիրած են Ս. Թաղէոսի վանքին յիշատակ յաւիտեակաւ¹⁵:

Յակոբ Զուլալեցիի յաջորդութիւնը եւ իսահակ Եպիսկոպոս

Մեսրոպ Եպոս. Նշանեան, 1912ին «Տաճար» պարբերաթերթին մէջ (էջ 369-371) Ո՞վ է Յակոբ Գ. Կաթողիկոսին յաջորդը խորագրով յօդուած մը հրատարակած էր, ուր կը հաստատէր թէ հանգուցեալ Հայրապետին յետին կամքը եղած էր՝ որ Իսահակ Մակուեցին յաջորդէր իրեն:

Մաղաքիա Արքեպոս. Օրմանեան, ընդունելով հանդերձ՝ թէ Իսահակ Եպոս. մեծարուած եկեղեցական մը եղած ըլլայ եւ թէ, յետ Զուլ-

14. ԴՉՊ, Անց վապուրակաւ Աշխարհի, Ժ. Գ. ս. 106: Կը թուի թէ այս Զուլալ Վրդ.ը՝ Կարնոյ Յիսուսեան Հայրերուն առաքելութեան ղէմ ալ քաղաքին փաշայէն յարուցուած հալածանքին մէջ պատասխանատուութիւն ունեցած ըլլայ: Արդէն կանխապէս ալ Քրանասցի Յիսուսեան եկեղեցականի մը հետ ղաւանական հրապարակային հակահաստատութեան մը մասնակցած էր, իբր ընդդիմախօս ունենալով Հ. Վիլլոզ գիտնական Յիսուսեան կրօնաւորը, որմէ պարտուած մնաց: Երբ Սուլթան Մուսթաֆա Բ. ղլխատել տուաւ Կարնոյ փաշան, Զուլալ վարդապետն ալ Ս. Էջմիածնի ապաւինեցաւ. (Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ, Միխրաբ Անբաստացի, «Հանդէս Ամսօրեայ», ԿԳ (1949), սիւն. 374, 378, 380):

15. Մաշտոցի Մտնդ., Զեռ. թիւ 187, էր. 453բ: Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ, Բաղէի դպրոցը (1500-1700), «Հանդէս Ամսօրեայ», ԿԵ (1951), սիւն. 505-506:

դայեցի Կաթողիկոսին մահուան, Գլխ օրհնութեան մը առաքած ըլլալ Կ. Պոլիս իբր Կաթողիկոս, ասիկա բաւարար չի նկատեր սակայն, որպէսզի Մակուեցին՝ առանց օծումի՝ Կաթողիկոսներու շարքին մէջ դասուի¹⁶։ Ուստի «Սահակ Կթղ.ի մը գոյութիւնը», իբր յաջորդ Յակոբ Ջուղայեցիի, առեղծուածային կը յարտարարէ։ Մենք պիտի աւելցնենք՝ թէ եկեղեցական կանոններուն համաձայն, նաեւ Հայաստանեայց Եկեղեցիին, նման պարագաներու մէջ, որպէսզի Աթոռի մը յաջորդութիւնը կանոնական ոյժ ունենայ, հարկաւոր է իբր նախապայման՝ ընտրական Սիւնհոգոսին դէթ լուելեան հաւանութիւնը հանդուցեալ Հայրապետին կողմէ արտայայտուած կամքին։ Հետեւաբար Կաթողիկոսական օծումն ալ, ըստ ինքեան, առանց այս հաւանութեան, անբաւարար է, մեր կարծիքով։ Թողունք որ, այս սրբազային, որեւէ փաստ չկայ թէ սոյն օծումը տրուած ըլլայ Մակուեցիին։ Հետեւաբար համաձայն ենք Օրմանեանի տեսակէտին՝ թէ Իսահակ Եպս. Մակուեցի յաջորդ եղած չէ Ջուղայեցի Կթղ.ին։ Միւս կողմէ, սակայն, իբր պատմական եղելութիւն կը հաստատենք միեւնոյն ատեն՝ թէ հանդուցեալ Հայրապետին վերջին կամքը եղած է որ իրեն յաջորդէր իր աշակերտը Իսահակ Եպս.։ Կամք՝ որ յարդուած չէ, այլեւայլ պատճառներով։

Այսպիսի կտակի կամ ծրագրի մը մասին, վերադրուած Յակոբ Ջուղայեցիին, ասոր մահէն արդէն տարիներ առաջ արձագանդը կը հասնի մեզի նաեւ օտարականի մը վկայութեամբ։ Փ. Փիւքոփոյ Եպիսկոպոսն է այդ անձը։ Ասիկա, իբր պատգամաւոր առաքուած Հռոմի եկեղեցական իշխանութիւններէն Պարսից Շահին, 1674ի Յունուարին կը հաղորդէր իր մեծաւորներուն՝ թէ այցելած է Էջմիածին, բայց հոն չէ գտած Կաթողիկոսը, որովհետեւ շուրջ ութը ամիս առաջ՝ հազիւ Արեւմտահայքէն իր Գահը վերադարձած, Երեւանի Խանի ճշտումներէն խուսափելով, Սպահան անցած է Շահին սրաշտպանութիւնը խնդրելու։ Փիւքոփոյ կը գրէ որ լսած է արժանահաւատ անձերէ, թէ Կաթողիկոսը մտադիր է հրաժարիլ և Շահին միջոցով փոխանձել իր իշխանութիւնը Իսահակ Եպիսկոպոսին, եւ թէ ինքը կը խորհի երթալ Հռոմ, բանակցելու համար Պապին հետ, միաբանական փնդրի շուրջ¹⁷։

Յակոբ Կաթողիկոսի այս կամքին հաւաստի վկաներն են մանաւանդ երկու հայ վարդապետներ. Գրիգոր Վրդ. Կեսարացի, զոր մենք Կրտսեր կը կոչենք՝ Պոլսոյ համանուն Պատրիարքէն զանազանելու համար, եւ Աստուածասուր Վրդ. Թմբուկ։ Այս զոյգ վարդապետներ-

16. Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգայատու, Բ, Կ. Պոլիս, 1914, սիւն. 2022-2024։ Հ. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԵԶՔ, էջ 179։
17. AP. SOCG, v. 450, f. 154-155.

բուն կողմէ նամակ մը գրուած է Երուսաղէմ, առ Եղիազար, 10 Օգոստոս 1680ին։ Անոնք, յետ համառօտիւ ակնարկելու՝ Յակոբ Կաթողիկոսի Տիրաբնակերտէն Պոլիս անցքին, 1680ի Աստուածայայտնութեան տօնէն վերջ կրած հիւանդութեան, եւ մինչեւ Յուլիս շարունակուող Փիղիքապէս վատառօղ վիճակին, կը գրեն հետեւեալը. «Մի կտակ վեհին այս եղեւ առաջի բազմաց. զի հարկեալ ոմանց՝ թէ ո՞վ իցէ յետքո նստելոց յԱթոռն, ասացեր էր՝ թէ յառաջ ասացեր եմ վասն Սահակ վարդապետին, զնոյն եւ այժմ վերստին հաստատեմ կտակաւ։ Նա՛ է իմ եւ Ս. Աթոռոյն ժառանգն։ Յետոյ զմեզ կոչեաց եւ դարձեալ կրկնեաց զնոյն բան. մեք ասացաք՝ թէ լինի թէ ըստ ժամանակիս բերմանցն չուղեն բազումք զիսահակ վարդապետն եւ լինի խոսովութիւն բազմաց, զի՞նչ արասցուք։ Ասաց հրապարակաւ. թէ ըստ իմ կտակիս եթէ ոչ կամեսցին լինել զիսահակ վարդապետն Կաթողիկոս, միաբանեալք առանց խոսովութեան, զով ոք կամին՝ ընտրեալ զիցեն յԱթոռն, զի մի՛ յաղագս երկրպագակութեան աւերեացի Սուրբ Տունն։ Եւ յանձն արար Տեսունդ Վեհի եւ Մարտիրոս վարդապետին հոգալ զայս»¹⁸։

Չոյք վարդապետները թախանձաբար կ'աղերսեն Եղիազարին, որուն յանձնած էր, կը գրէին, մահամերձ կաթողիկոսը իր կտակին դործադրութիւնը. «Խալ մեք որք աստ յայամ ազոյ պատահեցաք եւ լուսաք զպատուիրանս կտակի հանդուցեալ արքոյ Հօրն մեծի, առ ոտսքո անկեալ աղերսեմք, զի վութանակի հրաման թղթոյ ջո հասուցանիցես յԱթոռն Սուրբ (էջմիածնի), զի մի՛ եղծ(ց)ի կտակ Հոգեւոր Տիրին։ Զի Սահակ վարդապետն, հրամանքդ զիտակ ես եւ զիտես, նմա յանձն արասցես Աթոռն Սուրբ, եւ հարոսթիւն ջո մի՛ վերջացուցես ի նմանէ, այլ ևս սաստ գրեցես ամենայն յարեւելեան առաջնորդաց եւ վարդապետաց, նաեւ թուղթ մի՛ Ջուղայեցւոց, զի առանց հակառակութեան զՍահակ վարդապետն յառաջ կոչեսցեն։ Որովհետեւ յանձն արար քեզ [հանդուցեալն]։ Քանզի Միքայէլ վարդապետն եւս մեռաւ, հրամանքդ ողջ լինիս. այլ այնպէս մարդ չկայ, բայց թէ ոմանք նորաքոյսի հակառակող են, սաստեացես մեծահրաման սաստկութեամբ, զի կտակ Հոգեւոր Տիրին հաստատուն պահեսցեն, զի յետ Աստուծոյ ունիմք մեր Հայր եւ օգնական զՏէրոյ եւ Սուրբ էջմիածինն ի քեզ մի յանձնին, եւ Տէրդ մեր ողջ լիցի ի գրուելն Քրիստոս»¹⁹ (ընդդժուած մեզմէ - Կ. Ա.)։

18. ԶԶՆ, Բ., տպ. 1953, Զեռ. 186, էջ 164բ։
19. Անդ, էջ 165։ Այս Միքայէլ վարդապետն ալ Յակոբ Կաթողիկոսի աշակերտներէն է եւ անոր յաջորդած է Մաղարոս վանքին ստալնորութեան մէջ։ Իբր զարբաժիտ եւ հեղահոգի, բարերարոյ եւ բարեհամբաւ սաստուածարան՝ ճանչցուած է ժամանակակիցներէն։ Վախճանած է 1680ին, Յակոբ Կաթողիկոսէն քանի մը ամիս առաջ (Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ, Պ. Կ. Կ. 1957, Զ. 31)։ Այս Միքայէլ վարդա-

Այս թուղթը ինքնին պերճախօս է :

Այս նամակագրերն են չունին վերապահումներ՝ որպէսզի յարուցէր հանդուցեալ Հայրապետին կամքը : Կը տատամսին միայն ինչ ինչ եկեղեցական շրջանակներու որդեգրելիք դիրքի մասին, որոնց դերը հիմնական էր յաջորդին ընտրութեան համար. մանաւանդ կը խորհին թէ կը պահեսէին հերինակաւոր անձեր, յարգել տալու համար Հայրապետին կտակը : Ոմանք նորաքոյսի հակառակող, Ձուռայնցիներու մէջէն, կասկած կը ներշնչէին իրենց : Ուստի կը դիմեն Երիզար Կաթողիկոսի հեղինակաւոր միջամտութեան, որուն յանձնած էր իր կտակը մահամերձ Յակոբ Ձուռայնցին :

Կ. Պոլսոյ լատին եպիսկոպոսն ալ, Կասպարինի, 1680 Օգոստ. 22 թուակիր պրութեամբը, մինչ կը հաղորդէ Հաւատաստիւնի ժողովի Կարգինալներուն՝ մահը Յակոբ Կաթողիկոսի, որու յուզարկաւորութեան ինքն ալ անձամբ մասնակցած էր հայ եկեղեցականներու կողքին, կ'ակնարկէ նաեւ հանդուցեալի վերջին կամքին՝ իր յաջորդութեան նկատմամբ, թէ իրը «սթոուակից» (coadiutor) եւ յաջորդ Իսահակ եպիսկոպոսը նշանակած է :

Լատին Եկեղեցւոյ կանոնադիտական լեզուով «coadiutor» եղբւր կը նշանակէ արդէն թեմի մը օղնական եպիսկոպոսը յաջորդութեան իրաւունքով : Բայց նամակագիրը չի դժանար այդ մասնադիտական բառով ու կ'աւելցնէ «յաջորդ» բառը, իր միտքը աւելի յատկօրէն արտայայտելու համար²⁰ :

Նմանապէս, Կարապետ Վրդ. Անդրիանցի, Լիւթոնոյէն, 1680ի Դեկտ. 16ին կը դէր Հաւատաստիւնի ժողովին՝ թէ Ադրիանուպոլսի եպիսկոպոսն հրաւիրուած, անոր մահէն առաջ, յաջորդելու համար քաղաքին Առաջնորդութեան, յետաձգած էր իր մեկնումը, թելադրուած նաեւ Տէր Բարսեղէն (Բասիլիոս), մինչեւ որ ստուգուէր Ս. Էջմիածնի Աթոռին վրայ Սահակ Եպիսկոպոսի յաջորդութիւնը, բայց թէ այլեւս չէր ուզեր յետաձգել իր ճամբորդութիւնը. ուստի կը խընդրէ Ս. Ժողովին արտօնութիւնը : Ժողովը, 1681ի Յունուար 28ի նիստին, քննարկած է Անդրիանցի վարդապետին այս աղերսը : Այս վրկայութիւնն ալ կու գայ հաստատելու այն ընդհանուր շտապը որ տարածուած էր, եւ նոյնիսկ մինչեւ Լիւթոնոյ հասած վեց ամսուան ընթացքին, թէ Յակոբ Դ. վախճանեալ Կաթողիկոսը իբրեւ իրեն յաջորդ ուզած էր Սահակ Եպս. Մակուեցին²¹ :

պետը պէտք է զանազանել Միքայէլ Վրդ. Աստապատցիէն, որ 1681ի Յուլիս 21ին դեռ կ'ապրէր եւ ստորագրած է սոյն թուին Էջմիածնի Սիւնհոգոսէն մեկնող հրաւերը առ եղիազար Այնթապցի : 18րդ կարգի վրայ է. դեռ երիտասարդ էր ուրեմն (ԵՊՁ, Ա., 2եռ. 158, էջ 480բ) :

20. AP, SOCG, v. 481, f. 45-45v.
21. AP. Acta, v. 51, f. 29-30. - SOCG, v. 481, f. 123-124.

Յակոբ Ձուռայնցիի այս կամքը իր յաջորդին վերաբերմամբ՝ տասնեակ տարիներ յետոյ ալ տակաւին կ'արձագանդէ :

Այսպէս, երբ Նահապետ Երեսացի Կաթողիկոսը Էջմիածնի Աթոռն ալ կ'առնուի 1696ին, անշուշտ միշտ այլապէս իշխանաւորներու միջամտութեամբ, բայց հայ եկեղեցական դասի որոշ մէկ մասին մեքենայութեամբ, ոմանց ուշադրութիւնը Իսահակ Մակուեցիին վրայ կը դառնայ :

Նախիջևեանի լատինահայ թեմի Ունիթոռներէն Ճովաննի Պարթոլոմէոյ Թորթի (Fr. Giovanni Bartolomeo Torri), 1696 Հոկտեմբեր 5 թուակիրով, Հաւատաստիւնի Քարտուղարին կը դէր՝ թէ Պր. Ադարիա, իր աղղեցութիւնը բանեցնելով Պարսից Շահին մօտ, դորձակցած էր Նահապետը վար առնելու ձեռնարկին, եւ թէ այդ ձեռնարկին դիտումը եղած ըլլար դահ բարձրացնել Իսահակ Եպս. Մակուեցին, համբաւուած եւ յարգուած եկեղեցական մը Հայերու միջեւ, որոնք դայն մականուանած են Սահակ Արդար : Սահակ Ստեփանոս Եպս. Ձուռայնցի, 500 թումանի կաշառով, յաջողած է իրեն ի նպաստ շրջել թաղաւորին հրամանը²² :

Կ. Պոլսոյ վերոյիշեալ լատին եպիսկոպոսը՝ Կասպարինին ալ 1696ի Նոյեմբեր 25ին միեւնոյն տեղեկութիւնը հաղորդած է Հռոմ, եւ Հաւատաստիւնի Կարգինալներու ժողովին 1697 Մարտի 15ի նիստի ընթացքին՝ Կարգինալ Եանսոն (Janson) այդ մասին զեկուցած է ժողովականներուն²³ :

Մանօթ է թէ Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսը նկատի չառաւ Յակոբ Ձուռայնցիի կամքը, ինչպէս որ վերոյիշեալ երկու հայ եկեղեցականները կը կասկածէին : Նախընտրեց դահ հրաւիրել հակաթոռ կաթողիկոսը, որ ընդունեցաւ իրեն եղած առաջարկը : Ի՞նչ եղած է արդեօք Սահակ Արդար Եպիսկոպոսին կեցուածքը : 1682 Մարտի 18 թուակիրով մը, Կեսարապոլսի տիտղոսաւոր Եպիսկոպոս Ֆրանսուա Փիլքէ, Ապարաների հայալատին վանքէն, կը գրէ Հաւատաստիւնի Քարտուղարին. «Այժմ Ս. Էջմիածինը կ'առաջարկուի է Ստեփանոս Վրդ. Վարդանովիչ, լեհահայ Եպիսկոպոսը : Իսկ Իսահակ Վրդ. Դաւրէժ քաջուած է : Յակոբ Կաթողիկոսի յաջորդը չէ» : Ըստ այսմ, Յակոբ Ձուռայնցիի մահէն յետոյ, Աթոռի թափուր շրջանին - վասնզի տակաւին նորընտիր եղիազարը Էջմիածին վերադարձած չէր -, կը դադրէր Իսահակ Եպիսկոպոսի տեղապահութեան պաշտօնը եւ ոչ թէ, ինչպէս Օրմանեան կը կարծէ²⁴, Արտադի թեմին վրայ Առաջնորդ անուանուելու թուականէն սկսեալ :

22. AP. SC. Armeni, v. 4, f. 432-432v.
23. AP. Acta, v. 67, f. 101v; SOCG, v. 526, f. 452-459.
24. Ազգապատում, Բ, հմ. 1798 :

Կը խորհինք թէ «Արդար» կոչումին արժանացած այս հայ եկեղեցականը ոչ միայն խնդիրներ յարուցած չըլլայ հանդուցեալ Հայրապետին կտակէն իրեն վիճակող զերբի մը պաշտպանութեան ի խնդիր, այլ Սիւնհոգական Հայրերուն ազատութիւնը յարգելով՝ անշուշտ քաջամարտիկ ըլլալ, ինչպէս վերոյիշեալ օտարականը կը հարգէ:

Խառնակ Եպիսկոպոսի հաղորդակցութիւնը
Հոռոմի Եկեղեցիին հետ

Մ. Արքեպս. Օրմանեան, յետ հաստատելու թէ Իսահակ Եպս. Ս. էջմիածնի Աթոռին յաջորդած չէ, կը յաւելու. «Այս առթիւ նորէն Սահակն ալ եռանդուն կաթուղիի ցուցնելու ջանքեր կը կրկնուէին»²⁵: Եթէ «կաթուղի»ը իբր հասարակաց կոչում մը նկատուի ջահակեցիներու կամ ունիթոռներու՝ անշուշտ թէ այդպէս չէր Սահակ: Բայց եկեղեցական հաղորդակցութիւն կը պահէր Հոռոմի Ս. Աթոռին հետ, ինչպէս սրբաբերեալ հետեւեալ տողերէն:

Ֆրանսուա Փիքէ (Francois Piquet) Եպիսկոպոսը, 1682 Ապրիլ 18ի իր վերել յիշուած նամակին մէջ, ուղղուած Հաւատաստիւժի Ժողովին, յետ հաղորդելու թէ Իննովկենտիոս ԺԱ. Բահանայապետին Համառօտագիծ քուղքը յանձնած է Արտաղու Սահակ Եպս.ին, կը յաւելու թէ նա սիրոյ եւ եկեղեցական հաղորդակցութեան զբացումներով տողորուած է Հոռոմի Եկեղեցիին հանդէպ²⁶:

Այդ թուականէն աւելի առաջ, 1673ին, Ս. Երկրի փրանկիսկեան առաքելութեան «Պահպան»ը (Custos, Custode), Հաւատաստիւժի Ս. Ժողովին ուղղած մէկ նամակին մէջ, յետ տալու տեղեկութիւններ Նոր Զուղայի հայերու մասին՝ որոնց զումարը յիսուն հազարի կը հասնէր եւ ուր վեղարաւոր Հայրերը առաքելութիւն մ'ալ ունէին, կը գովէր Սահակ Եպիսկոպոսը հետեւեալ բառերով. «Նոյնիսկ Պարսկաստանի Պատրիարքը (Յակոբ Կաթողիկոսի մասին է խօսքը - Կ. Ա.), իր օգնական Եպիսկոպոսին հետ՝ որ Սահակ կը կոչուի. մեծ առաքինութեամբ, եռանդով եւ արժանիքներով օժտուած անձ մը, խանդավառ՝ որքան կարելի է ըլլալ՝ իր ազգին միարանութեան համար Հոռոմէական Սուրբ Եկեղեցիին հետ, զոր գովել է զազգի իր քա-

25. Ազգայնասում, հտ. Բ., 2624. 12 ԱՄՍ, 579: Կը մատնանշենք որ հեղինակին այս առաքումը տպագրական առեղծուած մըն է: Գրեգոր Վրդ. Պետրովիչ իր համբերատար պրպտումով դայն լուծեց: Իրեն մեր շնորհակալութիւնը: Կը խորհինք, ուրեմն, թէ առաքումն ըլլայ՝ ՀԱ. 1912, թիւ 10, էջ 579, ուր Կայ Գր. Վրդ. Գալմբէրեանի յօդուածը. «Ո՞վ է Զուղայիցի Յակոբ Կաթողիկոսին յաջորդը»:

26. AP. SOCG, v. 490, f. 252-254v.

րովներուն մէջ, յայտարարելով դայն՝ աշխարհի բոլոր Եկեղեցիներուն մայրը»²⁷:

Փրանկիսկեան կրօնաւորին այս խօսքերը, անշուշտ, պարզ բարեկամական յարաբերութենէն աւելի բան մը կ'արտայայտեն, որ եկեղեցական հաղորդակցութեան կը վերաբերի:

Երեմիա Զէլէպի Գէօմիւրճեան, Ազուլեաց Եպիսկոպոս՝ Տէր Պետրոս աստուածարան Վարդապետին զբաժ իր անթուական մէկ նամակին մէջ, զոր կարելի է սակայն՝ բովանդակութենէն դատելով՝ 1681-82 տարիներուն գետեղել, այսինքն՝ Յակոբ Զուղայեցիի մահէն ետք Աթոռի թափուր շրջանին, կը գրէ. «Արդ ոչ ոք քեզ նմանեցաւ. թէպէտ չըթամք միարանէին, այլ ոչ սրտիւք: Զի ոմանք զՄովսէսին փոքրօգութեան սակի եւ ոմանք զՍահակին (Մակուեցին - Կ. Ա.) երկարնակութեան, որ ցուցեր զթուղթն վասն նորա զրեալ. ոմանք զԴաւթին ձեռնբեկցութեան ցոփութիւն պատճառեալ, եւ այլք զՎատարուութեանը սկզբնաւորութիւն՝ որ այլուստ յուրաստ լինէին, զի մի յաջողեցին պատիւն եւ անունն այդ քեզ»²⁸:

Վարդան Եպս. Յունանեան զեռ աւելի յատկօրէն կը վկայէ այդ մասին: Արդարեւ Եւզոկիայի (Թոքաթի) իր քաղաքակիցներուն ուղղած Թուղք քաղաքակիցներուն մէջ, Յունանեան Եպս. հետեւեալը կը գրէ. «Իսահակ Վրդ. Մակուեցի, աշակերտ Յակոբայ Կաթողիկոսի, առաջին Արքեպիսկոպոս Մեծին Հայաստանի յԱրտաղ պաւառի, ուր է դամբարան Սրբոյ Առաքելոյն Թադէի, այր առաքինասէր եւ դիտնական, ի ձեռն իմ արար զբաւանութիւն Եկեղեցոյն Հոռոմայ, ի վասն Բաղրեւանդայ, որ յայն Նիբրատայ, յամի Տեառն ՌՈԶԲին (1682), մինչ չըջէի քարոզութեամբ ի Հայաստան, եւ զնոյն յրեաց առ Իննովկենցիոս Փափն Աթանորոք»²⁹: Պարզ է որ կանոնական ձեւակաւութիւն մըն էր ասիկա, հետեւանք՝ պատմական եւ առաւելապէս քաղաքական աննպատակ ազգակներու պատճառաւ խզուած եկեղեցական յարաբերութեան եւ հաղորդակցութեան: Այլապէս՝ Իսահակ Եպս. աստով ո՛չ դաւանաւորի եղաւ, ոչ ալ ուրացաւ իր հայրենի Եկեղեցին, քանի որ անշուշտ ինքն ալ այնպէս կը խորհէր թէ խորքին մէջ իսկական որեւէ տարբերութիւն չկար ընդմէջ Հայաստանեայց եւ Հոռոմի Եկեղեցիներու դաւանանքին, այլ թէ կային լոկ բանաձեւումի եւ արտայայտութեան տարբերութիւններ:

27. I. DA SEGGIANO, L'opera dei Cappuccini per l'unione dei cristiani nel Vicino Oriente durante il sec. XVII, Orientalia Christiana Analecta, 163, Roma 1962, pp. 293-294; Documenti inediti, «Collectanea francescana», XVIII (1948), p. 138; XXIII (1953), p. 317.

28. ԵԶԳ., Օրգր., էջ 432:

29. ՎՅԶ., էջ 113ա: - Թուղք քաղաքակից, զրուած է Լիով, 1703 թուին, Վարդան Եպս. Յովնանեանի որ ծագումով Թոքաթցի էր:

Ստեփանոս Լեհացի դրեթէ բառացիօրէն կը հաստատէ Վարդան Յունանեանի վկայութիւնը. «Իսահակ Վարդապետն Մակունցի, աշակերտ Յակոբայ Կաթողիկոսի... Առաջնորդն Աթոռոյն Թաղէոսի Սուրբ Առաքելոյն, այր յոյժ իմաստուն եւ առաքինի, մինչ զի Արդար Սահակ Վոչիւր, առաջի Ա. (°) Վարդանայ Յունանեան, մինչդեռ աս բարոզելով ընդ Հայաստան շրջէր, արար զդաւանութիւն ուղղափառութեան եւ զնոյն դաւանութիւնն իւր յղեաց առ Իննովչեցիոս ԺԱ. փափն»³⁰:

Հաւանորէն Սահակ Մակունցիի Հոռմի Եկեղեցիին նկատմամբ այս բաց վերաբերումը ըլլար շարժառիթը՝ որուն համար զինք իբր իր յաջորդը կ'ուզէր տեսնել Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոս, որ պիտի վախճանէր Պոլիս՝ դէպի Հոռմ իր ուղեւորութեան ընթացքին:

Սահակ Եպիսկոպոսի Հոռմի հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան դեռ աւելի հեղինակաւոր կերպով կը վկայէ Հաւատաւիւրի ժողովը:

Իսկապէս ան 1681 Մայիս 26ին առած իր պաշտօնական որոշումով կը յայտնէ հետեւեալը, զոր բնադրէն թարգմանաբար կ'արտայայտենք.

«Տեղեկութիւններ հասած ըրբալով՝ թէ Իսահակ, կաթողիկէ եպիսկոպոսը Ս. Թաղէոս Առաքելի, որ Դաւրէժ դնի իր բնակութիւնը, Պարսկաստան, յայտարարուած արդէն իբր օչնական (Coadiutor) եւ յաջորդ Հայոց Գերադոյն Պատրիարքին (իմա՛ Կաթողիկոս - Կ. Ա.) - որ Կ. Պոլիս վախճանած է 1680ի Օգոստոսին - եւ որ խոնարհութեամբ կը մերժէ ընտրութեան հաւանիլ, կը խնդրուի Զերդ Սրբութենէն (Իննովկեանոս ԺԱ. Պատին ուղղուած է Հաւատաւիւրի այս աղերսը. Կ. Ա.), որպէսզի հաճի Համաօտագիծ քուղքով (Breve) մը յորդորել զինք ընդունելու ընտրութիւնը, ծանօթ ըլլալով որ նա եռանդուն կաթողիկէ է եւ բարի (անձ), ուակից յուսալի է նոյն արդին ամբողջական յարուած վաթուղիկութեան. վասն զի արդեցիկ եւ յարուած անձ է ու նուիրեալ մը՝ միութեան դործին:

«Նա մանաւանդ որ Երուսաղէմի Պատրիարքն ալ (Եղիազար Այնթապցիի մատին է ակնարկը - Կ. Ա.) Հայ եպիսկոպոսներուն դրած է՝ թէ հրբ յիշեալ Սահակը հատուտուի, ինքն ալ պատրաստ է զինքը ճանչնալու. այլապէս որեւէ ուրիշի մը ընտրութիւնը խտիանելու համար՝ պատրաստ է ընդդիմանալու»³¹:

30. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ, Ժամանակագրութիւն կամ Տարեկամք Եկեղեցականք, Վրիննա 1964, էջ 186:

31. AP. UDIENZE 1680-1690, v. 2, f. 64. Հաւատաւիւրի ժողովի Դիւանին Աudienze կոչուած հաւաքածոն կը բովանդակէ այն խնդիրները՝ որոնց լուծումին համար ժողովին Իշխանաւորները անձեռնհաս լինելով, Սրբազան Պատին կողմէ պարբերաբար ունեցողութեան ժամեր ունին - սովորաբար զէթ ամիսը երկու

Այս վկայութեան արժէքը ակնհայտ է մեր հարցին առնչութեամբ: Հաւատաւիւրի ժողովը այդպիսի քաջ մը առնելու չէր յանդերձ՝ եթէ լիովին վստահութիւն ունեցած չըլլար Սահակ Եպս. Մակունցիի որդեգրած դիրքին եւ հաղորդակցութեան Հոռմի Եկեղեցիին հետ:

Ուշագրաւ կէտ մըն ալ այս վաւերացութիւնն բովանդակութեան մէջ՝ այն է որ Երուսաղէմ նստող Եղիազար հակաթոռ կաթողիկոսը համամիտ է Սահակին յաջորդութեան Ս. Էջմիածնի Աթոռին, բայց ոչ երրորդ անձի մը ընտրութեան: Ապացոյց՝ թէ Սահակ Եպիսկոպոսին հրատարակու պարագային, ինք կը մնար իբր թեկնածու, նախընտրուած անշուշտ Սիւնհոյոսի Հայրերուն մէկ Հատուածէն:

Սահակ Վրդ. Մակունցի՝ Էջմիածնի դատաստանական Ատեանին առջեւ

Ստեփանոս Վրդ. Լեհացի Ռօշթա, իր Տարեգիրքին մէջ, յետ ակնարկելու 1682ին Իսահակ Եպիսկոպոսի կատարած ուղղափառութեան դաւանութեան Յունանեան Եպս.ին առջեւ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Եղիազարի մասին գրելով, հրբ այս վերջինս արդէն Էջմիածնի Աթոռին զահակալած էր, կը յաւելու. Իսահակ Եպս. «ամբաստանեալ ի վատափառաց՝ վասն այսորիկ ուղղափառութեան, հրապարակաւ ի մէջ եկեղեցւոյն Էջմիածնի, առաջի Եղիազար Կթղ.ին դատի. եւ առ ի պատիժ գոթուսն տան գերծանիլ դատողքն»³²: Արտադի Եպս.ը մօրուաց գերծուումով պատուհատելով, Եղիազար գոհացում տուած կ'ըլլար անոնց՝ որ զայն իբր կաթուղիկ վամբաստանէին:

Եկեղեցական այս պատիժը յիշատակելէ յետոյ, Ստեփանոս Լեհացիին կը կցէ հետեւեալը. «Բայց կաթողիկոսն - այսինքն Եղիազար Այնթապցիին - առ ինքն սրահէ զՎարդանն ի շարադրել գկոնդակա եւ գիւրանն իւր հողալ: Այլա տայ նմա տիրել հին Մենաստանի, զի եւ ինքն էր Եղիազար ծածուկ ուղղափառ եւ այսպէս եկաց մինչեւ 1686 Օգոստոս 13»³³: Վարդան Եպս. Յունանեանի մասին է ակնարկը:

անգամ - եւ անոր քննութեան ու հաւանութեան կ'ենթարկեն հարցը: Դիւանին այս վաւերացութիւնը, ինչպէս ուրիշ մէկ քանի վաւերացութիւնք՝ որ Յունանեանին մէջ է, ազնուօրէն մեր տրամադրութեան դրուեցան Հ. Սահակ Վրդ. Զեմճեմեանի կողմէ. իրեն մեր շնորհակալութիւնը:

32. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ, Ամր:

33. ՍՏ. ԼԵՀԱՅԻ, Յշ. գծ., էջ 185: Վարդան Եպս. Յունանեան, Ժ. դարուն երկրորդ կէսին եռանդուն բարոյքներէն մէկը եղած է: Մեծն Ալեքսի Աստուածաբանութեամ Հայ գրչագիրի մը Յիշատակարանին մէջ, ինքն իր մասին ինչ ինչ տեղեկութիւններ կու տայ. «Մոռնա՞ Դըռըւոյ, Սարգիսաց ստորտուր. սնունդ՝ Թոխատու, որ է մերձ Կոմանու. վարժեալ զհայկականն ի Վաղարշապատ -

Լեհացիի Տարեգիրքին այս վերջին պարբերությունը: «Ապա տայ նմա տիրել հին Մենաստանի», քիչ մը մթին է:

Հին մենաստանն է Բաղրեանդի Իւչ Քիլիսէ ըսուածը այլադրիներէն, Ս. Յովհաննէս եկեղեցին եւ յարակից վանքը:

«Տայ նմա տիրել»ը շատ հաւանօրէն իմանալու է Յունանեան եպիսկոպոսի մասին եւ ոչ թէ Մակուեցիին՝ որ մինչեւ մահը մնաց Առաջնորդ Ս. Թադէի վանքին: Ստոյգ է որ Մակուեցին ատեն մը դբադած է Բաղրեանդի աւերակ եկեղեցիներուն վերաշինութեամբ ալ, բայց ատիկա 1679-1680 տարիներուն եղած է առաւելապէս, մինչ տակաւին Յակոբ Կթղ. ողջ էր. եւ կամ 1685 թուին՝ երբ Յունանեան Եպս. դեռ Հայաստանի զաւաններուն մէջ էր, մանաւանդ Բաղրեանդի մէջ, որուն իր գործակցութիւնը չէ մերժած անշուշտ Մակուեցին:

Յունանեան 1683 Հոկտ. 19 թուին, Հայաստանէն դրած է Հաւատաստիւնի Քարտուղար Գերայ. Զիպոյին՝ թէ չորս ամիսներ բանտարկուելէ վերջ, Էջմիածին, Վրաց իշխանին միջամտութեամբ ազատ արձակուած է եւ Կարնոյ մօտ, Բասենի վանքը առաքուած:

Էջմիածին - եւ զհռոմէականն ի Լէօնապատ, ի վարժարանի մեծի վեհապետին Օծեւոյն Փրկչին երեսփոխանի: Մինչ Վերին Հայք - իմա Բարձր Հայք - կը պանդխտանայի, կը գրէ, յաճախ օրինակած եմ հայ դըշագիրներ, որոնք Լեհաց երկիրը կը պակսէին:

1665 թուին, Յունանեան՝ Յակոբ Կթղ.ին նուիրակ Պօղոս Արքեպս. Թոթաթցիին հետ Էջմիածնէն Լվով կ'անցնի. արդէն սարկաւազ էր: Հոն ատեն մը կ'աշակերտի Կղ. Կալանոսի, անշուշտ լատիներէն սորվելու համար, քաղաքին հայ վարժարանին մէջ, որ նոր հիմնուած էր: Ապա կ'անցնի Հռոմ, Ուրբանեան Վարժարանը: 1670ի Դեկտ. 8ին կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է: Լվով կը վերադառնայ, ուր երկար չի մնար. հայրենիք կ'անցնի քարոզչական ցուպի ձեռնի, կը շրջի Արեւմտահայքի այլեւայլ գաւառները: Բասեան գաւառը եղած ատեն, ինչպէս Ալիշան կը վկայէ, Պատժվանցի Մկրտիչ Եպս.էն նուիրակ կը զրկուի 1671 թուին, հանդանակելու համար ի նպաստ Ս. Աստուածածին վանքին: Այցելած է Պատժվան, Հերթեւ եւ Թորդան գիւղերը. այս վերջին գիւղին հասցէին կը գրէ. «Բամ գրքաւ քամ գաւառումսն առած» (ԱԽՇԱՆ, րարատ, 24ա: Կամեմից, 42 197):

Ալիշան (Այրարատ, 42 532բ-533) կը գրէ թէ Յունանեան Եպս.ը քարոզած է նաեւ Արաշկերտ, եւ թէ Բաղրեանդայ եկեղեցին ու վանքը «հայ վաթուրիկներու համայնքի կեդրոն եղած են: Կը յիշատակէ թէ այդ վանքին մէջ է որ Յունանեան Եպս. ընդունած է, ինչպէս վերագոյն գրեցինք, Իսահակ Մակուեցի Եպս.ին միաբանական ակտը Հռոմի Եկեղեցիին հետ: ԺԸ. դարուն սկիզբը, սոյն վանքին առաջնորդն ալ՝ Միխիթար՝ համախոհ եղած է վերոգրեալ Եպս.ներուն: Ասոր յաջորդներն են որոնք դէմ եղած են «կաթոլիկ» համայնքին եւ հալածանք ալ յարուցած. Գաւար, Զաքարիա եւ Մկրտիչ, ինչպէս որ կը վկայեն, կը գրէ, Պօղոս Վրդ. Վանցի ու Հ. Պօղոս Վրդ. Մէհէրեան: Այս վերջինս 1780 թուին վիճակագրական տեղեկագիր մըն ալ տուած է, ուր 13 գիւղերու մէջ շուրջ 4660 «հայ կաթոլիկ» հաւատացեալներ կ'ապրին եղեր իրենց 16 քահանաներով:

Ստեփանոս Լեհացին, ինչպէս տեսանք վերեւ, կը վկայէր թէ Եղիարար Կթղ. Յունանեան Եպիսկոպոսը գործածած է իբր դիւանապետ: Առեղծուած է մեզի Յունանեանին բանտարկութիւնը: Ամէն պարագայի, իբր դիւանապետ արեւելք է պաշտօնավարած ըլլայ՝ նախ քան կալանաւորուիլը. որովհետեւ ազատ արձակուելէն յետոյ Բասենի վանքը անցած է, ուր մնացած ըլլալու է մինչեւ 1685ի վերջերը, զի նոյն տարւոյն Դեկտ. 17ին Հալէպ է, ուսկից կը մեկնի դէպի իր թեմը՝ Լվով, ուր մտած է արդէն 1686ի Հոկտ. 2ին³⁴:

Հուսկ նոյն ժամանակագիրը կը յաւելու. «Եւ այսպէս եկաց մինչեւ 1686 Օգոստոս 13»: Այսինքն, Յունանեան Եպիսկոպոսը մինչեւ այդ թուականը մնաց քարոզութեան մէջ Հայաստան, մանաւանդ Բաղրեանդի շրջանին մէջ:

Ինչո՞ւ Լեհացի ժամանակագիրին այս «տղը» շեշտելու թէ Յունանեան մնաց Հայաստան մինչեւ յիշեալ թուականը: Պարզ է. Յունանեան Եպս. ձեռնադրուած էր իբր Նիկողայոս Թորոսովիչին - առ հասարակ իբր Նիկոլ ճանչցուած - աթոռակից եպիսկոպոս (coadiutor), այսինքն յաջորդութեան իրաւունքով: Զիջողաբար իրեն թոյլ տրուած էր միայն, այդ պաշտօնը ունենալով հանդերձ, շարունակել իր քարոզչութիւնը Թորքիոյ հայաբնակ գաւառներուն մէջ ցորքան ողջ էր Թորոսովիչ: Այս վերջինիս մահուամբ, պարտական էր վերադառնալ Լվով՝ իր եպիսկոպոսական վիճակը դրաւելու:

Սահակ Մակուեցիի քղթակցութիւնները Հռոմի հետ

Վերեւ յիշատակեցինք թէ Իսահակ Եպս. 1685ի Յուլիս 14ին Եւրոպայի հայ վաճառականներուն կողմ ըրած էր՝ Բաղրեանցի Ս. Գրիգոր տաճարին նորոգութեան հետամուտ, մինչ տակաւին Յունանեան Եպս. Հայաստանէն չէր մեկնած:

1691 թուին, Սահակ Եպս.՝ Փիլիպպոս Մակուեցի երիտասարդ դպիրը Հռոմի Ուրբանեան վարժարանը զրկեց: Ստեփանոս Լեհացի Ռօշթա կը հաստատէ՝ թէ ինքը այս վերջինիս աշակերտակից եղած է յիշեալ վարժարանին մէջ:

1694ի Հոկտ. 11 թուակիրով մը, ստորագրուած թէ՛ Մակուեցի Սահակ Եպիսկոպոսէն եւ թէ՛ իրեն օգնական Սարգիս Եպս. Կաֆացիէն, ասոնք կը յանձնարարեն մասնաւորապէս Իննովկենտիոս ԺԲ. Պապին (1691-1700) իրենց սանը, վերոյիշեալ ուսանողը, որպէսզի լաւադոյն կերպով հրահանգուէր փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական ուսմանց մէջ: Յաջորդ տարիներուն ալ, մինչեւ 1700 թուականը, այս երկու եպիսկոպոսները կը թաղթակցին սոյն վարժարանի տնօրէնութեան հետ, յայտնելով անոր իրենց գոհունակութիւնը եւ

34. G. PETROWICZ, Պշ. գծ., p. 313.

չնորհակալումը սոյն աշակերտին կրթութեան ի նպաստ թափուած խնամքին համար³⁵ :

Այս Փիլիպպոս ուսանողը հայրենիք դառնալով՝ կուսակրօն քահանայ կը ձեռնադրուի Իսահակ Մակուեցիէն. քանի մը տարիներ կը նուիրուի իր քահանայական պաշտօնին եւ անակնկալ մահով առ յաւիտենականութիւն կը փոխադրուի: Ստեփանոս Լեհացին կը գրէ. հայրենիք սկերակարձած «առ վարդապետն իւր, զկնի սուղ ժամանակի վախճանի, ոչ առանց մեծի տրտմութեան ամենեցուն»: Դաւրէթի Փրանկիակեան Վեղարաւոր վանատան մեծաւորը՝ զինք իբր սրբաւորն քահանայ մը կը ներկայացնէ իր թղթակցութեան մէջ:

1698 թուին, երբ Իննտիկենտիոս ԺԲ. Նահապետ կաթողիկոսին սկեզոծ պահ մը ընծայեց, միաժամանակ՝ Սահակ Արղարին ալ թափ մը նուիրած է, փակ Սարգիս Եպր. Կաթագիին՝ ուրար մը (եմիփոթոն):

Սահակ Մակուեցիի վերջին տարիները

1698ին, վը գրէ Ստեփանոս Լեհացի, Թաւրիպի մեծատուն՝ Մատթէոս Արա Հոռոմ եկած է, մինչ ինքն ալ աշակերտ էր տակաւին, «եւ խալի մը ասորչմեայ ոսկեթել, զճրագարանս երկու գարեպարեայս եւ զերկու բիրեղէն բաժակս ի պատուական ականց զոտս ունելով» նուիրած է Պապին: Մատթէոս Արա այսպէս ՀՍ. ի Ժողովէն հրաման հանել տուած է՝ Լիվոնոյ եկեղեցի մը կարենալ շինելու Հայոց համար, Չատիկը ստեղծու պայմանաւ Յուլիան Տոմարի համաձայն, եւ ոչ թէ Գրիգորեան Տոմարով. ու յաջողած է: Լեհացին կը պէտք է այս խնդրանքին յաջողութեան համար օրտակար եղած է նաեւ Աստուածատուր Եպր. Ներսիսեանի միջամտութիւնը³⁶ :

Լիվոնոյի եկեղեցիին շինութեան փերաբերմամբ, Իսահակ Մակուեցի, Նահապետ Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ, 1700ի Յունիս 11ին Ս. Թաղէի վանքէն նամակ մը ղրկած է Մատթէոս Աղային, յորդորելով զինք փութով պուլս հանել դործը: Նամակագիրը կ'աւելցնէ իր կողմէ. «տեսանք ծածուկ նամակը՝ զոր անոր (առ Նահապետ Կթղ.) դրած է իր, դեղեցիկ ոճով, քու ախրոյք եւ միաբանութեանդ մատին Հոռոմի Սուրբ Եկեղեցիին հետ եւ Լիվոնոյ շինուելիք եկեղեցիի մասին: Չայն կարգալով՝ ըլլա՛յ Կաթողիկոսը, ըլլա՛յ բոլոր Եպիսկոպոսներն ու Վարդապետները մեծ ուրախութեամբ լեցուեցան, գովելով քու այս հաւատարիմ հողածութիւնդ»: Հետեւաբար Կաթողիկոսը անոնց պրելով, քեղ ալ քաջալերել կ'ուզէր դործին յաջողութեան համար: Պապին նուիրելիք ընծաներն ալ Կաթողիկոսը

35. AP. SC. v. 4, f. 187-191, 340, 374, 487; SC. v. 5; 667, 695.
36. US. Լեւոնի, Գ. ԳԺ., էջ 189:

պիտի ղրկէ Չմիւռնիոյ Յովնէփ Եպիսկոպոսին ձեռքով: Յարդ խափանուեցաւ անոր դործադրութիւնը, վանքերու եւ եկեղեցիներու աւերածին պատճառով³⁷ :

Դիտենք որ Լիվոնոյի Հայոց եկեղեցիին հիմնարկէքը տեղի ունեցած է 1701 Ապրիլ 23ին, Սոյ Արարիա Բ. Կաթողիկոսին նախադառնութեամբ, հրետանի 210 ռումբերու արձակմամբ: Աւա՛ղ, մերօրեայ երկրորդ համաշխարհական պատերազմին, ռումբերու տարափին տակ հիմնարկատակ Վըաւ այդ տաճարը:

1699 (ՌձՅԸ) թուին, Յունուար ամսուն սկիզբները, «Մեծ եւ անուանի Արղար Իսահակ Վրդ. ն էկն ի Վան, - կը գրէ Անցք Վապուրական Աշխարհի ժամանակագրութեան հեղինակը -, որ էր այր ծերունի եւ յոյժ առաքինի եւ ամենայն ներքին եւ արտաքին գիտութեամբ եւ փիլիսոփայական իմաստութեամբ զարդարեալ, եւ քաղաքացիքն յոյժ պատուով եւ փափաքանօք ընդունեցին զնա, իբրեւ ըզլուսաւորիչն Հայոց. եւ յետ երեք ամսոյ մեծ պարգևօք առաքեցին զնա յԱթոռ իւր, ի Թաղէոս Առաքելոյ վանս»³⁸ :

Սահակ Մակուեցիի մահը (1702)

Իսահակ Եպս. Մակուեցի վախճանած է 1702 թուին, ինչպէս կը կարդանք հետեւեալ Յիշատակարանին մէջ, որուն հեղինակն է Համթեցի Իգնատիոս Երէց, վերանորոգողը Վանայ Ս. Պետրոս եկեղեցիին, որ ինքզինքը աշակերտ ալ կ'անուանէ Իսահակ Եպիսկոպոսի: Յիշատակարանը հանուած է Վանի Ս. Պետրոս եկեղեցիի Աւետարանէ մը, 1706ի Ապրիլ 1ին գրուած: Հոն այսպէս բնութագրուած է Իսահակ Եպս. «այր մեծահամբաւ եւ խստակրօն, սքանչելի եւ հրաշալործ, որ ի թուին ՌձՄԱ (1702) առ Աստուած փոխեցաւ, եւ կայ եղեալ յմեջքիլիսէն ի յիւրում Աթոռին, ի ձախակողմ խորանին, եւ առնէ մեծամեծ սքանչելիք սուրբ գերեզման նորա, ի փառս Աստուծոյ եւ ի սրբոմանս քրիստոնէից»³⁹ :

Թէ Իգնատիոս Համթեցի երէցին այս դավաստը անհիմն չէ, հոս բերենք նաեւ օտարականի մը դատումը՝ Իսահակ Վրդ. Մակուեցիի ներքին կեանքի հոգեւոր փայլին վերաբերեալ: Եւրոպացի միսիոնարի մը վկայութիւնն է դա, զոր Գր. Վրդ. Գարէմբարեանէն կոչած էր Օրմանեան Արքեպս., ինչպէս վերադոյն ակնարկեցինք: Ահա անոր վկայութիւնը. «Թաւրէթի Արքեպս. ն Իսահակ, զոր կը կոչեն Արղար, անրասիր վարուցը համար, նշանաւորագոյնն է այն Վրդ. ներուն մէջ,

37. US. Լեւոնի, Գ. ԳԺ., էջ 192: AP. SC. v. 4, f. 633.
38. ԴՂՊ. Ժ. ս., 118:
39. ԴՂՊ. Ժ. ս., 381-382. Ժամանակագրութիւն Համթեցի Իգնատիոս Երէցի, Վանի Ս. Պետրոս-Պօղոս եկեղեցիի Աւետարանէն հանուած:

որոնք յայտնապէս կաթողիկէ հաւատքը կը դաւանին: Կը մխիթարուիմ, կը գրէ առաքեալ մը (missionnaire), երբեմն երբեմն անոր հետ խօսակցելով: Շատ բարի եւ մեծապէս օրինակելի անձնաւորութիւն է: Շատերն ապահովցուցին զիս, որ անկա տիչերուան մեծ մասն աղօթքով կ'անցընէ, եւ ես գիտեմ, որ բացի ծոմապահէ բաղմաթիւ օրերէն, որ Հայոց քով կը պահուին, նաեւ շաբաթ օրը պահէ կը պահէ՝ ի յարգանս Հոռմէական Եկեղեցոյ: Շատ աշակերտներ ունի, որոնց ներշնչած է այն զբաժմունքն, զոր ունի ուղղափառ հաւատքի հանդէպ...: Նոյն Յակոբ (Կաթողիկոս Ջուղայեցի), որ ուղեց այն մխիթարութեամբ վախճանիլ՝ որ եռանդուն կաթողիկէ մ'իրեն յաջորդէ, իրեն յաջորդն անուանեց զՍահակ, որ ըստ մխարան կարծեաց ըստ Հայերու, կաթողիկոսութեան ուրիշ ամէնէն աւելի արժանաւորագոյնն էր: Այսու հանդերձ՝ Եղիազար Կաթողիկոսն ընտրեցին, վասնզի կը վախճանին՝ որ վերջինս իր անհանդարտ բնաւորութեամբ չնորոգէ այն խռովութիւնները, զոր յարուցած էր Յակոբայ Կաթողիկոսութեան ատեն: Եւ առաքինին Սահակ, որ կը սուկար այս ատիճանէն իրբեւ ծանրակշիռ բեռէ մը, կամօք հաւանութիւն տուաւ սոյն ընտրութեան...»⁴⁰:

Այս է Արդար Իսահակ յորջորջուած հայ հոգեւորականին՝ պատմութեան թողած բարի անունը:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

40. Հ. ԳՐ. ԳԱԼԷՄԲԱՐԵԱՆ, Ո՞վ է Ջուղայեցի Յակոբ Գ. Կաթողիկոսին յաջորդը. «Հանդէս Ամսօրեայ», (ԻԶ.) 1912, սիւն. 579-580: *Estat présent de l'Arménie, tant pour le temporal que pour le spiritual*, Paris, 1694, p. 140. Սահակ Արդար Եպոս. ի աշակերտներէն մէկն ալ յիշատակուած է 6 Դեկտ. 1699ին, Երուսաղէմ, Ներսէս Վրդ. մը (ԵՅԶ, Բ, Ձեռ. 598, էջ 640բ):

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

Հետեւեալ էջերուն մէջ կ'արտաստեմք Իսահակ Եպոս. Մակուեցիին քղթակցութեան ինչ որ մեզի ծանօթ է: Ասոնք, բոլորն ալ, պահուած են Արեւմուտք, Վատիկանի եւ Ս. Ղազարի դիւաններուն մէջ: Բաղձալի պիտի ըլլար նաեւ հրատարակութիւնը անոնց՝ որոնք Արեւելք, ազգային կամ օտար կեդրոններու մէջ, քերեւս գոյութիւն ունենան, լրացնելու համար Մակուեցիի կենսագրութեան համապատկերը:

Թիւ 1

(AP. Udienze 1680-1690, v. 2, f. 64)

1681 Մայիս 26 – Հետեւեալը բնագիրն է այն ապերսին՝ զոր Հաւատաստիւտի ժողովը որոշած է ներկայացնել Իննովկեմսիոս ԺԱ. Պապին, խնդրելու համար անկէ որ Համառօտադիժ Գիր (Brevis) մը գրկէ Սահակ Եպոս. Մակուեցիին, յորդորելով զինքը չհրաժարիլ Ս. Էջմիածնի Աթոռին յաջորդելու անուանումէն:

Essendo venuto avviso che Isach vescovo cattolico di S. Tadeo Apostolo residente in Tavis nella Persia già dichiarata per Coadiutore e Successore del Supremo Patriarca degli Armeni morto in Costantinopoli in Agosto del 1680, ricusi per la sua humiltà di acconsentire alla sua elezione, si supplica vostra Santità degnarsi d'esortarlo con un breve ad accettarlo, essend'egli cattolico scoperto di gran zelo e bontà da cui si potrebbe sperare la totale riduzione di quella nazione al Catholicismo per essere persona potente e stimata et applicata all'unione. Tanto più che il patriarca di Gerusalemme ha scritto ai vescovi Armeni che venendo confermato il detto Isach egli era pronto a riconoscerlo, altrimenti haverebbe egli mosso lite per impedire ogni altra elezione.

Թիւ 2

(AP. SC. v. 4, f. 205)

1686ի այս քուղթը ուղղած է Սահակ Եպոս. Հաւատաստիւտի ժողովի Կարդինալներուն, Հոռմ, ուր գացեր էր Տէր Խաչիկ Բախանայ՝ իր պարտերուն կարգադրութեան համար, որ 2000 դուկատի կը բարձրանար:

Ճրանջիւղուո Եպիսկոպոսը, որ յիշուած է հոն, մեզի ծանօթ Ֆրանսուա Փիքէն է, Պապին դեսպանը՝ Պարսից Շահին մօտ:

Համբուրեմ զներբանս ոսից սրբազան եւ հոգեւոր Հօրն հանուրց ծայրադոյն Քահանայապետին: Ամենապանծալի պատկ եղեալ ի վրուկ կաթողիկէ սուրբ Եկեղեցոյ, եւ ջահ անշիջանելի բարձրացեալ ի դերամբարձ աշտանակի, լուսատու տիեզերաց ճառագայթիւք ճշմարտութեան, Սիւն հաւատոյ հաստատութեան եւ սրբօրհմք քրիստոնէական բարեպաշտութեան, Ամենապատիւ եւ բարերջանիկ սուրբ Հարք Սուրբ Ժողովոյն Հոռմէական, մատուցի ողջոյն Քրիստոսական, խոնարհեալ դիմօք երկրպագութեան Ձերում մեծափառութեան:

Յայտ լիցի Ձերում վսեմութեան, զի ըստ առաքելական բանի, վշտագնեալ անդամս Քրիստոսի, խնդամք ընդ փառս Գլխոյդ Եկեղեցոյ, եւ իբրեւ մեր համարելով՝ մոռանամք զԹշուառութիւնս մեր, եւ յուսով սպասեմք այցելութեան Տեառն, վայելեալ արդէն ի շնորհս, որ հեղանի ի վերադոյն Գլխոյն Վեհապետին սրբազան եւ հոգեւոր Հօրն հանրականի քրիստոնէականի: Առ որ մեծաւ յուսով եւ յոյնաթախիծ սրտիւ դիմեաց Տէր Խաչիկդ, քահանայ Թարվիղեցի, որ յաղղմանէ չարին հանդիպեալ պէտպէս փորձութեան, մանաւանդ վասն հաւատոյս Քրիստոսի, որ մինչեւ ի մահ դատարարտեալ կըշտամբեցաւ եւ դպարանոցէ ուղտու կախեցաւ եւ ի հաւատոյն ոչ թիւրեցաւ, եւ թէպէտ այցելութեամբ Տեառն ստատեցաւ, այլ բազում ջանիւ եւ կաշառանօք. վասն որոյ անկաւ ի ներքոյ ծանրաբեռնի պարտուց, չահով եւ վաշխով, յորմէ յուսահատեալ եւ վհատեալ զօրհանապաղ ի վարանման եւ ի տրամութեան կայր, ոչ դիտելով զեյս իրացն գտանել: Չորոյ զարդէտ տարակուսանացն տեսեալ, եւ ամենայն իրաց եւ որպիսութեան դորին իրազեկ եղեալ առաքելաշնորհ եղբարքն սուրբ Կահիչոցն, ազդեցին երանելի սուրբ Եպիսկոպոսին Յրանչիսկոսի, որ է էլչի Սրբազան Փառիին. եւ նա ըստ իւրում բարեգթութեան քաջախերեալ մխիթարեաց, եւ առ Ձեր բարեփառութիւնն յուսով ուղարկեաց, ըստ որում գրեալ է առ Ձեր մեծանձնութիւնն, ընդունել զդա՝ ըստ որում փափաքեալ դար:

Ընդ որս եւ մեք, տրուպս եւ անարգս յամենայնի, համարձակեցաք զրել աղերսական եւ վկայական թողլիս, որպէսզի այսու զիդձս իմ որ ունիմ առ Ձեր Սրբութիւն՝ ընծայեցից եւ նշանակեցից: Եւ Դուք ըստ Ձերում աստուածագութ հայրախնամ գթութեան, ընկալչիք զովաւ զիդձս մեր, եւ արժանի համարեալիք աւրհնութեան եւ շնորհաց եւ այցելութեան Ձերոյ: Եւ զարդէտս դորին ազդ արասլիք Սրբազան Հօրն եւ ծայրադոյն Քահանայապետին, թերեւս դիւրութիւն ինչ լիցի դմին անտանելի ցաւոց դորս վասն Քրիստոսի: Եւ զոր ինչ դմա առնէք՝ մեզ համարեալիք եւ մանաւանդ Քրիստոսի: Աղաչեմ չառնել անտես զխնդրուածս մեր. ողջ յերուք:

Ընդ իս համակամ սիրով երկրպագութիւն մատուցանէ եւ Սարգիս Վրդ. Կաֆայեցի, ըղձիւ փափաքեալ Ձերում աւրհնութեան:

Իրեցաւ ի թվականի Փրիչին ՌՌՁԵ ամին, եւ ըստ Հայկականի ՌՃԼԴ ամին, յամսեան Յունիտի Ի-ԻԱ. (= 1686 Յունիս 20-21):

Իսահակ Վարդապետէ
Որ է Վերատեսուչ Սուրբ Թաղէոսի Առաքելոյն

S. Կ.

Թիւ 3

(AP. SC. v. 4, f. 190)

Հետեւեալ նամակին մէջ յիշատակուած Յովհաննէս Վրդ.ը է նոյն ինքն Հոյով մակամունով ծանօթ Եկեղեցականը, իսկ Բարսեղն է Տէր Բաքիլիոս Բարսեղը՝ որ 1696 թուին Հոռմ կը գտնուէր, իբր քարգման Հաւատասփիւտի ժողովին եւ հայերէնի ուսուցիչ Ուրբանեան վարժարանի հայ աշակերտներուն:

Փիլիպպոսն է Սահակ Մակուեցիի սանը, որուն ակնարկած ենք մեր յօդուածին մէջ:

Քրիստոսական ողջոյն համարական սիրով եւ եռափափաք կարօտիւ մատուցանեմ բարերջանիկ որդեացդ եւ վսեմախոհ հարազատացդ, Յովհաննէս աստուածաբան Վարդապետի եւ Բարսղի անաղանջական փաղիւրայի, լրմամբ երկնաւոր խնդութեամբն յարամեալ ձեզ ի սրբօրհմս մեր եւ ի փառս Քրիստոսի:

Գիտութիւն լիցի խոհեմութեան ձերում, զի ըստ առաքելական բանին, զի՞նչ է մեր յոյս կամ խնդութիւն վաստ պարծանաց, եթէ ոչ դուք ի Տէր: Վասն որոյ բազում վատահոգութեամբ եւ մեծաւ յուսով զհոգեծին գորդեակդ իմ զՓիլիպպոսդ, առաքեցի ի համալսարան դերասպանծ մօրն խնաստութեան, որպէսզի ըստ բաղձանաց իւրոց ներակրթեացի ուսմամբ մակացութեան: Չոր եւ ի ձեր հարադատութիւն յանձնեմ եւ ի ձեզ ապաստան՝ առաքեցի զդա, որ յաքենայնի իմ սողիս է եւ հարազատ որդի եւ մխիթարութիւն սրտի. տակարսն ոչ արդելի առ արդ ուսման փափաք լցուցանել ըստ ըղձիցն: Յազարս որոյ խնդրեմ, զի հոգ տարչիք եւ խնամատար լիջիք դմա ի հոգեւոր եւ ի մարմնաւոր կարիս, եւ ի մտաւոր եւ ի բանական ուսմունս, առնել ըստ ձեզ, յիշատակ բարի ձեզ:

Հայցեմք ի Տեառնէ, զի ըստ երախտեաց ձերոց՝ վարձս մեծապէս ընկալչիք ի Քրիստոսէ, ըստ քանքարաշահ ծառային բարւոյ եւ հաստարմի:

Ո՛նդրեմ դարձեալ զի վասն հողեաց եւ անձին եւ բնութեան զանազանութեան, զիւրահաս բանիւք շարադրիցէք, զի թէ ի պատմայ ոչ մտցէ, սակայն ձեռագրածիւք ոչ սակաւ արդիւնք ընծայէ Եկեղեցոյ Քրիստոսի, եւ մանաւանդ հայրազունեաց տխմար մանկանց: Որոյ փոխարէնն համարձակութիւն մեծ ունիլ ակն ունիմ առաջի Քրիստոսի, ըստ ուղիղ դիտաւորութեան ձերում: Ողջամբ կալջիք ի Տէր:

Ողջոյն մատուցանէ ձեզ Կաֆայեցի Սարգիս Վարդապետն, որպէս եւ սրբալ է առ ձեզ, եւ զնոյն սրատանին ձեզ յանձն առնէ:

Գրեցաւ ի Թվականիս մերում ՌՃԽ ամի (= 1691), յամսեան Յունվարիի է. երորդի

Իսահակ Վարդապետէ
Վերատեսուչ Սուրբ Աթոռոյ Թաղէոս Առաքելոյն

S. Կ.

Թիւ 4

(AP. SC. v. 4, f. 340)

1695 Հոկտ. 7ի այս նամակը ուղղուած է Հաւատասփիւռի Կարգիմարում: Սահակ Եպս. կը յանձնարարէ անոնց Ուրբանեան վարժարանի աշակերտ Փիլիպպոսը, խնդրելով որ յատուկ ուշադրութիւն դարձնեն անոր վրայ:

Համբուրեմք զներբանս Սրբազան Վեհապետին ծայրադոյն Քահանայապետին, բարեփառ եւ երիցս երանեալ, տիեզերախումբ եւ աստուածաբան Սրբազան Ժողովոյդ, հաւատարիմ հազարապետացն խորհրդոցն աստուածային, յողնահանձար Կարտինալաց եւ բարերջանիկ Վարդապետացդ. ողջոյն Յիսուսաւանդ սիրով հողեւորականաւ մատուցի ձեզ ի ներքեւեալ եւ ի ստորահակեալ անձնէ, փափաքողէ Ձերում շնորհի, լրմամբ երկնաւոր խնդութեանն, յարամընալ ի Տէր, Ձերովք համայն:

Գիտովիւն չիցի վեհանձնութեան Ձերում, զի ըստ Տեառն հրամանի՝ Դուք էք լոյս աշխարհի եղեալ ի սրբալ աշտանակի բարձրութեան եւ ճարգն լուցեալ, ի նսեմացեալ եւ ի խաւարչուտ ժամանակիս մթութեան, որովք ցանկամք առ ժամանակ մի վայելել ի ճառագայթ(թ)ից լուսոյ Ձերոյ:

Յաղաքս որոյ խնդրեմ ի հողեղարդ եւ ի սրբալազութ Հարցդ սրբոց, զի գործեակդ իմ գՔիլիպպոս սարկաաղդ, որ է մեր հողեծին դասակ, զոր առաքեցի առ Ձեր վեհանձնութիւնդ, որ աստուածազուլթ խնամատար էք որբոց եւ տառապելոց եւ մանաւանդ մեր Հայրազուն ազգիս: Ձի այդ պատանի տղայդ, որ յատուկ իմ է եւ առ իս է անեալ

ի մանկութենէ, ալիտի թողուք որ զուսումն փիլիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան՝ կատարեալ ուսցի եւ ի սրբալ հանցէ, որպէս օրէն է Ձերում դերագարդ կարգաւորութեան եւ աստուածային ենթադատութեան եւ ուղիղ ընտրութեան: Որպէս զի ի լրութենէ Ձերմէ արծարծեալ, սրատրոյզն առկայծեալ լիցի մեզ ի միտիթարութիւն եւ ի սիրփանս, գառամեալ ծերութեան մերում:

Թերեա ի վերջին թշուառութեանս մերում յոյս սարահովութեան եւ ակնկալութիւն բարութեան ընկալցուք՝ ի յանյոյս վայրի ընկեցեալքս: Ձի Դուք էք փառք մեր եւ արարծանք, յոյս եւ ակնկալութիւն հաւատոյ քրիստոնէական եւ սիւն հաստատութեան ամբիծ ուղղափառութեան:

Ձորդեակդ իմ զորբացեալ կարօտեալ ամենամաքուր ըստեանց Մօրդ լուսոյ՝ մի՛ քաղցեալ մնացէ, եւ աղբերդ փափկութեան ծարաւիդ՝ մի՛ պապեալ եւ թակակցեալ երցէ յամէնառատ քարութենէդ Ձերմէ:

Յուսացեալ ի Ձեր աստուածտիրութիւնդ՝ առաքեցաք ի Ձեր ծառայութիւն զորք մեր, եւ որպէս վայել է մեծանձնութեան Ձերում՝ այնպէս հոգասլիք:

Հայցեմք թոյլոյ սրտիւ ի պետական զլիսոյն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, զի որպէս էքդ հաստատուն եւ անդրդուելի ի վերայ վիմին հաւատոյ, նոյնպէս անշարժ եւ անյերիւրելի եւ անյեղի պահսցէ, բարձր ի սրբալ պարծանօք, ի փառս Քրիստոսի եւ ի պարծանս մեր Ազգիս:

Ողջ լիջիք քրիստոսունակ Սուրբ Ժողովդ յարաձգական յաւտանիւ:

Գրեցաւ ի թիւ Կենարարին ՌՈՂԴ ամին (= 1695), ի Հոկտեմբերի է. ի դրան Սրբոյ Առաքելոյն Թաղէոսի: Եւ ի նորին պաշտօնատար եւ հոգաբարձուք

Իսահակ եւ Սարգիս Վարդապետաց
եւ նուառտ Եպիսկոպոսաց

S. Կ.

S. Կ.

Թիւ 5

(AP. SC. v. 4, f. 487)

Սահակ Եպս., 1697 Մեպտ. 4 թուակիր նամակով մը, որուն միայն լատիներէն թարգմանութենէն պատասիկ մը ունինք, Հաւատասփիւռի ժողովին կը գրէ՝ թէ իրեն ծանօթ է Ս. ժողովի փոյթը, որպէսզի Ուրբանեան վարժարանի հայագի շրջանաւարտ աշակերտներուն քահանայական ձեռնադրութիւնը հայ ծէսով կատարուի: Փիլիպպոսը

ինք կ'ուզէ՛ն անուանադրել, ուստի կը խնդրէ որ հայրենիք վերադառնալ եւ հանդիսապէս իրմէ՛ն անուանադրուի. մանաւանդ որ դուրսէն անուանադրուած եկողները դժուարաւ ընդունելի կ'ըլլան ժողովուրդէն:

Ժողովը ընթացք տուած է Սահակ Եպիսկոպոսի այս իրաւացի խնդրանքին:

Թիւ 6

(AP. SC. v. 4, f. 633)

1700 թուին, Սահակ Եպիսկոպոսի կողմէ՛ն Լիվոնոյ՝ Պարոն Աղա-յին ուղղուած նամակին միայն լատիներէն թարգմանութիւնը ունինք Հաւատաստիւնի դիւանին մէջ: Այդ թարգմանութիւնը կ'արտատը-պենք հոս՝ կցելով անոր մեր կողմէ՛ն կատարուած հայերէնի վերա-ծում մը:

(Fol. 633) Fragmentum Epistolae Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Isaaci Episcopi Taurisensis Armeni directae ad D. Baronem Agà anno 1700 XI Junii.

Jesu Christi humilis servus Isaac Vartabied Episcopus Sanctae et Apostolicae Sedis Sancti Thaddei Apostoli, nobili et inclito spirituali filio meo Domino Agà salutem et perpetuam felicitatem una cum divina benedictione.

Quanta sit pietas amorque tuus erga Deum, ex bonis ac fructiferis operibus tuis manifestum est Deo, et hominibus. Cum enim apud Nahabied Patriarcham moraremur, vidimus tuas secretas litteras ad ipsum perelegantibus stylo conscriptas de amore et unione cum Sancta Romana Ecclesia, deque aedificanda Liburni Ecclesia; quibus lectis tum Patriarcha, tum etiam omnes Episcopi, atque magistri maximo impleti sunt gaudio, laudantes fidelem hanc sollicitudinem tuam. Quapropter illis respondere, teque exhortari studebat Patriarcha, ut bonum illud opus executioni mandare totus incumberes: tum etiam munera iuxta dignitatem Gloriosissimo et Sancto Papae, per Josephum Episcopum Smyrnensem offerenda praeparabat, sed urgente repentina universali Monasteriorum ruina, omniumque Ecclesiasticorum et saecularium capitali descriptione, impeditus fuit exequi, quod proposuerat.

Nihilominus tamen sublatis hujusmodi impedimentis, Deo adjuvante, omnino perficiet intentum suum, ejus enim (fol. 633) voluntas in hoc proposito firma ac stabilis est.

Datum in Monasterio S. Thaddei Apostoli anno nostro 1149. XI Junii propria manu. (qui annus correspondet 1700).

(ԹԱՐԳՄԱՆՆՈՒԹԻՒՆ)

Գերաշնորհ Տէր Սահակ Եպիսկոպոսի նամակէն, գրուած Դաւ-րիժեցի հայ Պր. Աղային, 1700 Յունիս 11ին:

Յիսուս Բրիտոսի խոնարհ աշակերտ Սահակ վարդապետ, Ե-պիսկոպոս Ս. Թաղէոս Առաքելի սուրբ եւ առաքելական Աթոռին, աղնուազարմ եւ երեւելի հոգեւոր որդւոյ՝ պր. Աղայի, ողջոյն եւ մշտնջենական փրանութիւն արտուածային օրհնութեամբ:

Թէ որքան է Քու աստուածապաշտութիւնդ եւ սէրդ առ Աստուած՝ ծանօթ է Տիրոջ եւ մարդոց Քու արդասաւոր գործերէդ:

Մինչ Նահապետ Կաթողիկոսին մօտն էիրք, տեսանք ծածուկ նա-մակդ՝ զոր անոր գրած էիր, դեղեցիկ ոճով, Քու տիրոջ եւ միա-բանութեանդ մասին Հոռմի Սուրբ Եկեղեցիին հետ եւ Լիվոնոյ շին-ուելիք եկեղեցիի մասին: Չայն կարդալով՝ ըլլա՛յ Կաթողիկոսը, ըլ-լա՛յ բոլոր Եպիսկոպոսներն ու Վարդապետները մեծ ուրախութեամբ լեցուեցան, գովելով Քու այս հաւատարիմ հոգածութիւնդ:

Կաթողիկոսը կ'ուզէր պատասխանել, Քեզ ալ քաջալերել որպէս-յի այդ բարի գործը ամբողջապէս ի զուլս հանէիր. նմանապէս կ'ու-զէր սմենապատիւ Սրբազան Պարսին, ըստ արժանւոյն, Չմիւռնիոյ Յովակէի Եպիսկոպոսին ձեռքով առաքելիք պարզեւնեքը պատրաստել, սակայն վանքերուն, ինչպէս նաեւ աշխարհական ու եկեղեցական շին-ուածքներուն անակնկալ ընդհանուր աւերք արդելք եղաւ կատարելու ինչ որ առաջադրած էր:

Անով հարեւրձ, այդ արդելքները վերնարուն, Աստուծոյ օղնու-թեամբ պիտի կատարէ լրիւ ինչ որ առաջադրած է: Անոր կամքը այս ուղղութեամբ հաստատ է եւ անտեղիտալի:

Գրուած՝ Ս. Թաղէոս Առաքելի մենաստանը, մեր Ռձնթ (1700) թուականի Յունիս ԺԱին մեր ձեռքով:

Վատիկան պահուած այս վեց գրութիւններէն զատ, Ս. Ղազարի Մատենադարանի թիւ 1458 անագիրը եւս կը պահէ չորս գրութիւն-ներ Մակուեցի Սահակ Եպիսկոպոսէն, որոնք կը հրատարակենք այս-տեղ՝ շարունակելով վերեւ սկսուած թուագրումը:

Չեռագիրը նկարագրած է՝ ՎեՅՁ, Ա., Ձեռ. 311 (1458), սիւն. 1233-1248:

Ս. Ղազարի Մատենադարան - Ձեռ. 311 (1458)

- 1) ՎեՅՁ, սիւն. 1241գ, Ձեռ. թղ. 118բ. «Թուղթ Իսահակայ եպոսի Թաղէի վանաց առ Պօճա Աղա», 1688 թուին:
- 2) Անդ, սիւն. 1242 ժա, Ձեռ. թղ. 125ա. «Թուղթ Իսահակայ եպոսի...» 1685 թուին:

- 3) Անդ, սիւն 1244 ժը, Զեռ. թղ. 133ա. «Թուղթ Իսահակայ... առ Հայս Ֆրանկոստանի» 1685 թուին:
- 4) Անդ, սիւն 1245 իդ, Զեռ. թղ. 137բ. «Երկրորդ գիր Իսահակայ... առ վաճառականս Ֆրանկոստանի» 1688 թուին:

Թիւ 7

Զեռ. Ս. Ղազարի թիւ 1458, թղ. 125ա-126ա

Տ. Կ.

Յիսուսի Քրիստոսի նուաստ ծառայ Իսահակ Վարդապետ, պաշտօնատար Սուրբ Աթոռոյ Թաղէոսի, յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային բազմապատիկ օրհնութիւնն եղիցի ի վերայ հոգեւոր եւ սիրելի որդւորդ մերոյ. ի շխանաչուք եւ խորհրդական եւ պերճապատիւ Պարոն Աղաջիդ, հանդերձ Քրիստոսիւ զօրացեալ ընկերակցօք եւ առ արատրաստ եղերովք քովք, ի Տէր Խնդալ. ամէն:

Շնորհք եւն. : Օրհնեսցէ զքեզ Տէր Աստուած մեր եւ նախախնամեալ պահեսցէ առողջ, ամբողջ, անբասիր, անբռնադատ վարուք, պարագայց ամօք եւ յամբրամ ժամանակօք, եւ արդիւնաւոր ի հանձարեղ շահաւէտութիւնս եւ ուսումարի ի ձեռագործա, եւ արողաւէտ ի բարեգործութիւնս, անփորձ եւ անասան, եւ խաղաղական կենօք պահեսցէ զքեզ Քրիստոս Աստուած մեր. ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեանս ծանիր, սիրելի, զի հրամայէ սուրբ Առաքեալն Քրիստոսի թէ զմիմեանց բեռն քարձէք եւ այնպէս կատարեցէ զօրէնսն Քրիստոսի: Արդ հոգեւոր որդիդ մեր Տէր Խաչիկդ, որ էր զարդ եկեղեցւոյն Թարսիսոյ հոգեւոր գործառութեամբ, որում փորձութիւն ինչ պատահեցաւ, զոր դու քաջ գիտես թէ որպէս մատնեցաւ վասն հաւատոցս Քրիստոսի, մինչեւ ի մահ մատնիլ, եւ դորին հաստատուն մնալ ի սէրն Քրիստոսի: Յորմէ այցելութեամբն Աստուծոյ զերծաւ հրաշիւք, զոր ոչ լինի մի ըստ միտլէ դրել:

Սակայն խարճ եւ կաշառք քաղում եղեւ, եւ կուտեցաւ պարտքն ի վերայ դորա, քան զիւր կարն աւերի: Այլ եւ միւս փորձութիւն յարեաւ ի վերայ դորա, զի այր ոմն ընտանեցեալ փեսայացաւ դմա, եւ փոխ առեալ քանի մի թուաման եւ գլխաւ քէֆիլ արարեալ, ինքն առեալ զամենայն գնացեալ ի Ֆրանկաստան վատնեսաց զինչս իւր: Իսկ Տէր Խաչիկդ, թող զիւր պարտն փեսայի պարտուցն նմա, յոյժ նեղացուցին, եւ ի դմանէ պահանջէին զամենայն: Յարագս որոյ անձարակ մնացեալ առեալ զորդին իւր փախստական կերպիւ եկն ի խընդիր փեսային իւրոյ:

Մեղ կամք չկայր թէ դա ի Թարսիսոյ եկեղեցուցն հեռանայր, սակայն հայեցելով ի տառապանս դորա թոյլ տուաք զնայ: Բայց մեր քիտելով զքո բարեպաշտութիւնն եւ զհաւատարմութիւնն եւ բարեկամութիւնն, վասն որոյ դրեցինք առ սիրելի որդիդ, զի ձեր քահանայն է եւ ձեր միջնորդ առ Աստուած. դորա ամօթն էլ էր քո, պարծանքն էլ. այնպէս զուր տեղն անկաւ ի ներքոյ ծանրաբեռնի պարտուց, յորմէ ոչ կարաց զերծանիլ: Եւ խնդրեմ զի ըստ բարեսէր կամաց քոց յօղնութիւն հասցես դմա, ժողովք եւ ողորմութիւն առնելով վասն դորա, թէ՛ ի մօտակայից եւ թէ՛ ի հեռաւորաց, որպէս վայել է քո խոհեմութեան, այնպէս հոգացես զդա: Եւ դոր ինչ դմա առնես մեզ է համարեալ, եւ մանաւանդ Քրիստոսի, ըստ իւր անսուտ հրամանի՝ թէ Որ զձեզ ընդունի զիս ընդունի:

Հայցեմք բոլորով տրտիւ, զի աջով ամենագորին զօրացեալ շնորհս եւ այցելութիւն դատցես առաջի Թաղաւորին եւ մեծամեծաց, եւ անփորձ եւ անասան մնացես յամենայնի. ամէն:

Դարձեալ ահա շնորհօքն Աստուծոյ Սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի եկեղեցին ի հիմանէ նորոգեցաւ. վասն որոյ օրհնութեան թուղթ գրեցինք ի վերայ այդր եղեալ վաճառականաց, զի օգնութիւն եւ ողորմութիւն արասցեն. խնդրեմ կանգնիս յորդորոջ լինիս, եւ արդեամբք մեզ որդիութիւն արասցես: Տէր Աստուած օրհնէ զքեզ եւ վարձահատոյց լիցի քեզ: Ողջոյն եւ օրհնութիւն մատուցանէ քեզ Սարգիս Վարդապետն Կաֆայեցի, վերատեսուչ եւ նորոգող Սուրբ Առաքելոյն:

Գրեցաւ ի թիլին ՌՃԼԴ (= 1685) ամին, ի Յուլիսի Զ, ի դրան Սուրբ Առաքելոյն

Թիւ 8

Զեռ. Ս. Ղազարի թիւ 1458, թղ. 133ա-134ա

Տ. Կ.

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Իսահակ Վարդապետ, պաշտօնատար եւ վերատեսուչ մեծի Աթոռոյն Առաքելոյն Թաղէոսի, յորմէ ժամանեալ հասցէ եւն., եղիցի ի վերայ Հայկազան սեռի քրիստոսաէր վաճառականաց, որք ի կողմանս յաթիւնացուոց եւ Ֆրանկոստան գետեղեալ կայք, մեծամեծաց եւ փոքունց, տօլուաթաւորաց եւ սանուտեարց եւ միահաղոյն ամենեցուն, ամէն: Շնորհք եւն.:

Եւ ընդ աստուածապարգեւ օրհնութեանս ծաներուք, սիրելիք, զի հրամայէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս թէ՛ Որ արբուացէ ձեզ բաժակ մի ջուր ցուրտ յանունս յայս թէ դուք Քրիստոսի էք, ամէն ա-

սեմ ձեզ ոչ կորուսցէ զվարձա իւր, այլ մեծամեծաց վարձուց արժանացի: Արդ եթէ փոքունց ոմանց ողորմութիւն առնել Գրիստոսի ինքեան է համարեալ, որչափ եւս առաւել իւր յատուկ Առաքելոցն եւ սրբազան Հայրապետացն, եթէ ոք սիրոյ ընծայ մատուցէ, զբարտնցապէս սրահայց եւ սրարգեւաց արժանաւորեացի: Յորոց մի է Սուրբ Առաքեալն Գրիստոսի Թաղէոս, եւ բարձրագոյն ինչապէս նահատակն եւ մեծ խոստովանողն Գրիստոսի Գրիգոր Լուսաւորիչն եւ Հայրապետն մեր, որոց երկոցունց եկեղեցին խարխարեալ եւ քայքայեալ եւ քանդեալ աւերեալ էր ի վաղուց հետէ. մանաւանդ ի Բագրեւանդ պաւստի Սուրբ Գրիգորի անուամբ հրաշարի եկեղեցին, յորում տեղւոյն մկրտեալ է Լուսաւորիչն զՍուրբն Տրդատ մեր թաղաւորն, եւ խաչ լուսաւորումն կանդեալ ի վերայ նորա, այն հանդիսի եկեղեցին ի սպառ խանդարեալ է:

Յայսպիսի դառնացեալ ժամանակիս իջիտան տեղւոյն հարկեաց զմեզ եւ հրամայեաց շինել եւ նորոգել, եւ ահա վեց ամ է որ ձեռնարկեալ եմք, զեռ եւս չեմք կարել թամամել, վասն անհուն մեծ եւ բազմաձախ գոլոյն: Չորոց աշխատութիւնն (sic) եւ Սուրբ Առաքելոյն եւ Սուրբ Գրիգորի եկեղեցեացն ահանատեա եղեալ են վաճառականք եւ երթեկեղզիք եւ պատահողք: Այլ զինչ եւ իցէ լատ մեր աղքատութեանն հազիւ աւարտեցինք զՍուրբ Առաքելոյ եկեղեցին, մնաց Սուրբ Գրիգորին, զի թէպէտ նորոգեցան եկեղեցիքն շնորհօքն Աստուծոյ, այլ պարտքն ծանրացեալ զիղեցան ի վերայ մեր: Յաղագս որոյ խնդրեմ ի քրիստոսասէր եւ ի բարեպաշտ սոլուսթաւորաց եւ խօճաներացդ, զի ի լսելն ձեր զարդատարակուսանաց մերոց ի գուժ շարժիք ի վերայ մեր, եւ ըստ իւրաքանչիւր կարողութեանն յօղնութիւն հասանելիցէք մեզ արօք ողորմութեամբ: Եւ այնպէս համարիք թէ դուք նոր կու շինէք զեկեղեցին, եւ ձեր յիշատակն անջնջելի յիշեսցի ի մէջ եկեղեցւոյն յաւիտենական:

Այլ եւ յանօթոց եւ ի զդեստուց զուրկ եւ մերկ են եկեղեցիքն, զի ի դալ հողեւոր որդւոյդ մերոյ Տէր Խաչիկիդ* եւ իրազեկ լինել ամենայն որպիսութեան եկեղեցեաց ի գուժ շարժիք, եւ անօթոց եւ զդեստուց կողմանէ օգնութիւն առնէք. թէ՛ շուրջառի, թէ՛ բուրվառի, ե՛ւ խաչի, ե՛ւ ահուհոյ, եւ այլ հարկաւորի հողս ըստ բարեօէր կամաց ձերոց շինել սաղք, եւ տաճարաբոյ եւ գրոյ յանձնէք ի հողեւոր որդին մեր Տէր Խաչիկիդ, որ դա ի սուրբ տեղիս եւ յԱթոռոյս հասուցանէ. ամէն:

Հայցեմք բոլորով սրտիւ, զի որքան պաշտօն եւ պատարագ որ նոքօք մատչի ի սուրբ եկեղեցիս, ձեզ եւ ննջեցելոց ձերոց մասն բար-

* Տէր Խաչիկիդ այն բահանան է՝ որ Եւրոպա զրկեր էր Սահակ Եպս. Մակուեցին, հանդանակութեան նպատակով:

եաց պարգեւեացի ի Գրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ, եւ ըստ արոց ձերոց ընդ միոյն զհարիւրաբարտիկն պարգեւեացէ եւ օրհնեացէ զձեզ յերկրէ եւ յերկնէ, ի ծովէ եւ ի ցամաքէ, ի հրեշտակաց եւ ի մարդկանէ. ամէն: Հայր:

Գրեցաւ ի թվականիս մերում ՌՃԼԳ (1685), ի Յուլիսի ԺԳ (14), ի դրան Սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի

Թիւ 9

Ձեռ. Ս. Ղազարի Բիւ 1458, ԲՊ. 137բ

Տ. Կ.

Դարձեալ զիր Իսահակայ Վարդապետի վերատեսչի Աթոռոյն Թաղէոսի Առաքելոյն հայ վաճառականացդ, որք զետեղեալ էք յերաներեաց աշխարհիդ ի Ֆրանկստան, ի վայելուչ եւ զեղեցկադարձ քաղաքդ Վենետիկ, եւ յԱլիկոնայ, եւ յայլ հանդիսախումբ եւ հրաշարաբար քաղաքս նոցայ, մանաւանդ ազնուատոհմ... խօճայ պարոն Գրիգորիդ եւ համայն... վաճառականաց... եւ պարոն Աղային, եւ այլ մեծամեծ եւ անուանի սորվաթաւորաց եւ հասարակ քաղաքականաց ամենեցուն, յորում ամէ հրամանաւ «Յակոբ հողեւոր տիրին» նորոգել զվանս եւ զեկեղեցի Թաղէի առաքելոյն, եւ զեկեղեցի «Ուչքիլիսի», որ է առաջին մկրտութեան տեղին, ուր մկրտեաց սուրբն Գրիգոր» են. , եւ խնդրէ ի նոցանէ անօթս եւ սպասս ի զարդ եւ ի պէտս նոցուն եւ յանձնել պատուիրէ առ սէր Խաչիկի, կամ թէ ոչ լինել նորա՝ առ Պարոն Աղա:

«Գրեցաւ... ՌՃԼԷ (= 1688) ի Մարտի ամսոյ յօթն, ի դրան սուրբ Գրիգորի Բազումանայ, որ այժմ Ուչքիլիսայ կոչի»:

Թիւ 10

Ձեռ. Ս. Ղազարի Բիւ 1458, ԲՊ. 118բ-119ա

Տ. Կ.

Յիսուսի Գրիստոսի նուստ ծառայ Իսահակ Վարդապետ, Եպիսկոպոս եւ վերատեսուչ մեծ Ուլիսին Ս. Թաղէոսի Առաքելոյն: Առաքեցի զիր սիրոյ եւ օրհնութեան հանդերձ աստուածային գթութեամբն ի վերայ հողեւոր եւ սիրելի որդւոյդ մերոյ եւ անմիջոք բարեկամիդ, խորհրդամեծար եւ յօղնահանձար բարեպաշտն Պարոն Խոճայ Աղայիդ, քոյովք համայն ի Տէր խնդալ: Ծնորհք ընդ քեզ եւ

խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ, եւ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, եւ ի Սրբոյ Հոգւոյն կենարարէ եւ բարերարէ, ի պահել զքեզ անհորձ յամենայն չարէ. Ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեանս ծանիր, արեւիլի, դի հրամայէ սուրբ Առաքեալն Քրիստոսի, թէպէտ բիւր դաստիարակս ունիցիք ի Քրիստոս, այլ ոչ եթէ բաղում հարս: Արդ թէպէտ ամենայն սուրբք ընդունելիք եւ պաշտելիք են, այլ մանաւանդ պարտական եմք պատուել եւ մեծարել զայնոսիկ, որք իբրեւ մեր յատուկ հայր է, եւ մեք նորա թեմ եւ վիճակ եմք, որպէս ՚՛ Սուրբ Թաղէոս Առաքեալն, որ թէպէտ բոլոր արդիս ՚՛ առաքեալ, այլ յատուկ Աթոռ եւ քո հայրենի հողւոյ տունն է սուրբ զերեզման Առաքելոյն, որ այսքան ժամանակ իոսխտեալ եւ քայքայեալ էր եկեղեցին եւ վանքն աւերակ եւ անբնակ: Մեք շնորհօքն Քրիստոսի ձեռն ի դորժ արկեալ հանդերձ հողեւոր որդեաւ մերով Սարգիս Վարդապետին, նորոգեցաք վերստին ի հիմանէ, զեղեցկազարդ եւ զարմանալի տեսողաց եւ ըստ վարի մերում կարգաւորեցաք եւ յօրինեցաք որպէս արժանն էր վանիցն և սուրբ Աթոռոյ Առաքելոյն:

Բայց վասն ժամանակիս դատնութեանն եւ աղքատութեանն, եւ մանաւանդ մեր վանից թեմի պսակասութեան, անկաք ի ներքոյ բաղում պարտուց եւ անզարդ մնաց եկեղեցին: Յաղաքս որոյ գրեցինք թուղթ հասարակ վաճառականաց եւ ի քեզ յանձնեցաք, զի հաւատարմաբար հոգ տարցես յօգնութիւն հասանել Սուրբ Առաքելոյն, թէ նադոս փող լինի պարտուց վճարումն, եւ թէ զգնատ եւ անօթ եկեղեցական զարդուց, հոգս քաշես, ինչ որ անկանի, տաս ի ձեռն հողեւոր որդւոյ մերոյ Տէր Խաչիկին, զի ի դա հասեալն ի մեզ է հասեալ: Եւ կամ թէ հաւատարիմ եկող լինի, ուղարկես ի Թարվէզ, որ անտի ուղարկեն ի Ս. Թաղէոսի Առաքելոյ վանքն, որ նովաւ զարդարի եւ պայծառանայ եկեղեցի:

Հայրեմք բոլորով սրտիւ ի Քրիստոսէ դի ըստ սրոց եւ աշխատութեան քում, վարձս մեծապէս սուցես յԱստուծոյ, եւ ընդ միոյն զհաղաբարպետիկն պարզեւեսցէ քեզ Տէր աստ եւ ի հանդերձեալն. Ամէն:

Գրեցաւ ի թխականութեանս մերում ՌՉԼԷ (1688) ի Մայիսի ամսոյ Իէ. ի դրան Սուրբ Թաղէոսի Առաքելոյն:

Եւ ես Սարգիս Վարդապետս, պաշտօնատար Սուրբ Թաթէոսի Առաքելոյն, բաղում սիրով տղոյն եւ օրհնութիւն մատուցանեմ, Պարոն Աղաբիզ եւ քոյոցն ամենեցուն, ողջ ըեր ի Հողին Սուրբ:

Հասցէ թուղթս ի Փոանկըստուն վամ վէնէտիկ, եւ կամ յԱլիկոնայ, ի ձեռն Թարվզցի Պարոն Աղաբին ի բարին: Տանողն օրհնի յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա. Ամէն:

Résumé

SAHAK VARDAPET DE MAKU (MAKUEC'I) (ca. 1630-1702)

Mgr. GARABED AMADOUNI

Sahak de Maku, prieur du célèbre monastère de St. Thaddée dans la région historique de Parskahayk', près de Tabriz, et archevêque du diocèse attaché audit monastère, figure importante de l'histoire ecclésiastique arménienne du XVII^e siècle, comme il apparaît de cette étude, est aussi une figure assez peu connue comme plusieurs de ces contemporains. Le XVII^e siècle représente, en effet, une des époques les moins étudiées dans l'histoire de l'Eglise Arménienne.

Sahak s'est surtout distingué grâce à son zèle pastoral et sa remarquable activité de constructions et de restaurations.

La date du début de son ministère épiscopal à St. Thaddée est diversement évaluée par les critiques. Selon l'A. il doit dater de 1664.

Sahak de Maku, surnommé le Juste, s'est aussi distingué par sa piété. Le grand catholicos d'Ejmiacin, Hakob IV de Juła, voyait en lui le plus digne successeur au siège patriarcal après sa mort. Mais les circonstances et surtout les réactions négatives d'une partie de la hiérarchie furent contraire à son élection. Réactions dues probablement, selon l'avis de l'A., aux ouvertures de Sahak vers l'Eglise romaine.

L'article est suivi de documents et de lettres inédites de Sahak.

ՆՈՐ ՆԻԻԹԵՐ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՍԱՐԱՖԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեանի կենսադրույթի ենթակետերը եւ գործունէութիւնը ընդարձակ կերպով ուսումնասիրուած եւ հրատարակուած է. աջնայէս որ գրեթէ լրիւ ծանօթ ենք անոր կեանքին: Ուսումնասիրողը եղած է Վիեննայի Միխիթարեաններէն Հ. Գրիգորիս Գալէմբարեան¹, որ օգտագործած է դիւանական թուղթեր, յատկապէս Անտոնեան Միաբանութեան, Լիւդուիգի, մասամբ նաեւ Վենետիկի Միխիթարեան դիւանը: Բայց որովհետեւ մեր ձեռքը ունինք ինչ ինչ նոր արդիւրներ, քաղուած յատկապէս Հռոմի Փրոփականտայի եւ Վենետիկի Միխիթարեան դիւանէն, կ'ուզենք հոս ներկայացնել, ամբողջացնելու համար Սարգիս Արքեպիսկոպոսի կենսադրույթեան ցարդ անծանօթ մնացած կամ քիչ ուսումնասիրուած քանի մը երեսակները:

* * *

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԶՄԻՆՈՒՆԻՈՅ ՄԷՁ (1743)

1743 տարւոյն առաջին ամիսներուն Սարգիս Արքեպս. կը գտնուի Զմիւռնիս, իրր Առաքելական Նուիրակ Երուսաղէմի Պատրիարքին, տեղւոյն արգասիներէն հանդանակութիւն մը կատարելու նպատակով՝ փակելու համար Երուսաղէմի վանքին պարտքերը:

Հաւանաբար այդ թուականէն առաջ արդէն չփութներ ունեցած ըլլար լատին եկեղեցականներու հետ, քանի որ հարկը Զմիւռնիս հասած՝ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ տեղւոյն լատին Առաքելական Նուիրակին՝ Հ. Ճիրոլամոյ Լանցա տի Փերայիինի (P. Girolamo Lanza di Perain) հետ: Այս վերջինս, իր 9 Փետր. 1743 թուակիր նամակով, ուղղուած Հաւատարմիւրի Ս. Ժողովի Նախագահին, կը տեղեկացնէ՝

1. Տես ԳԱԼԵՄԲԱՐԵԱՆ Հ. Գ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակիւն հայ կաթողիկոսայէ. (Ազգ. Մատեղ ԾԵ), տպ. Վիեննա, 1908:

Թէ Սարգիս Արքեպս. Սարաֆեան տուած է իր հաւատքի դաւանանքը: Փերայիինի այս սրաչտօնական նամակին կը ստորագրեն նաեւ հինգ ֆրանսացի վեղարաւորներ, որոնք ներկայ գտնուած են Սարգիս Եպիսկոպոսի դաւանանքի յարտարարութեան: Նոյն նամակը կը բաժնու ստորագրած է «Սարգիս Արքեպս. Մեծին Կեսարիոյ, եւ գլխաւոր Նուիրակ Սրբոյ Երուսաղէմի Պատրիարքին Հայոց»: Հուսկ՝ նամակին հարազատութիւնը վաւերացուած է կնիքով եւ յատուկ բանաձեւով՝ Զմիւռնիոյ ֆրանսացի հիւպատոսէն²:

Այս նամակին կ'ընկերանայ Սարգիս Եպիսկոպոսի անձնական մէկ դրույթիւնը, հիառուած՝ գեղեցիկ եւ ճոխ գրաբարով, 29 Յունուար 1743 թուակիր, ուղղուած Բենեդիկտոս ԺԴ. Քահանայապետին: Սարգիս Եպիսկոպոսի այս դրույթիւնը հաւատքի դաւանանք մըն է, ուր ան կը խոստանայ՝ թէ «մինչեւ ցմահ հնազանդ եղէց Հոսմէականի Սրբոյ Եկեղեցւոյն եւ նորին անսխալ Քահանայապետիցն ծայրագնոց»³:

Զմիւռնիոյ Լատին Նուիրակը վերոյիշեալ նամակին մէջ գովասանքով կը խօսի Սարգիս Եպիսկոպոսի մասին, ըսելով թէ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ գիտուն եւ յարգուած անձ է, օժտուած եղական յատկութիւններով, ու կ'աւելցնէ՝ թէ Սարգիս Եպիսկոպոսի այդ քայլը կրնայ ունենայ իր բարեբար արդիւնքը, քանի որ քաղաքին մէջ արդէն ուրիշ երեք հայ վաճառականներ եւս ընդունած են բացայայտօրէն կաթողիկէ դաւանանքը, եւ թէ Սարգիս Եպս. յոյս ունի ուրիշ երեք հայ եպիսկոպոսներ ալ առաջնորդել իր ընտրած ճամբուն: Յարգաբար, Նուիրակը կը խնդրէ Ս. Ժողովին՝ որ ատեն մը ծածուկ մնայ Սարգիս Եպիսկոպոսի առած քայլը, քանի որ դեռ Երուսաղէմի Նուիրակ ըլլալով՝ զբաղած է նոյն վանքին համար հանդանակութեամբ. իսկ Պոլիս դարձին՝ երբ դրամը յանձնէ տեղւոյն Պատրիարքին՝ պիտի յարտարարէ իր ընտրած ճամբան⁴:

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԷՁ (Մայիս-Նոյեմբեր 1745)

Սարգիս Եպս. Զմիւռնիս կը մնայ շուրջ երկու տարի (1742-1743): 1743ի վերջին ամիսներուն Պոլիս անցնելով, Նախնի Պատրիարքին կը յանձնէ հաւաքած դրամը ու կ'արձնէ ստացազիր: Պոլիս գտնուած չըջանին ալ կը մտնենայ Լատին Առաքելական Պատուիրակ Պոնայի, որ իր գոյջ նամակներով, գրուած 20 Սեպտ. 1744ին, մին՝

2. AP (Archivio Propaganda), SOCG (Scritture Originali Congregazioni Generali), Vol. 715, fol. 59.
3. Բնագիրը կը հրատարակենք ամբողջութեամբ. տես Յաւելուած, թիւ 1:
4. Ս. Աթոռին կողմէ տրուած պատասխանը, 17 Օգոստ. 1743ին, հրատարակած է ԳԱԼԵՄԲԱՐԵԱՆ Հ. Գ., ամդ, էջ 175-176:

ուղղուած Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապին եւ միւսը Միրանաւորներու, կը վկայէ թէ Սարգիս Եպս. հրատարելով Երուսաղէմի Պատրիարքութենէն եւ իր աղղակիցներուն կողմէ իրեն ընծայուած հրատուրիչ խօսքերէն՝ միացած է Հռոմի, ընդունելով ամբողջական հաղորդակցութիւն, եւ թէ Սարգիս Եպս. իր դիտութեամբ եւ հեղինակութեամբ ամէնէն կարկառուն դէմքն է հայ եկեղեցականներուն միջեւ⁵ :

1745 տարւոյն Մայիսին Սարգիս Պոլլիսէն կը հասնի Վենետիկ, անցնելով Զմիւռնիայէն: Վենետիկ կը մնայ հազիւ վեց ամիս, ուսումնասիրելու համար կացութիւնը, ի տես իր ծրագիրներուն հետապնդման, որ վին՝ Մխիթար Աբրաջի նման ունենալ հաստատուն տեղ մը, ուր կարենար բանալ վարժարան՝ աղղին զաւակներուն դաստիարակութեան համար, եւ ասոր կողքին ստեղծել տպագրական դործունէութիւն մը:

Դիւրին քան չէր իրագործել նման հսկայ ծրագիր մը: Եստ հաւանաբար Սարգիս Եպս. հանդիպած լլլրայ դժուարութիւններու, որոնց մեծագոյնն էր անշուշտ Վենետիկի Մերակոյտին քացարձակ արդեւքը՝ քաղաքին մէջ նոր հիմնարկութիւններ կատարելու: Սարգիս Եպս. չի յուսահատիր, եւ տպագրական նոր գիրքեր պատրաստելու հողը յանձնելով իր աշակերտին՝ կը մտածէ անցնիլ Հռոմ, կրկին Վենետիկ դառնալու նպատակով հեղինակաւոր՝ անձերու յանձնարարականներով, իր ծրագիրը յառաջ վարելու համար:

Հռոմ թէեւ ծանօթ էր Սարգիս Եպիսկոպոսի անունը, սակայն ինքը խոհեմութեան շարժած, Վենետիկէն ճամբայ կ'ելլէ՝ յետ ապահովելու յանձնարարական նամակներ, թիւով չորս, որոնք կը պահուին Փրոփականտայի դիւանը:

Ասոնցմէ առաջինը դրուած է Վենետիկի Լատին Նուիրակէն, Գրպծ. Քարաչոլի, ուղղուած Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապին, 22 Հոկտ. 1745 թուականով, ուր կը վկայէ թէ Սարգիս Եպս. ծրագիր ունի նըւերու կաթողիկէ հաւատքը տարածելու աշխատանքին, եւ թէ իրագործելու համար իր այս փափաքը՝ մտաղիւր է հիմնել վարժարան, դասաւանդելու համար հայ պատանիներու դրականութիւն եւ կաթողիկէ վարդապետութիւն, որպէսզի անոնք դառնալով հայրենիք՝ սատարեն ուղղափառութեան փոռումին: Սակայն, Սարգիս Եպիսկոպոսի այս ծրագրին իրագործման դէմ կը կանգնին երկու դժուարութիւններ. առաջինը տնտեսական՝ որ պիտի լուծուի մեծահարուստ ազգայիններու նպաստով, եւ երկրորդը տեղւոյ՝ որ պէտք է լլլրայ Վենետիկ քաղաքին մէջ, իրր քրիստոնէութեան կեդրոն մը: Նոյն նամակով Նուիրակը կը պարզէ նաեւ՝ թէ Սարգիս Եպս. ունի

5. AP, SO, Armeni, Vol. 11, ff. 303-306.

հայկական քաղաքիւ գիրքեր ալ տպագրելու ծրագիր, ապահովելու համար իր կատարելիք հիմնարկութեան նիւթականը, ու միաժամանակ զարգացնելու՝ իր ժողովուրդը: Նամակը կը փակուի խնդրանքով մը, հայցելով Քահանայապետէն յատուկ յանձնարարական գիր, ուղղուած Վենետիկի Մերակոյտին, որպէսզի ան բարեհաճի չնորհել Սարգիս Եպիսկոպոսի մասնաւոր տեղ մը՝ կատարելիք հիմնարկութեան համար, քանի որ ներկայիս յատուկ օրէնք մը կ'արդիւնէ բարեփոքման նոր հիմնարկութիւններու ստեղծումը. սակայն անկարելի չէ որ Պապի մը յանձնարարականը ստեղծէ կարելիութեան յոյսեր⁶:

Երկրորդ յանձնարարականն ալ դրած է նոյն անձը, 23 Հոկտ. 1745 թուականով, ուղղուած Փրոփականտայի Միրանաւորներուն: Նամակին պարունակութիւնը դրեթէ նոյնն է՝ քան ինչ որ կը քովանդակէր նախորդը, սա տարբերութեամբ՝ որ հոս Սարգիս Եպս. կը ներկայացուի իբր ծանօթ անձ մը Փրոփականտայի շրջանակին⁷:

Երրորդ յանձնարարականը տուած է Զմիւռնիոյ նախկին Առաջնորդ Մինաս Արքեպս. Փերփաղեան, որ 1736էն ի վեր Վենետիկ հաստատուած էր: Նամակը կը կրէ 20 Հոկտ. 1745 թուականը, ուղղուած Փրոփականտայի Միրանաւորներէն Քարաֆֆայի, որ պաշտպանն էր Հարբրուն: Մինաս Եպս., յետ վկայելու Սարգիս Եպիսկոպոսի արտի բարութեան, կու տայ պատմական տեղեկութիւններ, ըսելով թէ ինք Սարգիս Եպիսկոպոսը ճանչցած է մանկութենէն, եւ թէ 1730ական թուականներուն՝ երբ մտաղիւր էր Արեւելքէն անցնիլ Արեւմուտք, Սարգիս Եպս. եւս փափաքած է ընկերանալ իրեն, սակայն ետ կեցած է երկու սրտաճառով. նախ՝ հնազանդելու համար Յովհաննէս Կորտ Պոլսոյ Պատրիարքին, եւ երկրորդ աչքեւայլ գործերու համար: Այժմ որ Կորտ Պատրիարք վախճանած է, Սարգիս Եպս. յաղթահարելով մեծագոյն դժուարութիւններու, հեռացած է այդ շրջանակէն, գործելու՝ Աստուծոյ փառքին համար, այսինքն՝ հիմնելու զպրոց եւ նուիրուելու տպագրութեան գործին: Մինաս Եպս. խտարելէն լեզուով դրած իր այս նամակը կը վերջացնէ խնդրելով Միրանաւորէն՝ որ քաջարեթ Սարգիս Եպիսկոպոսը եւ պաշտպան կ'անդնի անոր⁸:

6. AP, SO, Armeni, Vol. 11, ff. 301-302.
 7. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 307. Ս. Ժողովը 15 Յունուար 1746ին կը պատասխանէ Նուիրակին, ըսելով թէ Սարգիս Արքեպս. ներկայանալով Ս. Քահանայապետին պարզեց իր ծրագիրը Վենետիկի մէջ վարժարան հիմնելու: «Ս. Պապը կը փափաքի որ դու կրցածդ ընես, որպէսզի Մերակոյտը չնորհէ յարժար տեղ վարժարանի համար, որովհետեւ Հայոց թիւը քաղաքիւ լլլալով, կրնան քաղմութեամբ դառնալ եկեղեցւոյ» (AP, Lettere, Vol. 166, an. 1746, f. 5).
 8. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 410.

Չորրորդ յանձնարարականը տուած է Մխիթար Արքաւայր, 1745ի Հոկտ. ամսուն, ուղղուած Փրոփականտայի Ծիրանաւորներուն: Նամակը գրուած է իտալերէն, Մխիթարի քարտուղարին ձեռքով, եւ ստորագրուած նոյնինքն Մխիթար Արքայէն: Յանձնարարականը ունի հետեւեալ պարունակութիւնը. Այժմ որ Սարգիս Եպս. կու գայ Հռոմ, պարտք կը համարիմ հաղորդել Ձեզի այն ինչ որ գիտեմ իր մասին: Սա աշակերտած ըլլալով Պոլսոյ հանգուցեալ Պատրիարքին, ու մանկութենէն զարգացած՝ գիտութեամբ, եղած է Արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ եւ իր անձնական ընթերցումներով հասած է կաթողիկէ հաւատքի ճշմարտութեան: Իր թեմին մէջ գտնուած միջոցին՝ տեսներով իր ժողովուրդին անտարբերութիւնը այս մասին, չէ ուղած աւելի երկար հոն մնալ ու դարձած է Պոլիս, միտքը դնելով անցնիլ քրիստոնեայ աշխարհ, կարենալու համար պահել իր հաւատքը եւ ըլլալ օրինակ ուղղափառներու: Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ նկատմամբ իր համակրանքը դեռ յայտնի չըլլալով, ժամանակ մը կըրցած է քարոզել Պոլիս եւ այլուր, եւ իր քարոզութիւնը մեծ աղմուկ հանած է ժողովուրդին միջեւ: Ի վերջոյ տեսնելով թէ կարելի չէ առանց վտանգի քարոզել կաթողիկէ հաւատքը, մղուած իր խղճմտանքէն, որոշած է չմնալ իր երկիրը, այլ աճապարանքով նաւել դէպի Արեւմուտք: Չմիւսնիա գտնուած ժամանակ, ծածուկ կերպով մտնելով նաւ մը՝ հասած է Վենետիկ, տարւոյն Մաթիս ամսուն, եւ այժմ մեծազոյն խոնարհութեամբ կը գլխի Ս. Ժողովին: Արդ, արժանի է որ նախ իրեն բարեացակամ կերպով, նկատի առած մանաւանդ՝ որ Պոլսոյ նոր Պատրիարքը իմանալով Սարգիս Եպիսկոպոսի Արեւմուտք մեկնիլը, Եկեղեցւոյ մէջ հանդիսաւոր կերպով եպերած է զինք, պարգասպէս անոր համար որ գիտած է Ս. Աթոռին: Պատրիարքին արտասանած խօսքերը ծանորապէս վիրաւորած են «ուղղափառ»ներէն շատերը, իսկ միւսները դայթակղած են, եւլն.⁹:

9. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 412. Մխիթար Արքայ յանձնարարական մը գրած է նաեւ Յովհաննէս պատկերահանի (Հռոմ), որ կը պատասխանէ իր 13 Նոյեմբ. 1745 թուակիրով՝ գրելով. «Այս գիրս անցած շաբաթ պիտի գրէի, բայց նոյն օրն հասանելով Գեռապոյճառ Սէրգիս Եպիսկոպոսն՝ ժամանակ ոչ ունեցայ գրելու: Ահա տէր իմ, եկեալ հասաւ այս յարգելի Եպիսկոպոս, եւ Հրամանքը կրկին յանձնար(ար)ութիւն գրեալ էի ինձ նուաստագունիս: Ի՞նչ կարող է տկարութիւնն իմ այսպիսի անձու ծառայել եւ պատձել: Չիտ(ր)դ եւ իցէ՛ աս(աց)ի իւրեան թէ ի յամենայն փրս որ համարիցէ զիս յարմար, մեծաւ յօժարութեամբ պատրաստ ամ ծառայել: Նախ քան զգալն եւ (յ)ետ հասանելոյ, խնայեցայ ամանց մեծաւորաց, թէ որպիսի անձ իցէ կամ որչափ պատուոյ արժան: Երէկեան ժողովքի սէքթիթարն մօնսինեօր Լէրքարն եկաւ առ ի յայնել զսա յոյժ սիրով, որ ոչ է սովորութիւն անեւ յայսպիսի յարգութիւն եպիսկոպոսաց Հայոց: Ըստեփան Վրդ.ն դեա(յ) ընդ իւր թէրճիմանութիւն: Սա առ թէ ես տեղս կենալու չեկի, ալ վերստին Վէնէտիկ դառնալոց եմ, եւ ես ոչ գիտեմ թէ իրաւի վեր միտն այս է, կամ թէ վասն խոհեմութեան այսպէս խօսի»:

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊՍ. ՀՌՈՄԻ ՄԷՁ (Նոյեմբ. 1745 - Հոկտ. 1746)

Հետն առած այս չորս յանձնարարականները, ինչպէս նաեւ իր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան վկայականին իտալերէն թարգմանութիւնը, կատարուած Մխիթար Արքայէ, Սարգիս կը մտնէ Հռոմ՝ Նոյեմբերի առաջին օրերուն (1745), իր աշակերտին, Յովհաննէս Վրդ. Աղարեանի ընկերակցութեամբ: Հռոմի մէջ Սարգիս Եպս. կը գտնէ տիրալիր ընդունելութիւն՝ թէ՛ Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապէն եւ թէ՛ Ծիրանաւորներէն, ինչ որ մանրամասն նկարագրած է Սարգիս Եպս.՝ առ Մխիթար Արքայ գրած 27 Նոյեմբեր իր նամակին մէջ¹⁰. գրած ըլլալու է նաեւ Մինաս Եպիսկոպոսին, որ իր 4 Դեկտ. 1745 թուակիր հայերէն նամակին մէջ, ուղղուած՝ Ծիրանաւոր Գարաֆֆայի, կը յայտնէ իր դժոխականութիւնը թէ «(յ) ուժ ուրախութիւն եղեւ ինձ տիրով մեծաւ ընդունելն Ձեր զամենապարծառ Սարգիս Եպիսկոպոսն. ուրախութիւն այն ոչ միայն ինձ այլ եւ բոլոր ազգին իմոյ է»¹¹:

Նոյն շրջանին, Հռոմի մէջ, հայ ծէսի ձեռնադրիչ Եպիսկոպոսն էր Վրթանէս Արքեպս. Ստեփանեան (1661-1761), որ ծերացած ըլլալով՝ կը խորհէին տալ իրեն օժանդակ Եպիսկոպոս մը: Փրոփականտայի քարտուղարը, Լերքարի, սոմաակով մը կը գլխի Սարգիս Եպիսկոպոսին, լսելու անոր կարծիքը, միաժամանակ հրահանգ տալով՝ որ այս վերջինս գրէ Մինաս Եպիսկոպոսին, որպէսզի ան ալ իր կարգին հետաքրքրուի այս հարցով եւ միաժամանակ լուծում մը առաջարկուի Ս. Աթոռին¹²: Սարգիս Եպս. 29 Յունուար 1746ին կը պատասխանէ, ցոյց տալով պործակցելու տրամադրութիւն. իր այդ դրութիւնը, որ կը պահուի Փրոփականտայի դիւանը, կը հրատարակենք ամբողջութեամբ¹³:

Մինաս Արքեպս. իտալերէն նամակով մը ուղղակի կը պատասխանէ քարտուղար Լերքարի, 26 Մարտ 1746ին, խոստանալով հետաքրքրուիլ եւ առաջարկել յարմարագոյն եկեղեցականներ. հուսկ կ'աւելցնէ թէ «Ձեր մօտ ունիք Սարգիս Արքեպիսկոպոսը, որ եթէ ջերմացած չըլլար այս կողմերը վնասը հիմնելու ծրագիրով, իրմէ բաւազոյնը գոյութիւն չունէր, մանաւանդ տր մեր ազգին մէջ շատ մեծ համբաւ կը վայելէ»¹⁴:

10. AP, SO, Armeni, Vol. 11, ff. 205-206.
 11. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 424.
 12. AP, Lettere, Vol. 167, an. 1747, ff. 9-10; SO, Armeni, Vol. 11, f. 499.
 13. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 500. Վաւերաթուղթի բնագիրը տես Յաւելուած, թիւ 2:
 14. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 517.

Մինչ այդ Հռոմի ազգայիններու շրջանակին մէջ լուր կը տա-
րածուի՝ թէ Սարգիս Եպս. կրնար Ս. Աթոռին կողմէ Վրթանէս Ար-
քեպիսկոսոսի օգնական կարգուսիլ, եւ կը ստեղծուի ընդդիմութիւն
մը: Ընդդիմադիր խումբին գլուխ կ'անցնին Սարգիս Եպիսկոպոսի
դուջ աշակերտները, Յովհաննէս Վրդ. Արիմանեան եւ Յովհաննէս
Վրդ. Աղարեան, որոնք միացած՝ երկու ազգայիններու, Մկրտիչ
Սաչատուրի եւ Գէորդ Դաւթեանի, կը ստորագրեն խտարներէն լեզ-
ուով շարագրուած ամբաստանագիր մը, որ ունի հետեւեալ պարու-
նակութիւնը.

«Սարգիս Արքեպս. կ'արարի՝ սրահելով հերետիկոս եպիսկոպոս-
ներու սովորութիւնները, իրենց ծուռ ակզբունքներով. գրեթէ բնաւ
երբեք չի պատարագեր՝ եթէ ոչ ամիսը մէկ կամ երկու անգամ, ու
կը պատարագէ առանց խորհրդական խոստովանանքի խորհուրդին:
Երբ Ս. Մարիամ Եգիպտացուց Եկեղեցիին մէջ (S. Maria Egziaca -
Հռոմի Հայոց Եկեղեցին՝ այդ թուականներուն - Հ. Ս. Ճ.) կը կա-
տարուի աստուածային ժամացոյցութիւնը եւ կամ կը մատուցուի Ս.
Պատարագը, ան կը կատարէ արտաոցութիւններ, կ'արհամարհէ
քահանայները իբր շուններ, անասուններ, նզովեալներ կամ անիծեալ-
ներ: Կ'երդէ Շարականները առանց հետեւելու սրբազրուութիւններուն,
որոնք կը գտնուին տպագրութեան յաւելուածին մէջ: Այս բոլորին
համար երբ իրեն ազգարարութիւն կատարուեցաւ, ինք արհամար-
հելով դանոնք՝ նկատի իսկ չառաւ: Այս սրտառուով ամէնքը, նաեւ
աշխարհականներ, պայթակղած են, որոնց միջեւ նշանաւոր կարթո-
ղիկէ Պր. Մկրտիչ Մեղեռնը, որ վերջերս Հռոմէն Պոլլիս մեկնեցաւ
վարթակղած, ըսելով թէ Պոլլիս հասնելուն պիտի խօսի իր ընկերա-
կիցներուն՝ Սարգիս Եպիսկոպոսի անկարգութիւններուն մասին, ու
միասնաբար պիտի սխալեն Պապին:

«Մենք ցարդ համբերեցինք իրեն, կարծելով որ Չատիկէն վերջ
պիտի դառնայ Վենետիկ, բայց սա հոս կը մնայ ու մեզ յուսահա-
տութեան կ'առաջնորդէ: Վերջերս անհամաձայնութիւն մըն ալ ու-
նեցաւ Մինաս Եպիսկոպոսին հետ, որ Վենետիկ է. անկէ բաժնուեցաւ
եւ հիմա ծածուկ վերպով քարեկամութիւն կը մշակէ Վրթանէս Ե-
պիսկոպոսին հետ, որ այլեւս ինքն իր տէրը չէ, ու թարգմանի մը
մը ձեռքով, որ մեր ազգէն չէ ու տեղեակ չէ Սարգիս Եպիսկոպոսի
թերութիւններուն, կը սխալէ Ձեզի, հաստատուելու համար Հռոմ՝ իբր
օգնական ծերունի Եպիսկոպոսին:

«Բայց մենք յանուն մեր ազգի քահանայներուն եւ աշխարհական-
ներուն, խոնարհաբար կ'իմացնենք Ձեզի, որպէսզի չխաբուիք, ու
յաջորդաբար չբերուին աղերսազիրներ ո՛չ Ձեզի եւ ոչ Պապին՝ Սար-
գիս Եպիսկոպոսի ի նարատ, քանի որ այս կերպով խեղճ հայ ազգը

կրնայ նախատուիլ, զայթակղուելու պատճառելով Արևելք ու Ա-
րևմուտք գտնուող ողջաբնու հայերուն»¹⁵:

Ամբաստանադիրը, ստորագրուած վերոյիշեալ չորս անձերէն,
չունի թուական, սակայն շարագրուած ու Ս. Ժողովին յանձնուած
պէտք է ըլլայ 1746ի Ապրիլի վերջին օրերուն: Ծիր. Գարաֆֆա ա-
ռանձին պրութեամբ մը կը յանձնարարէ Ս. Ժողովի քարտուղարին,
Լէրքարիի, որ այս հարցը յանձնէ Վրթանէս Արքեպիսկոպոսին՝ որ-
պէսզի քննէ եւ ի հարկին ազգարարէ Սարգիս Եպիսկոպոսը, զինք
հերութեան յորդորելով¹⁶:

Վրթանէս Եպս. փութով կը կատարէ իրեն յանձնուած պաշտօնը,
ու կանչելով Սարգիս Եպիսկոպոսը կը կարգայ գրուած ամբաստա-
նադիրը: Սարգիս Եպս. չի խոսիլ իր, այլ «պատասխանեաց ինձ ա-
սելով թէ որպէս դիտես եւ ճանաչես ըստ խղճմատանացդ՝ այնպէս
ծանո՛՛՛՛՛ Տեառն կարտինալին. բայց քննութեամբ եւ դատաստանաւ ա-
բա, զի յայտ դայցէ ստուգութիւն իրին»¹⁷:

Իրակամութիւնը ստուգելու նպատակով, Վրթանէս Եպս. կը
կանչէ Հայոց Եկեղեցին բնակող բոլոր քահանայները եւ երկու աշ-
խարհականներ. կը հարցաքննէ զանոնք թէ՛ առանձին եւ թէ՛ հրա-
պարակաւ, ու ամէնքը կը սկիզբն թէ եղածը զրպարտութիւն է եւ
չի համապատասխաներ իրականութեան: Վրթանէս Եպս. ընդարձակ
դրութեամբ մը Ծիրանաւորին կը ծանուցանէ քննութեան արդիւնքը,
տարով լուսարանութիւններ ամբաստանութեան մէջ յիշուած երեք
կէտերուն վերաբերեալ. ու յետ յիշելու ամբաստանողներու անուղ-
ղայ ընթացքը՝ ճատագրուականով մը կը փակէ գրութիւնը. «Չայս
միայն կամ ծանուցանել Տէրութեանդ, զի եթէ վասն այսպիսի
համբաւաւոր անձին, որ իբր արուեսակ աստղ մի ցօրանայ ի մէջ
աղղին իմում, դոլով եւս հռչակաւոր Արքեպիսկոպոս եւ աստուա-
ծարան Վարդարետ, որ եւս վասն ուղղաբնութեան՝ թողլով զա-
մենայն փառս եւ զպատիւս ինքնին կամաւ իւրով սխալ է աստ...»¹⁸:

Յիշեալ տեղեկագրութիւնը կնքած ու ստորագրած է նախ Վըր-
թանէս Արքեպս. «քահանայիւրք եւ ժողովուրդը՝ վկայեմ եւ ստորա-
դրեմ», ու իրմէ վատ «Ես Յակոբոս Մեքրօպ Եպ. Հայոց», «Ես Տէր
Նիկողայոս Գհլ. . .», «Ես անարժան քահանայ Յօվսէփ Գրիգորեան»,
«Ստեփաննոս Յակոբեան. . .»:

Վրթանէս Եպիսկոպոսի տուած տեղեկութիւնը դոհացուցիչ նը-
կատուելով, կը պատժուին յանցաւորները ու երեսան կ'եղէ Սարգիս

15. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 438.
16. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 439.
17. AP, SO, Armeni, Vol. 11, ff. 440-441. Վաւերթութիւն ընդհիւր տես Յա-
ւելուած թիւ 3:
18. AP, SO, Armeni, Vol. 11, ff. 440-441.

Եպիսկոպոսի անմեղորթիւնը¹⁹ : Այս դէպքն է որ Սարգիս Եպս . քօղարիւնալ կերպով կը յիշատակէ իր 28 Մայիս 1746 թուակիր նամակին մէջ, ուղղուած՝ Մխիթար Արքայօր²⁰ : Բայց Մխիթար արդէն նախապէս իմացած էր խնդիրը, ըլլա՛յ Յովհաննէս Պատկերահանէն²¹, որ գրեթէ օրը օրին Մխիթարի կը հասցնէր Հռոմ պատահած դէպքերը, ըլլա՛յ Մինաս Արքեպս . Փերվաղեանէն : Եւ որովհետեւ այս վերջինը Մխիթարի կը հաղորդէ թէ Սարգիս Եպս . տարակոյս ունեցած է Մխիթարի վրայ ալ, որովհետեւ Մխիթար նամակագրութեամբ կապ կը պահէր Հռոմէարեակ Ստեփանոս Վարդապետի հետ, Մխիթար պարտք կը համարի լուսարանել խնդիրը՝ իր 28 Մայիս

19. Վրթանէս Արքեպս . 6 Մայիս 1746 թուակիր խտրերէն գրութեամբ (Հմտ. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 465) կը ծանուցանէ Ս . Ժողովին թէ կանչելով Սարգիս Եպիսկոպոսը զբարտաւորելու՝ յայտնած է անոնց Ս . Ժողովի կամքը : Ամէնքը սիրով հպատակած են, բացի Տէր Ստեփանէ եւ Տէր Յովհաննէս Արիմանեանէ, որոնք կոշտ կերպով պատասխանած են, սպառնալով թէ Սարգիս Եպիսկոպոսի դէմ ցարդ ըրածնէն աւելին ալ կ'ուզեն ընել, եւ թէ չեն զղջար այդ կերպով դրած ըլլանուն համար : Սակայն յաջորդաբար Տէր Յովհաննէս յատուկ կնիքով յայտարարութիւն մը կ'ընէ հետեւեալ պարունակով թեմաբ . «Ես ի ներքոյ գրեալ Տէր Յովհաննէս, աշակերտ Տեառն Սարգսի Ծնորհալի Արքեպիսկոպոսին կեսարիոյ, ամենեւին ոչ ունելով կամակցութիւն եւ խորհրդակցութիւն ընդ արդուհալին, զոր ետուն առ մօտիննօրն, որոյ զիս պատրանօք տարան եւ առնունս գրել ետուն : Ուստի եւ ես իմանալով զայս զուր (ձեռագիրը՝ չուր - Հ . Ս . Ծ .) զբարտաւորեանն, որ բոլորովին էր զուտ չարութիւն՝ զոր ինչ որ գրեալն էին, վասն որոյ սկսայ աղաղակել՝ թէ զիս հանեցէք, որպէս որ գրել ետունք . եւ Ստեփան Վրդ . ն ղնաց, հանել ետ, եւ ես հաւատացի, ոչ զիտեմ թէ հանել ետ թէ ոչ : Վասն որոյ անպարտ եմ այսմ զբարտաւորեանն, որ է ընդդէմ ճշմարտութեան» (AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 474) :

20. Հմտ. ԳԱԼԵՄԻՍԻՆՆԱՆ Հ . Գ ., ամդ, էջ 221-222 :

21. Յովհաննէս Պատկերահան այս դէպքերը կը հաղորդէ Մխիթարի 22 Մայիս 1746 թուակիր նամակով, որու Մխիթար կը պատասխանէ Մայիս 28ին : Եւ որովհետեւ Յովհաննէս Պատկերահան ալ ամբաստանուած էր, Մխիթար կը քաջալերէ զինքը : Մէջ կը բերենք Մխիթարի նամակէն հատուած մը, որովհետեւ սերտ կապ ունի Սարգիս Եպիսկոպոսի անձին հետ . «Վարի զարմացայ ի վերայ շփոթութեանց եղևոց այդր, զորմէ ոչ կարէի երեւակերպել, թէ այսպէս լինիցի . այսինքն թէ վասն ոմանց ունայն եւ սուտ պատճառաց ամբաստանիցեն զարքեպիսկոպոս մի, եւ զայնքան վրդովմունս յարուսցեն, եւ զանուն ազգին մերոյ այնու առաւել խաւարեցուցեն... : Ուստի զայս մտածեմ, երանի թէ իցէր Երեմիա մարգարէ եւ կամ զոնէ Մովսէս Խորենացին, զի ողբայցէր զայսպիսի թշուառութիւնս ազգին մերոյ : Վասնզի եթէ ոք ունիցէր զմեծազունեղ եւ զծանրագունեղ չարութիւնս ոմանս եւ զբրէական յանցանս, եւ ամբաստանիցէին զայնպիսին, ոչ լինիւր այնչափ խայտառակութիւն անուան ազգին, զայնպիսի չարագործն ամբաստանելով . սակայն մինչ սօքա զայնպիսի ոք ամբաստանեցին, որ կամ ոչ է մեղուցեալ, եւ կամ ծանր յանցանք ինչ ոչ կարէ ղնել ի վերայ նորա, այլ կամ սուտք եւ կամ թեթեւ իրք . վասն այսորիկ ամբաստանութիւնն այն լինի կարի մեղադրելի : Ուստի ըստ որում եւ գրեալ էիր՝ կարի արգարապէս եղեալ է զի ամբաստանողքն յանդիմանեցան եւ ամբաստանեալն արգարացաւ .» (Մխիթար Արքայօր, Նամակամի, թիւ 819, տող 14-30) :

1746 թուակիր նամակով, ուղղուած՝ Սարգիս Եպիսկոպոսին : Նամակը ամբողջութեամբ կը հրատարակենք ստորեւ²² :

Սարգիս Եպս . Հռոմ եկած էր՝ ո՛չ թէ մնալու դիտաւորութեամբ, այլ եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւններէն յանձնարարականներ ստանալու, որոնցմով կարենար դիւրաւ հիմնել վանք ու տարարան՝ Վենետիկի մէջ : Գրեթէ տարի մը կը մնայ Հռոմ, սակայն այնպէս կը թուի թէ չի յաջողիր ձեռք ձգել ակնկալածը, ուստի կ'որոշէ դառնալ Վենետիկ : Ճամբայ ելլելէ առաջ՝ Ս . Ժողովին կը ներկայացնէ զրաւոր աղերսագիր մը, որ կը պարունակէ հետեւեալ չորս կէտերը²³ .

1. Սրբապան Քահանայապետը յանձնարարական մը գրէ Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին, որպէսզի առ միջամտէ ու շարժէ Վենետիկի Մերակոյտը, նուիրելու Սարգիս Եպիսկոպոսին հին կղզի մը կամ շէնք մը, հոն հաստատելու համար վանք կամ հայկական ուսումնարան : Բացի ասկէ նոյն Նուիրակը պաշտպան կանգնի Սարգիս Եպիսկոպոսին, յատկապէս ուղղափառ դիրքեր տպելու գործին մէջ :

2. Ս . Քահանայապետին միջամտութեամբ, Հռոմի Վենետիկեան Դեսպանը տայ Սարգիս Եպիսկոպոսի յանձնարարական գիր մը, առաջին կէտին մէջ յիշուած պարունակութեամբ :

3. Ս . Ժողովը գրէ յանձնարարական մը Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին, վերոյիշեալ պարունակութեամբ, շեշտելով յատկապէս՝ թէ տպագրելի դիրքերու գրաքննութիւնը մատարուի նոյն Նուիրակին միջոցով, եւ ո՛չ թէ այլ անձերով :

4. Ս . Ժողովը յանձնարարական մը գրէ Վենետիկ քնակող Մինաս Արքեպս . Փերվաղեանին, ըսելով թէ ահա քեզի կը յանձնենք Սարգիս Եպիսկոպոսը, որպէսզի օղնես՝ համեմու իր դիտաւորութեան, ինչպէս աստեօք կը գրէիր մեզի . յատկապէս պաշտպան կանգնիս դիրքերու տպագրութեան գործին : Եթէ կարելի է յանձնարարականին մէջ յիշատակուի կղեմէս կալանոսի գիրքին՝ վերահրատարակութիւնը, որպէսզի Մինաս Արքեպս . Նիւթապէս ալ օժանդակէ անոր :

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԷՋ (Հուլիս . 1746 - Հուլիս . 1753)

Վերոյիշեալ աղերսագիրը կը կրէ «Սեպտ . 1746» թուականը . չինք դիտեր թէ արդեօք Սարգիս Եպս . ստացած է խնդրածները, յատկապէս Ս . Քահանայապետէն ակնկալածը : Հտկտեմքերին կը մեկնի Վենետիկ, ձեռքն ունենալով Ս . Ժողովի Նախագահին յանձնարարական

22. Տես Յաւելուած, թիւ 4 :
23. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 579. Վաւերագրութիւն ընդգրկող տես Յաւելուած, թիւ 5 :

րարականը, ուղղուած՝ Վենետիկի Նուիրակին, որ 27 Հոկտ.ին (1746) կը պատասխանէ Ս. Ժողովին, իմաց տալով թէ Սարգիս Եպս. հասած է Վենետիկ, հետը բերելով իրեն ուղղուած 27 Սեպտ. թուակիր յանձնարարականը²⁴: Նուիրակը նոյն նամակով կը դրէ թէ Սարգիս Եպս. Վենետիկէն Հռոմ մեկնելէն առաջ վայելած էր իր գուրգուրանքը, ու այժմ եւս վը խոստանայ ընել ինչ որ կրնար՝ անոր որ տարուան մը բնակութեան ընթացքին Հռոմ՝ ցոյց տուած էր իր առաջինութիւնը, շահելով համակրանքը Քահանայապետին եւ Ծիրանաւորներուն: Նուիրակը կը կարծէ կարենալ օգնել Սարգիս Եպիսկոպոսին՝ ստրագրութեան գործին մէջ, նշանակելով յարմարագոյն անձեր գրաքննութեան համար²⁵:

Նոյն տարուոյն (1746) Դեկտ. ամսուն Սարգիս Եպս. դեռ չէ ընդունած Հռոմէն սպասած յանձնարարականները: Դեկտ. 3ին խոսակերէն լեղուով կը դրէ Ս. Ժողովի Նախագահին, իմացնելով թէ Վենետիկի Նուիրակը լաւագոյն յոյսեր կը ներշնչէ օգնելու իրեն, ու

24. Ս. Ժողովի նամակը, գրուած 27 Սեպտ. 1746ին, ուղղուած Վենետիկ Նուիրակին, ունի հետեւեալ պարունակութիւնը. «Սարգիս Արքեպս. կը դառնայ Վենետիկ, յետ երկար ամիսներ մնալու Հռոմ, ուր ցոյց տուաւ եղական իմաստութիւն եւ բարի օրինակ, շահելով Ս. Քահանայապետին համակրանքը, որոնք պատճառ եղան գոհ ձգելու Ս. Պապն ու իմ գործակիցներս, այս արժանաւոր եկեղեցականէն, ու յատկապէս իր ունեցած անկեղծ հոգն ու սէրը հոգիներու փրկութեան, հոգը աստուածային պաշտամունքին, ճշգրիտ իր ծէսի պահպանումին, որ ինքը շատ անգամներ մեծագոյն հանդիսաւորութեամբ կատարեց մեր դպրոցի աշակերտներու ձեռնադրութիւններուն առիթով: Այժմ շարժած իր յարատեւ մտածութենէն, կ'ուզէ դառնալ Վենետիկ, ու կը յուսայ Ծերակոյտէն ստանալ փոքրիկ կղզի մը, որ շատ կանայ տեղեւոր, ամառի կամ հին վանք մը, հիմնելու կղերանոց կամ վանատուն, վախճան ունենալով դաստիարակել հայ պատանիներ, որպէսզի անոնք ստենին դառնան իրենց հայրենիքը եւ տարածեն կաթողիկէ հաւատքը: Հոս Վենետիկի ղեսպանն ալ, որ իմացաւ եւ խանդավառուեցաւ այս եկեղեցականին դադափարներով, չի մերժեր զբելջերմ շէշտով, Պապին յանձնարարականին վրայ, իր Ծերակոյտին, ու կը խոստանայ կարելին ընել երբ անձամբ դայ Վենետիկ: Առ այժմ, դու որ եռանդուն ես նման առիթներու մէջ, ջանա՛ ընել ձեռքէդ եկածը եւ օգնել որ իրականանայ այդ դեղեցիկ ծրագիրը, ոչ միայն ասոր՝ այլ ամէն բանի մէջ, որովհետեւ բացի հիմնարկութեան դադափարէն, կը մտածէ անիկա օգնել իր աղքին տպագրութեամբ ալ, ու տպագրութեան համար հարկ են կառավարութեան կողմէ յատուկ հրամանագիրներ եւ գրաքննիչ, որոնց անձամբ ըլլալու եւ հետամուտ...» (AP, Lettere, Vol. 166, an. 1746, ff. 198-200):

Ս. Ժողովի քարտուղարը, Լեքարի, կը դրէ նոյն թուականով նաեւ Մինաս Եպս. Փէրվազեանի, իր խնամքին եւ ուշադրութեան յանձնելով Սարգիս Եպիսկոպոսը, յանձնարարելով յատկապէս որ աշակցի տպագրութեան գործին, որպէսզի փութով եւ կատարեալ կերպով երեւան գան սրբագրուած գիրքեր, օգտակար ըլլալու հայ ազգին զաւակներուն. (AP, Lettere, Vol. 166, an 1746, ff. 200-201):

25. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 583.

կ'աւելցնէ. «այն սէրը եւ գուրգուրանքը որ ցոյց տուիք ինձի՝ զիս կը քաջալերեն կրկին դիմելու ձեզի, որ միջամտէք եւ ստանաք ինձի համար յանձնարարականներ Ս. Քահանայապետէն եւ Վենետիկի Դեսպանէն, որոնցմով կարենամ իրադրծել ծրագիրներս»²⁶: Իր այս գրութեան Սարգիս Եպս. կ'ընդունի Ս. Ժողովի Քարտուղարին պատասխանը՝ թէ նամակը ներկայացուցած է Ս. Քահանայապետին, որ շատ գոհ մնացած է. եւ որովհետեւ իր սրտին մօտիկ է սկսուած գործը, իր կողմէ կրկին պիտի փութացնէ Վենետիկի Դեսպանը, որպէսզի աս ալ իր կարգին դրէ Վենետիկի Ծերակոյտին, ներկայացնելով Քահանայապետին փափաքը նման գործ մը առաջ տանելու համար²⁷:

Վենետիկի մէջ դպրոց կամ վանք մը հիմնելու ծրագիրը Սարգիս Եպս. երբեք պիտի չկարենայ իրադրծել, հակառակ իր բոլոր բարի կամքին, յանձնարարականներուն եւ ունեցած բարեկամութիւններուն: Գրեթէ երկու տարի պայքարելէ ու չարաչար աշխատելէ ետք, 10 Մայիս 1749ին խտրելէն ընդունով կը դրէ Ս. Ժողովին, տեղեկացնելով թէ շատ գոհուարութիւններու առջեւ գտնուած է եւ դեռ կը դառնուի՝ ձեռք ձգելու համար վարժարանի յարմար վայր մը. «գրեթէ յուսահատելու վրայ եմ այն վախճանէն, որու համար Հռոմէն ճամբայ ելայ. իսկ այն տեղը՝ դոր (Ծերակոյտը) առաջարկեց ինձի՝ թէ՛ հեռու է եւ թէ՛ օղբ վիստառողջ, իսկ մերձաւոր եւ առողջարար օղով տեղ մը՝ կարօտ է դրամի»²⁸:

Այս անյաջողութեան առջեւ Սարգիս Եպս. կը մտածէ փոխել կեանքի ուղին: Յիշեալ նամակով կը հաղորդէ Ս. Ժողովին թէ ձեռքն ունի քանի մը սոպաղորելի դիրքեր, որոնք սրբագրութեան եւ մամուլի յանձնուելու վրայ են. «գիրքերով կը յուսամ մեծապէս օգտակար ըլլալ Արեւելքի քրիստոնեաներուն. առիթ կ'առնեմ յայտնելու Ձեզի՝ իմ յարգալից հնարանդութիւնս Ձեր հրամաններուն, եթէ տրամադիր էք վիճակիս համաձայն պաշտօնով մը արատուել զիս, պատշաճ ապրուստով»:

Սարգիս Եպս. իր այս նամակը կը յանձնէ Նուիրակին, որ նոյն թուականով (10 Մայիս 1749) կը դրէ իր կարգին յանձնարարական մը առ Ս. Ժողով, խնդրելով որ «նկատի առնուի այս արժանաւոր եկեղեցականին խնդիրը, որովհետեւ հոս շինել տուաւ զանազան տեսակ սոպագրական տարուեր, տպելով օգտակար գիրքեր. թարգմանեց ու դեռ ծրագիր ունի թարգմանելու ուրիշ շատ գիրքեր եւս. կը կարծեմ թէ օգտակար պիտի ըլլայ զինք այդտեղ [Հռոմ] փոխադրել,

26. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 585.
 27. AP, Lettere, Vol. 167, an. 1747, f. 101.
 28. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 815.

առիթ տալով որ շարունակ է իր թարգմանութիւնները, որոնք օգտակար են Արեւելի քրիստոնեաներուն»²⁹: Նուիրակը իր կողմէ կը թերադրէ՝ Սարգիս Եպիսկոպոսը կարգել իբր ձեռնադրիչ Եպիսկոպոս, օգնական Վրթանէս Եպիսկոպոսին, ինչպէս ասեմօք կը փափաքուէր:

Ս. Ժողովի քարտուղարը Լերքարի, 31 Մայիս 1749 թուակիրով, կը պատասխանէ Վենետիկի Նուիրակին գրելով. «Եւ միշտ եղական սէր ունեցած եմ Սարգիս Արքեպիսկոպոսին հանդէպ, դիտարկելով որ իր դարձը արդիւնք է ճշմարտութեան ճանաչողութեան եւ ոչ մարդկային շահախնդրութեան, ինչպէս Երբեմն կարելի է տարակուսիլ արեւելիցիներու վրայ: Ինք լաւ գիտէ՝ թէ հոս, Հոռոմի մէջ, ես ղինք պաշտպանած եմ իր ազգակիցներէն մէկուն զբարտառութիւններուն դէմ, որ ինծի համաձայն, կը համարէր թէ այս եկեղեցականին փայլը չուէր մըն էր իրեն համար: Յատուկ կերպով խնդրեցի Ս. Քահանայապետէն, որուն վերապահուած է Հոռոմ մնալու իշխանութիւնը շնորհել Եպիսկոպոսներուն, եւ Ս. Պապը սուսաւ իր հաւանութիւնը մեծ զթուփեամբ: Արդ հաճէիք Սարգիս Եպիսկոպոսին հաղորդել քահանայապետական այս մենաշնորհը, քաջալերելով որ փութայ ճամբայ ելլել»³⁰: Յաջորդաբար նոյն նամակագիրէն կ'իմանանք՝ թէ Միր. Քարաֆֆայի կարգադրութեամբ, որ պաշտպանն էր Հոռոմի Հայերուն, թոյլ տրուած էր որ Սարգիս Եպ. Հոռոմ գալուն՝ կարենար ընկալիլ Ս. Մարիամ Եղիստացոց Հայոց եկեղեցիին հիւրանոցը³¹:

Այնպէս կը թուի որ Ս. Ժողովի տուած պատասխանը չէ գոհացուցած Սարգիս Եպիսկոպոսը, քանի որ Վենետիկի Նուիրակը՝ իր 19 Յունիս 1749 թուակիրով՝ կը գրէ Ս. Ժողովին. «Հաղորդեցի Սարգիս Եպիսկոպոսին՝ թէ ընդունուած է Հայոց հիւրանոցը, սակայն ինք ապահով չըլլալով՝ թէ Հոռոմ հասներուն պիտի սահմանուի իրեն նաեւ ապրուստի պատշաճ գումար մը, կը նախընտրէ իր կեանքի մնացած օրերը նուիրել յօգուտ իր ազգին»³²:

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԷՋ ՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵԻՓԱՐԵԱՆՆԵՐՈՒ ԷՏՏ

Մխիթար Աբբասօր եւ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի միջեւ եղած յարաբերութեան մասին արդէն անդրադարձած ենք այլուր³³: Մխիթար կը վախճանի 27 Ապրիլ 1749ին. Սարգիս Եպ. ներկայ կը դռնուի

29. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 814.
30. AP, Lettere, Vol. 174, an. 1749, f. 48.
31. AP, Lettere, Vol. 174, an. 1749, f. 161.
32. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 832.
33. Հմտ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ Հ. Ս., Մխիթար Աբբասօր հրատարակչական առաջելութիւնը, տպ. Վենետիկ, 1980, էջ 213-220:

Մխիթարի յուղարկաւորութեան եւ թաղումին: Սարգիս Եպ. Մխիթարի մասին բարձր համարում կազմած ըլլալու էր, զգացուած անոր ազնիւ վարմունքէն, որ անկեղծօրէն կ'ուրախանար անոր Վենետիկի մէջ ցուցաբերած գործունէութեամբ՝ հոգեւոր նոր գիրքեր տպագրելով ազգին օգտակար ըլլալու համար, եւ որ անյեշաչառ ոգիով նկատութեան իսկ չէր առներ այն նիւթական վնասը՝ զոր կը կրէր Սարգիս Եպիսկոպոսի հրատարակութիւններէն:

Մխիթարի մահէն վերջ Սարգիս Եպ. կը շարունակէ յառաջ վարել սկսած գործը. 1750ին կը տպէ «Ճշմարտութիւն յաւիտեական», «Գիրք օրինակաց եւ նմանութեան», 1751ին «Կրթութիւն ապաշխարողի», «Նոր Կտակարան», «Պատմութիւն վարուց Յօհաննու Ոսկերեանի», «Էփիմէրտէ», 1752ին «Ազգաբանութիւն տոհմին Յարթեան» եւ «Պատարագամատոյց աշխարհականաց», որ կ'ըլլայ Սարգիս Եպիսկոպոսի վերջին հրատարակութիւնը:

Ամէն տպագրիչի նման Սարգիս Եպ. ալ մեծ դժուարութիւններով է որ առաջ կը տանէր տպագրութեան գործը: Փախած՝ Պոլիսէն, պանդուխտ՝ Վենետիկի մէջ, ձեռնարկներու անյաջողութեամբ... դիւրին չէր օտարութեան մէջ գործել: Յոյց տալու համար՝ թէ ո՛րքան կը կրէր եւ թէ ի՛նչ խնդիրներ ունէր Պոլիսի տպարանին հետ, ահա Սարգիս Եպիսկոպոսի մէկ նամակը, ուղղուած՝ Ստեփանոս Մելքոնեանին, որ հարցիւ ամիս մը առաջ (6 Ապրիլ 1750) ընտրուած էր յաջորդ Մխիթար Աբբասօր. «անտանելի եղեւ յամենից կողմանց չարիազանց ամբարտաւանութիւն Անտօնի տպագրիչին: Թողում ի բաց զվատթարագոյն տպագրումն արականեալ, եղծեալ եւ պտղեալ. այլ նաեւ ոչ գտանի կուտակ թղթոյ իմիք, որ ոչ ունիցի զքատասնատոր, զյիսնաւոր եւ զհարիւրաւոր պակասութիւն թղթոց... քանզի այնքան բռնացաւ ստահակութիւն նորին, որ անճարացեալ եմ, կամիմ թողուլ այժմ զտպագրումն Կեղանեացին... զի եհան զիս ի կէս աւուրց իմոց մախիչն այն»³⁴:

Ճիշտ էին Սարգիս Եպիսկոպոսի գանգատները. Պոլիսի հայկական գիրքերու տպագրութեան մենաշնորհը ունենալով՝ դարձած էր «ամբարտաւան». այնքան որ Ս. Ղազարի միաբանները խղերով իրենց յարաբերութիւնները անոր հետ՝ սկսեցին զիմել Ստ. Որլանտեան տպարանին գործակցութեան: Սակայն Սարգիս Եպ. ըստիպուած էր ստակալին շարունակելու գործել Պոլիսի հետ՝ մինչեւ պայմանադրութեան աւարտումը:

1750ին կը լրանայ Սահակ Ահաղիւնի առաջարկած Գիրք օրինակաց եւ նմանութեան գիրքին տպագրութիւնը: Նոյն այս գիրքը Սահակ Ահաղիւն առաջարկած էր Մխիթար Աբբասօր, որ, սակայն, չէր

34. Նամակն ամբողջ պատճէնը տես Յաւերուած, թիւ 8:

ուղած ստանձնել անոր տարադրութեան հողը: Սարգիս Եսայ. դործը առձեռն սրատրաստ գտնելով, մանաւանդ որ Սահակ կը խոստանար լիով հատուցանել ծախսերը, ձեռնարկած էր դործին, առանց նախատեսելու որ ասորը նիւթահան տարողութիւնը իր վրայ պիտի ծանրանար: Տպագրութենէն ետք՝ Սարգիս Եսայ. կը մտածէ հարիւր օրինակ ղրկել Զմիւռնիա, Սահակէն պանձելու համար վեց հարիւր ղուրուշ: Իր այս ծրարիւրը կը դրէ Պոլիս, Մանուէլ դպիրի մը, որ հետեւեալ կերպով կը պատասխանէ 20 Մարտ 1751 թուակեր նամակով. «վասն Կեմքանեաց դրօշին, աչքդ ի լոյս, զոր աւարտեալ ևս. դրեալ էիր թէ Սահակ Վարդապետն սակաւ մի սրտով չի փակչիր, տեսնեմ եւ հարիւր հատ յղեմ եւ վեց հարիւր ղուշ. փորձեցայ կամեմ. քո ձեռագրովդ պատասխանեա՛: Մեք աստ լուաք տիրացու Յարութիւնէն որ գիրք քո զոր յղեալ էիր նմա ի Կիւղէլ շիսար՝ հասեր է, եւ գրեալ էր տիրացու Յարութիւնին՝ թէ մեծ Բարեկենդանին Իզմիր պնալոց եմ, զփորձեցայ յղելոց եմ: Սիրելի, թէ որ այսպէս որ լինի՝ քեզ բարի է այս, որ մէկէն դստակն կառնուս, եւ թէ նա ամենեւին զանց առնու, եւ դու որ հաճիս յղել ինձ (դրքերն)՝ կամք քո է, սակայն քարեպէս գնով՝ որ արագաքայլ լինի, եւ ոչ յամբաքայլ, որպէս որ նախ քան զքոյ դալուստդ յայդր տպեալ բաղում դրեանք դոն, որ սակս ոչ գորոյ քարեպէս գնով՝ մնացեալ է յամբաքայլ, եւ այն վեցհարիւր տու. փորձեցայ զոր յղեմ՝ հարիւր գրով՝ տամ, ինձ հաճոյ է»³⁵: Այս նամակին բնագիրը կը պահուի Ս. Ղազարի դիւանը, ու յիշեալ մանրամասնութիւնները կարելի է նկատել իբրեւ օղակ մը՝ ընդմէջ գիրքին տպագրութեան պատրաստութեան շրջանին եւ Սահակ Ահադինի կարգադրութիւններուն, որոնք հրատարակած է Հ. Գալեմքեարեան³⁶:

Մնալով Գիրք օրինակաց և նմանութեանց երկին վրայ, յիշեմ որ գիրքին անուանաթերթը գեղազարդած ու պատրաստած է Մխիթարի աշակերտներէն՝ Հ. Իզնատիոս Սաչատուրեան, հեղինակ՝ այլ փորագրողութիւններու³⁷: Գիրքին տպագրութիւնը աւարտելուն, Հ. Իզնատիոս Վիեննա մեկնած ըլլալով, նոյն տարւոյն 31 Դեկտեմբերին կը գրէ Մելքոնեան Աբբասօր. «Խնդրեմ գիտել թէ արդեօք զճակատ գրքքին Կեմքանեաց, զոր էս շարեցի վասն Սարգիս Վրդ.ին, եհա՞ս ի վասն. մի՛ գուցէ մնացէ մոռացեալ ի տպարանի Պոլիսիին»: Բան մը՝ որ մոռացութեան չէր մատնուած, այլ ատենին ետ առնուած էր տպարանէն:

35. Այս նամակին բնագիրը, Մանուէլ դպիրի կնիքով, կը պահուի Ս. Ղազարի դիւանը:
 36. Հմմտ. ԳԱԼԵՄՓԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., ամբ, էջ 241-242:
 37. Հմմտ. ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ Հ. Ս., Հայ քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ ժԸ. դարում, տպ. Վենետիկ, 1981:

Մինչ Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ Սահակ Ահադին Եպիսկոպոսի միջև գիրքին տպագրութեան վերաբերեալ բանակցութիւնները կը յաւանան, Սարգիս Եսայ. այնպէս կ'իմանայ՝ թէ Մխիթարի աշակերտ Հ. Միքայէլ Սեբաստացին է որ Պոլիսէն կը յղատորէ հարցերը, Սահակ Եպիսկոպոսին ուղղուած աննպատտ գրութիւններով: Սարգիս Եսայ. այնքան կը վշտանայ լսածին համար, որ կը ապառնայ լուծել հարցը՝ երբ օր մը դառնալու ըլլայ Պոլիս: Մելքոնեան Աբբայ այս բողոքը կ'իմացնէ Հ. Միքայէլին³⁸. Մելքոնեան գոհ կը մնայ ընդունած պատասխանով³⁹, ու համադրելով զանազան պարագաները՝ հետեւեալ կերպով կը հանդարտեցնէ ծերունի Հ. Միքայէլը. «ես ոչ եթէ կարծիք չիմ ունէի գրէն թէ զայսպիսի լինչ արարեալ ևս կամ խորհեալ, այլ զի գրեցի, որպէսզի զպատճառս հատից զայնոցիկ, որք զպատճառսն ևրամիցին...: Յիշե՞ա արդեօք, թէ նախ քան զսկզբսանիւն եւ կամինն ես տպել Սարգիս Վրդ.ին գիրքն նմանութեանց, Սահակ Վրդ.ն խնդրէր ի լուսահոգի Աբբայ Հօրէն մերմէ մեծէ, տպել զգիրքն զայն. եւ դու յաղաղս այսր գրեցեր գգիրս առ Սահակ Վրդ.ն եւ առ Աբբայ Հայրն, թէ այսչափ գիրք այսչափ դրամոյ լինի եւ այս ինչ եւ այն ինչ հանդամանք պահանջին, եւ այն: Արդ ահա առիթ զրպարտութեան առեալ են ոչ կամեցողքն մեր, զնոյն թուղթն գրեալ առ Սահակ Վրդ.ն. եւ ստեն, թէ դու գրեալ ևս զնոյն գիրն սկսանելոյ առ Սահակ Վրդ.ն. եւ ստեն, թէ դու գրեալ ևս զնոյն գիրն սկսանելոյ առ Սահակ Վրդ.ին գիրքն. եւ այն ինչ անհնարին խաբէութիւն եւ անհաստատելի ատուութիւն, որ լմբունի յայսմանէ, զի զայսոսիկ ցուցանեն թէ՛ թուադիրքն, թէ՛ միջին բանքն եւ թէ Սահակ Վրդ.ն, որ զիրն ըստ ամենայնի գիտէ»⁴⁰:

Սակայն Սարգիս Եպիսկոպոսի վրդովումին եւ Մխիթարեաննե-

38. «Լուայ ես միջնորդաբար ի բերանոյ Սարգիս Վրդ.ին, զի այսպէս ասացեալ է նա, եթէ գրեալ են առ ինքն ի կոստանդնուպօլսոյ, եթէ դու գիր գրեալ ես առ Ահադին Սահակ Վրդ.ն, պախարակելով զԿեմքանեաց գիրքն նորա, զոր տպեաց աստ. եւ ընդ այս քարկացեալ է յոյժ Սարգիս Վրդ.ն, եւ սպառնացեալ մեզ, եթէ յորժամ զայցէ այդր ի կոստանդնուպօլիս, չարիս հատուցանելոց է մեզ եւն.: Ես յորժամ զայս լուայ ոչ հաւատացի ամենեւին. ուստի գրեալ ինձ զայսմանէ, միթէ անցեալ է իմն շուրջ զայսու, թէ ամենեւին ոչ ես խապար» (Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկէն, 25 Փետր. 1752ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս):
 39. «Նախ պատասխանի առ այն քան Սէրգիս Վրդ.ին. ոչ ումեք վասն այն գրգին զիր իմն խօսեալ եմ եւ ոչ զգիր գրեալ առ Սահակ Վրդ., ոչ ի միտս եկեալ է եւ ոչ յերազի, եւ զարմանամ այսպիսի զրպարտութեան. ես զգիրքն չեմ տեսեալ եւ գիարդ կարեմ պախարակել...: Եւ այն գրօղն առ փնքն զայն քան թէ ով իցէ թող ծանուցէ որ ես քննեմ եւ ամօթ առնեմ. թերեւս այլ կարգաւոր իցէ զրօղն առ Սահակ Վրդ. եւ կարծեալ թէ անուն նորա է Միքայէլ...: Աստուած ներումն տացէ վասն այսր զրպարտութեան» (Հ. Միքայէլ, Պոլիսէն, 4 Մայիս 1752ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):
 40. Մելքոնեան Աբբայ Վենետիկէն, 16 Յունիս 1752ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:

րու հետ անհաշտութեան պատճառները աւելի խոր էին, մինչ վերեւ յիշուածները պարզապէս անոնց հետեւանքն են:

Վենետիկի մէջ Մխիթար Արքայօր կատարած հրատարակութիւնները նոր ճամբայ մը բացեր էին եւ մեծ ընդունելութիւն գտած՝ յատկապէս Պոլիս ու գաւառներու մէջ: Սարաֆեանի յանկարծակի ներկայութիւնը Վենետիկի մէջ, անշուշտ, արդեւ էր Մխիթարի ճամբուն. սակայն Մխիթարի դիրքը, ինչպէս ըսինք, կ'ըլլայ վեհանձն, մանաւանդ թէ անյիշաչարութեամբ կը նայի Սարգիս Եպիսկոպոսին՝ երբ առ կը տպագրէ Սաղմոսարանը, Մխիթարի հրատարակութեան հազիւ քանի մը ամիս ետք:

Մխիթարի մահէն վերջ՝ Սարաֆեան կը շարունակէ իր գործունէութիւնը. եւ որովհետեւ Պոլսոյ մէջ ունէր բազմաթիւ ծանօթներ, անոնց ձեռքով կը յաջողի գրաւել հրատարակը, մինչ Մխիթարեանները՝ «ոռնիմք զբարձրաճառ զբարեալ զբարձրք եւ անջան զմերովք, եւ այն մի միայն, բնակեալ ի Ղալաթիայ եւ նստեալ յանկեան միում. եւ ո՞վ երթիցէ առ նա առ փ զնել զբիրս. ո՞վ թողեալ զՍարգիս Վրդ.ի Սաղմոսն ի Կոստանդնուպոլիս ի շէն եւ ի դիւրին տեղւոջ, տուեալ զբարձր անցանէ ի Ղալաթիայ առ ի զնել զմեր Սաղմոսն»⁴¹:

1751ին Ս. Ղաղարի Մխարանները կը սկսին նոր Կտակարանի տնտեսութեան, որուն կը ձեռնարկեն հաւաքական կերպով, եւ առաջին անգամն ըլլալով՝ բազմաթիւ ձեռագիրներու համեմատութեամբ, թօթափելով խաթարուած ձեւերը, «վայելչացուցանելով ամենեւին եւ այնպէս լինի զի եւ զՌսկանինն գերազանցեցէ»⁴²: Պոսթորի տպարանին հետ անհամաձայնութիւն ունենալով, այս հատորին տպագրութիւնը կը սկսի Ստ. Որբանտեանի տպարանը: Սարգիս Եպս. եւս նոյն այդ թուականին, Պոսթորի տպարանին մէջ, կը սկսի տպագրել նոյն հատորը, մինչ Մխիթարեանները այլեւս Պոսթորին չյաճախեցով՝ շատ ուշ կ'իմանան թէ Սարգիս Եպս. եւս ձեռնարկած է նոյն դիրքին տպագրութեան:

Ծանր էր այս մրցակցութիւնը Մխիթարեաններուն համար, որոնք գործնականին մէջ կ'ապրէին միայն դիրքերու եկամտւոյով, եւ եթէ չմտածէին առաջքն առնել, ապագային աւելի մեծ անակնկալներու առջեւ ալ կրնային գտնուիլ, մանաւանդ որ «ծածկէ ի մէնջ զոր ինչ գործէ, եւ ոչ կամի թէ իմացուք մեք. եւ այս փոքր չար է եւ սակաւ վնաս մեզ. բայց ես կասկածիմ թէ գուցէ յետոյ զԱստուածաշունչն եւ զԲաղդիքն մեր եւ զՊարտիզն եւ զայլ զրեանս մեր սկըսանիցի տպել, եւ յայնժամ վնասն մեծանայ»⁴³:

41. Մեղրոնեան Արքայ Վենետիկէն, 17 Նոյեմբ. 1751ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:
42. Մեղրոնեան Արքայ Վենետիկէն, Նոյեմբեր 1751ին, առ Հ. Զաքարիա, Պոլիս:
43. Անդ:

Ս. Ղաղարի դիւանը ունինք տետրակ մը, «Ատեմարանութիւն Հ. Մկրտչի Վրդ.ի Անանեան, վասն խնդրոյ արտօնութեանց ինչ ի պէտս հայերէն տպագրութեան. 1751» վերտառութեամբ, ուր նոյն ինքն զբիւր, Հ. Մ. Անանեան, կը նկարագրէ թէ ինչպիսի՛ երկարատեւ յոգնութեամբ յաջողած է Մխիթարեան Մխարանութեան մեծաշնորհը դարձնել Վենետիկ քաղաքին եւ անոր սահմաններուն մէջ տպագրութիւնը բոլոր հայերէն դիրքերուն գրաքննութեան պաշտօնը: Այս փրաւունքը կը ստացուի Վենետիկի դատարանական ատեանէն, ուր Հ. Մկրտչի անձամբ կը ներկայացնէ բոլոր այն անպատեհութիւնները որոնք կրնային հետեւիլ, եթէ հայերէն դիրքերը Վենետիկ տպագրութիւնն առանց յատուկ սրտասխանատուի մը: Հ. Մկրտչի նկատելի ու տայ՝ թէ Մխիթարեան Մխարանութիւնը տրարիսի՛ տքնութեամբ քառասուն տարիներէ ի վեր կատարած էր հրատարակութիւններ, սրբագրելով եւ ուղղելով բնագիրները, յոգնելով իւրաքանչիւր հատորին համար, եւ թէ այս վաստակը կը ստեղծէր իրաւունք մը, որ դիւրաւ կրնար նեխակայ ըլլալ բռնադրաւունքով՝ եթէ բարձրագոյն իշխանութիւնը չհաստատէր զայն: Երբ դատաւորը Հ. Մկրտչին կը հարցնէ. «Ո՞վ է որ ձեզ հակառակ կայ, կամ ո՞վ այն իցէ՛ որ կամի զդրեանս ձեր տպագրել, ասա՛, զի արացուք՝ որպէս ինչ գոցէ ձեռն մեր: Այլ ես դիտէի զի խուէ զնա՛ եթէ ասէի, ասացի. Ոմն փ Հայոց: Եւ նա ասէ. Յանուանէ ասա: Այլ ես չասացի: Եւ իբրեւ դարձեալ սրտեաց՝ ասեմ. Զկամիմ ասել, չէլնեցայ, զի կամ է ինձ սրահել դճամբաւ նորա: Յայնժամ լուռ եղեւ, զի դիտաց թէ խորչեցայ ի բամբասանաց, զի մի՛ ծանակեցի անուն նորա»:

Հ. Մկրտչի ակնարկը Սարգիս Եպիսկոպոսին է, մինչ Մեղրոնեան Արքայ գրելով Հ. Իգնատիոսին՝ կ'ըսէ. «Սարգիս Վրդ.ն օր ըստ օրէ ձեռն ի գործ արկանէ ի տպագրութիւն զանազան գրեանց, մինչև զՆոր Կտակարանն եւս մեր սկսաւ տպել. մեք եւս սկսեալ եմք տպել մեծ գրովն Աստուածաշունչին»⁴⁴:

Մինչ այդ Սարգիս Եպս. կը շարունակէ տպել այն դիրքերը՝ որոնց ձեռնարկած էր. սակայն, յաջորդաբար, նոր դիրքի մը ձեռք զարնելէ առաջ՝ պարտական կ'ըլլար գրիմել Ս. Ղաղարի մխարաններուն, անոնցմէ ստանալու հաստատագիր, քանի որ պետութեան առջեւ միայն Մխիթարեանները նկատուած էին պատասխանատու՝ տնտեսագրելի դիրքերու վարչապետական եւ բարոյական անաղարտութեան:

Հ. Մկրտչի Անանեան յիշեալ տետրակին մէջ կ'արձանագրէ. «Յամի Տեառն 1752 Օգոստ. 15 ատուն մեզ գհրովարտակ պայմանաց թիվիցոտութեան, որով կարգեցաք տեսուչ Հայոց գրեանց ի կողմ»:

44. Մեղրոնեան Արքայ, Վենետիկէն, 6 Նոյեմբ. 1751ին, առ Հ. Իգնատիոս, Վիեննա:

մանկ թագաւորութեան, եւ ինդուլիթօռ ի կողմանէ Սանթօֆիցին՝ լացարձակ անկախ յուճեքէ»:

1752 տարւոյն մինչեւ Օգոստ. 15 թուականը Սարգիս Եպս. անշուշտ սկսած էր եւ գուցէ նաեւ աւարտած էֆէմէրսէ եւ Խորենացիի Ազգաբանութիւն տահմին Յարեթեան գիրքերը: Օգոստոս 15էն վերջ է որ Սարգիս Եպս. կը ձեռնարկէ Պատարագամատոյց աշխարհակաճացի սպառնութեան, միշտ Անտոն Պոպօրիի տպարանը, եւ արհա՛ կը ծաղի առաջին բախումը Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ Մխիթարեաններուն միջեւ: Սարգիս Եպս. արդէն իսկ միտոյն լսելով թէ Մխիթարեանները հետամուտ են գրաքննութեան պաշտօնն ատանձնելու՝ խռոված էր⁴⁵, ու երբ կ'իմանայ թէ հրամանագիր եւս ստացած են՝ կը վրդովի հոգեպէս, ու պատահածները կը դրէ Իզմիրի Առաջնորդ Սահակ Ահադիին: Հ. Վրթանէս Ասկէրեան, որ նոյն շրջանին Իզմիր էր, 25 Օգոստ. թուականը նամակով (1752) հետեւեալը կը գրէ Մելքոնեան Արքայօր. «Սահակ Վրդ. լուեալ է ի թղթոյ Սէրգիս Վարդապետին, թէ կամեցեալ եմք մեք խափանել զտպարութիւն Սէրգիս Վարդապետին, եւ հաւատացեալ է փոքր մի. այլ Պարոն Նահապետին լուեալ՝ ասացեալ է թէ ո՛չ են ճշմարիտ բանքդ, այլ վրիպակ ինչ է փմացուածոյ. զոր հարցեալ ցիս եւ ստուգադոյն տեղեկացեալ՝ թէ ոչ վասն խափանելոյ զՍէրգիս Վրդ.ն, որ սիրելի մեր է եւ բարեկամ, այլ վասն խափանելոյ զԱնտոն, որ հակառակ մեր սպանալք տպել զմեր գիրս: Նահապետն ծանոյց զամենայնն Առաջնորդին»:

Արդարեւ ցաւալի էր Մխիթարեանութեան համար կորսնցնել բարեկամ մը. կը ցաւի նաեւ Հ. Վրթանէս Ասկէրեան, որ Իզմիրէն Պոլիս անցնելուն՝ կը գրէ Մելքոնեանի, 30 Սեպտ. 1752ին. «Ուրախ եղէ յոյժ ընդ յաջողել փութիլիէճիօին եւ ուխտագորութեան, այլ տրտմութիւն ինձ եղեւ յոյժ վասն սիրելւոյ բարեկամին մերոյ ի թշնամութիւն դատնալոյ»:

1752 տարւոյն մէջ, Մխիթարի նախկին աշակերտներէն Տէր Թէոդորոս Մէտիաչցի, Հոռոմէն Վենետիկ գալով կ'ողջ տպել տալ իր թարգմանած Պատարագամատոյց աշխարհակաճաց գիրքը: Տէր Թէոդորոս, իրր նախկին անդամ Մխիթարեան Մխարանութեան, չէր համարձակեր մօտենալ անոնց ու առաջարկել գիրքին տպարութիւնը: Սարգիս Եպս. կը ստանձնէ դործը «Յամի Տեառն 1752 ի Հոկտեմբերի 25», գնելով գիրքին անուանաթերթին վրայ «Վերահայեցողութեամբ Տեառն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Կ. Պօլսեցոյ»: Սարգիս Եպս. կ'ողջէր դուցէ փորձ մը ընել ու տպագրել գիրք մը՝ որ առաջարկուած էր

45. «Սարգիս Վրդ.ն փոքր մի խոսվեալ է ընդ մեզ, զի կամեցաք զմեր գրեանս փութիլիէճիթոյ անեք» (Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 22 Ապրիլ 1752ին, առ Հ. Խոնատիոս, Վիեննա):

ուրիշէն, տեսնելու համար թէ ի՞նչ կրնար ըլլալ իր դիրքը՝ իր կողմէ տպագրելի յաջորդ գիրքերուն համար, մանաւանդ որ կը պատրաստուէր տպագրել Աստուածաշունչը⁴⁶: Հ. Մկրտիչ մանրամասն կը նկարագրէ այս անցքերը 2 Յունուար 1753 թուականի նամակով, ուղղուած՝ Հ. Վրթանէս Ասկէրեանին. «Մխարանեալ ընդ նոսա (Սարգիս Եպս. եւ Տէր Թէոդորոս) եւ Անտոն Պոպօրիին, առանց զնալոյ առ Մուքքաթոյ Սէքուէթարն ուֆօռմաթորաց, Ֆէտէիւ լոկով Սանթօֆիցին, սկսան տպագրել զաղտաղողի գրքիքն զայն: ... իմացան զայն նենդ յարքունուստ եւ վաղվաղակի գրքիքն արդելին, որ մերձ էր ի կատարել: Առ տարաւ Անտոնն զՖէտէն Սանթօֆիցին առ Սէքուէթարն, եւ նա մերժեալ զնա ասէ. ոչինչ է այդ, խնդրեմք զՖէտէ մերոց Հայ պատրոց»:

Այս կ'ըլլայ պատճառը, որու համար Սարգիս Եպս. կը արտնդի Մխիթարեան Մխարանութեան, ու տեսնելով թէ այնուհետեւ անկարելի է շարունակել Վենետիկ տպարութեան գործը, աչքերը կը դարձնէ Թրիեստ կամ Վիեննա. դոնէ այս լուրերը կը ակտին շրջիլ քաղաքին մէջ. «որպէս լսեմք, Սարգիս Վրդ.ն ունի կամս հաստատս դալոյ այդը (ի Վիեննա) եւ մնալոյ զժամանակ մի, եւ գուցէ զգործ եւս սկզբնաւորեսցէ այդը, այսինքն զստամբայ կամ զայլ ինչ, զոր լարուք ոչ դիտեմք»⁴⁷: Նմանապէս նոյն օրերուն խօսքեր կը շրջին թէ Սարգիս Եպս. մխարանելով Վենետիկ գտնուող կարգ մը քահանաներու հետ, մը ծրագրէ Թրիեստի մէջ հիմնել Մխարանութիւն, եկեղեցիով ու տպարանով. սակայն խնդիրը կը փակուի անհամաձայնութեամբ եւ զժողովութեամբ, որովհետեւ երեւան կ'երկն դրամահան հարցեր⁴⁸:

46. «Զի այս փորձ ինչ էր, զոր յայլում փորձեաց, թէ արդեօք հնա՞ր է հրամանաւ Նունցին եւ Սանթօֆիցին, սարտուցեալ ի ռիլիգոսութեան մերձէ, գգիրս իւր տպել, եւ պատրաստութիւն տեսանէր նախ յԱստուածաշունչն սկսանիլ, զոր ստոյգ ծանեաք» (Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 2 Յունուար 1753ին, առ Հ. Վրթանէս, Պոլիս):

47. Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 9 Սեպտ. 1752ին, առ Հ. Խոնատիոս, Վիեննա:

48. Պատմութեան համար այս մանրամասնութիւնները հետաքրքրական ըլլալով, մէջ կը գրենք ամբողջ հատուածը. «Ծանիր Հ. Միքայէլ. յառաջ քան զաւուրս զայսոսիկ հուշակ գայր եթէ Սէրգիս Վրդ.ն եւ Տէր Միքայէլն եւ այլք ոմանք մխարանեալ կամէին առնուլ ի Թրէստ գտեղի ինչ ի թագուհւոյն, ուր ժողովեսցին ինքեանք իրր փ մենաստանի, եւ բազմացուցեն զաշակերտս եւ բացեն զստամբարիայ եւ տպագրեսցն զինչ եւ իցէ գիրք զոր կամին: Եւ լուաք եւս եթէ գրեալ են զառգուհւալ առ թագուհին. եւ Տէր Միքայէլ եւ Տէր Դաւիթն եւս զնացին ի Դրէստ վասն սոյն պատճառիս, եւ յետոյ դարձան: Եւ յետ փոքր մի ժամանակի լուաք եթէ յաջողեալ են իրքն եւ Կեկեյլ է թագուհւոյն գիրն շնորհման գտեղի: Զայս գիր տեսեալ եւ ընթերցեալ են եւս ոմանք ի Հայոց, ուր գրի եթէ ահա շնորհեցաք զայս ինչ տեղի հանդերձ եկեղեցեան, եւ այսչափ երկիր եւս եւ այսչափ ծառք եւս, եւ ի տարւոյն 120 Փիօրին եւս սպրուստ

Այնուհետև իմաստ չունէր Սարգիս Եպիսկոպոսի Վենետիկ մընալը, ինքը որ կ'ուզէր գործել ևւ ոչ թէ գործէ քաշուիլ: Միխիթարեաններու հետ ունեցած արկածը՝ անշուշտ մեծագոյնն էր միթաղնելու վր երկրինքը, թէեւ - դոնէ արտաքսապէս - «Սարգիս Վրդ.ն այժմ ընդ մեզ բարւոք կեայ - կը դրէ Հ. Մկրտիչ, 12 Մարտ 1753ին, առ Հ. Զաքարիա -, մանաւանդ քաղցրացաւ սիրտ նորա վասն հիւրընկալելոյ զնա մեր զաւուրս երիս՝ ամենայն պատուով. սակայն սուղ մեծ ունի վասն խալտառակութեան, որով յամօթ եղեւ ի խարէութեան Թրէստեան մենաստանին ևւ տպարանին ևւ համալտարանին»:

Վենետիկի մէջ Սարգիս Եպիսկոպոսի տպարած վերջին գիրքը կը կրէ 1752 Հոկտ. թուականը: Այնուհետև ամբողջ տարի մը կը մնայ Վենետիկ, առանց անցնելու ոչ Թրիեստ ևւ ոչ Վիեննա: 1753ի Հոկտեմբերի կէսին կ'ուղղուի Հռոմ, միշտ նոյն ղիտաւորութեամբ՝ «Գի թէ գտցէ շնորհս առաջի Ս. Ժողովոյն՝ մնայ անդէն ի Հռոմ, ևւ կամք իւր է ստամբայ անել անդէն, ևւ թէ ոչ յաջողեսցի՝ առեալ

միւս քահանայի ձրի: Եւ այս ամենայն շնորհմունք էին ի վերայ անուան Տէր Միքայէլին, ևւ անուն Սարգիս Վրդ.ին ոչ գոյր ի նմա, ուստի դժուարեալ էր ընդ այս Սարգիս Վրդ.ն: Բայց Տէր Միքայէլն պատասխանի տուեալ էր, եթէ չէ փոյթ այս, տէրութիւն քոյ է, ևւ ես եւս վասն քոյ ևւ ի ներքոյ տէրութեան քոյ եմ եւն: Եւ առ այս ամենայն Տէր Միքայէլն ծախեալ էր յիւր ընչիցն իր 400 դուռուչս: Եւ ես լուեալ զայս ամենայն ստէի. Տէր յաջողեսցէ ևւ զվերջն բարի արասցէ: Բայց ի միտս մեր ամենեքեան ստէաք թէ առանց սքանչելեաց ոչ կարեն միարան կալ նոքա ի միասին: Արդ այս ամենայն բան ևւ զրոյց իրբեւ ի բերանս բազմաց շրջէր, ևւ առողքն զտեղին անէին տօն ցնծութեան վասն յաջողելոյ գործոյն իւրեանց, ահա լուեաք ևւ այլք լուր, եթէ այն ամենայն ասացեալ սուտ է, ևւ հնարք խարէութեան ուրումն իթարեան քահանայի, որ պատրեալ զՏէր Միքայէլն, առեալ է զայնչափ դրամ ի ձեռաց նորա: Եւ թէ ո՞րպէս, ահա համատուի պատմեցից, թէպէտ բուն պատմութիւն եղելոցն երկայն է յոյժ: Արդ ճամբարիտ է թէ Սարգիս Վրդ.ն ևւ Տէր Միքայէլն ընդ այլոց ոմանց կամէին առնուլ զտեղի ինչ իրբեւ զմենաստան ևւ բանալ գտամբարիայ, ևւ առ այս աշխատեցան յոյժ. ու(ս)տի ևւ Տէր Միքայէլն զնաց վասն այսորիկ ի Թրէստ ևւ աշխատ եղեւ յոյժ. բայց ոչինչ կարացին առնել, ևւ Տէր Միքայէլն դարձաւ յետս ունայն ևւ տրտում: Տեսեալ զնա խալիան քահանայ մի տրտում, ստէ. Զի՞նչ տրտում ես: Եւ նա պատմեալ է նմա զամենայն. ևւ քահանայն ասացեալ է ես հոգացից ևւ արարից զամենայն, զի է իմ եղբայր ի Վիէննայ ի դրան թագուհւոյն, որ զայդ ամենայն կարող է առնել... ևւ սոյնպիսի պատիւ բանիւք խարեալ զնոսա ի ձեռն սուտ երեւակայութեան թղթոց, մինչեւ եւս հանրեալ է, ոչ զիտեմ որպէս, զթուղթ ի կողմանէ թագուհւոյն կնքովն ևւ այլ որպիսութեամբն, որ նոյն ինքն էր գիրն շնորհման. զոր յետ տեսանելոյ նոցա ևւ առնելոյ տօն ցնծութեան, առեալ է զայն թուղթ ի ձեռաց նոցա պատճառաւ առաքելոյ զայն ի Թրէստ առ իւր բարեկամն, զի զտեղին սեփականեսցէ... այլ սոյնպիսի բանիւք քարչեալ է զայնչափ դրամս ի Տէր Միքայէլէն: Ահա այս է լուեալն իմ» (Մեկնեան Արքայ Վենետիկէն, Յունի. 1753ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս):

զրիւր յանձնարարական ի վերայ էլչից՝ զայ այդը ի Կոստանդնուպոլիս»⁴⁹:

Յիշենք որ, Վենետիկ քաղաքը ձրելէ առաջ, Սարգիս Եպս. 1746-1747 թուականներուն անհամաձայնութիւն մը ունեցած է Յովհաննէս Վրդ. Արիմանեանի՝ իր աշակերտին հետ: Տեսանք վերեւ, թէ ինչպէս Հռոմի մէջ Արիմանեան փորձած էր չարախօսել Ս. Ժողովին Սարգիս Եպիսկոպոսի մասին ևւ հուսկ արտաքսուած՝ Հայոց եկեղեցիէն: Սա Վենետիկ գալով՝ հետամուտ կ'ըլլայ իր ձեռքն առնելու ժողովուրդին հոգեւոր հովուութեան պաշտօնը, ինչ որ տեղի կու տայ անհամաձայնութիւններու, որովհետեւ ժողովուրդը կը բաժնուի երկուքի: Քիչ ևւ ք Սարգիս Եպս. Հռոմէն կը հասնի Վենետիկ, հասու կ'ըլլայ կացութեան, ու հարկ կը համարի իմաց տալ Ս. Ժողովին, որպէսզի սկիզբէն ձեռք առնուին նախադուշութիւններ: Այս առթիւ գրած է երկու նամակ, հայերէն լեզուով, մէկուն ստորագրած է առանձին, իսկ միւսին Մինաս Արքեպս. Փերվադեանի հետ⁵⁰:

1748 Մայիս-Հոկտ. ամիսներուն Սարգիս Եպս. յարարութեան մէջ է Ս. Աթոռին հետ, խնդրելու համար հրաման՝ քահանայ ձեռնադրելու իր աշակերտը Սարգիս Աստուածատուրեան, որ 25 տարեկան էր: Կը խնդրէ Ս. Աթոռէն՝ որ կարենայ քիչ ժամանակի մէջ տալ թեկնածուին փոքր աստիճաններէն մինչեւ քահանայութեան կարգը, ու յետ ձեռնադրութեան՝ կարենայ իր մօտ պահել զայն գոնէ երկու տարի, որպէսզի թէ՛ իրեն օգնէ տպագրութեան գործին մէջ ևւ թէ՛ ժամանակ ունենայ պատրաստուելու ասպաղայ առաքելական կեանքին: Սարգիս Եպս. Հռոմէն կը ստանայ ակնկալած հրամանները⁵¹:

7 Մարտ 1750ին Սարգիս Եպս. խտրբերէն նամակ մը ուղղած է Ս. Ժողովի քարտուղարին, Լերքարիի, տալով անոր ցանկը մինչ արդ հայերէն լեզուով հրատարակած գիրքերուն, իւրաքանչիւրէն մէկական օրինակ նուիրելով նոյն քարտուղարին ևւ փափաքելով իմանալ՝ թէ արդեօք յանդիմութիւն կ'ըլլայ նոյն նուէրը ընել նաեւ Ս. Քահանայապետին: Գոհունակութեամբ կը լսէ նոյն քարտուղարէն՝ թէ անտարակոյս Ս. Պապը մեծ հաճոյքով է որ պիտի ընդունի նման նուէր մը, զնահատելով եղած թարգմանութիւնները ևւ աշխատանքը⁵²:

Ուրիշ առիթով խօսած ենք թէ Թրիեստի Միխիթարեան տպարանին մէջ 1782ին լոյս տեսած է Վեղարաւոր Հ. Գարրիէլի մը պա-

49. Մեկնեան Արքայ Վենետիկէն, 8 Հոկտ. 1753ին, առ Հ. Միքայէլ, Պոլիս:
 50. Յիշեալ երկու նամակները տես Յաւելուած, թիւ 7-8:
 51. AP, Lettere, Vol. 172, an. 1748, ff. 92-94; SO, Armeni, Vol. 11, ff. 733, 747, 749.
 52. AP, Lettere, Vol. 176, an. 1750, f. 30; SO, Armeni, Vol. 11, f. 436.

տրաստած Հայ-Լատին բառարանին առաջին պրակը⁵³: Այս բառարանին առաջ հրատարակի վրայ կար ուրիշ մը, միշտ հայերէն-լատիններէն, պատրաստուած Ճովաննի Պաթթիի (Giovanni Batti) մը կողմէ, նոյնպէս Վեղարաւոր, որ դիրքին տպագրութիւնը առաջարկած էր Սարգիս Եպիսկոպոսին, բայց մերժուած էր՝ հաւանաբար դործին անկատարութեան պատճառով⁵⁴: 1751ին ալ Սարգիս Եպիս. ծրագիրը ունեցած է տպել Նարեկ աղօթարդիրքը, որու համար դիմած է Պոլիս, Մանուէլ դպիրին, ստանալու տպագրելի օրինակին ձեռագիրը. սակայն պատասխանը ժխտական կ'ըլլայ⁵⁵:

ԴԱՐՁԵԱԼ ԴԵՊԻ ՀՈՌՄ (5 Նոյեմբ. 1753 – 24 Ապրիլ 1754)

Սարգիս Եպիս. Վենետիկէն Հռոմ ուղղուելէ առաջ՝ Վենետիկի Պարական Նուիրակէն յանձնարարական մը կը ստանայ՝ 13 Հոկտ. 1753 թուակիր, դրուած՝ Հաւատաստիւնի Նախագահին: Նամակին մէջ Նուիրակը կը յիշեցնէ այն հին փառաքելը որ կար՝ Սարգիս Եպիսկոպոսը իբր օգնական նշանակելու Վրթանէս Եպիսկոպոսին, ինչ որ կարելի էր այս առթիւ իրագործել, մանաւանդ որ Սարգիս Եպիս. այս անգամ դժուարաւ յանձն առած էր Հռոմ մեկնելը⁵⁶:

Դէպի Հռոմ ուղեւորութիւնը կը կատարէ Յովհաննէս Թոմաճանեանի հետ, որ առենօք աշակերտած էր Մխիթար Արքայօր. եւ միշտ յարած մնացած էր Միաբանութեան՝ նաեւ Ս. Ղազարէն հեռանալէն վերջ: Թոմաճանեան կ'ընկերանայ Սարգիս Եպիսկոպոսին, ու Հռոմ հասնելէ ետք ճամբան կը շարունակէ դէպի Նախորդի՝ ուսկից կը դրէ Մելքոնեան Արքայօր նոյն տարւոյն Դեկտեմբեր 4ին: Այս նամակէն կ'իմանանք թէ Սարգիս Եպիս. տեսակցութիւն մը ունեցած է Ս.

53. Հմմտ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1981, ՂԵ. տարի, էջ 75-110:

54. AP, SO, Armeni, Vol. 14, f. 158.

55. «Սիրելի իմ, վասն Նարեկին որ դրեալ էիր, ահա երեք ամի մերձեցաւ որ Գասպար ամուճան մինչ աստ էր կոչեաց զիս եւ հինգհարիւր մառչիլ ետ, թէ չ (500) Նարեկ տպել տուր զու, որպէս որ հաճիս. մեղաւորս հին գրծու (=գործածուած - Հ. Ս. ձ.) Նարեկ որքան որ հնար եղեւ ժողովեցի եւ տիրացուին սրբազրած Նարեկին հետ ընթերցայ, ոչ սակաւ սխալման դտաք. ստկայն ոչ ամենեցուն է հետաքրքրութեամբ սրբազրել զտուրը գրեանս, միայն թէ թիւթիւնիւ (sic) տողու չբն: Եւ դրեթէ համայն գրեանք մեր, թէ թարգմանեալք եւ խրթինք ի ձեռն գրադարաց խանդարեալ են, վասն որոյ եթէ տպագրել լինիցի՝ պարտ է լաւ հողածութիւն անելով սրբազրել, զի թէ միանգամայն լաւագոյն սրբագրիցի, յակտեան նոյն օրինակին վերայ տպագրի. որովհետեւ այսպէս է, պարտիմք լաւ հողարարութիւնս առնել, թէպէտ աստ եղեալ Նարեկից հետ սրբագրեցաք, սակայն մնաց տարակուսանք... որպէս որ դրեալ էիր Ձատկին սկսիլ, կամք քոյ է, սակայն լաւ է թէ սրբագրեանս տպուին» (Մանուէլ դպիր, Պոլիսէն, 20 Մարտ 1751ին, առ Սարգիս Եպիս., Վենետիկ):

56. AP, SO, Armeni, Vol. 11, f. 436.

Ժողովի քարտուղար Լերքարիի հետ, ի ներկայութեան Թոմաճանեանի: Սարգիս Եպիս. Թոմաճանեանի կրկնած էր՝ թէ Հռոմ երթալէ ետք ճամբան պիտի շարունակէր դէպի Պոլիս. բայց երբ Լերքարի կը հարցնէ իրեն՝ «այս ի՞նչ խօսք է որ լսեմ թէ գնալոց ես Ըստամպոլ. եւ Սէրգիս Վրդ. ն, որ ի ճանապարհին ինձ հանապաղ ասէր թէ ըստ մեծի մասին կամքս գնալու է Ըստամպոլ, որ եւ ես հաստատեմ էի զինքն գնալու, բայց նոյնժամայն իսկոյն կաղացաւ եւ ասաց թէ Հրամանքնիդ դիտէք, թէ որ մին գործք կու հրամայէք, պատրաստ եմ ծառայելու, (եւ թէպէտ այս խօսակցութիւններն ոչ կամէր իմ առաջեւ լինիլն), եւ Լերքարն ասաց՝ թէ մին քանի դիրքք կայ ըստամբայ ընելու, տեսնենք որ քոյ ձեռքն լինի. եւ նա իսկոյն պատասխանեաց՝ թէ ես դիրք եւս ունիմ ընդ իս քերած, պատուական դիրքեր, եւ եւս հայր եւ մայր ունիմ, դիրք եւս չիւնել. եւ այսպէս եղբերեցին զգրուցատրութիւնն»: Տեսակցութիւնը աւարտեցուն, «ի ճանապարհին ասէ ինձ Սէրգիս Վրդ. ն՝ նոյն ստամբայի բանն, Աստուած սիրես, ոչ ումեք ասիցես, տեսցուք թէ զինչ եմք անելոց»:

Թոմաճանեանի գրածներուն համաձայն, Սարգիս Եպիսկոպոսի Հռոմ մնալու մասին տարտամումները անկէ առաջ կու դային՝ որ կ'ուզէր ամսական 25 սկուլթ ստանալ. 15 սկուլթ Լերքարիէն, 5 սկուլթ՝ կ'ուզէր ամսական 25 սկուլթ ստանալ. 15 սկուլթ Լերքարիէն, 5 սկուլթ՝ իբր պատարագուց, եւ 5 ալ՝ Հայոց եկեղեցիին մեծաւորէն. սակայն իբր փառաքել նկատի չ'առնուիր: Արդարեւ, Սարգիս Եպիս., երբ դեռ Վենետիկ էր, հրաւեր մը ընդունած էր Հռոմէն, որով կը խոստանային իրեն 15 սկուլթի ամսական մը տալ. հակառակ բարեկամներու եւ ծանօթներու յորդորին՝ Սարգիս Եպիս. մերժած էր այդ դամարով մնալ Հռոմ, պահանջելով 20 սկուլթ:

Շուրջ վեց ամիս Սարգիս Եպիս. կը մնայ Հռոմ, առանց եղբակացութեան մը յանդերձ: Այդ ամիսներուն կը պահէ իր կապը Յովհաննէս Թոմաճանեանի հետ, որ առեւտուրի բերամբ Նախորդի անցեր էր եւ ուսկից կը գրէր Մելքոնեան Արքայօր 1 Յունուար 1754ին. «Վասն Սարգիսի ունիմ լուր Հռոմու, որ տակաւին մինչեւ ցայժմ ոչ ընդ Փափին գնացեալ խօսեցեալ եւ ոչ այլ գործոյ սկսբունք եղեալ, այլ որպէս եկն՝ տակաւին այնպէս տարտանեալ կայ, եւ զինչ անելն ոչ է որոշեալ, գնալոց թէ մնալոց եւ կամ դառնալոց»:

1754ի Մարտ ամսուն Սարգիս Եպիս. կը գրէ Յովհաննէս Թոմաճանեանին (Նախորդի). «Հուտով դաս Հռոմ, որ ի միասին գնամք Ալիօնոս. եւ Հռոմ էլ բան չունիմ հողալու եւ քոյ քարտեան սպասեմ»⁵⁷: Թոմաճանեան Ապրիլի առաջին օրերուն կը հասնի Հռոմ, ծրագրելով Ձատիկէն վերջ անցնել Անքոնա եւ նաևով շարունակել

57. Յովհաննէս Թոմաճանեան Նախորդիէն, 19 Մարտ 1754ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ:

նամակէն, դրուած Զմիւռնիայէն Մելքոնեան Աբրահօր. «սկսանիմ պատմել սակաւ ինչ քան Սարգիս Վրդ.է. սա յորժամ եկն աստ, Սահակ Առաջնորդն մեծաւ պատվով ընկալաւ զնա, որպէս յառաջագոյն գրեցաքն տէրութեանդ: Բայց ոչ մնացին յայնպիսի կերպիւ. յառաջմանէ ետ զհրաման քարոզելոյ. քանիցս անդամ ետ զքարոզ, եւ սիրեցաւ ի ժողովրդոց. եւս պատուեցին զստ արժանւոյն: Բայց ոչ մնաց յայնպէս: Ի պահուց շարաթի, Աստուածածնայ շարաթի Ով հրաշալոյն՝ ոչ գնացեալ է յեկեղեցին, վասն որոյ Սահակն բարկացեալ է ի վերայ Սարգիսն, յետ կոյան եւս քանքասեալ է թէ վասն է՞ր ոչ եկն: Վասն որոյ սակաւ սակաւ տեցին զմիմեանս եւ պարեցաւ այն առւտ սէրն»: Նոյն նամակադիրը կը շարունակէ պատմել թէ Սահակ Աբրեւար. նախապէս որոշած էր որ Վերափոխման պատարագիչն ըլլար Սարգիս Եպս., բայց յաջորդաբար պատարագել տուած է Տիարպէքիւրի Առաջնորդին, որ նոյն օրերուն Զմիւռնիա էր եւ որ ապա անցած է Երուսաղէմ⁶⁵:

1744ի ամառն էր որ Սարգիս Եպս. թողած Պոլիսը՝ անցած էր Զմիւռնիա, Վենետիկ, Հոմ, ու հիմա տասը տարի ետք դարձեալ Զմիւռնիա կը գտնուէր՝ Պոլիս վերադառնալու դիտաւորութեամբ: Պոլիսէն իմանալով Սարգիս Եպիսկոպոսի դիտաւորութիւնը՝ շատեր կը դարմանան. Աթանաս Եպս. Մերասեան կը գրէ. «Լուսայ զշուումն Սարգիս Վրդ.ին ի յԱլէվոնու, եւ չգիտեմ զի՞նչ առնելոց է աստ՝ երբ ունի գլխաւոր թշնամի իւր գլխատրիարդն»⁶⁶. յաջորդաբար նոյն Աթանաս Եպիսկոպոսը կը գրէ. «բարեկամն մեր որ ի Իզմիր ջանայ յամենայն սրտէ գալ հասանել ի Կոստանդնուպոլիս, այլ սակայն Պատրիարքն չցուցանէ հաճութիւն, նա միջոցս որոնէ եւ դործունեայ

65. «Սարգիսն խօսեալ է զվարդապետէն առ ինքն եկողաց եւ զնացողաց, թէ Սահակն ահա, բարկացող, կաշառառու, յիմար եւ քուրթ մարդ է: Իսկ լսողքն զայնս զբանսն հասուցանէին առ նա: Նա լսելով զայսպիսի պարսաւական բանքն ի նմանէ, եւ ապա սկսաւ տտել զսա: Աւաղ, արսոս, ահա այսպիսի անխոհմական բանքն եւ արարմունքն, փակեցին զբացեալ զգրուես յաջողական. թէ որչափ շահ եւ օգուտ լինէր աստ եւ յայլ ուրեք, թողում խոհեմ անձանց զայս կորստեան ժամանակին որ սորա հանդիպեցաւ: ... աստի յառջալ՝ յոր մի մեր ակրայր Նահապետն ունելով զբան ինչ զնաց Սահակ Վրդ.ին՝ շատ խօսելոյն յետն սասցեալ է թէ տես Սարգիս Վրդ.ն աստ ոչ եկն Ով հրաշալոյ ժամանակին, թէ մեղանչեմ, ամմա առանց ջրոյ քանիցս պատարաքեալ է վասն սիրոյ զբամոյ: Ահա անխոհեմութեան բանքն կարճ ի կարճոյ պատմեցաք: Եւ ինքն պատրաստ էր առ ի պատարագել ի տօնի Սուրբ Աստուածածնայ. բայց Սահակն ետ հրաման Դիարպէքիւրու յԱռաջնորդին, որ աստ էր յայն ժամանակն, եւ կարծեմ յառաջագոյն կայր կարծիք, զի խօսէին թէ Սարգիսն պատարաքիչ է յայն օրն, բայց ոչ եղեւ. յայնս եւս այսպէս եղեւ». (Տէր Յովսէփ Անտոնեան Իզմիրէն, 28 Նոյեմբ. 1754ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

66. Աթանաս Եպս. Մէրասեան Պոլիսէն, 1 Յունիս 1754ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ:

միջնորդս. բայց առ ա(յ)ժմուս թուի անհնար դալ նմա աստ. այլ ստացեալ է Պատրիարքն. Զի՞ փափաքի դալ աստ, ո՞չ է բաւական զի ես չխօսիմ զնորա նստելոյն ի Իզմիր, եւ վասն է՞ր սէսիմի չէքիպ աղըր եկրիմտէ օքուրմագ»⁶⁷:

Սարգիս Եպս. անշուշտ տարբեր կը մտածէր. այնպէս որ ութը ամիս Զմիւռնիա մնալէ ետք՝ կ'որոշէ անցնել Պոլիս:

Պ Ո Լ Ի Ս

1754ի Դեկտեմբերին Սարգիս Եպս. կը մտնէ Պոլիս, վայելելով Յակոբ Նալեան Պատրիարքի համակրանքը եւ առիթ ընձեռելով դանազան զորոյցներու: Սարգիս Եպս. կ'իջեանի Պատրիարքարան: Նալեան թոյլ կու տայ որ Սարգիս Եպս. ազատ կերպով քարոզէ եկեղեցւոյ մէջ, ու ինքն ալ իր կարգին ժողովուրդին առջեւ նպաստաւոր կերպով կ'արտայայտուի Սարգիս Եպիսկոպոսի մասին⁶⁸:

Սակայն հոս ալ սիրոյ եւ համերաշխութեան ոգին երկար չի տեւեր դժբախտաբար: Սարգիս Եպս. կը քարոզէ 1755ի Մեծ պահքին⁶⁹: Յաջորդ տարւոյն ակիղքը՝ երբ Սահակ Ահաբեկն, լրնտրեալ Կաթողիկոս, Պոլիս կու գայ՝ միջնորդը կը պղտորի. նոյն օրերուն դրուած նամակ մը հետեւեալ կերպով կը պատմէ դէպքերը. «Աղմուկ անհնարին ի մէջ աղբիւս եղեւ յարարից Ահաբեկն Սահակ Վրդ.ին, զի ամենեւին հակառակ եկաց Սարգիս Վրդ.ին, եւ յայսմ ամ ոչ եթող նմա յատեան ելանել, եւ յետ լինելոյ իւր Կաթողիկոս՝ խօսեցաւ ընդ նմա խստութեամբ իբրեւ ընդ թշնամուոյ. ասէ, որպէս պատմեցին. Կամի՞ր երթալ նստիլ յիզմիրին: Իսկ նա ասէ. Կամք Ձեր է: Ասէ Կամի՞ր երթալ. Երթիցես յիզմիրին, բայց տացես նախ զձեռագիր՝ մի

67. Աթանաս Եպս. Մէրասեան Պոլիսէն, 1 Օգոստ. 1754ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ:

68. «Սարգիս Վրդ.ն եկն եհաս այսր եւ նստեալ ի Պատրիարքարանին սիրով ընդ Յակոբ Վրդ.ին, եւ տայ քարոզ ուղիղ վարդապետութեամբ, առանց հակառակութեան: Գոհութիւն Տեառն, զի այժմ խաղաղութիւն է». (Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 14 Յունիս. 1755ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ): «Սարգիս Վրդ.ն իսկին քան զմի ամիս է որ աստ ժամանեաց, փաթիւքն սիրով առնկալաւ, վասն նորին զբարի ծանուցմունս արար ժողովուրդին: Ի մասնաւորն ոչ մտաւ նեմ, զի այլեւայլ խօսին, ինք եւս քարոզէ, եւ թերեւս ի մօտերս ի Լուսաւորիչ գայ». (Հ. Միքայէլ Պոլիսէն, 15 Յունիս. 1755ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

69. «Սարգիս Վրդ.ն մեծաւ հանդիսիւ եւ անուամբ քարոզէ կոր մեր Սուրբ Գէորգայ եկեղեցիս զճարտութիւնն, եւ այս գիշերս Կտակ զուրցեց, որ էր Աւաղ Ուրբաթ». (Յովհաննէս Թոմարճանեան, Պոլիս, 2 Մայիս 1755ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ): «Սարգիս Վրդ.ն յայս Մեծ պահս ի Ստաթիս ետ քարոզ եւ յերկոցունց կողմանց հայք յոյժ գովէին զնա». (Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 16 Մայիս 1755ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

ինձ, զմիւս Յակոբ Վրդ.ին, եւ զերրորդն զբեցեալս ի Հոսօժ առ Պապն, եթէ ես Սարգիս Վրդ.ս անարգեմ եւ նորովեմ զլեւոն եւ զՊապն՝ որ այժմ կայ. ապա թէ ոչ չարձակեմ զքեզ անդր, զի մի՛ միւսանդամ փախիցեալս ի Յրանկատան: Իսկ նորա խոթոռեալ ընդ բանս նորա՝ ոչ-ինչ ետ պատասխանի, եւ ել մեկնեցաւ յերեսաց նորա ի Պէշիկտաշ»⁷⁰:

Այնպէս կը թուի որ Սարգիս Եպս. այս արգելքին վրայ չկարենար թարողել, մտածած ըլլալ կրկին ձեռնարկել հրատարակչական գործին, գործածելով այն տպագրական գիրքերը՝ որ հետը բերած էր Վենետիկէն. «Լուսաք - Վրդ. Զաքարիա, 16 Մայիս 1755ին, Մեղքոնեան Արքայի - թէ Սարգիս Վրդ.ն ատամբայ առնելոց է աստ, այլ զստոյքն ոչ գիրեմք»: 1756ին Սարգիս Եպս. իրապէս ուզած է բանալ տարան մը, բայց «զտպարան Սարգիս Վրդ.ին արգելեալ է (Նալեան) Պատրիարքն յառաջանալ, որպէս եւ նոյն փաթրիքն ցտրացու Պողոսն ասացեալ է»⁷¹: Տասը տարի ետք, 1765ին, կրկին կը սկսին շրջիլ լուրեր, թէ Սարգիս Եպս. սկսած է տպարան մը բանալ. բայց յայտնի չէ թէ արդեօք անձամբ կամ իրեն աշակերտ Գաղատացի Պետրոս Վրդ.ի ձեռքով: Այս ուղղութեամբ ունինք Հ. Յակոբոս Զամչեանի վկայութիւնները, որ հասցնելով Պոլսոյ լուրերը օրը օրին Արքահօր՝ կը գրէր. «Լուսայ թէ Սառաֆօղու Սարգիս Վրդ.ն, զկապարեայ գիրան, զորս երեք ի Վենետիկէն ի Ըստամպուլ, վաճառեալ է այսր ումեմն, որ նորոգ քէրխանայ տպագրարանի բացեալ է: Իսկ այժմ Պետրոս Վրդ.ն Գաղատացի, ձեռնադրեալն ի նոյն Սարգիս Վրդ.էն ի վանս մեր, ճանապարհորդ է եւ դալոց է ի Վենետիկ. եւ լուսայ յոմանց թէ զիտաւորութիւն նորա է գալ ի Վենետիկ ի ժողովել այսի զպղնձեայ պատկերս եւ զոր ինչ անկ է վասն քէրխանային. ուստի զբեցի դայս գիրս, որպէսզի եւ զուր զգաստ եւ պատրաստ գտնիք, զի մի՛ դաւով ինչ առցէ ի մէնջ զարձձեայ գիրս կամ գայլ ինչ, որպէս երբեմն զխպեցաւ մեզ»⁷²:

70. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 13 Ապրիլ 1756ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ: Ունինք ուրիշ երկու վկայութիւններ, որոնք կ'ըսեն. «Յայս ամ Սէրգիս Վրդ.ն ոչ կարգեցաւ ի Մեծ պահս յուրեք ի քարողել, որպէս յանցեալն էր ի Սամթիայ եւ քարողէր. եւ այժմ անկեալ կայ յաչաց բազմաց եւ չունի զառաջին պատիւն, մանաւանդ զի ընդ Սահակ Կաթողիկոսին, որ դեռ այսր է, զօրով ի վազուց թէնամի նա զնա յամենայն տեղիս ընդ գետին հարկանէ, եւ ժողովուրդքն առաւել Կաթողիկոսին լսեն քան նմա». (Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 18 Ապրիլ 1756ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ): «Ո՛ր մէջ Ահաբին Սահակ Կաթողիկոսին եւ ի մէջ Սարգիս Վրդ.ին մեծ ատելութիւն երեւի այսօր, մինչեւ զնա ոչ թողուլ ի յեկեղեցիս հոջակաւորս քարողել, այլ յղեաց ի գիւղն Պէշիքթաշ, եւ այսօր լուսայ, զի զնա ըստ բոլորին արգելեալ է ի քարողից. իսկ նա ի մեծի տաղանայի յուսահատութեան գտանի այսօր». (Աթանաս Եպս. Մէրսանեան Պոլիսէն, 20 Ապրիլ 1756ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ):

71. Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 14 Մայիս 1756ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ:

72. Հ. Յակոբոս Պոլիսէն, 16 Գեկտ. 1765ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ:

Երկու ամիս ետք, 15 Փետր. 1766ին, Հ. Յակոբոս կը շարունակէ իր լուրերը, զրեւով՝ «Սէրգիս Վրդ.ն զնոր քէրխանայ երաց», եւ թէ Պետրոս վարդապետը ճամբայ ելած էր դէպի Վենետիկ, որպէսզի բերէր ինչ որ հարկաւոր էր տպարանի մը համար. բայց Չմիւսնիոյ առջեւ նաւը խորտակուելով՝ Պետրոս Վրդ. դարձած է Պոլիս⁷³: Տէր Պետրոս Մարտ 27ին դարձեալ Պոլիսէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Վենետիկ, սակայն չենք գիտեր թէ ինչ էլք կ'ունենայ իր այս ուղեւորութիւնը⁷⁴: Յաջորդաբար, Գալէմքեարեանի հաւաքած տեղեկութիւններուն համաձայն, 1766ին Սարգիս Եպս. չհամաձայնելով Սիմէոն Կաթողիկոսի հետ տպագրական գիրքերու գիրին մասին, զանոնք տիրացու Գէորգի մը կը ծախէ, որ սակայն կը կորսնցնէ թէ՛ գիրքերը եւ թէ՛ տպարանը՝ 1766 Մայիս 11ի մեծ երկրաշարժին⁷⁵:

* * *

Պոլսոյ մէջ Սարգիս Եպս. յատկապէս սիրալիր վերաբերում մը ցոյց կու տայ Մկրտիչ Անանեանի հանդէպ, որ Վենետիկի մէջ պատճառ եղած էր Սարգիս Եպիսկոպոսի ընդ միշտ հրաժարելուն տպագրութեան գործէն: Այնպէս որ, Հ. Մկրտիչի Վենետիկ դարձէն ետք, օր մը (1768), Սարգիս Եպս. Պոլիսէն Վենետիկ բարեկենդ գրկած ատեն, յատուկ կերպով պիտի յիշէ՝ «Իմ աջ աչաց լուսոյ եւ իմ յատկեղ սիրազնոյ Տեառն Մկրտչի գերիմաստ Վարդա-

73. «Ծանիք, զի Սէրգիս Վրդ.ն զնոր քէրխանայ երաց, եւ զղալիսն, այսինքն զմայր զբեանցն տուեալ է բերել այսի: Արդ ո՞րպէս տուեալ է ի չինել զմարն եւ ո՞րպէս ի մաքսէն փախուցեալ եւ յո՞յր ձեռս, ոչ գիտեմք: Իսկ արդ հոգ տարէք, զի կամին խաչամախով եւ զայլ բազում իրս կամին փախուցանել: Չայս ասացեալ է Փոչախճի Անտոնին մերոյ Յօհաննէսն, որդի Աստուածատուրի, որ է քէրխանայի տէր. եւ գայս ասացեալ է նմա ի ծածուկ: Պետրոս Վրդ.ն, չըբախն Սարգիս Վրդ.ին, եմուտ ի նաւ Իզմիրու զնալ յիզմիր եւ անտի ի Վենետիկ, բայց նաւն բեկեալ ի ծովու, մաղապուրծ զերծաւ ի մահուանէ եւ դարձաւ ի Ըստամպուլ: Բայց այժմ պատրաստեալ է վերստին երթալ ի Վենետիկ. երեւի գալ այդր առնուլ զպատկանեալս տպագրութեան: Բացէք զայս ձեք». (Հ. Յակոբոս Պոլիսէն, 15 Փետր. 1766ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ):

74. «Յաւուրս յայստիկ ի 27 Մարտի ել աստի զալ այդր էօրէքճիօղու Անկիւրացի Տէր Պետրոսն, ձեռնադրեալն ի վանս մեր ի Սառաֆօղու Սարգիս Վրդ.է. եւ ետ ինձ աստ զ100 զուռուշ, որոյ կէսն է յիսուն զուռուշ, առնել ձեզ փօլիճայ, զոր եւ աւանդեցի Հ. Յակոբոսին. ուստի յորժամ հասցէ նա այդր հատուշիք նմա զ100 զուռուշն իւրք»: (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Ապրիլ 1766ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ):

75. Հմմտ. ԳԱԼԵՄԻՆԱՐԵԱՆ Հ. Գ., անդ, էջ 248-251:

սրբաբան»⁷⁶ : Արդարեւ, Պոլսոյ մէջ, երկուքը իրարու սրտակից բարեկամներ կը դառնան : Սարգիս Եպս., սթափելու համար, ստէպ կ'երթար Հ. Մկրտիչի ընտանիքին տունը, պատմելով Նալեան Պատրիարքի հետ ունեցած խնդիրները : Այս տեսակցութիւններէն կ'իմանանք՝ թէ հրապարակի վրայ որքան արմուկ հանած էր Նալեան Պատրիարքի հրատարակած կշիռ ժամանակին, որու առաջին մասը քննադատական մըն է Մխիթար Արքայազոր գործին նկատմամբ : Գիրքի տպագրութեան ընթացքին Սարգիս Եպս. կը միջամտէ, առաջին անգամ համար պայտակարութեան. սակայն ամէն ջանք ի գերեւ կ'ելլէ : Յաջորդաբար, Սարգիս Եպս. Հ. Մկրտիչին սրտի հասցնէ՝ նոյն գիրքի մասին ժողովուրդին մէջ ծաւալած տպաւորութիւններն ու արձագանքը⁷⁷ :

Այնուհետեւ միշտ ջերմ կը մնան Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ Մխիթարի որդիներուն միջեւ յարաբերութիւնները. Վենետիկի նորատիպ հրատարակութիւններէն նմոյշներ կը զրկուին իրեն իբր նուէր⁷⁸ : Սարգիս Եպս. իր անձնական գործածութեան համար կ'ապսպրէ տասը հատորանի խտալական բառարան մը, որ փութով կը զրկուի իրեն⁷⁹ : Մեծարդոյն համարձակութեամբ կ'առաջարկէ Հ. Մկրտիչին՝ կատարել Յովսէփոսի պատմութեան թարգմանութիւնը, որու ելքը

76. Սարաֆեան Արքեպս. Պոլիսէն, 26 Սեպտ. 1768ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ :
 77. «Դարձեալ պատմեաց ուրախութեամբ (Սարգիս Եպս.-ն) թէ Նուիրակն էջմիածնի կամ Երուսաղէմի, զոր բարուք ոչ յիշեմ եւ ես, եւ Մուրատոզլու մեծ իշխանն, յորմէ դողայ Պատրիարքն, էաք ի միտմ գիշերի ի միտին, և նա սկսաւ ասել փնձ եւ նուիրակին լու ի լու. Մաշալաւ, ոչ գտի գիրք նման կշիռ ժամանակին, գիրք է, որ ոչ ունի գրին եւն. : Եւ ապա ասէ ցնուիրակին. Ընդէ՞ր ոչ հանէք զգիրս նման այն գրքին, եւ Պատրիարքն մեր եհան զգիրս, որ ոչ արժէ եւ զմի փող, ամօթ է դայնպիսի գիրս հանել, գիրք կոռոյ եւ շփոթութեան, զոր ոչ է արժան կոչել գիրս եւն. : Իսկ Նուիրակն փոխեաց զգոյն իւր, զի զգիրքն ընդդէմ Մխիթարայ Արքային իւրով գրամով ետ տպագրել, եւ գիտաց զի զնա պախարակէ Մուրատեանն այն. եւ այս պախարակութիւն եհաս յականջս Պատրիարքին ի վերաւորել մինչեւ ցմահ» . (Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 16 Սեպտ. 1756ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ) :
 78. «Զերկու հատորս եւս, այսինքն զԼօճիգային եւ զԲարոյակամիմն ըստ պատուականիդ, ընծայեցաք Սէրգիս Վրդ.ին» . (Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 18 Մայիս 1756ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ) : «Առաք զ32 գիրս Ազօրից Նարեկայ, եւ ընծայեցաք զմին Պատրիարքին Գրիգորի Վրդ.ին, եւ զմիւս Սառաֆօզլու Սարգիս Վրդ.ին, որ առաքեաց խնդրեաց զմէնջ, եւ մեք ոչ կամեցաք առնուլ զգրամ» . (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Յունիս. 1765ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ) :
 79. «Սարգիս Վրդ.-ն աղաչեաց յոյժ զի դայն տասն հատորեան իտալերէն բարդիքն, զոր գնեաց Յովհաննէս աղայն եւ առաքեաց առ Խուրիկի Օղլուն, գնեսլիք եւ առաքեսլիք առ մեզ զի տացուք նմա, եւ զգիրն... առժամայն հատուցանեմ, ասէ» . (Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 18 Հոկտ. 1756ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ) :

անձանօթ կը մնայ մեղի⁸⁰ : Մելքոնեան Արքայ կը մտածէ Սարգիս Եպիսկոպոսի միջնորդութեամբ ատանալ Բասնեցի Յարութիւն Եպիսկոպոսէն՝ Բասնի Ս. Աստուածածնի պատկերը, որ նուիրական յիշատակ մըն էր Մխիթարեան Մխարանութեան համար⁸¹ :

* * *

Տեսանք վերեւ՝ թէ Սարգիս Եպս. 1755ի Մեծ պահքին կը քարոզէր Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին : Տարի մը լռելէ ետք, 1757ին կը քարոզէ «Պալատու ժամն զուրիղ ուղղափառութիւն ի բանս իւր ցուցանելով, ընդ որ Պատրիարքն պայթուցանի, սակայն երկուցեալ ի ժողովրդենէ՝ կիճկեալ կայ յինքեան»⁸² : 1758ի Մեծ պահքին Սարգիս Եպս. կը քարոզէ «յեկեղեցւոյ Սուրբ Լուսաւորչին, եւ հռչակեցաւ ի քաղաքիս քաջ քանասաց, մինչեւ ընթացան ի լսել զքարոզ նորա խուռն բարձրութիւնը, ընդ որս եւ յովովք յուղղափառաց, եւ սմանք ի Ֆռանդաց գնացին եւ հաճեցան»⁸³ :

Սարգիս Եպիսկոպոսի սխալն ու համբաւը գուցէ չափազանց աչքի կը զարնէր : Ուստի Յակոբ Պատրիարք կ'առաջարկէ իրեն Թեքիրտաղի Առաջնորդութիւնը եւ ապա Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռը. Սարգիս Եպս. նախ յանձն չ'առնէր⁸⁴, սակայն յաջորդաբար ինչ ինչ պայմաններով կը դիմանի եւ կը մեկնի Թեքիրտաղ : Այս անցքը պէտք է եղած ըլլայ 1758ի Զատիկէն ետք :

80. Սարգիս Եպս. թղթիկի մը վրայ գրած է հետեւեալը, եւ զրկած Հ. Մկրտիչի, որ Պոլիս էր. «Ընդ Տեսանք յարգելոյ եւ զձայր Զաքարիայն մեր պատուելի սիրապատար ողջունեալ, սպասմ ընկանուլ ի ձեռն զբարբեր նիփօթի իմոյ զսիսինօր եւ զստորասական պատասխանն, որ զթարգմանութենէ Յովսէփոսի Պատմութեանն սերտ ակնկալեմ թէ չիցեմ ի նպատակէ յուսացելոյս վրիպելոց : Պերճը զբեալք ուրեմն ի շնորհ Տեսան, ողջ լերուք ի նոյնս : Ի Յունիսարի 26 (1757), Սարգիս Վրդ.» :
 81. «Ծանիր Հ. Իգնատիոս, որովհետեւ ասես թէ Բասնեցի Յարութիւն Վրդ.-ն, Նուիրակ նորոգ կաթողիկոսի Սիմոնի է ուղղափառ եւ ջատագով Մխարանութեանս, տես թէ հնա՞ր է ձեռամբ սորա զԲասնի վանից Աստուածածնի պատկերն ծաղկեայ սրտամուճանաւ, զհրաշագործողն առ լուսաւորչի Արքաւորայն մեր, ի ձեռն ըրել. եթէ գայսպիսի ինչ արասցէ այդ Վրդ., մեծ ինչ անէ Մխարանութեանս մերում. եւ զու գայս ձեռամբ Սարգիս Վրդ.ին կարես իմանալ թէ արդեօք կարէ՞ աննել գայս Յարութիւն Վրդ.-ն» . (Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 5 Փետր. 1764ին, առ Հ. Իգնատիոս, Պոլիս) :
 82. Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 19 Ապրիլ 1757ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ :
 83. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 18 Ապրիլ 1758, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ :
 84. «Պատրիարքն կամէր զՍարգիս Վրդ.-ի Թեքիրտաղի յառաջնորդութիւն ուղարկել, եւ ապա յԵրուսաղէմ յառաջնորդ. սակայն ոչ անաց. որպէս ընդ նմա խօսեցաք եւս յաղաքս այսր» . (Հ. Մկրտիչ Պոլիսէն, 20 Փետր. 1758ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ) :

Սարգիս Եպս. յանձն կ'անոնէ Թեքիրտաղի Առաջնորդութիւնը, վստահացած Նալեան Պատրիարքի խոստումներուն վրայ, այսինքն՝ թէ նոյն թեմին պիտի միացնէր շրջակայ այլ ւերեք թեմեր, որոնք անջատուած էին: Նալեան իր խոստումը չկատարելուն, Սարգիս կը ստիպուի նամակով մը յիշեցնել, ու դեռ պատասխանը չստացած՝ կը գրէ երկրորդ մը, իմացնելով թէ ամէն բան թողած կը դառնայ Պոլիս: Այս երկրորդ նամակը, գրուած 16 Օգոստ. 1758ին, դառնութեամբ լեցուն է, քանի որ Սարգիս Եպս. կը դրար՝ թէ խաղի եկած էր, եւ առանց քաշուելու կը պարզէր իր զգացածը հետեւեալ խօսքերով. «յօրէն յայնմանէ, յոր Հրամանքդ Պատրիարք եղեր, մինչեւ ցայսօր դիտ ահառն Ներքուն պահեալ ի խորխորատէ ի խորխորատ գահավիժել ձկտիս, պէսպէս անուանակոտրութեամբ, որպէս յայտ է ամենեցուն: Այլ զի՞նչ ասեմ առ այն, զի լրիւ չորս ամ եղեւ յորս ծառայարար ենթարկեալ քեզ՝ համբերեցի խոնարհաբար, զոչինչ իմն գոնէ փոքրիկ վնաս հասուցեալ քեզ. որսիսի՛ տառապանք շնաց՝ զոր ոչ ջանացեր անցուցանել դու առ իս...: Իմ աչաց լոյս Հայր Վարդապետս, արդեօք ասե՞մ թէ դանց առնում, պարէ ի հարիւրէն մէկիկն ասեմ, սակայն օրհնեալ խաթրիկդ չի մնայ, քոյոյ պերճափառի մեծի հանդիսավեհութեան հաղիւ թէ բաւական եկամուտ լինել արժան է բոլոր մէմարիքի մէհրուսէն... եւ զիս կու կամենաս որ միշտ չքաւորութեամբ տառապիմ եւ բաւական խարճութի եւս կարօտ լինիմ ի հրճուումն ք...: Իմա՛ եւ դայս վերջաւորութեամբ, ես այլ այն Հօրն զաւակն եմ, ես այլ այն Վարդապետին աշակերտն եմ, Հրամանքդ ի Սառայէ եւ ես ի քէտուրայ չեմ: Վասն Աստուծոյ լինի, հերիք եղաւ, զի շատ անկար եւ կանկանիս յետեւէս, լաւ չարեր եւ լաւ չես աներ, հետեւաբար յիմ տեղս որ լինիս, վկայ լիցի Աստուած, գոնէ մէկ ժամ չես համբերեր, եւ յայս չափս հասուցանել պիտոյ չէր լանն, զի լցեր եւ անցուցեր զչափն»⁸⁵:

Այս զոյգ նամակներուն հետեւանքը այն կ'ըլլայ՝ որ Նալեան Պատրիարք Սարգիս Եպիսկոպոսի մասին աքսորման հրամանագիր մը կը հանէ: Սարգիս Եպս., որ նամակը Թեքիրտաղէն գրած էր Օգոստ. 16ին (1758) եւ իսկոյն փոստացած Պոլիս՝ մեղմելու համար գրածները, հազիւ Պոլիս հասած՝ կ'ընդունի աքսորագիրը եւ Սեպտ. 8ին ճամբայ կ'ելլէ:

Նոյն օրերուն Պոլիսէն գրուած նամակներուն համաձայն, Սարգիս Եպիսկոպոսի աքսորման պատճառները երկուք էին. «մինն՝ նախանձն Պատրիարքին, որով նախանձէր ընդ ընդունելութիւն նորա

85. Սարգիս Եպս. ի Թեքիրտաղէն գրած զոյգ նամակներու օրինակութիւնը կը պահուի Ս. Ղազարի Մատենադարանը (Ձեռ. թիւ 2655, թղ. 1ա-8ա), զոր կը հրատարակենք Յաւելուածին մէջ (թիւ 10-11):

ի բազմաց ընդ քարոզն, որով գովիւր ի բազմաց եւ ընդ հուշակն նորա, որով հուշակիւր գով գիտուն... երկրորդն է՝ գոլն ուղղափառ»⁸⁶:

Սարգիս Եպս. իր աքսորաւայրէն, 5 Հոկտ. 1758 թուակիր ինքնագիր նամակով մը, ուղղուած՝ Հոռոմի Ծիրանաւորներուն, իր վիճակը կը պարզէ հետեւեալ խօսքերով. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ ծանուցեալ զուղղափառ հաւատն Հոռոմէական Եկեղեցոյ, եղէ ստիպեալ ի ներքին սիրոյ զկնի այցարարութեան սուրբ տեղեացող աղոցիկ՝ կրկին դառնալ ի քարոզել արեւելեան ժողովրդեան զանսխալ հաւատն վերոյիշեալ Եկեղեցոյն: Չայս դիտեալ արկաք զմեզ ի գործ, եւ Տէր յաջողեաց...: Սակայն հին թշնամին հոգուց չհանդուրժեալ այսմ, պրզուեաց գրագումս ի վերայ իմ, եւ մանաւանդ յաւուրս յայտուիկ զՊատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ, որ մերժեալ յինքնէ զամենայն գովութ, մասնեաց զիս ի ձեռս քարքարոսաց, աքսորել զիս արքունի հրովարտակաւ ի Կիպրոս կղզին կապանօք, եւ անդ ի դժնդակ ամուրս նորին, Մովսա կոչեցեալ, զտեալ յիս վնաս դայս միայն, թէ ընկալեալ ես զհաւատն հոռոմէական, եւ քարոզեալ ժողովրդեան ի դարձուցանել զնոսա ի հաւատ լատինացոց, որպէս եւ պատճէն արքունի հրովարտակին, որով զիսն աքսորեաց՝ ցուցանէ դայս, զոր ընդ թղթոյս առաքեմ, առ ի տեսանել վտեմութեան ձերոյ դճմարտութիւն իրին»⁸⁷: Նամակը կը շարունակուի խնդրելով անոնց աղօթքը, «որպէսզի պաշտեցից զկամս Տեսուն, ի պանս եւ ի բանտ, ի ցուրտ եւ ի մերկութիւն, ի կոճեղս եւ ի չլթթայս, այլ եւ ի դառնագին վտանգ մահու»:

Այս նամակին հետ՝ Սարգիս Եպս. Ս. Ժողովին դրկած է նաեւ իր աքսորման ֆերմանին թրջատառ օրինակութիւնը, որ կը պահուի Փրոփականտայի դիւանը⁸⁸: Ֆերմանին խտալերէն թարգմանութիւնը, որ կը գտնուի նոյն տեղը⁸⁹, եւ որ նոյն ատեն ղրկուած էր Ռոտտաթոյի եւ Կիպրոսի դատաւորներուն, ինչպէս նաեւ Փամակուսթայի դպեակի պահապաններուն, հետեւեալ պարունակութիւնը ունի. «Վերոյիշեալ անձերէն իւրաքանչիւրը թող գիտնայ, թէ Մեսիան խոստովանող գերագանց անձերէն՝ Յակոբ Վրդ. Կոստանդնուպօլսոյ Հայոց Պատրիարքը եւ այլ տեղերը իրեն հպատակ անձեր տեղեկացուցին ինձի եւ կնքուած աղերսագիր ալ ներկայացուցին Բարձրագոյն Դրան, թէ կարգ մը հայ վարդապետներ կը յաճախեն այն քրիստոնեաները՝ որոնք լատին դաւանութիւնն ունին, եւ ապա դառնալով Օսմանեան սահմաններուն մէջ՝ քաղաքէ քաղաք եւ գիւղէ գիւղ անցնելով՝ կ'ապականեն հայ հպատակները, պղտորելով անոնց հանգիս-

86. Հ. Չաքարիա Պոլիսէն, 13 Սեպտ. 1758ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:
87. AP, SO, Armeni, Vol. 13, f. 301.
88. AP, SO, Armeni, Vol. 13, f. 306.
89. AP, SO, Armeni, Vol. 13, f. 305.

տը, կարգն ու կանոնը, եւ անոնցմէ ոմանք Փրանկ ծէսին դարձնելով: Ուստի հարկ էր որ դարման տարուէր այս անկանոնութեան ու պատ- ժուէին անոնք՝ որ այս բոլորին պատճառն են, որպէսզի այլեւս չկա- տարուին նման շարութիւններ:

«Եւ որովհետեւ այժմ կայ հայ վարդապետ մը, Սարգիս անու- նով, շարակամ ու դաւադիր, որ իր գէշ նկարագիրով եւ վարմուն- քով՝ յետ նախատելու Պոլսոյ իր աղբը եւ չբջակաբի անձերը, իրենց ծիսական հարցերուն համար, քաշուեցաւ Վենետիկ, ուր բնակեցաւ տասներկու տարի՝ ամբողջապէս ձգելով հայ ծէսը ու որդեգրեց լա- տին ծէսը: Վենետիկէն անցաւ Հռոմ, ուր ամբողջապէս Պապին են- թարկուելէ վերջ, դարձաւ Պոլիս, դիտում ունենալով վնասել իր աղբին, արտաքսապէս պահելով հայ ծէսը. իսկ ներքսապէս ըի խա- բէութեամբ՝ սկսաւ յաճախել հայերը, վնասելով անոնց՝ աւելի քան նախապէս, արտորելով անոնց հանդիստն ու կարգը: Քիչ չըրբաւ նաեւ իր աղբին Պատրիարքին, պահանջներով եւ յանդուգն խօսքերով, հա- կառակ որ Պատրիարքը իր մեծադոյն պաշտպանն էր, որ կը հոգար նաեւ անոր ապրուստը: Բայց ան ուղղութեան չեկաւ եւ չփոխեց իր վարքը, չուղեց ենթարկուիլ իր Պատրիարքին, որ վախէն ինծմէ խըն- դրեց, միացած իր քահանաներուն եւ աղբին պղխաւորներուն, որ հրո- վարտակ մը ելլէ, որպէսզի յիշեալ Սարգիս վարդապետը Կիարոս կղզին դրկուի, արդելափակուի Փամակուսթայի դղեսակը, եւ իր ա- զատութիւնը չվերստանայ՝ մինչեւ որ Պատրիարքը չխնդրէ անոր փոխադրութիւնը այլուր, կնքուած նոր արեւսագիրով մը»:

Ֆերմանը կը փակուի հրամայական շեշտով, պատուիրելով պա- հակներուն՝ որ վաղճամիտ կերպով կատարեն տրուած հրամանը, հոգ տանելով որ Սարգիս Վրդ. չփախչի դղեսակէն եւ կամ չփոխադրուի այլուր՝ մինչեւ Պատրիարքին նոր կարգադրութիւնը⁹⁰:

Պոլսոյ հայութիւնը կը բաժնուի երկուքի՝ ի նպատակ եւ հակա- ուակ Սարգիս Եսրիսկոպոսին⁹¹. եւ որովհետեւ Սարգիս Եսայ. կը հի- ւանդանայ Սարգիս մէջ ու չի հասնիր աքսորավայրը՝ Մալսայ Խա- լէսի, լալաղին ու աղաչական կը դիմէ Պատրիարքին, որ նախ կը

90. Ֆէրմանին խալերէն թարգմանութեան տակ գրուած է «Tradotto fedelmente da me Ignazio Mouradgea». (Հաւատարմութեամբ թարգմանուած ինծմէ, Իզնատիոս Մուրատեայ):
91. «Վասն աքսորման Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ին գրեցի միանգամ, զի տարան զնա շղթայակապ ի կողմանս Կիարոս կղզւոյն բերդարգել լինել անդ: Այլ այժմ ոմանք յուզափառաց դպրոտ ի մէջ իւրեանց միարանեալ ջանան յետս դարձու- ցանն զնա առն(ե)լով զիթլախն. բայց երկնչիմ, զուցէ իմացեալ Պատրիարքին հասուցէ զկնի նորա զվճիռ մահու: Քանզի ի Հայոց կողմանէ ոչ ոք կայ նմա օգնական». (Հ. Իզնատիոս Պոլիսէն, 18 Նոյմբ. 1758ին, առ Մեղքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

դիջանի իրեն Սախըզ⁹² մնալ եւ սպա վերջնական ազատութիւն չը- նորհելով՝ զինք վը կարգէ Թոխաթի Առաջնորդ: Սակայն Սարգիս Եսայ. նախ Պոլսոսյ կ'անցնի եւ սպա Պոլիս⁹³, հակառակ Պատրիարքի կամքին: Գործնականին մէջ Սարգիս Պոլիսէն բացակայած է տասը ամիս (Սեպտ. 1758 – Յունիս 1759):

Այնուհետեւ Սարգիս Եսայ. Պոլիս կը մնայ, առանց երթալու ի- րեն նշանակուած Աթոռը, որովհետեւ առողջութիւնը մեծապէս խան- դարուած էր ու կարօտ էր կազդուրման. իսկ այն ազգակիցները, որոնք ստորագրած էին իր աքսորագրին, յաջորդաբար թշնամացած ըլլալով Պատրիարքին հետ, մի առ մի ներողութիւն կը խնդրեն Սար- գիսէն, ի դուր ուղելով համոզել զինքը՝ որ ստործակցի իրենց ընդ- դէմ նախանի⁹⁴: Նոյն տարւոյն (1759) Դեկտեմբերին Սարգիս Եսայ. «նստի ի տան քեռ իւրոյ, եւ ոչ խառնի յինչ յեկեղեցւոյն Հայոց, եւ երթայ անդը երբեմն երբեմն անցաւոր եւ օտար, ոչ պատարագէ եւ ոչ քարոզէ, եւ կարծեմ լթէ սպայ ձմեռն աստ ձմեռէ, մինչեւ տեսցէ թէ զինչ լինիցի յարդիս եւ ի քաղաքիս: Ոչ կարէ ասել լթէ ոչ երթամ յեւրոպիայ, սրի այնու պայմանաւ եկն աստ, սպա լթէ ոչ լինի ընդ-

92. «Վասն աքսորեալ Սարգիս Վրդ.ին զայս ծանիք, զի թէպէտ ի Մալսայ Խա- լէսին որ ի Կիարոս աքսորելի էր, բայց զի մինչեւ ցայսօր ի Սախըզ յաճեաց մնալով նաևու երթալ անդ, գրեալ է լալաղին գրով առ Պատրիարքն եւ առ իշխանս քաղաքիս անտի գիր, թէ հիւանդացայ աստ, ողորմեցարուք ինձ. զոչ բան եւ ընդ իւր եղեալ չաւուչն գրեալ է աստ. ուստի այժմ տեղի աքսորանաց նորա ի Պատրիարքն տահմանեցաւ լինիլ Սախըզ, եւ իթլախն եղեւ. բայց անդ մնալոց է, մինչեւ թեմ փնջ եպիսկոպոսութեան նմա յարմար անկցի ուրեք».
(Հ. Չաքարիա Պոլիսէն, 17 Դեկտ. 1758ին, առ Մեղքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):
93. «Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ն եկն ի Պոլսոսայ, եւ այժմ յՍտամպոլ է, եւ զկնի քառասուն աւուրց զնալոց է ի Թոխաթ ի մանուկայ իւր: Տեսի զնա եւ երկարս խօսեցայ ընդ նմա, եւ սիրով ընկալաւ զիս, եւ ձեզ եւս, մանաւանդ Հ. Մկրտո- չին զողջոյնս սիրոյ մատուցանէ».
(Հ. Չաքարիա Պոլիսէն, 19 Օգոստ. 1759ին, առ Մեղքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):
94. «Եղեւ ինձ քանի մի անգամ երթալ ի տուն Սառաֆօղլու Սարգիս Վրդ.ին, որ յաւուրս յայտոսիկ հիւանդացաւ զեղին ցաւով, եւ այժմ յուսամք թէ ողջացի փութով: Եւ զի եկն գերծեալ ի բազում վշտաց ծովու եւ ցամաքի եւ ի հակա- ոակութենէ սուտ եղբարց, խնդրէ զմխիթարութիւն ի մէջ իրրեւ ի մտեր- մաց. եւ որպէս ինքն նոյնպէս եւ մեք զգուշութեամբ զնամք յերթեւեկութիւն միմեանց վստն հակառակորդաց: Սա պատմէ մեզ թէ զիարդ այժմ իշխանք Հայոց, որոց երեւելին կոչի Պազրկեան պաշը Պետրոս, զըջացան եւ թողութիւն ինդրեցին վստն մասնակից լինելոյ իւրեանց մեղաց Պատրիարքին առ ի աքսորել զնա, եւ են ընդ նմա գրգռութեամբ, եւ ի բանի են փոխել զնա յԱթոռոյն: Սակայն Սարգիս Վրդ.ն առ ի կատարել զհրովարտակ թագաւորին հանդերձեալ է զնալ յեւրոպիայ ըստ կամելոյ Պատրիարքին. եւ զեռ աստ է զաբաթս ինչ, մինչեւ տեսցէ թէ զինչ լինիցի բան Ահագին Սահակ Վրդ.ին, զոր փոխեցին ի Կաթողիկոսութենէ, եւ զնալոց են փոխանակ նորա զԵսայիս Վրդ. ոմն Աս- տապատեցի, եւ է նա յայժմ ի Կարին, ի Կարմիր վանս».
(Հ. Իզնատիոս Պո- լիսէն, 19 Հոկտ. 1759ին, առ Մեղքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

դէմ արքունի հրամանի. եւ ոչ կամի յօժար սրտիւ երթալ՝ վասն խղճի մտաց»⁹⁵:

Աքսորէն դարձին՝ Սարգիս Եպս. որոշած էր ձգել ամէն գործունէութիւն եւ կրկին դառնալ Արեւմուտք, հոն մնալու համար ընդմիջտ: Իր ծրագիրը, ընդ պաղտնեօք, կը յայտնէր Մխիթարեան Հայրերուն. սակայն զայն իրագործելու համար պիտի սպասէ շուրջ տասներեք տարի, մնալով միշտ նոյն ծրագրին վրայ: Պոլիս անցուցած այս տասներեք տարիներու ընթացքին (Յուլիս 1759 – Սեպտ. 1772)՝ Սարգիս Եպս. կը ջանայ շարունակ տեղւոյն կեանքին հետ: Այսպէս 1760ի Մեծ պահլէին «սկսաւ իբրեւ զառաջինն քարոզս տալ ի ժամն Հայոց, եւ յայսմ Աղուհացի քարոզէ ի Պալատու ժամն, եւ կարծեմ թէ բանն Առաջնորդ լինելոյ նորա ի Թօխաթ՝ լռէ, զի եւ ինքն ոչ յօժարի»⁹⁶: Սարգիսի այս դիրքին համար Նալեան Պատրիարք այնքան խանդավառ չէր ու խօսելով Յովհաննէս Թոմասեանեանի հետ կը մեղադրէ Մխիթարեանները, որոնք Վենետիկի մէջ չէին կրցած արաչահիլ Սարգիս Եպիսկոպոսը. որով սա «եկաւ մեր գլխոյն պէլա եղաւ, ասաց. զի Թօխաթու Առաջնորդութիւն տրվաւ՝ չերթայ նա, եւ ընդդէմ կամացն Մեծին, Պալատ՝ Հրեշտակապետին ժամն քարոզէ բազմախոսով ժողովրդօք»⁹⁷, ինչ որ նախանձի եւ հակառակութեան առիթ կ'ըլլայ, Յովհաննէս Թոմասեանեանի համաձայն:

1764 Մայիս 19ին Յակոբ Նալեան հրատարելով լռիսանութենէն, պատրիարքական մատանին ու փիլոնը կ'անցընէ Երուսաղէմի Պատուիրակ Գրիգոր Վրդ. Պասմաճեանին, որու «իբր կառավարիչ կացուցաւ մեր Սարգիս Վրդ.ն, քանզի գոլով Գրիգոր Վրդ.ն երիտասարդ հասակաւ, բարեք է ունել նմա զծերունազարդ ոք ի կառավարել զնա, եւ ինքն, այս է Սարգիս Վրդ.ն, կացուցաւ ի տեղի նորա վէջիլ Երուսաղէմի, որ է լոխմա մեծկակ»⁹⁸: Նալեան Պատրիարքի թաղումին՝ Սարգիս Եպս. կը խօսի դամբանականը, ամբողջ ժամ մը՝ ապշեցնելով ժողովուրդը: Ու այնուհետեւ կը նուիրուի իր նոր պաշտօնին⁹⁹:

95. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 15 Դեկտ. 1759ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:
96. Հ. Զաքարիա Պոլիսէն, 15 Փետր. 1760ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:
97. Յովհաննէս Թոմասեանեան Պոլիսէն, 10 Մարտ 1760ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:
98. Աթանաս Եպս. Մէրասեան Պոլիսէն, 2 Յունիս 1764ին, առ Հ. Մկրտիչ Անանեան, Հռոմ:
99. «Գիտեմ զի յառաջագոյն քան զիս գրեցին ձեզ այլք վասն մահուան Յակոբայ Վրդ.ի Պատրիարքի քաղաքիս, եւ թէ զիարդ փառաւորապէս թաղեցին զնա ի գերեզմանս Պէյօղլիի առ գերեզմանի Զուղայեցի Յակոբ կաթողիկոսին. եւ անդ ի մէջ բիւրատր բազմութեան ամենայն ազգաց ասաց զնորոգեան Սառափօղլու Սարգիս Վրդ.ն, իբրեւ զժամ մի, ի զարմացումն ամենեցուն: Եւ բազում ժամանակք մն, յորմէ հետէ ոչ եղև ինձ պարսպ դասնել զնա առանձին եւ խօ-

Արեւմուտք մեկնելու եւ հոն հաստատուելու ծրագիրը Սարգիս Եպս. ունեցած ըլլալու է Պոլիսէն աքսորուելէն առաջ, երբ դեռ Հ. Մկրտիչ Անանեան հոն էր, որու յայտնած էր իր ծրագիրը: Աքսորէն դարձին, երբ Հ. Մկրտիչ արդէն մեկնեց Վենետիկ ու Հ. Իգնատիոս Սառափօղլու հետ էր որ կը սկսէր յաճախել Սարգիս Եպիսկոպոսը, ի. Իգնատիոս լուր կը հասցնէ Մելքոնեան Աբբայօր՝ թէ Սարգիս Եպս. «խօսեցաւ ընդ իս, թէ Հ. Մկրտիչին խօսեցեալ եմ խոստովանաբար զիրս ինչ, թէ խօսեցի ընդ Հայր Աբբային, եւ սպասեմ պատասխանւոյն»¹⁰⁰: Չենք գիտեր՝ թէ ինչ եղած է Մելքոնեանի պատասխանը. սակայն այնպէս կը թուի՝ որ Աբբայօրը տուած ըլլայ իր հաւանութիւնը սատարելու Սարգիս Եպիսկոպոսին, զինք տեղաւորելու համար Վենետիկ, պայմանաւ որ ան ապահովէր իր նիւթականը՝ չձանրանալու համար Միաբանութեան վրայ:

Սարգիս Եպս. տրամաբանական գտած ըլլալու է դրուած պայմանը, որովհետեւ կը տեսնենք իրապէս որ մտահոգուած է հաւաքելու որոշ դոմար մը՝ ապահովելու համար իր ապագան. «ասէ (Սարգիս). Եթէ միաբանեալ ոմանք յուղղափառաց տային ինձ պարտէր 2000 դրամ յայրուստ, այսօր յարուցեալ չոսէի ի Վենետիկ»¹⁰¹: Տարի մը ետք, այն է 1760ին, Սարգիս Եպս. յոյս ունի թէ պիտի յաջողի ստանալ Նալեան Պատրիարքէն հազար դահեկան, փոխան այն ծախսերուն՝ զոր կատարած էր աքսորի ատեն. յետ ստանալու այդ դոմարը՝ Սարգիս Եպս. կը խորհէր անցնիլ Եւրոպիա իբր Առաջնորդ, եւ ապա Միջերկրականէն շարունակել ճամբան դէպի Արեւմուտք¹⁰²: Սարգիս Եպս. կը խնդրէր ի. Իգնատիոսէն նամակով մը

սել վասն հարկաւոր ինչ իբաց ընդ նմա. եւ նա իսկ զբաղեալ կայ յիր նորոգ նստեալ Պատրիարքին». (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Օգոստ. 1764ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):
100. Մելքոնեան Աբբայ Վենետիկէն, 13 Հոկտ. 1759ին, առ Հ. Մկրտիչ, Հռոմ:
101. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 15 Դեկտ. 1759ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:
102. «Վասն Սառափօղլու Սարգիս Վրդ.ին գիտելի է, զի յաւուրս յայտնի տեսաք զմիմեանս եւ մատուցի նմա զողջոյն ձեր, եւ յետ բազում խօսակցութեանց հարցի զմտաց իւրոց, եւ ասաց թէ ի նոյն միտս եմ անցանելոյ ի կողմանս յայրոսիկ, բայց մնամ յառով ի մօտոյ անուր զըրաժմ ինչ իբրեւ հազար դահեկան ի Պատրիարքէ աստի վասն տուգանաց եւ ծախուց, զոր սպասեցի ի հալածմանս իմ: Եւ ապա անցեալ յԵւրոպիա, ուր օտարանալս եմ երթալ յԱռաջնորդութիւն արքունի հրովարտակաւ, անտի յուսամ փութով եւ դիւրութեամբ իջանել ի Միջերկրեայ ծովեզր, ուստի Տեսառն յաջողելով ակն ունիմ միւսանդամ տեսանել զԱրեւմուտս: Արդ զայս խորհուրդ իւր խնդրէ ունիլ ի ծածուկ վասն անի հակառակորդաց, եւ հայցէ զօգնութիւն աղօթից ձերոց: Փառք եւ գոհութիւն Տեսառն, զի առ այժմս փոքր մի Պատրիարքն զիջեալ յառաջին բնութեանէ, եւ օգնականք բազում են Սարգիս Վրդ.ի ի մեծամեծաց Հայոց». (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Նոյեմբ. 1760ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):

տեղեկանալ՝ թէ արդեօք կարելիութիւն կա՞ր որ Վենետիկի մէջ ունենար ձրի տուն մը եւ յատկացուէր իրեն որոշ գումար մը փոխան ամէնօրեայ պատարագներուն¹⁰³ : Մինչեւ 1761ի Դեկտ. ամիսը՝ Սարգիս Եպս. յաջողած է հաւաքել հինգ քսակ դրամ, որ եթէ հասնելու ըլլար տասի՝ ի վիճակի պիտի ըլլար իրազոքձել Արեւմուտք երթալու ծրագիրը¹⁰⁴ :

Դրամ հաւաքելու միջոց մըն էր ծախել այն գիրքերը որ ատենօք ստպադրած էր Վենետիկ : Գիրք օրինակացը՝ զոր ստպած էր Սահակ Ահադինի համար եւ մնացած էր իր մօտ, Սարգիս Եպս. կը յուսար միահաղոյն ծախել Նարեան Պատրիարքի Աթոռակալին, որ հաւանաբար Գրիգոր Վրդ. Պատմաճեանն էր հայթայթելու համար հինգ քսակ դրամը :

1753ին, երբ Սարգիս Եպս. Վենետիկէն Հռոմ կը մեկնէր, Յովհաննէս Սեղրոսեանի թողած էր իր ստպադրած գիրքերը. այժմ, 1763ին, միշտ վերոյիշեալ մտահոգութեամբ, դրել կու տայ Հ. Խչնատիոսին, որպէսզի Վենետիկ կողմուէին 300 օրինակ էփեմբրտէս եւ զրկուէին Պոլիս : Սարգիս Եպս. կը յանձնարարէ որ խնամքով կատարուէին գիրքերուն կազմերը, մանաւանդ որ ինք ատենօք անոնցմէ իւրաքանչիւրը ծախած էր «մի ըստ միովէ» , զնելով իւրա-

103. «Վասն Ստոֆորզու Սարգիս Վրդ.ին յայտ լիցի, զի յաւուրս յայտոսիկ խօսեցայ ընդ նմա, եւ նա պատմեաց ինձ եւ ասէ, թէ ոչ եւս երթայց ի Թօխաթ, այլ ի տեղի փմ դնելոց ան զԱհադին Սահակ Վրդ.ն, եւ ես այժմ փ խնդիր եմ տանուլ դրամս ի Պատրիարքէ վասն վնասուն հալածման, եւ ի մտից Աթոռոյ Եւզոկիոյ ըստ չափու տարւոյ միոյ. եւ յուսամ կուտել ընդ ամենայն իրբեւ զչորս տաղանդս առ այժմ : Եւ ասաց ցիս ներել ձեզ, եւ խնդրէ զաներկրայ պատասխանի վասն վարձու տան և վասն հանապազօրեայ պատարագի, եւ կամի զի կալցուք մեր գտուն մի վասն նորա ձրի, եւ տացուք պատարագիս անպակաս : Արդ բարեռք խորհելի է վասն ձրի տան, զի եղիցի ըստ սրտի եւ ըստ կամաց նորա : Եւս ետու պատասխանի թէ գրեցից, սակայն յանելի ասել եւ զայս, թէ յայտ է ձեզ, զի դիւրադին են վարձք տանց փ Վենետիկ, Տէր տացէ, զի առուել եւս յաւելլիք զտաղանդսն, զի մի՛ ումեք կարօտաջիք» (Հ. Խչնատիոս Պոլիսէն, 10 Յունիւ. 1761ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, Վենետիկ) :

104. «Ընդ աւուրս ընդ յայտոսիկ պարսպ դռեալ չողայ և խօսեցայ ընդ Ստոֆորզու Սարգիս Վրդ.ին... և հարցեալ տեսի զմիտս նորա հաստատուն ի վերայ առաջին դիտաւորութեանն, եւ ասաց ցիս խոստովանարար, թէ մինչեւ ցարդ պատրաստեցի իրբեւ քակս հինգ, եւ ջանամ այնչափ ևս հաւաքել ի զրոց գնոցն Կնեղանեաց, զոր յուսամ վաճառել միանդամայն Աթոռակալի Պատրիարքին, որ ակն ունի լինիլ Պատրիարք Երուսաղէմի : Ի լինել քսակաց Ժ (10), դիւրութիւն լինի ճանապարհորդութեան իմոս : Եւ ասէ ցիս. Կամէի հաւաստեալ գիտել, թէ արդեօք մնացէ՞ հաստատ ի Վենետիկ Ղազար Վրդ.ն թէ ոչ : Իսկ ես պատասխանի ետու, թէ զայդ ոչ գիտեմ : Այսչափ բանք նորա. եւ դարձեալ ասաց եւ զայս. Կարծեմ թէ նա ոչ մնացէ անդ, զի է այր անկայուն եւ թիթիղ» (Հ. Խչնատիոս Պոլիսէն, 19 Դեկտ. 1761ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, Վենետիկ) :

քանչիւրին պատկերը փրենց յատուկ տեղերը¹⁰⁵ : Արքահայրը, հակառակ Հ. Խչնատիոսի ցուցմունքներուն, կազմել կու տայ ոչ թէ 300 սրյ 195 էփեմբրտէս¹⁰⁶, որոնց ծախսը կը նշանակէ առանձին¹⁰⁷ : Սարգիս Եպս. ինքնագիր դրութեամբ շնորհակալութիւն կը յայտնէ Մեղրոնեան Արքահօր, 8 Հոկտ. 1764ին, ուր փափաք կը յայտնէ ունենարու նաեւ այն գիրքերը՝ որ թողած էր Վենետիկ. «յոյժ յոյժ շնորհակալ եմ զձէնք վասն ոչ անխայելու վասն փմ դաշխատանս ձեր բայց զկէան շնորհակալութեան փմոյ պահեալ ունիմ առ իս առ ի վերահաստուցանել Տեառնդ՝ մինչ ի թէսիէրէնջ նշանագրեցեալ դրեանքն հասցին առ իս»¹⁰⁸ : 1767ին Վենետիկէն բերել կու տայ 1748ին ստպել տուած Սաղմուք, անոնք եւս ծախելու եւ դրամի վերածելու համար¹⁰⁹ :

Սարգիս Արքեպս. կ'ուզէր հաստատուիլ Վենետիկ, անշուշտ որպէսզի ինք կատարէր Ս. Ղազարի մէջ ձեռնադրութիւնները. Վենետիկ եղած չըջանին Ս. Ղազարի մէջ կատարած էր իր աշակերտին՝ Գաղատացի Պետրոսի քահանայական ձեռնադրութիւնը¹¹⁰ : Սակայն

105. «Յաւուրս յայտոսիկ կողեաց զիս Սարաֆօղու Սարգիս Վրդ.ն եւ եցոյց ինձ գհաստատութիւն առաջին մտաց իւրոց, եւ յուսամք թէ հուպ ընդ հուպ ընկալցի ի Տեառնէ դիտաւորումն փափազանաց իւրոց, որպէս յառաջագոյն գըրկարելու եւ Տեառնէ դիտաւորումն փափազանաց իւրոց, եւ ոչ եւս երկուանամ, զի յաջողեալ է իրն կարելուր եւ բաւական պիտոյից, զոր քաջ իմանայք յայսչափ ինչ բանից : Զայս ինչ աղաչեաց զիս գրել առ ձեզ, որպէս եւ ինքն իսկ գրեցոց է առ ձեզ եւ առ Յօհաննէս աղայն, զի փոյթ տարջիք տալ կազմել 300 էփիմբրտէսն, որ մնաքեալ է այդր առ Յօհաննէս աղայն, այնպէս զգուշութեամբ, ըստ որում ասէ, եւ ծախեալ եմ մի ըստ միովէ, եւ եղեալ զպատկերսն իւրաքանչիւր ի տեղուջ իւրում, զի մի՛ վրիպակ ինչ լինիցի» (Հ. Խչնատիոս Պոլիսէն, 19 Յունիս 1863ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, Վենետիկ) :

106. «Վասն Սարգիս Վրդ.ի բարեռք մտացն, իմացայ. Տէր փութով կատարումն տացէ. զինդիր նորա կատարեսցուք, այսինքն 300 էփիմբրտէսն նորա տացուք կազմել եւ առաքել արդը. բայց գիտասջիւր, զի փ նոյն Սարգիս Վրդ.է գիր ոչ առի, և նաւ գալի այդր պատրաստական ոչ գոյ. ուստի մինչեւ նաւ կըցէ, անցանէ ժամանակ. բայց ես ըստ յանձնելոյ նորա տամ պատրաստել եւ կազմել զդրեանսն» (Մեղրոնեան Արքայ Վենետիկէն, 24 Սեպտ. 1763ին, առ Հ. Խչնատիոս, Պոլիս) :

107. 30 Մարտ 1764ին Պոլիս դրկուած գիրքերու ցանկին մէջ կը կարդանք. «195 էփիմբրտէս, որ է Սարգիս Վրդ.ին, և կազմողէքն է հատն 19 սօրտի, բնաւ 185 լիբէ եւ 5 սօլտի. աստ եղեալ ծախն՝ ըրէ 3 : Բնաւ լիբէ 188,5» :

108. Նամակին ամրողը պատճէնը տես Յանելուած, թիւ 12 :

109. «Սէրգիս Վրդ.ն տուեալ է բերել զիւր սպած Սաղմուքն. ասեն մարդիկ. Ահա կազմ նոցար որպէս լաւ են, բայց ձերն անչաւ» (Հ. Յակոբոս Պոլիսէն, 25 Սեպտ. 1767ին, առ Մեղրոնեան Արքայ, Վենետիկ) :

110. Հ. Յակոբոս Զամբան անցողիկ կերպով կը յիշէ այս մանրամասնութիւնը իր մէկ նամակին մէջ երբ կը զրէ Պետրոս Վրդ.ի մասին. «Պետրոս Վրդ.ն Գաղատացի, ձեռնադրեալն ի նոյն Սարգիս Վրդ.է փ վասն մեր...» (16 Դեկտ. առ Մեղրոնեան Արքայ, Վենետիկ) :

այժմ, Ղազար Եպս. Անմարմինը Վենետիկ պտնուելով, Սարգիս Եպս. կ'ուզէր ապահով ըլլալ՝ թէ արդեօք Ղազար Եպիսկոպոսի դիտո՞ւմն էր հատտատարէս Վենետիկ մնալ, թէ եւ կը տարակուսէր այս մասին, «դի է այր անկայուն եւ թիթիղ»¹¹¹ :

Ժամանակ մը վերջ, այն է 26 Սեպտ. 1768ին, Սարգիս Եպս. անձամբ կը գրէ Մելքոնեան Աբրահօր, առաջարկելով որ Ս. Ղազար ընդունէր իբր ժառանգաւոր՝ Մկրտիչ Զօհրայեան պատանին, վկայելով սողուն ուշիմութեան: Մելքոնեան կը զիջանի, քանի որ մանուկը կ'առաջարկուէր Սարգիս Եպիսկոպոսէն՝ «իբր դիմ աղիս եւ փոխան իմ պատանդ եւ առհաւատչեայ»¹¹² :

Երկար մտածելէ վերջ՝ Սարգիս Եպս. 1772ին կ'առնէ վճռական քայլը ու ճամբայ կ'ելլէ դէպի Արեւմուտք: Հաւաքած դրամը Վիեննայի ճամբով կը հասցնէ Վենետիկ, Մելքոնեան Աբրահօր ձեռքը, որու կ'ուղղէ նամակ մը 22 Օգոստ. (1772) թուականով¹¹³. Նոյն նամակը անելի համառօտ ձեւի տակ կը կրկնէ Սեպտ. 4ին, միշտ Պոլիսէն, վերջաւորութեան ակելցնելով՝ թէ «զուցէ ոչ կարիցեմ զայլ ինչ դիր դրել քեզ աստուստ վասն նաւարկելոյս, որ ի մէջ Սեպտեմբերի ամսոյս լինելոց է, եւ երեւի թէ ի Մարչիլիայ նաւելոց եմք, առ ի չգտանելոյ ուղղադնաց նաւ առ Վնէժդ»:

1772ի Սեպտեմբերին Սարգիս Եպս. կը մեկնի Պոլիսէն. մեկնումին արտաքին պարագաները կու տայ մեղի Հ. Անանիա Ճամպաղեան. «Սարգիս Վրդ.ն ել աստի Փռանսըղի նաւով, որ գնալ ունէր ի Մարչիլիայ, յաւուր երեքշաբթի ի 18 Սեպտեմբերի, եւ անտի գնալ ունի ի Հոռոմ, եւ անտի ի Վենետիկ: Սակայն խնդրեաց ի մէնջ դհանդերձ կրօնի մերոյ վասն իւր եւ վասն փոքրաւորի իւրոյ՝ ծարտիլ նովաւ ի ճանապարհին. բայց մեք պատճառելով զպատճառս ոչ սոււաք, զի մի՛ տացուք տեղի ամբաստանութեան չարափառաց՝ ասել թէ սոքա փախուցին գնա, եւ փախուցանեն զայսպիսիս՝ զգեցուցանելով նոցա դհանդերձ իւրեանց...: Ի ճանապարհէն գրեաց թուղթ առ ընտանիս իւր աստ եւ բաժանեաց նոցա զամենայն գրահ եւ գկարասի տան իւ-

111. Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Դեկտ. 1761ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ: Սարգիս Եպս. երեք տարի վերջ նոյն հարցը դարձեալ կը դնէ. «Սարգիս Վրդ.ն տակաւին կայ ի նոյն առաջին իւր միտս, որպէս երեմն գրեցի ձեզ, բայց ինչքէ գիտել զկամս հաստատութեան Ղազարու Վրդ.ին, եթէ կայցէ՞ այդր թէ ոչ: Իսկ կալ սորա աստ բազում օգուտ եցոյց մերումս կողման, քանզի շահեալ ունի զմիտս մեծամեծաց ճարտարութեամբ իւրով, եւ է հանապազ ջատաղով եկեղեցւոյ, եւ այժմ առաւել եւս անահ է, քանզի մեռաւ ուստի երկնէն» (Հ. Իգնատիոս Պոլիսէն, 19 Հոկտ. 1764ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ):

112. Նամակին ամբողջ պատճէնը տես Յանելուած, թիւ 13:

113. Նամակին ամբողջ պատճէնը տես Յանելուած, թիւ 14:

րոյ, եւ ի թղթոյ անտի իմացան զգնալ նորա աստի, զի յառաջ քան զայն եւ ոչ ընտանիք եւ քոյր իւր գիտէին. մինչեւ Պատրիարքն իսկ յանցեալ շաբաթուն առաքեաց եւ որոնեաց գնա յանգէտս յՕրթաքէօյ եւ ի Թառապիայ, եւ ոչ գտաւ: Եւ բազում բարեկամք նորա ի հակառակորդաց՝ ողբան գգնալ նորա, որպէս ի հարկէ փնդան թշնամիք նորա»¹¹⁴ :

Մարսիլիա հասնելուն Սարգիս Եպս. կը գրէ զանազան նամակներ, որոնց շարքին հատ մը, 15 Հոկտ. 1772 թուականի, Մելքոնեան Աբրահօր, ու կը պարզէ իր ծրագրերը¹¹⁵ :

Սարգիս Եպս. Մարսիլիայէն կ'անցնի Լիւտոնոյ: Այս շրջանի մասին չունինք դիւանական նորութիւններ. Գալէմքեարեան, որ տեսած է Լիւտոնոյի դիւանը, արդէն իսկ ամբողջութեամբ համադրած ու ներկայացուցած է մեզի թէ ինչպէս անցուցած է Սարգիս Եպս. կեանքի վերջին շրջանը, կնքելով մահկանացուն 1 Հոկտ. 1773ին:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

(Շար. 1)

114. Հ. Անանիա Պոլիսէն, 29 Սեպտ. 1772ին, առ Մելքոնեան Աբրայ, Վենետիկ:

115. Նամակին ամբողջ պատճէնը տես Յանելուած, թիւ 15:

Résumé

NOUVEAUX MATERIAUX
CONCERNANT L'ARCHEVEQUE SARGIS SARAFEAN

P. SAHAG DJEMDJEMIAN

La vie de Sargis Sarafean avait été étudiée jadis par le P. Grigoris Kalemkiarian dans «Handēs Amsorya», se basant surtout sur les archives de la Congrégation Antoine de Constantinople, de Livourne et, en partie, de St. Lazare à Venise.

L'A. veut compléter le cadre biographique qui en résultait par l'emploi de nouveaux documents conservés dans les archives de la Propagande et encore de St. Lazare. Ces documents concernent surtout les rapports, parfois troublés, de Sargis avec les Pères Mekhitaristes de Venise, ses péripéties à travers l'Italie et à Rome, son retour à Smyrne et Constantinople, son exile décrété par le Patriarche Hakob Nalean, sa libération et son établissement à nouveau en Occident.

L'article sera suivi de la publication des documents étudiés par l'A.

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ
ԼԵԶՈՒԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

«Գրելն իսկ մեծ է և նշանակելն սարսափելի»:
Մատենան Ողբերգութեան, Ծ. դ.

Մ Ո Ւ Տ Ք

Այս էջերը կը կազմեն Գ. Նարեկացիի Մատենան Ողբերգութեանի մէկ ընթերցումը: Առաջին մտայնում մը, առաջին արտազայնում մըն է ասիկա, որ կը փորձէ ուժալարեր բռնել, վսաւեր, շերտաւորումներ հաստատել, սահմաններ դժել, որոշադրել յղումի եզրեր. ցանցարկել: Ընթերցումը կը ձգտի քանի մը հատուածներու միջեւ կապեր դնելու, զանոնք յարաբերելու, դռներու յօդումներ, շաղկապումներ և ստեղծելու զանոնք միջարկող, ըմբռնող միջոցը:

Դարձ մը ուրեմն զէպի այն հին, շատ հին ու արխիւային գրութիւնը, անոր ընդերքը, հոն երգող ու լուռ քաները: Ընդդարձում մը, ինչպէս արօրին խօսիք, որ հողը փորելով կը շրջէ, կ'ընթանայ: Դարձ՝ անոր հետ: Այնուհետեւ ընթերցումը չի միտիւր այդ ընդարձակ ու անսահման գրութիւնը ամփոփելու, կամ արտահանելու անոր հաւանական ու քաջակայ, նոյնիսկ կարելի ու բազադրուած ճշմարտութիւնը:

Կարգալ՝ ինչ որ կը լսուի, խուլ, կը կարգայ-կը կանչէ մեզ Մատենան Ողբերգութեանին մէջ:

Ս Ե Մ Ը

Գրքի մուտքին, այն պահուն՝ ևրբ կը բացուի ան ու կ'ընդլայնի, վախն է, որ կը մտնէ: Վախ՝ անսահման գրութեան մը առջեւ: Մատենանը կը խուսափի ընթերցողի սահմանափակ բացուածքէն, կը վրիպի, կը փախչի մեր ձեռքերէն, թերեւս ամէն պարագրիկումէ: Կը քողարկուի որքան քաջայարտուի: Ամէն կողմէ սողեր, անընդմէջ նախադասութիւններ, բանադարձումներ ու պարբերութիւններ կը մի-

Չամտեն, կը բարդուին իրարու վրայ, անհունօրէն երկարող, կարծէք՝ ձգտէին միայն ու միայն խորտակելու տիրապետումի ամէն ճիգ ու սլակում: Կարծէք՝ ձգտէին անհասկացումի, որ անշուշտ համարժէքը չէ անհասկնալիութեան: Ընթերցողի իսկական նաւարեկում՝ որուն յարացոյցն ու նախատիպը կը թուի ըլլալ հոգիի նաւարեկման ընդարձակ փոխարեքութիւնը ԻՆ Բանին մէջ: Մեղի կը մնայ հաւաքել ալիքներու կատարներուն մնացող, ծփացող բեկորները, այդ խոզխոզեալ բանականները, ի մի բերել իմաստի կարելիութիւնները, միաբանեցնել «բառ քանիս յարմարութեան», կազմելով կոտրած տապանակի մը բնորդը:

Վախ՝ նաեւ բազմաթիւ զփուարութիւններու, արդէլքներու առջեւ, որոնք պէտք է կտրել-անցնիլ, բառնալ զանոնք, ընդհանուր հարցադրութիւն մը կազմակերպելէ առաջ ու վերջ: Արդարեւ՝ խորտակման փտանդին ներթափաճ՝ ընթերցողը պարտաւոր է երթալ որոշ ուղղութեամբ: Ընթեռնուլը ընթանալ է որոշ ուղղութեամբ, եւ ընդերքէ: Անորոշութեան մէջ, որ ամէն գրութեան օրինավիճակն է եւ ուր իմաստները չեն ճշդորոշուած վերին ու երկրորդ համակարգով մը, ընթերցումը պէտք է յօրինէ կարգաւորման եղանակ մը, դիմեցման կանոն մը. ինքն իրեն տայ օրէնքներ: Առանց հարցադրութեան, իրարու հետ կապուող, յարաբերող հարցերու յեռուամիտ, առնչութեան, գրուագումին, առանց ընթերցողի ու գրութեան համընկնումի նոյնութեան մը մէջ, որ չի ժխտեր տարբերութիւնը, Նարեկը, ինչպէս որեւէ գիրք, կը մնայ ո՛չ միայն ապաշտմէ ու անհեռանկար, դասուած մատենադրութեան ոսկեղօծ դարակներուն մէջ, այլեւ տարտամ ու մեծահռչակ ալլաղանութիւն մը, ուր արտօնուած է դտնել ամէն ինչ՝ բացի յօգաւորող ու կեցուցիչ յարաբերութենէ: Առանց հարցադրութեան՝ Մատեանը կը դառնայ իսկապէս ողբալի, անթառանգ եւ զուրկ՝ արգասաւորող բերումէ: Հարցադրութիւնն է որ գիրքը կը խլէ հայկարանութեան լեզուազարութենէն, բանալով զայն արկածախնդրութեան ճամբուն: Արկածախնդրութիւնը ձեւ մըն է երթալու խնդրին ու խնդրանքին, վէճին ու աղերսին, այսինքն՝ երկախօսութեան:

Վախը՝ վերջապէս, որ կը ծնի կանոնադանցումէն, ո՛չ այնքան ապաշտմէ գիրքով մը զբաղելու, այլ կտրելու, խախտելու օրէնքը՝ որ հանրայայտ գրքի մը հերոսը ներյայտօրէն կը դնէ իր հռչակաւոր յայտարարութեամբ, «պոռնկագրութեան վրայ խօսած ատեն» օր մը. «Հայերը գիրք մը ունին: Անոնց ամենադէժ, զգուելի, ամենասխալ, վատառողջ, եւ ամէնէն աւելի անբարոյական գիրքն է ան - Նարեկը: Կ'ամբաստանեմ զայն իրրեւ ամենամեծ թշնամին հայութեան, կ'ամբաստանեմ այն թշուառականը որ անոր տողերը թքաւ: Եւ ըսել թէ որքա՛ն փառայեղ ճակատագիր մը ունեցաւ այդ թուաւորիչ հատորը:

Հայերը զայն ընդունեցին, իւրացուցին, ընդգրկեցին: Ոչ մէկ սերունդ խորհեցաւ զայն ջնջել, որովհետեւ անոր լեզուական եւ բանաստեղծական ինչ ինչ յատկութիւններէն խարուելով ծածկուած թոյնը չնչմարեց: Ընդհակառակն փոխանցեցին որդիէ որդի, արիւնէ արիւն, ու ան եկաւ մինչեւ մեզ: Թունաւորութեանք, ազգովին թունաւորութեանք: Ահա թէ ինչու պարտուածներ ենք»¹: Այսօր Նարեկը կարգալ, Սփիւռքի մէջ, Աղէտէն վերջ, լրատ Սուրէնին կը նշանակէ անբարոյական դառնալ, վարակուել անոր վատառողջութենէն, ախտէն, հաշմուել, զրկուել «անկարելիի կարելիութենէն». թունաւորուել, թունաւորել, շարունակել զայն այս կամ այն ձեւով, յարատեւ դարձնել պարտութիւնը ու վերածուել ազգային դաւաճանի:

Կարելի էր, ի հարկէ, ուրիշ բաներու կարգին, մոռնալ այս յայտարարութիւնը, զայն չափազանց պիտալելով, եւ ինքզինք ատիպուած չնկատել ընտրութիւն մը ընելու լաւին ու վատին միջեւ, բարիին ու չարին, ախտին ու առողջութեան, դեղին ու թոյնին: Նարեկը՝ թոյն, երբ զայն գրողը, իր քառով՝ հակողը, կը ձգտի գիրքը վերածել կենաց դեղի. «եւ արասցես լինել զեղ կենաց առ հնարս ցաւոց հոգւոց եւ մարմնոց քոց ստեղծուածոց՝ զայս կարգեալ սահման ողբոց մատենի սկզբնեցելոյ յանուն քո բարձեալ»²: Կարելի էր հետեւարար մոռնալ Նախանջի հատուածը, եթէ այդ վէպը նկատուած չըլլար Սփիւռքի գրականութեան մէկ հիմնական գիրքը, շատերուն նորօրեայ «Աւետարան»ը: Պատահակա՞ն՝ այն, որ վէպին մէջ Եկեղեցին կը կազմէ բեւեռ մը հակադրուող ալլասերման ու Նենէթիին. «Ոմանք ամուսնացան, շատեր աւրեցան բարեկամուսիներով, պարպուեցաւ Հայոց Եկեղեցին...»³: Անօրինութեան դէմ՝ Եկեղեցիին օրէնքը, բայց պարապ, բայց լեցուն՝ թունաւորումովը Մատեանի խօսքին: Մատեանի պարապը: Սակայն թունաւորող, պարտութեան մատնող խօսքին եւ կենաց դեղին միջեւ կը տարածուի նոյն խօսքը անբաժան:

Արդարեւ՝ ի՞նչ է այն խօսքը, որ կը խօսի Աստուծմէ: Ի՞նչ է անոր օրինավիճակը, անոր պարտադրած օրէնքը: Ի՞նչ կրնայ նշանակել խօսիլ Աստուծոյ մասին Աստուծոյ հետ: Հարցը աշատեղ կը վերաբերի նուազ՝ թոյնին ու հակաթոյնին, այսինքն՝ խօսքի արդիւնքներուն, որքան խօսքի իսկ «էութեան»: Ի՞նչպէս է որ կը քանի ան, ի՞նչպէս կ'ընդլայնի Մատեան Ողբերգութեանին մէջ, ի՞նչպէս կայ եւ որո՞նք են անոր ըլլալու կերպերը: Մօսքին երեւումը, կեր-

1. Ծ. ՇԱՀՆՈՒՐ, Նախանջը առանց երգի, Փարիզ 1929, էջ 168:
 2. «Ով բարձեալ, Քու արարածներու հոգիներուն եւ մարմիններուն ցաւերը բուժելու համար թող կենաց դեղ ըլլայ Քու անուտովը սկսուած ողբերու այս մատեանը», Գ, դ:
 3. Նախանջը առանց երգի, էջ 135:

Վերջապէս Մատեանը ո՛չ ներքին կենսադրուածքներն է, ոչ ալ մտքի մը, հոգիի մը հոյովոյթը արձանագրող արկածախնդրութիւն մը, դասող՝ հոգեվիճակէ մը ուրիշ հոգեվիճակի: Այնտեղ ամէն յառաջացում, ամէն տեղափոխում կը թուի զանցուած, կարծէք ամէն ինչ տրուած է սկիզբէն եւ սկիզբը ներկայ է ամէնուրեք դրութեան մէջ: Համընթացում մը՝ ուր գրողը կը խուսափի գրողական արարքի տեւողական եղբէն, այլ խօսքով՝ կը խուսափի ժամանակէն, միուղի տրամաժամէն:

Նարեկը՝ Նարեկացիի բառով իսկ, հսկայ ու անկրկնելի «կրկնաբանութիւն» մըն է (Լ, Բ), իր առաջին երեք գլուխներէն անդին: Կրկնաբանութիւն՝ որուն մէջ խօսքը կ'ընդլայնի, կը ծաւալի, կը վերադառնայ իր մեկնակէտին, կը դիմէ միշտ նոյն անմերձելի Բացարձակին, կը կրկնէ նախապէս գրածը, դիտնալով որ կը շատաբանէ, որ կը քանդէ «քերթողական արուեստին» կարգ կանոնը: Կրկնաբանութիւնը բացայայտ է, օրինակ, Աստուծոյ անուններուն թուումին կամ գովարանական հատուածներուն մէջ. նոյն բառերը, նոյն կցորդումները կը յայտնուին, կը ջնջուին, միշտ նման ու տարբեր գոտորդումներով, կարծէք արդէն ծանօթ խօսքի վերամատուցումը ըլլալին այդ բոլոր: Այսպէս՝ Գ (ա. մաս) եւ ԶԹ, Ղ, ՂԱ Բաներու աստուածակոչական կոտակումները, մէկ էջէն միւսը, չեն թելադրեր մտածման դարգացում, ոչ ալ մասնաւորապէս կը բխին Մատեանին հաւասարակշռութիւն տալու մտահոգութենէն:

Ըստ իս՝ չափազանց դիւրին է ասիկա բացատրել «թեքնիքի սրկարութեամբ»⁷, կամ «գրադէտի կիրթ, հմուտ ճաշակի» մը բացակայութեամբ⁸, ինչ որ կը հակասէ «քերթութեան արուեստին» տիրապետած գրագէտի այլապէս տարածուած համբաւին: Ինչ ալ ըլլան կենսագրական տուեալները, այնքան վտիտ ու անբաւարար, ի դէպ, անոնք ոչինչ կը փաստեն: Բայց խօսիլ «հեղինակէն»՝ արդեօք գրքէն խուսափելու եղանակ մը չէ՞, հարցը մոռնալու ձեւ մը, երբ գիրքը ինք կիրառում մըն է այնպէս մը հմտութեան: Խօսիլ հեղինակէն՝ արդեօք գիրքի վնդորոյ առարկայ գարձուցածը չնկատելու շատ հեշտ ու կոշտ կերպ մը չէ՞:

Կան «տղայական», թերեւս պարզամիտ բայց անվրիպելի հարցումներ, որոնք երբեմն վերատին պէտք է դնել: Արդարեւ՝ Աստու-

7. Տե՛ս Լ. Ս. ՔէՇԻՇԵԱՆ, Աշ. գծ., էջ 48:
 8. Սիւմանթոյի յատկացուած գլուխին մէջ, Օշական շեղում մը կ'ընէ դէպի Նարեկացին եւ կը գրէ հետեւեալը. «Մտողութիւն է, որ Նարեկի մէջ էջեր դրաւող տարապէր վերադիրներու գրագէտի կիրթ, հմուտ ճաշակովը չի ղեկավարուիր: Թշուոնեաց ծովուն երկնապիշ աղօթողը միտքէն փակ չ'անցընէր գրական եղանակ մը կիրարկել, զինք ընցնող խոփքները կերպագրելու բառերով» «Համապատկեր, Ը Հտ., Գէյրովթ, էջ 208,

ծոյ մասին գրուած գիրք մը կրնա՞յ կատարեալ ըլլալ, եթէ պարտի այդ ըլլալ: Ի՞նչ է երկի մը կատարելութիւնը, աստուածային կատարելութեան հետ բաղդատուած: Կամ այլ խօսքով՝ ի՞նչ է օրինավիճակը լեզուին, որ իբրեւ յղումի «առարկայ» կամ իբրեւ դիմեցման կէտ, ինքն իրեն կու տայ անմերձենալին ու լացարձակը: Այս հարցումները կը թելադրեն ի հարկէ, որ գրքին մէջ յայտնուող կառուցման պակասը (հեռու՝ թերի մը ըլլալէ, որովհետեւ ամէն գիրք իր օրէնքը ունի, Միջնադարուն կամ այսօր, հարկ է գիտնալ զայն) տեղ մը կապուած է գրքի հարցին, գրուածքի ու խօսքի հարցին, որ անանդական՝ արդի ընթերցումները կը ձգտին ծածկել, Մատեանը ի յառաջագունէ՝ նոյնացուցած ըլլալով «արուեստի գործի» մը հետ: Մեր մօտ՝ բանասիրութիւնը չի կրնար մտածել, որ գրքին օրինավիճակը հարցաքննող գիրք մը, որ կը քանի սովորական ու մահկանացու գրքերէն տարբեր օրէնքներով, սեփուար՝ թէ մտնէ «արուեստի գործ» յարցքին մէջ, առանց զեղչումի, առանց անդամահատումի: Ժամանակի պատմական տուեալները կամ գրողի անկարողութիւնը, կամ անիրութութիւնը կրնան սա կամ նա մանրամասնութիւնը բացատրել, եթէ փնտրուածը այդ է միայն, բայց ի վերջոյ ոչինչ կ'ըսեն մեզի գրքէն այնպէս՝ ինչպէս որ կայ:

Հետեւաբար՝ կառոյցի պակասը, Մատեանին մէջ, կը բխի գիրքը բունող ներքին հարցադրութենէն: Զեւական, արտաքին, պարագայական վերներեւոյթ մը չէ անիկա, զանցելի ու զանցառելի եղբ մը: Այլ է այն բացուածքը՝ որուն մէջ խօսքը կը բանի:

5.- Վերջապէս Մատեան Ողբերգութեանը չի զետեղուիր գրական սրբէէ ծանօթ սեռի սահմաններէն ու սահմանումներէն ներս, ճիշդ անոր համար որ կը յորդեցնէ զանոնք, իբրեւ անսահման գրութիւն, կը դիմէ կ'անցնի բոլոր տուեալ եղբերները: Անեղբը՝ որ կը զարձնէ զայն եղակի: Արձակ, չափածո՞յ, արձակ բանաստեղծութիւն, մեկնաբանութիւն, աստուածաբանական ձեռնարկ: Ոչ մէկը: Բոլորն ալ միասին, նոյն ատեն, փոխ ի փոխ:

Դասական հրատարակութիւնները մեզի կը ներկայացնեն, տեսողական իմաստով, «արձակ» գրութիւն մը՝ հետեւելով ձեռագիրներու ստիպարութեան աւանդութեան: Սակայն քառասնական թուականներէն առդին՝ որոշ հրատարակութիւններ⁹ կը սողատեն բնագիրը: Առաջինը՝ Գարեգին Եպիսկոպոսի աշխատանքն է, որ իր հակադասաւար հրատարակութեան մէջ բնագիրն ու արեւմտահայերէն թարգմաւար հրատարակութեան մէջ բնագիրն ու արեւմտահայերէն թարգմաւար հրատարակութեան մէջ արդարեւ պատկեր, սկզբունք ընդունելով նութեան կու տայ աստղաչափեալ պատկեր, սկզբունք ընդունելով

9. Օր. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՏՐԱՊԻՋՈՆԻ, Նարեկ - Ողբերգութիւն, Պուէնոս Այրէս, 1949, ինչպէս նաեւ Արշալոյս Ղազինեանի եւ Պօղոս Խաչատրեանի կողմէ պարաստուած ուսերէն թարգմանութեան դիմաց տրուած բնագիրը, Երեւան 1977:

կարգալիցություններն այս անջատումը դադարում՝ հիմնում է, ուրեմն, բառերի քերականական, որ միեւնոյն է, մտքի համեմատ յարաբերություններն վրայ: Դա անհրաժեշտ է բառերի սորամարանական յարաբերությունները խօսքի մէջ ղգարլի դարձնելու համար»¹⁵: Ուստի մտքի դադար կոչուածը չծակից է քերականական հատուածներուն, մտքի մասերը դասակարգող:

Արեղեանի ամբողջ տեսությունը, գոնէ ինչ որ կը վերաբերի սորայի միութեան հարցին, կ'անտեսէ բանաստեղծական սորային կառուցուածք մը ըլլալու հիմնական եղբ: Բանաստեղծական ազատ ոտանաւորը բանաստեղծական համար կը դառնայ քերականական, «այսինքն» բովանդակութեան մասերու դասաւորում մը: Կը հասկցուի ինչո՞ւ սորանցը կը դառնայ արդիւրուած: Արեղեանի տեսութիւնը անկարելի կը դարձնէ քերականական նոյն պաշտօնը ունեցող բառերու անջատումը, իրարու յօնող մասերու կտրատումը եւ կամ մակդիրին հեռացումը գոյականէն: Արդ՝ ազատ ոտանաւորի ազատութիւնը չի սահմանուի միայն նոյնանգամ միաւորներու յաջորդականութեամբ, ռիթմային միութեան խախտումով, այլեւ սորային իւրաքանչիւր կառուցումով:

Նարեկացիի «արձակ խօսք»ի սորայումը¹⁶, զոր Արեղեանի տեսութիւնը կը թելադրէ, բաղմաթիւ անլուծելի հարցեր կը յարուցանէ: Նախ՝ քերականական հատուածներու ճշդորոշումը բաւական դժուար է երբեմն: Ապա՝ մտքի դադարները կը մնան ենթակայ գուտ ենթակայական չափանիշներու, անմիջապէս որ նախատեսութենէն կ'իջնենք անոր ենթամասերուն: Ամէն մարդ գիտէ, որ շատ յաճախ ամբողջ պարբերութեան մը բովանդակութիւն կոչուածը փոքուցուած կը գտնէ վերջին բառին մէջ: Ամէն մարդ գիտէ նաեւ, որ մակդիրներու երկար շարքի մը վրայ մտքի դադարը բեկում մըն է իմաստ պարտադրող նախատեսութեան: Եւ հոս է որ թնազրի պատրաստութիւնը կը դադրի «գիտական» գործ մը ըլլալէ եւ կը դառնայ մեկնաբանութիւն: Արդարեւ՝ յայտնի պէտք է ըլլայ այլեւս, որ նախադասութեան մը անդամներուն այս կամ այն անջատումը, նոյնիսկ եթէ կը մեկնի քերականական պաշտօններու որոշադրումէն, կը տեղծէ սորային միութիւններ, կ'ընդգծէ իմաստային որոշ յարաբերութիւններ, կը հեռացնէ ուրիշ կարելիութիւններ: Բնազրագէտը գրութեան կը պարտադրէ ուրեմն ո'չ միայն իմաստի հանդոյցներ, այլեւ ռիթմներ, ընթերցումի ուղղութիւններ: Ըստ պատկերի կամ սկանզի իւրում:

15. Ամզ, էջ 130: Ընդգծումը մերն է:
 16. Վ. Արաքելեանին կը պատկանի այս յատկանշումը, Աշ. գծ., 183: Նախապէս փակագծի մը մէջ դրուած է. «մենք նկատի ունենք, որ "Մատեան ողբերգութեան" խօսքը մեծ մասամբ արձակ է», էջ 174:

Նարեկացիի Մատեանին վրայ եղած տողատուի մեզի ծանօթ լուր փորձերը կը տառապին առհասարակ այդ տողատու տեսարանօրէն չկարենալ հիմնելու վստանգէն: Ո՞րքան բնագիր, ա՞յնքան տողատու: Իրարու նման, իրարմէ ստարբեր, կարծէք սաղազափումը ըլլար ներընդունական ու անորոշելի բան մը: Հարկ կա՞յ ասկէ անդին անդրադառնալու բնագրին վրայ աւելցած կէտադրական նշաններուն, շեշտերու հանդէպ քացառիկ խլուփեան, որոնք կը զարդարեն մեր բնագիրները¹⁷: Հարկ կա՞յ խօսելու չափածոյ թարգմանութիւններէն¹⁸, որոնց հեղինակները կարծէք կը ձգտին միատարրելու, հնգամանկելու ամբողջ գիրքը, առանց նկատի առնելու ահարկու յողական միօրինակութիւնը: Թէ՛ Նարեկի մէջ կան որոշ, տահմանափակ թիւով սաղազափուած մասեր՝ տշ մէկ կտակած: Բայց «չափաբերական» արուեստը հեռու է յատկանշելէ ամբողջ գիրքը, որը տեսակ մը ամէն տեսակ կչոռցի, ոճի ընդլայնումի հանդիսաւորում մըն է:

Տողատման կամ սաղազափման գործողութիւնը ուրիշ բան չընենք, խորքին մէջ, եթէ ոչ Նարեկը պատշաճեցնել օրուան ճաշակին ու ըմբռնումին, որ բանաստեղծականը կը տեսնէ միայն տողատու մին մէջ: Առանց ըսելու: Յատկանշական է այս ծածկումը ընդհանրապէս, մանաւանդ թարգմանիչներու մօտ, որոնք հատիւ կ'ակնարկեն բնագրին կամ ասոր տեղծած հարցերուն: Տողատման գործողութիւնը կը միտի գրութիւնը բանաստեղծականացնելու, զայն վերածելով «բանաստեղծական գործ»ի մը, զառին մերօրեայ նեղ առումով: Իսկ այս վերածումը յաջողցնելու կամ զայն փոքրումին հասցնելու համար՝ գրութեան կը կտրէ՝կը հանէ ինչ որ չի թուիր «բանաստեղծական», ինչ որ չի պատշաճիր «բանաստեղծութեան արդի» ըմբռնումին, ինչ որ գրութիւնը ի հարկին կը մօտեցնէ մեկնողականին, բացատրողականին, վերլուծականին, եթէ ոչ աստուածարանականին:

Մատեան Ողբերգութեան արդեօք «բանաստեղծական գործ» մըն է: Բայց ի՞նչ է «բանաստեղծական գործ»ը: Ի՞նչ է բանաստեղծականը, ո՞չ մեզի համար, ոչ ալ Նարեկացիի համար, այլ գրութեան մէջ կիրարկուած իր եղանակին մէջ: Բոլոր այն հրատարակիչները, որոնք տողատուած էջեր կը ներկայացնեն բնագրէն, ընկիչները, որոնք տողատուած էջեր կը ներկայացնեն բնագրէն, ընթերցման դիւրութիւնը պատրուակելով (ինքնին արդար մտահոգութիւն), արդէն այս հարցումներուն պատասխանած են, առանց դա-

17. Այստեղ խնդրոյ առարկայ չի դառնար աւանդական սովորութիւնը՝ Մատեանի Բանբը ստորաբաժանումներու ենթարկող, որոշ չափով հատող՝ գրութեան շարունակականութիւնը:
 18. Տե՛ս Մատեան Ողբերգութեան, Թարգմանութիւն՝ Վ. ԳԱԲԻԷԼԵԱՆԻ, Երեւան, 1979:

նոնք դրած լիակ ըլլաբու: Անոնց համար բանաստեղծական է ինչ որ տաղարչափուած փ: Նման հաւասարում մը այնքան աւանդական է՝ որքան արդէն աշխարհէս վերաբարկելի:

Իսկ գրութիւն մը, արձակ խօսքը տողատել՝ կը նշանակէ ներյայտօրէն ընդունել, որ բանաստեղծութիւնը, աւելի ճիշտ ոտանաւորը՝ արձակի որոշ մասնատում մըն է, թէ կարելի է եւ արտօնուած՝ անցնել ոտանաւորին, պարզապէս գրութեան մասերը, նախադասութիւնները կամ ասոնց անդամները առանձին տողերու վրայ արձանագրելով: Ըստ կատակածելի չափանիշներու՝ որոնց հաստատութիւնը խնդրոյ առարկայ չի դառնար քնաւ: Այս ընելով՝ բանասէրներու փառանգը ոչ փսկ մտքէն կ'անցընէ, որ բանաստեղծական տողը իւրայատուկ կառուցում մըն է, որ ո՛չ արձակի վերածելի է, ոչ ալ արձակէն ոտանաւորի շրջելի: Այս հասարակ տեղիք «ճշմարտութիւնները» արժանի են յիշատակութեան, որպէսզի անսովոր արտագրութիւնը Նարեկացիին, որ ի դէպ շատ լաւ դիտնալու էր ոտանաւորին եւ ոչ-ոտանաւորին տարբերութիւնը, չգառնայ բանասիրական մարդանքներու մակադատելին:

Բնագրադէտ ու հրատարակիչ կը թուին չանդրադառնալ, որ Մատենան մէջ կայ արդէն բանաստեղծութեան տարբերակ: Թէ բանաստեղծութիւնը առարկան ու ենթական է, թէ անոր էջերուն մէջ տեղի կ'ունենայ առաջին տեղափոխումը, անցումը բանաստեղծականի մէկ կերպէն միւսին, ուրկէ պիտի յայտնուի վանկային տաղաչափութիւնը: Նարեկով բանաստեղծութիւնը կերպ ու ձեւ կը փնտռէ ու կը փոխէ: Եւ իբրեւ անցման արտագրութիւն՝ հարուստ է կրկնակ աւանդովը երածին եւ ըլլալիքին: Հետեւաբար գրութիւնը տողատելէ եւ բանաստեղծութեան «մեր» ու ձեր տեսողութեան, ըմբռնումին յարմարցնելէ առաջ, հարկ է կարդալ, այսինքն՝ յայտնաբերել ինչ որ հոն կը հարցադրուի:

ՀԱՄԱՐԿՈՒՄԸ

Հարցերու, այս երկար, թերեւս ալ տարտկալի, բայց անխուսափելի թուումէն վերջ՝ կը հատկացուի այլեւս թէ վինչո՛ւ հրաժարիմ ամէն պատմագիտական ու բանասիրական դիտելիքէ: Ո՛չ մէկ տեղ այդ գիտելիքը կրնայ խաղալ գրութեան հետ չիտումի դեր: Հակառակ իր դատարար փառքին ու նոյնքան մըն ալ հին «գիտականութեան»՝ անիկա անկարող է որեւէ ընթերցում դիւրացնելէ: Իսկ այս խնդրականացումը չի ծնանիր քնաւ անոր «գիտական արժէք»ի անտեսումէն, այլ միայն ու միայն Նարեկացիի գրութիւնը մտածելու ցանկութեանէն:

Նարեկացիի գրութիւնը մտածել, դայն բանալ ու բանեցնել, տեսանելի, ընթեռելի դարձնել անոր հարցադրութիւնը, անոր ռազմալարութիւնը, դայն կարելի դարձնող համակարգը, պրկել կըրկին անոր «ստեղծաբանութեան» ուժալարերը, ահաւասիկ ձեռնարկ մը՝ որ չի յենուր բանասիրութեան: Իբրեւ դասական կրթանք՝ բանասիրութիւնը կը կարդայ ըսուածը, գրութեան ըստ էութեան «իմաստը», որուն կրկնութիւնը, վերարտագրութիւնը կը դառնայ պիտաւոր՝ եթէ ոչ միանակ մտահոգութիւնը: Ծղրիտ քառն ու բնագրի, անհրաժեշտ՝ իրենք իրենց մէջ, նպատակներ են յաճախ անոր համար, որով կը մոռցուին գրութեան մը, այստեղ Մատենանին՝ էսպէս արկածախնդրական ու վտանգաւոր եղբերը: Պէտք է լսել, որ բանասիրութիւնը, նոյնիսկ այնքան իմաստարկց աշխատանքի մը մէջ՝ որ է Նարեկուծը՞, չի մտածեր: Չի մտածեր գրութիւնը, որուն լուսաբանութեան կը ձգտի, դր կը լուսաբանէ սլ անշուշտ, մտածելը չիտելով «խրթնութեանց» պարզումին հետ: Մտածելը համարատասխան չէ տալափարներու գրողադրամին, նոյնիսկ անոնց ընդլայնումին, այլ գրութեան մէջ բանող իմաստային ցանցի կրկին փորձառութեան: Գրութիւնը կրկին խօսեցնել ու խօսիլ իբրեւ թէ ըլլար անոր «առաջին» քացումը ընդունի մէջ: Քննելն ու ճանչնալը միջոցներն են միայն այս եղանակաւորումին: Ըմբռնել այն՝ ինչ որ կ'ուղղուի մեղի: Հարցադրել՝ այսինքն՝ հարցերուն պատկանող արտագրութիւնը դարձնել օրուան եւ օրէնքի հարց: Ես ինչ ալ երկին՝ եթէ էր: Մատենան Ողբերգութեանը մտածել կը նշանակէ տարուել անշուշտ անոր անասաման ու մեծ ռիթմերէն, բայց նաեւ դանդ կեցնել, բեկել. եւ այն ատեն, հազար անգամ ընթերցուած, սաղմոսերգուած ու մեռած պարբերութիւնը, նախադասութիւնը, քանադարձումը, քառը անգամ կ'ստենն իմաստ, կը մտենն կրկին նշանակութեան քացուածքին մէջ՞ա:

- 19. Հ. ԳԱՐՐԻԵԼ ԱԻՆՏԻՔԵԱՆ, Նարեկ Աղօթից, համառոտ եւ զգուշաւար լուծմամբ քացայայտեալ, Վենետիկ, Գ. Տիպ, 1859:
- 19ա. «Բանասիրութիւնը չի մտածեր» տարազը չի միտիլ գիւրին գայթակղութիւն մը ստեղծելու: Հակառակ իր ժխտածեւ կատոյցին՝ անիկա կ'ըսէ կրթանքին սահմանները, որուն մէջ ան կ'ըլլայ, կ'ընդլայնի, կը բնակի: Հարցը նուազ դատապարտութեան մը կը վերաբերի, ինչ որ անհեթեթ պիտի ըլլար, քան որոշագրումի մը: Բանասիրութեան առարկան մտածումը չէ, այլ բնագիտութեան, ասոնցմով յայտնուող հարցերու քննութիւնը, առաւելագոյն պարագային՝ դործերու ճշգրիտ իմացումը, ուրկէ խօսքն ու միտքը վը վրկային: Անցեալի աւելի ճիշդ պատկերացում մը՝ ահա անոր հեռանկարը. ինչ որ հեռու է անցեալի տեսարին կազմալուծումէն, յանուն ուրիշ ժամանակի: Մտածումը կը ձգտի ուրիշ ժամանակի. յիշողութիւնն է՝ վաղուան դարձած: Յիշողութիւն՝ որ եղածը վերստին կ'արձակէ, կ'ազատագրէ վատարուած փորձը, այսինքն՝ կը կրկնարանէ, որպէս զի բանայ ժամանակի ետը ծալը:

Մատենանը մտածելու այս առաջադրանքը կ'ենթադրէ ի հարկէ, որ հոն առկայ է, ըսենք՝ անոր առկ ենթախօս է մտածելին, ինչ որ այլ տեղ կոչած ենք մնացութիւնը: Ինչ որ խօսքին մէջ չի դար խօսքի: Գրութիւնը մտածելը կրնայ պայթալիցողցի թուիլ կամ թերեւս անտեղի, բայց կը կրէ իր մէջ, բերումի մը պէտք, մարմինը: Մատենանը մտածելը վերացնել չէ, այլ մտնել մեր մարմնի ամէնէն թանձր խաւերուն մէջ: Այլ հարց է, նոյնքան այժմէական, յիշողք յայլը տգիտութենէն, մտադրկումէն, պարալոլ ու ամենախաղաղ լեզուապարու-թենէն եկող՝ ներկայի «հոգանիստական» ընթերցումներէն թէ ան-ցեարի կրօնաստիճաններէն: Ի՞նչչապէս «հայրենական կոթող» մը դարձնել դէպք, զայն վերադարձնել իր դէպքի յայտնութեան, վերափորձել անոր ուժական ու վտանգաւոր արեւելումը խօսքին. զայն հաղորդել, վերհամարել մեր լեզուին, ո՛չ զայն քողարկելու, ոչ ալ սըրբազրկելու միտումով: Հաստատել, ընդհակառակն, զայն իբրեւ սըրբազան լեզու, իր ամբողջ օտարութեամբ, անգրաւելի ալլութեամբ: Հաստատել սրբազան լեզուն՝ որպէսզի կորսնցնենք լեզուն օտարութեան մէջ. մեռնենք զայն, որպէսզի ժառանգենք:

Նարեկին օտարութիւնը չի գտնուիր միայն իր զուտ լեզուական, դրարարեան տարբերութեան մէջ, ո՛չ իսկ զայն տաքի հանած «հոգեբանութեան» մէջ, որմէ ըլլայինք եւ ենք ալ թերեւս՝ շատ հեռու: Անոր օտարութիւնը այնքան մերձաւորին օտարութիւնն է՝ որ կը դան-ցէ սոսկական տարածական հեռաւորութիւնը: Մատենանին անգրա-ւելի ալլութիւնը կը անրի այն քաղաքակ ալլութեան փորձառութե-նէն՝ որ դիրքը կ'ընէ: Այն փորձառութեանն՝ որ պրոլոգ խօսքը կը դարձնէ ամբողջական Գիրք: Ո՛չ մէկ տեղ, թերեւս ո՛չ մէկ այլ գրու-թեան մէջ, հայերէնով պրոլաւ, Գիրքի, ամենապարա խօսքի փորձու-թիւնն ու իրադրութիւնը չէ ընդլայնուած այսքան յատակութեամբ ու յանդգնութեամբ որքան Մատենան Ողբերգութեանի մէջ: Այլ խօսքով՝ ոչ մէկ տեղ այսքան ուժգնութեամբ չէ տարադուած Գրքին, ինքզինք հիմնող խօսքին, օրէնքին բացակայութիւնը:

Վերհամարել Մատենանը մեր լեզուին՝ կ'ըսէի: Ընթերցումը չի դրուիր ու մտածուիր այստեղ՝ եթէ ոչ իբրեւ թարգմանում, ուր շեշտը պէտք է դնել ասելի փոխադրումին քան վերծանումին վրայ. ա-ւելի ճիշտ՝ ուր վերծանումը պէտք է ակիզէն մտածել իբրեւ փոխա-դրում: Հիները, որոնց մէջ նաեւ Նարեկացին, որ «թարգմանել»ը կը գործածէ «խօսիլ» կամ «ըսել» իմաստներով, աւելի մօտիկ էին քարգմանութիւն յղացքի տարրորութեան, գործարկումին, երբ մեկ-նողական աշխատանքը կը նկատէին արդէն լեզուէ լեզու անցում: Մեկնելը թարգմանել մըն էր, որովհետեւ մտածել մըն էր: Թարգ-մանումը հետեւորար, հոս, կը վերաբերի նուազ Նարեկացիի անըն-թեռնի կամ «խրթնարան» դրարարին» քան մեր իսկ աշխարհիկ աշ-

խարհարարին, պարզապէս՝ մեր լեզուին: Այլ բառով ըսուած՝ երբ ընթերցումը սրբազան լեզուն կը պնէ իր դէմ՝ իր մէջ, անխուսափե-լիօրէն կ'անցնի թարգմանումի ընդհանրացեալ հարցէն: Թարգմանելը սրբազան լեզուն մեկնողականին վերածել չէ, որքան փոխակերպել, վերածել մեր լեզուն ու մտածումը: Ընդդարձել: Թարգմանել փմեղ: Այլ լեզուի մէջ: Անոր ալլութեան դէմ: Ընել ա՛յլ լեզուին այնքան մերձաւոր՝ բայց ալլատար փորձառութիւնը: Եւ ժառանգելը այն ատեն կը դառնայ ոչ պարզ վերատացումը կամ վերամատուցումը եղածին, այլ ստանձնումը այս թարգմանումին, փոխադրումն ու փոխաբերումը մտածումին:

Վերջապէս ըլլալ այս թարգմանումը:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Ինչչապէս նախորդ էջերուն մէջ, ասկէ անդին ալ նոյնպէս Մատենան Ողբերգութեանի մեր յղումները կը տրուին գրարարով: Բնագիրը ան-պանցելի է որեւէ նման աշխատանքի համար եւ կը մնայ միակ սահ-մանը: Այնտեղ է որ կարելի է հետեւիլ քառային ու շարահիւսական այն մասնախտկութիւններուն, որոնք կը ջնջուին թարգմանութիւն-ներէն:

Ասիկա մեզի պիտի չարգելէ ընելու, հոս-հոն, ակնարկութիւն-ներ այս կամ այն թարգմանութեան, երբ հարցը կը վերաբերի ոչ միայն վերծանումին, ճշգրիտ իմացումին, այլեւ թարգմանումին: Այլազան թարգմանական աշխատանքներու մեր յղումները կրնան պատկերացնել թարգմանական աշխատանքին միջամտութեան չափը:

Ընթերցողը մեր էջերու տողատակին կը գտնէ արեւմտահայ աշ-խարհարար թարգմանութիւնը, կատարուած Թորգոմ Եպիսկոպոսի կողմէ²⁰: Այս ընտրութիւնը կը հիմնուի միայն հատորի մատչելիու-թեան վրայ եւ ի հարկէ չ'ենթադրեր այդ աշխատանքին վաւերա-ցումը: Թերիններ, հապճեպ վերածումներ կամ յարաւումներ կը վխտան այնտեղ: Ճակատագիրը՝ ամէն թարգմանութեան: Չանոնք ընդգծելը ամէն անգամ պիտի ըլլար տարտակալի եւ անհեթեթ: Ըն-թերցողին կը մնայ, ի վերջոյ, թարգմանութեան ու բնագրին ընդ-մէջէն ինքզինք թարգմանել:

20. Նարեկ Աղօթամատեան Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ, Զ. տպ., Երուսաղէմ, 1966:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԳԻՐՔԸ ԵՒ ԻՐ ՈՐՈՇԱԴՐՈՒՄՆԵՐԸ

Այս ընթերցումը որոշապէս ու քլխաւորապէս կը կեդրոնանայ Մատեան Ողբերգութեանի առաջին Բանի առաջին հատուածին վրայ:

Ընտրութիւնը որքան կամայական, նոյնքան անբաւարար կրնայ թուիլ, երբ նկատի առնուի դրքին ծաւալը եւ այլուր զբոլոզ հարցերու ծանրութիւնն ու կարեւորութիւնը: Տասնեակ մը նախադասութիւն կրնա՞ն կշիռ ընլալ ամբողջ դրքի մը, որուն տիրապետումը ինքնին արդէն մտային փորձիչ ու սպաննիչ արկածախնդրութիւն մըն է: Մեր ընտրութիւնը կը հիմնուի հատուածի ներքին, յարացուցային տարողութեան վրայ, անոր շուրջ կազմակերպուող ընդհանուր եւ աւելի մեծ հարցադրութեան մը բերած իր քացառիկ նըստատով: Յետապայ Էջերու երկայնքին քաւականաչափ մանրամասնութիւններ կը տրուին այս ուղղութեամբ. ասորչէ է սակայն, որ մեր ընտրութիւնը նկատի ունի Մատեանի ամբողջ տնտեսութիւնը՝ հատուածի լուսարձակին ընդմէջէն: Հատուածը առանձնաշնորհեալ ամփոփումը է վրքին, ոչ ալ հրաչային խտութիւն մըն է: Գրքին պատահական՝ ինչպէս անհրաժեշտ սկիզբն է, բայց սկիզբ մը ըլլալու հանգամանքը ինքնին քաւական սողակ մը է ընտրութիւն մը հիմնաւորող: Այլ հարց անշուշտ՝ որ Մատեանը կը թուի ո՛չ սկիզբ ունենալ, ոչ ալ վերջ: Կարծէք սկսած է շատոնց եւ կ'աւարտի պատահամբ: Ան կ'իրադործէ յարակարծիքը դրքի մը, որ կ'ընթանայ անդադար եւ կը մնայ կայական. չի հասնիր ոչ մէկ տեղ, դործածելու համար նարեկեան քանաձեւում մը:

Այս սահմանափակումը, շրջափակումը, վրանք, թէ՛ անհրաժեշտ է մեր ընթերցումին, թէ՛ ալ զանցառելի: Եւ արդէն զանցառուած է այստեղ: Անիկա չ'արդիւեք, որ յղումներ ըլլան դրքին ամբողջութեան, յարակից ընդլայնումներ, նմանօրինակ վիճակներ բերուին: Ասիկա այսպէս՝ վասն զի իբրեւ մուտք՝ հատուածը այլազան կապերով կը քացուի մնացեալին վրայ: Ապա՝ անոր համար որ հատորը կը կազմէ համակարգ մը:

ԻՆՔՆԱՅՂՈՒՄՆԵՐ

Գրքին համակարգային նկարագիրը, որ ի դէպ զայն կը դարձնէ գիրք մը, օրկանական ամբողջութիւն մը, ոչ անպայման գոց, կը գրուի յաճախակի ինքնայղումներով, վերադարձներով, յետադարձ

ակնարկներով, որոնց նպատակն է ցանց մը հիւսել, բովանդակել պարագրիկել անդադար յորդող խօսքը:

Գրքի համակարգայնութեան անդիտակ չի թուիր ըլլալ Գրիգոր, էջերու երկայնքին: Բայց Յիշատակարանը երբ կը ատորագրէ – ոչ մէկ ներքին արատաւ կայ խնդրոյ առարկայ դարձնելու այդ էջին վաւերականութիւնը – կը գրէ. «ատացեալ հիմնեցի, կառուցի... ցուցի, հաստատելով ի հրաչակերտութիւն միազոյ իրի քրազմատեղնեան դրուագս դրութեան այս աստիերի արգասաւորի»²¹: Կառուցուած հրաչակերտութիւն՝ զիրքը, ստիերը կը մտածուի այստեղ իբրեւ «միազոյ» եւ «քազմատեղնեան դրուագս դրութեան», ինչ որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ գրքին միութիւնը՝ իր բազմաթիւ մատերուն դրուագումին մէջ: Բազմատեղն, բազմանուագ, համադիր, մէկ ու այլազան, զիրքը դրութիւն մըն է, քառին տարով ամուր իր նախկին իմաստը. «հոն, մեր առջեւ յայտնուող քաներու ամբողջութիւն մը, բայց զօրուած, յարադրուած իրարու՝ մասնաւոր կապերով, յօղերով: Համադրուած՝ գրքին մասերը, դրուագները, պլուխները կը քոնեն, կ'ըմբռնեն զիրար, երբեմն յարակից Բանէ Բան, երբեմն հեռակից, ինչպէս է պարագան Զ եւ ԼԸ Բաներուն, աւելի քան երեսուն գլուխ անդիէն:

Այսպէս՝ մեղքերու աճումն ու թուումը ըսող Զ Բանի դ. հատուածին կ'երթան ԼԸ Բանի առաջին տողերը. «Բայց արդ որպէս երբեմն յայլ ընթերցուածի, որ ի սկզբնաւորականացն կարգի՝ գմեղացն վխաւարային ծնունդ պլխաւորացն օրինացն մարմնականացն անդամոց գրեցի... նոյնպէս եւ յայսմ սահման ընտրութեան բանի գլուսածներցն զազատարարն օրէնս հոգսոյն կենաց, որ ի տէր Յիսուս՝ յիշատակեցից նուագս յօքոնց, իբր յանբաւ քազմութեանց ծովու կաթիլ մի առեալ»²²: Ո՛չ միայն ըսուած, քացայայտ յղումի մը առջեւ կը դառնուինք, այլեւ իսկական վերադարձի մը նախադասութեան նոյն կառոյցին, ինչպէս ծովու նոյն պատկերին, ինչ որ այս տեսակի աչխատանք մը կը դարձնէ կրկնողական սկզբունքի մէկ կիրարկումը, սկզբունք՝ որուն մասին պիտի խօսուի աւելի անդին: Բայց որպէսզի ինքնայղումի այս գործողութիւնը դառնայ ինչ որ է, այսինքն՝ դրութեանական եզր մը, որ ունի ուժական ու կառուցողական

21. «Ծրագրեցի հիմնեցի, կառուցի, շինեցի... մխտեսակ զանդուածի հրաչակերտութեամբ կազմեցի այս արդիւնաւոր գիրքին յօրինուածքին քազմամասն դրուագները» (Յիշատակարան):

22. «Սկիզբի գլուխներէն մէկուն մէջ նկարագրեցի մարմնական անդամներու գլխաւոր օրէնքները, այսինքն՝ խաւարային ծնունդները... այս գլուխին մէջ ալ պիտի յիշատակեմ Տէր Յիսուսով լուսածնեալներուն շնորհուած հոգեկան կեանքի բազմաթիւ ազատարար օրէնքներուն մէկ մասը միայն իբրեւ կաթիլ մը՝ անբաւ ծովէն» (ԼԸ, ա):

զործարկում, ահա օրինակ մը, գրուած. «Ոմն եւ ծնունդ իւր, ոմն եւ շառաւիղք իւր, ոմն եւ բիծք իւր...» (Չ, գ) եւ «Թագաւորն եւ սիրեցեալք իւր, արքայն եւ պատուաւորք իւր, պատկեալն եւ իշխանականք իւր...» (ԼԸ, ք)։ Ասոնք, առնուած հոս իբրեւ թեմա-նախադասութիւններ, որովհետեւ հատուածները շատ աւելի ընդարձակ են, իրարու բացարձակապէս զուգահեռ, քայքայ հակադիր շարժումներ կը պծեն։ Փոխուածը «առարկան» է միայն։

Բարձրագիւ են այս յղումները, ակնարկութիւնները, որ Գրիգոր կ'ընէ մէկ Բանէն միւսը, շեշտը դնելով արդէն գրուածին վրայ, զայն վերջիչելով։ Երկու օրինակ բաւական է. «Արդ առ այսօրիկ թշուառացեալ շնչոյս իմոյ իղձք, եւ առ քեզ դաւանութիւնք յարմարականք, որ քովանդակես բանիւ դամենայն՝ Աստուած, զոր նախնին ճառեալ եւ յերկրորդումս ցուցից»²³, եւ ԻԶ եւ ԻԷ Բաները կամրջող տողերը. «Եւ քանզի ընդ ողբաձայնիցն բանաստեղծութեանց վերընծայելոց զգրութիւն թուոցս յարմարեցի կական եւ հեծութիւն... դարձեալ սկսայք սքանա պաղատանացս խոստովանօրէն զղջականաբար զպաղտնածածուկն յայտնաբարբառ»²⁴։ Եւ վերջապէս նոյն գլուխի մէկ հատուածէն միւսը անցումը կը նշուի նախապէս. այսպէս է պարսկան «Ընկալ քաղցրութեամբ»ին (ԺԲ, գ), որ կը մտնէ առ նախադասութեամբ. «Եւ արդ բազում պատկառանօք ամաչեցելոց դիմաց կորացեալ, զմիջորդ արդման կափուցմանց երկակի շրթանցս՝ արժանապակ աղերսիւ կարկելոց՝ առ անհամարձակ լեզուիս շարժութիւն, նորողեցից ի յերգ հառաչման պաղատանաց յեղանակութեանց...»²⁵։ Նախապատրաստումը գալիքին, անոր մէկ կարծ ներկայացումը՝ թէ՛ ԻԶ եւ թէ՛ ԻԷ Բաներու մուտքին, քայքայ նաեւ դոհարանական հատուածէ մը վերջ՝ խոստում յաւելեալ ընդլայնումի, աւելի ուշ գրուելիք «ճառերու»։ «Հոսմունք քաղցրութեան, զոր հանդերձելոցն ճառից լուսաբանեն կերպարանաւորութիւն»²⁶։ Հասկնալի է այլեւս թէ քաղմաստեղնեան գրուադներով գրութիւն կազմող գրութիւնը իսկական համակարգ մըն է, իսկական կարգ մը, հին ա-

23. «Աստուած իմ, Դուն որ խօսքով կրնաս կատարել ամէն բան, թշուառացած այս իղձերը, զորս նախորդ զլուխներուն մէջ յառաջ լեզուի, եւ զորս յաջորդ գլուխներուն մէջ եւս պիտի շարունակեմ, ընդունէ...» (ԼԴ, ա)։
 24. «Նախորդ գլուխին մէջ որովհետեւ թուական գրութեամբ յօրինեցի ողբական բանաստեղծութիւններ... Հիմա պիտի վերսկսիմ պաղատանքի խօսքերս, պաղտնածածուկ մեղքերս զընդարար եւ յայտնաբարբառ խոստովանելով» (ԻԷ, ա)։
 25. «Այնքան կը պատկառում ու կ'ամչնամ որ չեմ կրնար քրեւս քարձրացնել. ուստի, որպէսզի անհամարձակ լեզուս շարժի, աղօթքը որ իրաւամբ կ'զգուած՝ կարկուած շրթունքներուս պապանձումին դէմ ազդող միջոցն է, պաղատադին հառաչանքի... հեծեմանքի երգի մը պիտի դարձնեմ» (ԺԲ, ք)։
 26. «Քայքայ ասոնցմէ անելի վայելուչ որակումներ կան գեռ քու աստուածութեանդ նուիրելի» (Գ, ա)։

ռումով, ուր խօսքն ու ասոր կանոնաւորումը կ'ընթանան միասին։ Որուն մասերը անդադար գիրար կը բերեն, իրարմէ կը խօսին, գլուխուերով նոյն ստեղնաշարին վրայ։

Ընթերցողը արդէն նշմարեց, որ Մատեան Ողբերգութեանը գիրք մըն է, որ կը խօսի առատօրէն ինքն իրմէն։ Հոն ինքզինք «հակող» կոչողը, Յիշատակարանի Գրիգորը կ'ըսէ թէ ինչ կ'ընէ, ինչպէս պիտի այլաբանէ (ԻԲ, ա), ինչպէս պիտի եղանակը փոխէ (ԻԶ, ա) երգին ու գրելիքին, առանց փոխելու «եղկութիւնն աղէտին», ինչու պիտի կրկնէ ու կրկնաբանէ։ Ան այս բոլորը գիտէ ու գրութեան ընթացքը կը ղեկավարէ բացառիկ յատկատեսութեամբ։ Եթէ Նարեկի հակողը չի հետելի գրելու սովորական կանոններուն, ասոր պատճառը պէտք է փնտել գրութեան մէջ։ Մատեանի Գրիգորը նկատել «միջնադարեան», «սոգէտ» գրող մը, որուն ծանօթ չըլլային գրելու օրէնքները, կը նշանակէ չկարգալ արդէն իր կողմէ ստորագծուածը։ Եւ այնտեղ անկարելի է չնշարել գիտակցութիւնը, քաջառիկ սեռութեան, պայծառութեան հասնող, որուն շնորհիւ գրողը ո՛չ մէկ պահ կը կորսնցնէ խօսողութեան իրողութիւնն ու հորիզոնը։ Եւ ո՛չ մէկ պատճառ կայ, որ նման գիտակցութիւն չգիտնայ, թէ գրութիւնը՝ ընդլայնումէ եւ պատումէ զուրկ, եզակի փորձառութիւն մըն է։ Որով կարելի է ըսել, թէ ընտրութեան բաժինը թերեւս հաւասար է զրոգական արարքով յայտնուող յորձանքին²⁷։

Նման երեւոյթ չ'արգելիք, որ այդ գիտակցութիւնը ունենայ միջին խաւեր, որ երկդիմութիւն, բազմիմաստութիւն, անորոշելիութիւն մտնեն գրութեանն ներս։ Ընդհակառակն։ Գրութեան արխատանքին, բանուածքին ամբողջական տիրապետում մը հեռուոր երազն է ու մօտիկ ցնորքը ամէն սրբոյի, որուն խտացեալ արդիւնքը որոշ, մասնակի ճանաչում է գրքի մեքենայութեան։ Այս անուն գիտակցութիւնն է որ Մատեանին կու տայ իր երկրորդ մակարդակը, անոր երկրորդ երկինքը, ըսենք։ Եղածը գիրք մըն է, որ ի յատկապէս կը բերէ ինքզինք իբրեւ գիրք, իբրեւ մատեան, մատներով գրուած ու մատուցուած ամբողջութիւն։ Այս ինքնարբերումը, այս քերումը իբրեւ «գիտութիւն» խնդրոյ առարկայ պիտի դառնայ առաջին Բանի առաջին հատուածի ընթերցումին ընդմէջէն։

27. Եթէ տակաւին յաւելեալ «փաստ» պէտք է ըլլար, միակը ըլլալով գիրքը ինքնին սեւ այնտեղ ի պոք՝ գրուածը, յատկանշական է որ հոնտորական ձեւերու ուսուցումը, ժամանակի քերականական ձեւարկներու ընդմէջէն, գրելու օրէնքներու կրթանք մըն է։ Ինչ որ կրնար պարզապէս աստարել գրողական գիտակցութեան։ Հոնտորական ձեւերու ուսուցման դադարն է, ըստ իս, ի միջի այլոց, որ գրականութեան մէջ փոթորմանութիւնը կը գտնէ իսկական անգրագիտութեամբ։ Որուն արդիւնքն է յարատեւ ու նոյն ձեւերու կրկնութիւնը։ Հասկնալի է որ հոնտորութիւնը ընզուի ճանաչման ձեւ մըն է, եւ անբաւարար՝ ինքն իր մէջ։

զարձը նորինն, ինչ որ միայն կարելի էր զարձնել խօսքին նորոպումն ու փոփոխումը: Ամէն Բան էր կրկնէ նախորդը, որուն կ'աւելնայ, որուն էր հիւսուի աջը կրկնումի իսկ օրէնքով:

Մատենանի 'երկայնքին' կրկնումը էր բանի այլազան կերպերու տակ: Բառային համահնչիւնութիւն, նոյնարմատ կամ համանուն արմատներու առընթերակցում, հոմանիշներ³⁶, աւելադրութիւններ, թուարկումներ, նոյնաձեւ, նոյնակառոյց նախադասութիւններ եւ «մտքերու» վերադարձ՝ կրկնումի ակրոնոլոգիան արդիւններն են: Բանասիրութիւնը այս կամ այն չափով նկատած էր զանոնք, առանց մասնաւոր ու հանդամանալից ուսումնասիրութեան ներթարկելու: Բացի անչուշտ Վ. Առաքելեանի հատորէն, որ այդ կերպերը էր դետեղէ «ոճի» կարուածին մէջ: Սոսկական նկարագրութիւն մը եւ կարգաւորում մը այդ կերպերուն ինքնին անհրաժեշտ, բայց նոյն ատեն անբաւարար ձեւերով մըն է: Ասիկա թող ակնարկութիւն մը չթուի արժեքաւորումին, որ դժբախտաբար էր յաջորդէ «գրական երկերու» նկարագրութեան:

Գրուած է հետեւեալը. «Խօսքի միեւնոյն ձեւերի նոյնարանական յաջորդականութեան հետ բազմաթիւ գլուխներ որոշ անխուսափելի փոփոխութիւններով իրար նկատմամբ կրկնութիւն են, թէ ըստ բովանդակութեան, եւ թէ ըստ ձեւի: Համեմատելի օրինակ, գլուխներ ԾԱ. եւ ՀԶ, ԼԸ եւ Զ, որոնք բովանդակութեամբ եւ խօսքի շարահիսական ձեւերով իրար նման են: Բոլոր տեսակի կրկնութիւնների բացասական արդեցութիւնը մասամբ թուլանում է, երբ հեղինակը ամենաչնչին զարդաձեւերի նոր տարբերակներով, կշռութային ձեւերի դիրքաւորման իւրայատուկ կերպերով խօսքը թարմացնում է եւ ընթերցողի համար նորոյթի սպաւորութիւն տեսողութեամբ»³⁷: Իսկ այս կրկնութիւնները իրենց բացատրութիւնը էր թուին գտնել «ժամանակի լեզուական և ոճական ըմբռնմամբ»: Որմէ յետոյ՝ բանասէրը չի վարանիր յանգելու ընդհանուր արժեւորումի մը, ըստ որուն Նարեկը «հանճարեղ սեւադրութիւն» մըն է³⁸: Չեմ կարծեք, որ այս արժեւորումը պատահական ներդրակցութիւն մ'ըլլայ. ամէն անգամ որ մարդիկ էր մեկնին ջմտածուած յղացքէ մը՝ անխուսափելիօրէն էր յանդին տեղ մը, որը թէ՛ սպասելի էր, թէ՛ ալ անհեթեթ:

Հարկ է այստեղ ընդգծել երկու կէտ: Նախ՝ «կրկնութեան» մասին խօսողներու գրեթէ ամբողջ քանակը խնդրոյ առարկայ չի դարձ-

36. Բառարանները եւ քերականական ձեւերակները յաճախ հոմանիշ կը նկատեն իրենց առումով ու գործածութեամբ տարբեր բառեր, մոռնալով որ լեզուի մը մէջ բացարձակ հոմանիշներ գրեթէ չկան, այլ կան միայն մօտաւոր հոմանիշներ՝ նման, տարբեր:

37. Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, ԱԶ. գծ., էջ 250:

38. ԱՌԱ, էջ 251:

ներ այդ յղացքը: «կրկնութիւն»ը ուղղակիօրէն կու գայ հետտորական ձեւերակներէն, որոնք այդ բանադարձումին կու տային միայն մըտածումը զօրացնելու դեր: Թելադրելով խուսափելի բառային կրկնութենէ: Այս իմաստով՝ կրկնութիւնը «ոճային» կերպ մըն է: Կը հակադրուի նորութեան եւ փոփոխութեան: Ուստի «բացասական» է անտարակոյս:

Արդ՝ «կրկնութիւն» կոչուածը երբ էր ստանայ այդքան տարածուն ու խիտ գործածութիւն, ինչպէս է պարագան Նարեկին մէջ, այն ատեն էր ծնի պարտադրանքը՝ յղացքը վերատին մտածելու, գրքի տնտեսութեան մէջ, ուր է: Թէ Նարեկացի էր կրկնէ՝ ո՛չ մէկ կասկած: Հարցը պահայն այն է՝ թէ ի՞նչ է այդ կրկնումը եւ ինչի՞ կը միտի: Բանասէրներու այն փողանգը, որ զխրքերուն կը մօտենայ զպրոցական գիտելիքներու իր ակնապահներով ու նախապաշարումներով, միայն իր գիտցածն է որ էր գտնէ այնտեղ, այսինքն՝ տեսարանական իր պարապները:

Ապա՝ «կրկնութեան» բացատրութիւնը «ժամանակի լեզուական եւ ոճական ըմբռնումով» մեզի համար էր թուի անբաւարար: Թէ մեր գիրքերը էր վերջին ժամանակին մէջ, պատմութեան երկայնքին, ո՛չ մէկ առարկութիւն, պայմանաւ որ այդ գիրքերուն եւ ժամանակին յարաբերութիւնները չվերածուին զուտ կրաւորական, զուտ պատճառական վարկերու, որոնք էր լուծարի են դիրքը պատմութեան մէջ, բացատրելիին վերայատկութիւնը՝ բացատրութեան մէջ: Ի վերջոյ ի՞նչպէս մոռնալ, որ ոճական ու լեզուական ըմբռնումի բանադրութիւն մը չէ Նարեկը, այլ այնտեղ լեզուական ու ոճական կիրառում մը կայ յանուն ծրարի մը: Այլ խօսքով՝ կրկնութիւնը տարբերը գոյում էր կայ յանուն ծրարի մը (սեւադրութիւն մը, ինչո՞ւ չէ, եթէ սեւադրութիւնը մտածելու ըլլանք իր ամբողջ ու լրիւ տարողութեամբ), այն ատեն պէտք է ճշդեր այդ ըմբռնումին եւ ասոր կիրարկումին պաշտօնը գրքին մէջ:

Մեզի համար հարցը էր վերաբերի կրկնութիւն ակրոնոլոգի մը, որու մասին դրած ենք այլուր³⁹: Կրկնումը գրութեան կազմակերպման ակրոնոլոգի մըն է եւ ոչ «ժխտական» ու սոսկապէս «ոճային» վերամար կասկածելի լեզուով մը: Կրկնումը էր բանի ամբողջ տեսողութեամբ, մար կասկածելի լեզուով մը: Կրկնումը էր բանի ամբողջ տեսողութեամբ, մար կասկածելի լեզուով մը: Կրկնումը էր բանի ամբողջ տեսողութեամբ, մար կասկածելի լեզուով մը: Կրկնումը էր բանի ամբողջ տեսողութեամբ, մար կասկածելի լեզուով մը:

39. Տես Տրամ, Պէյրութ, 1980, 4ջ 250-251, ուր ընթերցողը բաւականաչափ ընդլայնումի կը հանդիպի այս հարցին առընչութեամբ:

դրույթիւններու ցանց մը, ըսելու, զբերու անհուն իմաստը, որ Նարեկին մէջ կը տարազուի իբրև Աստուած: Ամբողջ զիրքը իբրև հորիզոն, հեռանկար ու ներքին դիտում ունի այդ անհուն կէտը, սրուն կը դիմէ: Որով՝ ամէն փորձ կը դառնայ կրկների:

Փորձիչ ու վտանգաւոր՝ քայքայ մասամբ թելադրական պիտի ըլլար կրկնումի ընդերքին տեսնել արարողական, ծիսային մարդանքները մարմնին. շարժումներ, անտումներ, հսկումի պահերուն կրկնուող կշռոյթներ, ամբողջ վազմածը հոգեկան «հրահանգներ»ուն, որոնք հսկողը փոխադրելու են Աստուծոյ հետ յարաբերութեան: Ծէսի, զուտ ծէսի մակարդակին վրայ՝ կրկնումը կը բանեցնէ շարժումները, նախապէս որոշադրուած պահերն ու խօսքերը: Բայց ծէսը կը միտի զանցելու այդ բոլորը: Պատարագին մէջ կը կրկնուի Քրիստոսի առաջին պատարագը եւ այդ նմանութիւնը, հանդիտութիւնը կը հիմնէ ծէսը: Կանոնաւորուած, դասաւորուած, նշանադրուած շարժումներու, վիճակներու շարք մը՝ միշտ կրկների, միշտ ալ կըրկնադանց:

Մեր նպատակը հոս Նարեկը ծէսի մը յղել չէ անշուշտ (թէ եւ ծէսը աւելի մօտիկ պիտի ըլլար զրքին քան բանասէրներու օղագնաց «պատմութիւնը»), ոչ ալ անոր մէջ տեսնել Գրիգոր վանականի հայեցողական պահերու խօսքերուն ու ժեստերուն փոխաբերութիւնը: Կշռոյթներու, շարժումներու ուսումնասիրութիւն մը թերեւս տանէր իսկական շարժումի մարդաբանութեան մը, ուրիշ տեղ իրադործելի: Առ այժմ՝ կրկնումը մեզի համար կը մնայ դրույթենական սկզբունք մը, ենթակայ՝ զրքի հիմնական ցանկութիւններէն մէկուն: Այս իմաստով է որ ան կազմաւորիչ է եւ ոչ վարդաձեւ: Այս իմաստով է որ ան կը լուծէ «ձեւ-բովանդակութիւն» աւանդական երկուութիւնը:

Կրկնումի յղացքը ամենեւին չ'ենթադրեր ժխտումը այլազանութեան ու փոփոխութեան: Վասն զի կրկնումը կայ ճիշդ անոր համար որ կայ այլազանութիւնը: Անիկա է պէտք չ'ունի հոյսացման հոլովոյթ մըն է, եղանակաւորում մը՝ որ կը մեկնի այլազանութենէն. առանց այլազանութեան, այսինքն՝ տարբերութեան՝ կրկնումը անիմաստ արարք մը պիտի ըլլար: Հարց է զիտնալը՝ թէ ի՞նչ տարբերութենէ կը սկսի կրկնումը կամ ո՞ր նոյնութենէն: Կրնայ ըլլալ որ Նարեկացիի երկար հատուածը, մեղքերը թուող (Բան Զ), նոյն գլուխին մէջ կը գրուի մէյ մը ընդհանուր տարազումով մը, մէյ մըն ալ մասնաւոր՝ «ոմն եւ շառաւիղք իւր, ոմն եւ ճիւղք իւր, ոմն եւ ոստք իւր» կրկնողական կառոյցին մէջ: Գրութենապէս երկու տարազումները նոյնը չեն, ինչպէս որ շառաւիղ, ճիւղ, ոստ, աղղմունք, նշմարք, տիք, մնացուածք, ատուերք, մթութիւնք բառերը հոմանիչներ չեն: Թէ եւ նոյն «միտքը» կը թելադրեն: Կրկնողական կառոյցը այդ մտածումը կ'արարէ, կը վերածէ զայն արարքի, շարժումի, կշռոյթի:

Կ'արտադրէ դրույթիւն կամ «բանաստեղծութիւն»: Չի զադրիր թելադրական ըլլալէ, այն չափով՝ որով կ'ըսէ մեղքին ոչ միայն բազմակերպութիւնը, այլեւ անհունը, որուն առջեւ թուումի լեզուական արարքը կը մնայ անբաւարար: Ահա ա՛յս է որ կրկնումը կ'ըսէ, իբրև յաւելեալ բերում:

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԿԱՅՈՍՈՒԹԻՒՆ

Սորազբային երկու նշումները Բանը կը մտցնեն երկախօսութեան միջոցին մէջ: Արդարեւ «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» նշումը Բանը կը սահմանէ, կ'որոշադրէ իբրև Բան ընդ, խօսք որ կ'երթայ սրտի խորութենէն սրտի ծայրագոյնին, հակողէն հսկումի վերին առարկային՝ Աստուծոյ, չափերով այսպէս ամբողջ միջոցը, անջրպետը, որ զանոնք կը քաժնէ ու կը միացնէ միեւնոյն աստն: Իբրև ընդ-խօսում, իբրև Աստուծոյ հետ եւ առ Աստուած ընդլայտ-նող խօսք, դրույթիւնը երկախօսութիւն է, որուն մէջ հակողն ու Աստուած, երկուքը ներկայ են առանձին ու միասին: Ուրիշութեան դիմող խօսքը կը դիմէ, կը յծորդուի անոր, դառնալով բառին արմատական իմաստով ընդ-զիմադիր մը: Երկախօսական այս կառոյցին շուրջ է որ կը ստեղծուի ամբողջ համակարգ մը: Ունկնդրութիւն, շուրջ է որ կը ստեղծուի ամբողջ համակարգ մը: Ունկնդրութիւն, հանգ, լուծութիւն, պատասխանի սպասում, մաղթանք, հարցում, հականչ, լուծութիւն, պատասխանի սպասում, ահանջի եւ բերնի միջեւ: Այլազանեցութիւն, շնորհք, ընդլայնող՝ ահանջի եւ բերնի միջեւ: Այլազանեցութիւն, շնորհք, ընդլայնող՝ ահանջի եւ բերնի միջեւ: Այսպէս՝ «Լուր պաղատանաց գոջման հեծութեանս՝ որ կարգամա առ սրէս՝ «Լուր պաղատանաց գոջման հեծութեանս՝ որ կարգամա առ սրէս»⁴⁰ եւ աւելի անդին՝ ի միջի այլ օրինակներու. «խոնարհեցո՛ղունին քո՛ բարձրեալ բարեգութ... նորոգ մերձեցեալ կրկին աստնօր ի հառաչումն նուաղա ձայնի վիբաւորելոյս»⁴¹ կամ «տե՛ս ի խոստովանութիւն զղման ամաչեցելոյս»⁴²:

Սօսքի երկախօսական եզրին շնորհիւ է, որ Մատեանը կը զարգացնէ, կը համակարգէ, ըսենք, հարց-պատասխանի ամբողջ հոստորութիւն մը, այնքան սերտ ու սեղմ ցանցով մը՝ որ կը դրուի որոշապէս պատասխանի ընկալումին ի սպաս: Տեսողական միջոցին մէջ այդ հոստորութիւնը յաճախ ծունկ դնել է, տարածել անձը, բացուիլ. «եւ արդ կրկներով ծունկ քարերարիդ քաղցրութեան, տարածեալ զանձն իմ առաջի...»⁴³: Իսկ հարց-պատասխանի հոստորութեան

40. «Լսէ՛ հեծումնքներու պաղատագին ձայնին...» (ԺԳ, բ), թարգմանութիւնը զանց կ'առնէ «որ կարգամա առ քեզ»:
41. «Խոնարհեցուր ահանջ ով բարեգութ բարձրեալ, ... անգամ մըն ալ հիմա հոս մօտենալով վիբաւորուածիս նուաղաձայն հառաչանքին» (ԺԳ, ա):
42. «Նայէ՛ պարտուածիս եւ ամչածիս զղման խոստովանութեան» (Լէ, գ):
43. «Ահաւասիկ ծունկի դառով Բարեբարիդ քաղցրութեան առջեւ, հողին վրայ կը տարածուի» (ԼԲ, բ):

թիւնը իր կարգին լեզուն է խոստովանութեան: Յաճախ ամբողջ գիրքը կը սահմանուի իբրև արք. «յայսմ համայնապատում խոստովանութիւն» (ԼԲ, ա), վրամ «ընկալ զսակաւ խոստովանութիւնս անհամար մեղացս, որ դրնաւն համայն տեսանես»⁴⁴: Եւ յԷրջապէս աւարտած գիրքը կը դառնայ «սահման յանձնառական խոստովանութեամբ մշտնջենաւոր ձայնարկու» (ԾԴ, դ): Հարց-պատասխանի, երկախօսութեան ընդհանուր կառուցոյն է որ կը պարտադրէ ցանցը քերականական՝ ինչպէս ոճային ձևերու. հրամայական, արգելական, բաղդատական, հակադրական, որոնք այնքան ազատութեամբ եւ առատութեամբ կը բողբոջին Մատեանի երկայնքին:

Երկախօսութիւնը անձեր կ'ենթադրէ անչուշտ, բայց մա'նաւանդ երկախօսական միջոց, որուն մէջ խօսքը անդադար երթայ մէկէն միւսը: Նարեկի քիչ մը շատ ծանօթ հակադրական վառօրցները կատարեալ օրինակներ կը կազմեն խօսքի այս օրինալիճակը թելագրող: Խօսքը միշտ կ'անցնի մէկ եզրէն միւսը, մէկ բեւեռէն միւսը, մարդէն Աստուծոյ, Աստուծմէ մարդուն, կարծէք դրողը խօսքը դիտէր մերթ մարդու, մերթ ալ Աստուծոյ տեսանկիւնէն, թէ՛ իբրև արտաբերում, թէ՛ իբրև արձագանգ: Մինչև որ երկախօսական միջոցի զանցումը տեղի ունենայ արտաբերումին ու արձագանգին միջև, մինչև որ մարդու խօսքին մէջ խառնուի աստուածային բանը:

Այլ 'հարց' ի հարկէ, որ երկախօսութիւնը, երկուութեան ընդմէջէն, կ'ենթադրէ ու կ'առաջադրէ մէկութիւն մը, Նարեկին մէջ՝ հաւատքը, որուն փաստօրէն շէնքն է գիրքը ինք, ինչպէս կ'ըսէ Գրիգոր. «եւ սկզբնաւոր ողբերգութեան այս արեւմտանայ՝ զհաւատոցն շինուած վառուցից»⁴⁵: Ողբերգութեան սկիզբը, իբրև անոր սկիզբ, կայ ուրեմն հաւատքին շէնքը: Եթէ հաւատքին մաս կը կազմեն սեռն տեսութիւնը, կատարեալ իմաստութիւնը եւ Աստուծոյ ընտանութիւնը, անիկա ամէնէն առաջ վտակեան հետ յարարեցութիւն է, կապ՝ որուն շնորհիւ Աստուծոյ Ուրիշութիւնը կը զփոքուի, կը կըցորդուի մարդուն: Այս կապն է, որ կը վաղմէ երկախօսութեան մէկութիւնը, կը հիմնէ զայն ամբողջովին, որովհետև առանց այդ կապին՝ հակադրի քեւեռները կը մնան քոլորովին անտարբեր իրարու, անջատ իրարմէ: Ուստի կը դադրին հակադրի ըլլալէ:

Մատեանի երկախօսական այս եզրը, ըստ 'իս, մեզ վը մօտեցնէ անոր խորագրին, որուն թափանցումը անհրաժեշտ կը թուի ըմբռնելու համար գրքին մեկնարանութիւնը, այսինքն՝ ինքնամեկնարանութիւնը:

44. «Ընդունէ՛ անհամար մեղքերու այս անման խոստովանութիւնը, Դուն որ մէն բան ամբողջովին կը տեսնես...» (ԾԷ, դ):
 45. «Բայց այս արեւմտական ողբերգութեան սկիզբը ես նախ հաւատքին շէնքը պիտի կառուցանեմ» (Ժ, բ):

Գրութեան հիւսքին մէջ՝ հսկողը բաղմաթիւ անգամներ գիրքը կը կոչէ «ողբերգութիւն», սահման մաղթանաց այս ողբերգութեան: Մուտքէն ոչ շատ հետո, կը կարգանք. «Ընդ համբոյր ճաշկաման այս ողբերգութեան՝ շնորհք լուսոյ քոյ մտեալ բնակեացէ»⁴⁶: Կամ՝ շրջուած ձևով. «յարմարեալ դարձեալ ի նիւթս բանիս դտառ ողբերգութեան այս մատենի, յցից թախծութեամբք եւ հեծեծանօք»⁴⁷: Իսկ աւելի անդին՝ «եւ օրհնեալ արբեա՛լ գտառ մատենի այս ողբերգութեան»⁴⁸: Մատենն ողբոց, մատենն ողբերգութեան, մատենն «ողբերգարկութեան» (ՀԱ, դ), կապուող՝ մաղթանաց բանին, մատենն մաղթանաց ողբերգութեան, կցորդուող՝ կողկողանքին, լացին ու սուգին, խորագրի աղվորաբար կը կարգացուի «ողբ» բառի ստորագծումով, ուրիշ վը սերին գրեթէ բոլոր թարգմանութիւնները⁴⁹:

Ասոնք՝ յատկանշական համակարգայնութեամբ մը, որ թերեւս կը պատկանի գրքի ճակատագրին ու սրտամութեան, աղբ կը մտածեն կը լուծարեն Երգը, Նոյնքան կարեւոր եւ նոյնքան յաճախակի կերպով դործածուած գրքին մէջ: Նման ընտրութիւն մը ի՞նչ կ'ընէ եթէ ոչ լուծարելով ողբերգութիւն բառին մեր մէջ զարգացած երկրմունցները: Իսկ երկրմունքեան ամէն լուծարիւմ զեղջ մըն է կարելի իմաստներէն, անդամահատում մը, որ երբ չի հիմնուի իբրև արք, իմաստներէն՝ առաջ անհրաժեշտ արարք յանուն վալիբի մը, ինչպէս իբրև բիրտ՝ բայց անհրաժեշտ արարք յանուն վալիբի մը, ինչպէս կը շարունակուի թարգմանութիւնները, կը դառնայ թիւրիմացում մը, են մեզի ծանօթ թարգմանութիւնները, կը դառնայ թիւրիմացում մը, չըսելու համար թիւրիմացութիւն մը:

Այստեղ շեղում մը պէտքի պատմական մակարդակը կրնայ հետաքրքրական տարբեր վերբերել. բայց խորագրի ըմբռնումին «բանարին» շէնք փնտռել այնտեղ: Ուստի հարց է թէ Ժ. դարուն, մեր մէջ, «ողբերգութիւն» բառը, ինչպէս «կատակերգութիւն»-ը կը յատկանշէ՞ր արդեօք թատերական տեսը, հին յոյներուն ծանօթ: Բիւկանդի՞ր արդեօք թատերական տեսը, հին ողբերգութեան կայսրութեան զանազան քաղաքներուն մէջ հին ողբերգութեան մնացորդները ի հարկէ կ'արտադրուին տակաւին, կ'արժանաթեան մնացորդները ի հարկէ կ'արտադրուին տակաւին, նոյննան ուսումնասիրութեան, սեղմ, պարոցական շրջանակի մէջ, նոյննակ եթէ հին ողբերգութեան մեծատէր կը գնահատուին միայն Եւ-

46. «Եթէ մէկը ակնբ զլսայ այս ողբերգութեան, լոյսիդ շնորհք թող անոր մէջ բնակի» (Գ, դ):
 47. «այս զլուսին մաղթողական խօսքերուն հետ հիւսելով թախծութեամբ եւ հառաչանքով լցուած ողբեր» (ԾԳ, բ):
 48. «օրհնէ՛ եւ սրբէ՛ ողբերգութեան այս մատենը...» (ԶԸ, բ):
 49. Աւանդական «Նարեկ»-ը ըստ իս աւելի չէզոք անուննում մըն է, քան աղօթամատենն, որ գոյութիւն չունի գրքին մէջ եւ որ մաղթանքին երկրմունքիւնը, կը վերածէ աղօթքի: Թարգմանութիւնները կու տան Le Livre des Prières, Le Livre des Lamentations, Book of Lamentations.

ընկալող էակ, Հեկարէ, Փիւնիկուսիները եւ Ուրբաստէս զործերը: Պէտք է աւելցնել, որ Արիստոտէլի Պոէտիկան, որուն մէկ վարեւոր մասը կը վերաբերի ողբերգութեան սեռի քննութեան, չափազանց քիչ ծանօթ հաստոր մը լեղած է վաղ Միջնադարուն առ հասարակ եւ բոլորովին անծանօթ մեր մատենագիր մեկնիչներուն, որոնց հեռաւոր աղբիւրը կը մնայ Թրակացին: Հոս պէտք է յիշել պոյուզիւնը արաբական տարբերակի մը, հաւանաբար Ժ. դարէն, որուն աղբիւրը կը թուի ասորական թարգմանութիւն մը ըլլալ, Զ. դարէն⁵⁰:

Պոէտիկայի մէջ կը գտնուի ողբերգութեան սեռին արիստոտէլեան հռչակաւոր սահմանումը, որ կ'ըսէ. «ողբերգութիւնը նկարագրով վեհ ու ամբողջական արարքի մը նմանողութիւնն է... ի դործ դրուած արարող անձնաւորութիւններու կողմէ եւ ոչ պատումի միջոցով, եւ որ դուրսէն եւ սխալ ստեղծելով, նման դրացումներու յատուկ մաքրացում կ'իրագործէ»⁵¹:

Ողբերգութիւնը իբրեւ թատերական սեռ, իր այս կամ նման առումներով, ծանօթ էր Մատեանի Գրիգորին: Նարեկացի անձնապէս կարգացած էր որեւէ թատերգութիւն, կամ գոնէ լսովի տեղեկութիւն ունէ՞ր նման գրականութեան մը պոյուզիւնէն: Մերօրեայ արուեստներով դժուար է, եթէ ոչ անկարելի՝ պատասխանել այս հարցումներուն: Հաւանական է որ կարգացած ըլլար միջնադարեան քերականական ձեռնարկներ կամ մեկնութիւններ, մանաւանդ յունարան գարրոցի յատուկ աշխատանքները: Դաւիթի, Անանուն մեկնիչի, Ստ. Սիւնեցիի երկերը, Թրակացիի թարգմանութիւնը եւ այլ գործեր կը մատնեն պոյուզիւնը «ըզպրոցական» գիտելիքներու. անոնցմէ բոլորովին անտեղեակ Նարեկացի մը դժուար է երեւակայել: Ճիշտ է, որ այդ քերականական ձեռնարկներուն ընդմէջէն շատ տարտամ պատկերացում մը կարելի է ունենալ ողբերգութեան սեռին մասին — եթէ ի հարկէ անիկա պոյուզիւն չունէր մեր մէջ իբրեւ այդ: Թեր ու դէմ, ուղղակի փաստի քացակայութեան պատճառով՝ միջնադարու թատրոնի մասնապէսները ողբերգութեան ու կատակերգութեան պոյուզիւնը չուրջ կը վիճեն տակաւին: Մէկ բան ստորջ է սակայն. Ե. դարէն Ժ. դար, Դաւթի Քերականի մեկնութեանէն մինչեւ Եսայի

50. Sba J. Hardyի յտաջարանը, Poétique, Editions Belles Lettres, Paris 1965, էջ 26:
 51. «Ἔστιν οὖν τραγῳδία μέγιστος πρᾶξως σπουδαίας καὶ τελείας... δρώντων καὶ οὐ δι' απαγγέλλας, δι' εἰδίου καὶ φόβου περαινουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν» (Περὶ ποιητικῆς, 1449b: ARISTOTE, Poétique, texte établi et traduit par J. HARDY, «Collection des Universités de France», Paris 1965, p. 36-37).

Նշեցի, ողբերգութիւնը բառը իմաստ կը թուի փոխել, կամ աւելի ճիշդ՝ կը դառնայ երկդիմի⁵²:

Ինչ ալ ըլլայ պատմական փաստը, թերեւս աւելի արդիւնաւոր փոփոխ ըլլար մտածել ողբերգութիւնը Մատեանի շրջապիծին մէջ: Նոյնիսկ եթէ ողբերգութեան թատերական սեռին ծանօթ չըլլար Նարեկի հսկողը, հարցը պիտի մնար նոյնը. ո՞ր չափով Մատեան Ողբերգութեանը չի կրկնէր ողբերգութեան փորձառութիւնը: Եւ յաւելուածօրէն՝ զի առջեօք «թատերական տարրեր» այդ գրքին մէջ, որոնք ողբասացութիւնը կը տանին ողբերգութեան: Ինչ որ չ'ենթադրեր անպայման թատերական կառոյցի մը անհրաժեշտ անձնաւորութիւններ, գործողութիւն, բեմական միջոց, եւ այլն:

Ողբասացութեան թատերական ու «ձեւական» պատկերացում մը դրուած է Նարեկին մէջ, որ ըստ իս վրիպած է յաճախ մասնազատներու ու շարժողութեան: Առաջին անկարկութիւն մը ըրինք արդէն այս էջերուն մէջ ԻԶ Բանի մուտքը կազմող այդ հատուածին, ուր կ'ըսուի. «ուստի եւ բազմեալ իմ ի պլուխա պարու ակմբից դասու այնր երախանայ՝ որք զլալեացն յերանակին բանաստեղծութիւն, եւ ես ընդ նոսին նոցին հեծութեամբ աւաղական ձայնարկութեամբ զան-

52. Արոնց, Գ. Լեւոնեան, Ա. Առաքելեան՝ այս հարցի մասին ուղղակի կամ անուղղակի կերպով գրած են: Հ. Լ. Զէքեան իր Հայ քաղաքի սկզբնաւորը եւ Հայ Վերածնունդի շարժումը հատորին մէջ (Վենետիկ 1976), Թ. Մանուկ-Կուսի վերագրուած ճառերէն Ժէ-ին մասին խօսելէ վերջ՝ կը գրէ. «Պէտք է համարիմ թէ «թատրոն» կոչուած այս զուարճութիւնները կարելի է զիջել շատ մեծեցնել այսօրուան գիշերային ակումբներու կամ նման գրաստայներու յատուկ ներկայացումներուն» (էջ 10): Հարցին բաւական հանգամանաւոր քննութիւնը կը գտնուի Հ. Յովհաննիսեանի Թատրոնը Միջնադարեան Հայաստանում գործին մէջ (Երևան 1978): Հոս կը հերքուի առ հասարակ յունական տիպի ողբերգութեան պոյուզիւնը Հայաստան: Յովհաննիսեան շեշտը կը դնէ ողբերգութիւն եւ նոխազերգութիւն բառերուն տարբերութեան վրայ, երկրորդը ըլլալով յունարէն տրագիկոն-ին թարգմանութիւնը: Դաւթի Քերականի Մեկնութեան մէջ ըսուած է. «Վասն զի ողբերգութիւն ի հայոսս է, փակ ըստ հոռոմին թարգմանութեան նոխազերգութիւն ասի առ ի պաշտօն աննել Դիոնիսեայ ու մեմն տուողի որթոյ, որ է պատմութիւն յայտնի» (Գ. ԱԱՀՈՒԿԱՆ, Դաւթի քերականի մասին աշխատութեան ճորայայտ ամբողջական ձեռագիր տեքստը, «Բանբեր Մատ.» 3, էջ 248): Իսկ Եսայի Նշեցի կը գրէ. «Ողբերգութիւն կոչի ի մերս, որ ընդ ողբն գլուսոյն նուազան խառնեն...: Իսկ ի Հոռոմին ողբերգութիւն «նոխազերգութիւն» ասի, առ ի պաշտօն աննել Դիոնիսեայ ու մեմն տուողի որթոյ...» (Վերլուծութիւն քերականութեան, Երևան 1966, էջ 55): Ըստ Յովհաննիսեանի ողբերգութիւն բառի իմաստը իր յունարան ասումէն շեղած է դէպի ողբասացութիւն, այսինքն՝ դէպի հին Յուններու Թրէմուր (Թրոյպոլիս, Թրոյպոլիս) Թրոյպոլիս, որ, եւ փոյ, Երգ, բառերէն): Գալով Միջնադարու թատրոնին՝ Յովհաննիսեան զայն կը վերագրէ բոլորովին նոր ստեղծումի մը հոլովութիւն:

Արդ, մեզի համար հարց է՝ թէ ինչո՞ւ քերականի մեկնիչները կը շարունակեն յղուիլ բառի յունարէն իմաստին, այսինքն՝ անոր բառացի թարգմանու-

ձինս տարածեմ զլիշտակրութիւն...» (ԻԶ, ա)։ Ճշգրտու է նախ, որ այս ստորերու ըրջանակին մէջ Նարեկացի կը տարադէ յանգաւորման սկզբունքը, հետեւելով լալեաց բանաստեղծութիւն յօրինողներուն։

Հոս գրութիւնը ակնյայտօրէն վը յղուի խմբական (ակմբից դադու) երգեցողութեան, պար ու դաս կալմով, հաւաքական ողբասացութեան։ Ինչ որ էական կը Վթուի մեղի, այն ալ լացի այս «արարողութեան» ոչ միայն հանրայնութիւնն է, այլ այդ ձեւով յայտնուող բանաստեղծութիւնը։ Այս դասն ու պարը նման են Կեկեղեցական արարողութեան մասնակցող դպրաց դասերուն։ Բայց հոս մօտէն կ'արուեստին դուստնական փորձառութեան։ Նոյնիսկ եթէ «ի գլուխս պարուս»ին մէջ արդի խմատով պարը անմիջականօրէն ընթեռնի չէ, ո՞ր չափով խմբական բանաստեղծութիւնը պարային եղբեր չունի։ Մանաւանդ որ լացի պարերգութեան պատկերի կը հանդիպինք այլ տեղ, երբ Նարեկացի կը լսուի «կոծողացն կաքաւելոյ» դարձուածքին մէջ (ԼԹ, գ), ինչ որ պարզապէս կը բացայայտէ երախանական, հաւաքական սուղի, ողբասացութեան պարային սլ եղբը։

Աւելին կայ սակայն։

Արդարեւ՝ քիչ ծանօթ հատուածի մը մէջ, խորապէս դովարանական, հսկողը ակնյայտօրէն կը յղուի պարերգութեան։ Գրուած է. «Եւ արդ, Տէր զօրութեանց, մեծութիւն ահեղ, անտարակոյս տե-

թեան՝ իբրեւ նոխազերգութիւն։ Եթէ ողբերգութիւնը միայն ողբասացութիւն կը նշանակէր, ինչպէս Նչեցի կը թուի թելադրել, այն ատեն յղումը կը համարինք անտեղի կամ ալ արդիւնք՝ պարզ քաղուածքի Դաւիթի սե միւս մեկնիչներու գործերէն։ Բայց ատիկա կը նշանակէ, առ նուազն, որ բառը ունէր թերեւս թեքիք, թերեւս միայն դպրոցական առում մը, դայն տեղաւորող՝ իր «սկզբնական» ծիրին մէջ։ Կրնայ ըլլալ, որ մեկնիչները չունէին այլեւս, կամ երբեք չեն ունեցած, ողբերգութեան օրինակներ, բայց կը շարունակէին սեւին յղուի։ Ուստի՝ հարկ է ենթադրել, որ ողբերգութիւնը երկդիմի յղացք մըն էր, ինչ որ կը բացատրէ զայն միատարրելու ճիղերը։

Իսկ արդեօք մեր հին մշակոյթին մէջ չկայի՞ն թատերական բնոյթի տարրեր։ Հ. Լ. Չէքիեան կը պատասխանէ հարցումին. «Կը խորհիմ թէ այս հարցումին պատասխանը դրական ըլլալու է։ Լայն առումով թատերական տարրեր ներկայ են ըլլալ՝ մեր կրօնական մշակոյթին, ըլլալ՝ մեր ժողովրդական սովորոյթներուն եւ բանահիւտութեան մէջ։ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ՝ պաշտամունքի երկու հիմնական ձեւերը, որ են Պատարագ եւ Ժամերգութիւն, ունին շատ ցայտուն բեմական կառուցուածք» (նշ. աշխտ., էջ 10)։ Իսկ եթէ նկատի առնուի Մատենի երկայնքին պատարագի, զոհարոթումի, մատուցման կարեւորութիւնը, այն ատեն կարելի է հետեցնել, որ զիրքը կը կրէ վր մէջ, իր կարգին, թատերական տարրեր։ Ըստ իս Պատարագը Մատենին մէջ ունի յարացուցային արժէք, իբրեւ կրկնումին բնատուր եւ ոչ անշուշտ Գրիգորի կրօնական դործունէութեան, այսինքն՝ կենսաբանութեան մէկ տուեալը։ Ըստ իս շատ աւելի արդիւնաւէտ պիտի ըլլար Միջնադարեան թատերական տարրերու ուսումնասիրութիւնը՝ քան սեռին մնացորդներու մինչեւ այսօր եղած ամուլ փնտրողները։

սաւորութիւն, կամք ամէնընդարձակ, առատութիւն անպակաս, ո՞ր ոք զօրեացէ տօնել հանդիսիւ պարերգութեամբ ի միոյ կաթուածոյ ցօլոյ քումդ քարութեան...»⁵³։ Գարեդին Եպիսկոպոս կը փութայ անշուշտ հանդիսի պարերգութեամբը թարգմանել «պարերգական ճառերով», թերեւս ըստուածը ջնջելու կամ կամովին չհասկնալու միտումով։ Այստեղ՝ պրութիւնը շեշտը կը դնէ պարերգութեան տօնին վրայ։ Հարցը կը վերաբերի Աստուծոյ բարութեան հռչակումին, որ կը տօնուի, կը նշուի պարերգութեան հանդէսով։ Ինչ որ կը թելադրէ շատ հաւանաբար սրբազան պար մը, ցնծութեան պար մը, նման ու հաւասար ողբասացական պարին։

Թէ պարերգութիւնը դրական եղբ է՝ ո՛չ մէկ կատկած։ Հետաքրքրական է կարգաւ ուրիշ հատուած մը, ուր կը նշմարենք դրականացման բացայայտ ճիղ մը. «Հաւատացեալ յամենեցունց, թէ բաւական ես յամենայնի, կաթնաբոյժ հասակաց, ստամբակաց դոռոզաց մինչ վի առ թատերս տեսարանաց եւ առ կոյտս խառնիճաղանճ բաղմութեանց, եւ կամ առ կաքաւս կայթից անախորժականաց կամաց հզօրիդ՝ ոչ ես մոռացեալ»⁵⁴։ Նոյնիսկ թատերական տեսարաններուն եւ պարերուն մէջ չի մոռցուի Աստուած։ Ինչ որ ոչ միայն ուղղակի եւ հաղուադէպ յղում մըն է թատրոնին, այլեւ անոր տւ պարին մէկ արժեւորումը։ Եթէ Աստուած ներկայ է թատրոնին ու պարին մէջ, ապա՝ թատրոնն ու պարը այնքան ալ ժխտական հանդիսաւորումներ չեն։ Ասկէ անդին դիւրին է հասկնալ՝ թէ ինչո՞ւ կարելի է սըրբազան պարերգութիւն մը, ուրախութեան, Աստուծոյ բարութեան գովքին ձգտող։ Ուստի՝ անհրաժեշտ է ողբասացութեան մէջ տեսնել նաեւ պարային եղբ մը, ինչպէս որ նոյն եղբը ներկայ է բարութեան տօնումին մէջ։

Պէտք կ'այ յիշատակելու, որ ողբերգութեան փորձը կը սեռի Դիթիւրամբոսներէն, Դիոնիսիոսի ձօնուած քնարական բանահիւտութեանէն եւ ունի խմբական երգեցողութիւն։ Հին յունական թատրոնի քորաները (χορός) նարեկեան փմատով դատեր են, որ ունին պարապուելի մը (χοροπαίος)։ անոնք ուղղակիօրէն չեն մասնակցորդ գործողութեան, թէեւ խօսակից են անձնաւորութիւններուն հետ։ Անոնց

53. «Ու հիմա, Տէր զօրութեանց, ահեղ մեծութիւն, աներկբայ տեսողութիւն, ամենընդարձակ կամք, անպակաս առատութիւն, որ կը ջնասու ու կը ճարտարաւորիս միշտ իմ փրկութեանս համար հնարքներ պատրաստել, ո՞վ կրնայ միթէ պարերգութեան հանդէսներով տօնել Գու բարութեանդ ցողին մէկ շիթն անդամ...» (ԼԵ, ա)։

54. «Վասն պի ամէն ոք վը հաւասար թէ Դուն կարող ես ամէն բանի մէջ, թէ՛ ստամբակ ստնդիացներուն եւ թէ՛ պատանիներուն, թէ՛ վայրենամիտներուն, թէ՛ ստամբակ դոռոզներուն հանդէպ, եւ թէ՛ մինչեւ իսկ թատերական տեսարաններուն, խառնիճաղանճ ամբոխարկոյտներուն եւ՝ Գու հզօր կամքիդ անախորժ կայթուկաքաւումներու միջոցին միշտ չես մոռցուի Դուն» (ԼԱ, ր)։

են յատկացուած արարուածները ընդմիջող դադարները (ստատիս-մոն) : Այդ քորոսները ամբողջ են, ուրիշ կամաց-կամաց պիտի առանձնանան մէկ, երկու, մինչև երեք անձնաւորութիւններ : Խմբական անձնաւորութիւններ են անոնք, ողբերգութեան գործողութեան շրջանակը : Փորձիչ պիտի ըլլար վամբական ողբասացութիւնը մօտեցնել նախնական թատերական այս տարրին, որ քորոսն է : Խմբական կառուցը եւ անոր հանրային հանդիսաւորումը նախաքայլն իսկ է թատրոնին, այն չափով որ մէկ կողմէն ձայներու եւ խօսքի դասակարգում կը ստեղծէ եւ միւս կողմէն կը զածնէ միջոցը «երկուքի՝ եղանակողի եւ դիտող-լսողի»⁵⁵ :

Մատենալի հսկողը ԻԶ Բանի մուտքին այսպէս կը բաղմի կամ ինքզինք կը դասէ «ի սլուխս պարու ակմբից դասու» եւ կը յօրինէ նոյնաձայն վերջաւորութեամբ բանաստեղծութիւն մը : Արդեօք Մատենալը գրուած էր նման խմբական կամ առանձին, բայց միշտ առանձնացեալ արտասանութեան ու երկեցողութեան համար : Անոր մի քանի հատուածներուն (ԺԲ. ս, ԺԹ, ԼԳ, Դ. և, ԽԱ, եւայլն) ներառումը ժամադիրքին մէջ կրնայ թելադրական ըլլալ, մասամբ : Սակայն էականը այստեղ յղումն է եւ յղումով գրողը «փոխաբերութիւնը» : Վասն որ Մատենալի խօսքը անմիջապէս որ կը յղուի խմբական ձեւով եղանակող բանաստեղծութեան եւ կը դառնայ պարզուրբ դասերուն, ինքզինք կը տեղաւորէ թատերականի ծիրին մէջ : Փոխաբերութիւնը սոսկական արտաքին բանադարձում մը չէ, այլ՝ խօսքին, բանին սահմանումը : Փոխաբերութիւնը հսկողին խօսքը կ'որոշարէ իբրեւ դասէ եկող, պարագլուխէ եկող խօսք : Որով Մատենալի ողբասացութիւնը կը դառնայ «թատերական տարր» մը :

Թատերական տարրը, որ կայ խմբական ու պարային ողբասացութեան մէջ, կը մտնէ նարնկէն ներս խոստովանութեան հրապարակային ալ ձեւին տակ : Երկու օրինակ : Առաջինը կու դայ ԼԹ Բանի մուտքէն, ուր գրուած է . «Անաչառ վստառականօք հրապարակալի յեկեղեցիս բազմութեան աղբաց վերապատմեցից բարձր ձայնիւ, բարբառով մեծաւ յաղաղակերտով»⁵⁶, ուր հսկողը կը ձգտի ըսել, «ցուցանել» (ցուցից) փրկութիւնը մեղաւորի : Արդ՝ հրապարակային, բազմութեան առջեւ, բարձրաձայն ըսող այս խօսքը թատերային է ամբողջովին, իր շրջանակով : Արդեօք եղածը հռետորական չափա-

55. Գ. Պրեխթ, Թատրոնի վերաբերող իր մէկ էջին մէջ կ'ըսէ, թէ «դիւցազնբազական արտայայտութիւններ» էին : (Տես Ecrits sur le théâtre, I, L'Arche, Paris, 1972, էջ 258) :

56. «Հիմա իմ մէջս պիտի ցուցնեմ հինին նմանութեամբ զանազան կողմերը, ... եւ անաչառօրէն պիտի հրապարակեմ իմ խայտառակութիւններս. ամէն աղբէ բազմութիւններուն պիտի պատմեմ զանոնք բարձր ձայնով եւ մեծարարաւ աղաղակով» (ԼԹ, ա) :

ղանցութիւն մըն է . անկարելի չէ, սակայն ի՞նչպէս մտնալ, որ հռետորական ձեւերը փրենք արդէն կու դան բեմասացութենէն, հրապարակային վէճերէն : Սակայն ինչ որ կարեւոր կը թուի մեզի, այն ալ վերոյիշեալ «ցուցից» բայն է, որ երբ կը կցուի հրապարակին ու խայտառականօքին, մեզ կը տանի «ցուցք»ին : Արդ՝ ցոյցը, ինչպէս Յ. Յովհաննիսեան կը փաստէ⁵⁷, միջնադարեան թատերախաղի անունն է, հիանալիօրէն թելադրող խաղին հանդիսաւորումը իբրեւ բացում :

Ուրիշ հատուածի մը մէջ Նարեկացի բայէն կ'անցնի անունին : Կը զբէ . «Կաքաւս կայթից եւ ցոյցս վաղից խաղալիցն դիւաց գարշելեաց ճարտար խաբողաց ծուրութեամբս իմով շնորհեցի»⁵⁸, ուր կաքաւսը, խաղն ու խաբողը կ'ուղղուին նորէն թատերական միջոցին :

Երկրորդ օրինակը հրապարակային խոստովանութեան՝ կը կարդանք ԼԴի մուտքին . «Արդ, առ այսօրիկ թշուառացեալ շնչոյս իմոյ իղձք, եւ առ քեզ դաւանութիւնք յարմարականք, որ բովանդակես բանիւ զամենայն՝ Աստուած, զոր քի նախին ճառեալ՝ եւ յերկրորդումս ցուցից : Իսկ յանդիմանութիւնս զարքանականս քի կոյտս բազմութեան աղբաց, եւ թարգմանութիւնս ժողովուրդոց, զայս արդաստութեան մաղթողականս նուիրեցի...»⁵⁹ : Այստեղ ալ նորէն կը գտնենք բազմութիւնը, ժողովուրդը՝ այսինքն հրապարակը, բայց նաեւ դարբանական յանդիմանութիւնը եւ կրկին անգամ ցուցնելը : Ի հարկէ ցուցնելը ուղղակիօրէն չէ որ կը յղուի ցուցքին : Բայց կը մնայ երկրորդի : Եթէ կը նշանակէ պարզել, ապացուցնել, բանալ ու յարմարեցնել, իր մէջ կը կրէ նաեւ տեսարանի քերելու կարելիութիւնը, շարժումն ու խաղը, Յոյներու լիմիցիսը : Չենք ընդդէմ կրկնումը, մեր բոլոր մէջբերումներուն երկայնքին՝ ներկայ : Տրուած ըլլալով որ ցուցնելը տեղի կ'ունենայ հրապարակին մէջ, միջոցի մը մէջ, ընթեռնելի է արդեաւ իբրեւ թատերային տարր⁶⁰ :

57. ՆՉ. գծ. էջ 128-129 :

58. «Որ ծուրութեամբս, զարշելի դեւերուն եւ ճարտար եւ խաբեայ խաղացողներուն առիթ շնորհեցի կայթուկաբաւի եւ ոստոտումի ձեւերուն» (ԽԱ, բ) :

59. Թողում Սրբազան այնքան ազատօրէն կը թարգմանէ, որ կը մէջբերեմ Գարեգին Նպօ.ի վերածումը . «Աստուած ան աւա իղձերը շունչին իմ թշուառացած, եւ քեզի բարձր իմ դաւանանքներս. Քեզի՝ որ Աստուած, խօսքով ամէն ինչ կը բովանդակես : Չանոնք նախապէս ճառած ըլլալով՝ կրկին անգամ պիտի պարզեմ հոս : Իսկ կուտակուած բազմութեան առջեւ բեմաստեղծութեան առթիւ գրաւոր, կամ ժողովուրդին մեկնութիւններ տրուած միջոցին՝ սա աղաչանքները նուիրեցի, զանոնք հետեւեալ գտնարանական տղերուն մէջ շարակարգելով» (ԼԴ, ա) :

60. Գ. Լուբարի փր չոգիմ եւ Ձեւերը (Die Seele und die Formen, Berlin 1911) գրքին մէջ կը խօսի ողբերգական աշխարհայեացքի մասին եւ զայն քի հարկէ կը կապէ ողբերգութեամբ քննադատութեամբ մը : Նախընտրեցիք «ըմբռնումը», կը կապէ ողբերգութեամբ քննադատութեան կոչածը Գանթեան, այսպէս հիմնական արտաստով որ Լուբարի քննադատութիւն կոչածը Գանթեան, այսպէս հիմնական քննադատութիւն մըն է, որ կ'ենթադրէ Գարթեան cogito-ն : ինքն՝ արդիական քննադատութիւն մըն է, որ կ'ենթադրէ Գարթեան cogito-ն :

Յետագայ էջերուն մէջ մեզի առիթ պիտի տրուի ընդլայնելու Նաբեկին երկախօսական միջոցը: Այստեղ անհրաժեշտ է ի յայտ բերել ու ընդգծել այդ երկախօսական միջոցին էապէս ողբերգական խորքի մը վրայ զարգացումը: Արդարեւ՝ խօսքը, Նաբեկի երկայնքին, կը շրջի եռանկիւնի մը մէջ, որ է՝ խօսողը, Աստուած՝ որուն կը դիմէ իբրեւ գիտման կէտի մը, եւ վերջապէս վացութիւնը՝ ուրկէ խօսքը կը բխի: Ողբասացութիւնը կ'իմաստաւորուի այն չափով՝ որով կայ ողբաչին, այն չափով՝ որով կայ մարդկային մեղքի, ախտի, խաբէութեան ու սխալի վիճակը, այսինքն՝ աշխարհը: Հակադրուող՝ ի հարկէ՝ արժէքներու միւս կալուածին, ստատուածային մակարդակին: Մատենաը կը հակադրէ ստեղծողն ու ստեղծեալը, Աստուածն ու մարդը, մարդն ու աշխարհը: Իսկ գոյութեան այս ըմբռնումը, որ ամփոփեցինք շատ արագ ու սեղմ կերպով հոս, գոյութեան ողբերգական ըմբռնում մըն է՝:

Ինչ որ ողբերգական ըմբռնում կը կոչենք գոյութեան կամ գոյի որոշադրում մը կ'ենթադրէ: Անիկա աշխարհահայեացք մը չէ, որ աշխարհէն պատկեր մը ըլլար, յօրինուած՝ ենթակայ Թսի մը կողմէ: Գոյութեան ողբերգական ըմբռնումը պէտք չունի անպայման թատրոնի ու թատերական միջոցի, բեմի ու անձնաւորութեան: Անիկա մտածման ստորոգութիւն մըն է, մարդն ու խօսքը սահմանող: Ողբերգութեան մարդը կ'ապրի հակադրութիւններու աշխարհի մը մէջ, կ'ապրի գոյութիւնը իբրեւ ծայրագոյն ձգում, իբրեւ պատուածք բեւեռներու միջեւ: Ուստի ողբերգութիւնը անհեթեթ քան պիտի ըլլար առանց երկուութեան, առանց այն «առաջին» բեկումին, որ կը բաժնէ էութիւնն ու երեւոյթը, Արարիչն ու աշխարհը, խօսելու համար Նաբեկի սխեմաներով: Ողբերգութիւնը յայտնութիւնն է հակադրութեան, ո'չ անշուշտ իբրեւ «տրամաբանութեան» յատուկ տարր, այլ իբրեւ գոյութեանական եւ ասկէ անդին՝ փարանական բազադրիչ: Ողբերգութիւնը պատուածքի մը փորձառութիւնն է, պատրուածքը Մէկին, ուրկէ կը ակսի երկուութեան անհուն վիճը: Երկուութեամբ քացարձակը կը դառնայ անհունօրէն հեռու, կը բաժնուի աշխարհէն:

Միեւնոյն շարժումով՝ առօրեան, գոյութեան սովորականութիւնը, ինչ որ կը կոչուի իրականութիւն, մէկէն ի մէկ կը կորսնցնէ իր հաստատութիւնը, կը դառնայ խախուտ, անիրական, յեղեղուկ, անվասեր: Կը դառնայ անհանդուրժելի: Արաշխարհայնացումը, որ կը բանի Նաբեկին մէջ, կը ձեւաւորուի նախ իբրեւ հակա-աշխարհ-

61. Յիշատակարանի մէջ կը գտնենք անգամ մը եւս «ցուցնելը, երբ կ'ըսուի. «ստացեալ հիմնեցի, կառուցի... ցուցի...», ինչ որ կը վերագրուի ամբողջ զբոսին:

հայնացում, յորեւ աշխարհի ու մեղքի հերքում, խաբէութեան ամբաստանում: Թէ մեր աշխարհային, միջ-աշխարհային գոյութիւնը անվասեր է, ո'չ քարոյական իմաստով, այլ՝ էաբանական առումով, ահա՛ ինչ որ Նաբեկի հակողը չի զադրի մեզի յիշեցնելէ:

Բայց միւս կողմէ՝ Աստուծոյ հեռատրութեամբ կամ բացակայութեամբ, աշխարհը կ'ըլլայ այն միակ իրականութիւնը, ուր որեւէ ինքնիրականացման հողովոյթ կրնայ ակտիւ: Այլ խօսքով՝ բացարձակի մօտիկ հեռաւորութեամբ, աշխարհին մէջ ու անոր դէմ ստեղծում մը կարելի կ'ըլլայ: Անվասեր տուեալ, անբաւարար ու պարապ՝ աշխարհը կը տանի արաշխարհայնացման: Ողբերգութիւնը միայն աշխարհի պարապին փորձառութիւնը չէ, այլեւ այդ պարապին մէջ ու դէմ, այդ պարապը սպառող ու զանցել ձգտող փորձունէութիւն մը: Պիտի տեսնենք՝ ինչպէս Նարեկացի այս շրջումը կ'իրագործէ ստեղծարանութեամբ:

Ողբերգական ըմբռնումին համաձայն, որ կը տարագուի Մատենան մէջ, մարդը կը դառնուի միշտ վերջին Դատաստանին օրը: Այսինքն՝ օրերէն վերջ, պատմութենէն վերջ: Այնտեղ արարքները եղած են, պահերը անցած: Հոն չկայ պատմութիւն, ժամանակ, յառաջընթացում, աստիճանաւորում: Ո'չ գիշեր, ո'չ ցերեկ: Նարեկի հակողը, որ իր ձեռքերը կ'երկարէ վեր «ի ժամ գիշերիս» (ՂԱ, բ), գիտէ որ այդ գիշերը մեր գիտցած գիշերը չէ, ոչ ալ ցերեկը՝ ցերեկ: Վերջին Դատաստանի «ամենեւին տեսականութեան» եւ անմատոյց լոյսին առջեւ՝ ջնջուած է այլեւս տեւողութիւնը: Ինչ որ չի նշանակեր որ մտած փյուրտեմութեան մէջ: Ողբերգութիւնը ճիշտ հակակեր որ մտած փյուրտեմութեան մէջ: Ողբերգութիւնը կը խօսի կեցութեանէն, որ սկսած է եւ չի հասնիր ո'չ մէկ տեղ, որ, ըսենք, տեսական կրկնում է:

Կը հասկցուի՝ ինչո՞ւ: Մատենան Ողբերգութեանը գիրք մըն է, որ չի պատմեր, որ կը փոխափի նուազագոյն իսկ պատմէն, վիպումէն, կառչած ըլլալով մէկ ու միակ կէտի մը, որ խօսքին յարանոյն մէն է: Բոլորովին կայական միջոց մըն է անիկա, ինչ որ յարակարծիք մը կրնայ թուիլ, երբ նկատի առնենք գրութեան անդադրում շարժը:

Երկուութիւնը էաբանական ստորոգութիւն է եւ կը մտնէ ոչ միայն Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ, այլեւ մարդուն իսկ մէջ: Երբ կը խօսիմ, միշտ երկրորդ մը կայ մէջ, մէկը որ կը լսէ զիս, կը մղէ, կը վրէ գիս ինձմէ, կը կշտամբէ, կը պոռայ, կը ըռէ, կը մտածէ, մղէ, կը վրէ գիս ինձմէ, կը կշտամբէ: Ծանօթ է Մատենանին հակայ հաստատածը այս երկուութիւնը փոխադրուող ու փորձադրող. «դէմք երկուակի կերպով, մինն արտաբառ եւ միւսն ցատուցեալ, կշտամբանք ընդ-

միոյ երկու, մինն աստեայցս եւ միւսն ապառնեացն... ի մի բերան երկակի բարբառ, մինն եղկութիւն եւ միւսն խոտովութիւն. երկուս ազգամունս ի միում սրտի, մինն կեղակարծ յուսոյ եւ միւսն ճշմարիտ կորստեան... արեղակունք երկու ի յերկուց ծայրից, մինն խաւարի եւ միւսն կիզման»⁶²: Մէկը այստեղ տեղի կու տայ երկուքին առջեւ: Երկուքին տիրակալութիւնը: Դէմքը կը դառնայ կրկնակի, բերնին մէջ կը խօսի երկու բարբառ, սրտին մէջ՝ երկու ազգում, երկու վիճակով, վերջապէս ամբողջ միջոցը բռնուած է երկու հզօր բեւեռներու միջեւ. խաւարի արեւին տւ կիզման արեւին: Այլ խօսքով՝ ամէն ինչ, ամէն գոյութիւն կրկնուած է, եղած կրկնատիպ, կիսուած: Ինչ որ կը միացնէ զանոնք՝ սա միակ ու մէկ բերանն է:

Կիսուած ինքն իր մէջ, անջատուած Աստուծէ՝ մարդը, ողբերգութեան մարդը կը գտնուի սակայն Աստուծոյ նայուածքին տակ. կը խօսի անոր: Երկախօսութիւնը կը սահմանէ մարդկային գոյավիճակը: Լեզուն յաւելիալ, պարագայական եղբ մը չէ հոն, այլ կը բռնէ ամբողջ անջրպետը գոյութեան, առանց թելադրելու, ի հարկէ, այդ գոյավիճակին չքիւ բացայայտումը կամ լուսաւորումը: Հսկողը ի սկզբանէ նետուած է սեւ մխրճուած՝ երկախօսութեան մէջ, ճիշտ անոր համար որ կայ: Կայ՝ իբրեւ մէկը որ կը լծորդէ իրարու՝ բաժնուածները: Կայ՝ իբրեւ մէկը, որ անդադար կ'անցնի մէկ բարբառէն միւսը, մէկ արեղակէն միւսը:

Առաջին Բանէն՝ խօսքը ներքնապէս գիտէ, որ կը մեկնի հերքուած ու հերքող գոյութենէ մը, նոյնքան հերքուած լեզուէ մը: Եւ այդ գոյութեան մէջ ու դէմ, այդ լեզուին մէջ ու դէմ է, որ կը գրուի, կ'իրագործուի գիրքը: Այն չափով՝ որով նարնկի հակողը չի ձգեր դրիչը ձեռքէն, միանալու համար քաղաքականին՝ անբառ լիութեան ու միութեան մը մէջ, այն չափով՝ որով կը մնայ այս գրութեան ու այս գիրքերուն սահմանաւորութեան մէջ, անոնց դէմ, գիտադրելով անոնց վտանգներուն եւ թերեւս ալ ձգողութեան, այդ չափով՝ «միստիքականութեան» հորիզոնը կը հեռանայ գիրքէն: Որով կարելի է եզրակացնել, որ ողբերգութիւն եւ «միստիքականութիւն» իրարու հակադիր ըմբռնումներ են:

Մեզի համար ստոյգ է այրելս, որ Մատեան Ողբերգութեան խորագիրը կը «պատմէ» կամ կ'առակէ ողբերգութեան էական փորձառութիւն մը, արեւելս ինչպէս ողբերգութեան թատերական սեռը կը

62. «Դէմք մը կրկնակ կերպարանքով, մին տիրած, միւսը զայրացած. մէկի տեղ երկու կշտամբանք, մին ներկային, միւսը ապագային համար... մէկ բերնին մէջ երկու լեզու, մին խեղճութեան, միւսը խոտովութեան, մէկ սրտի մէջ երկու ազգում, մին կեղակարծ յոյսի, միւսը ճշմարիտ կորուստի... երկու արեղակներ՝ երկու ծայրէ, մին խաւարի, միւսը կիզումի» (Լ, Բ):

բացայայտէ նման, քայց ա՛յլ փորձառութիւն: Ուստի՝ խորագրին մէջ միայն ողբասացութիւն կարգալ կը նշանակէ գրութիւնը անդամահատել: Պիտի տեսնենք, որ Մատեան Ողբերգութեանը ողբերգութիւնն է մատենին, երկախօսութեամբ, արամախօսութեամբ գլրուած: Անոր յեմք վերջին Դատաստանն է եւ գործողութիւնը հոն խօսքն է, խօսքին դարձը իր մեկնակէտին: Միակ քառով մը՝ Բանադարձում մը:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԼՇՏԵԱՆ

(Շար. 1)

Résumé
 GRIGOR NAREKAC'I
 DANS LES LIMITES DU LANGAGE.
 KRIKOR BELEDIAN

Cette étude est une tentative de lecture du livre *Matean Otbergout* ean de Grigor Narekac'i. Son projet est de penser ce texte millénaire qui, malgré une certaine tradition philologique bien établie, demeure encore aujourd'hui non exploré. Il s'agit de rendre lisible la problématique qui soutient cet ouvrage, que l'on peut très grossièrement formuler comme l'expérience d'une parole aux prises avec un «objet absolu».

Le noyau central de ce travail est constitué par une lecture de la première séquence du premier chapitre du «Narek». Mais de fréquents et nécessaires renvois au reste du livre établissent un réseau de rapports, permettant une approche aussi insistante que fragmentaire.

L'introduction traite d'un ensemble de difficultés auxquelles se heurte un lecteur d'aujourd'hui devant un texte démesuré que la tradition instaure en monument. Le prétendu hermétisme de l'œuvre, les obscurités du langage, l'absence de structuration et de récit, enfin l'indécision quant au statut même de l'écriture eu égard aux catégories littéraires courantes, au statut même de l'écriture eu égard aux catégories littéraires courantes, sont autant de problèmes non résolus. Un long paragraphe est consacré aux tentatives récentes de «poétisation» de l'ouvrage par la mise en vers libres du texte.

Le premier chapitre, intitulé *Le Livre et ses Déterminations*, met en relief les diverses déterminations du livre comme tel. D'abord on

souligne le caractère systématique de l'ouvrage à partir des autoréférences et des renvois qui accompagnent régulièrement le discours de Grigor. Ensuite on aborde la polysémie du concept de «ban», qui coiffe chaque chapitre et qui travaille toute l'écriture de Narekac'i. L'examen du mode de développement du texte par adjonction permet de mettre en évidence le caractère cumulatif et répétitif d'un discours obstinément immobile. Une délimitation nouvelle du concept de «répétition» situe ce principe textuel au cœur de l'ouvrage et l'articule au désir infini qui soulève la parole de Grigor pour accéder au Sens et écrire l'Absolu.

Enfin dernière détermination: le dialogue. L'étude montre la dimension essentiellement dialogique de la parole chez Grigor Narekac'i. Ce qui permet une approche du maître-mot «*otbergout'iwn*». Soulignant l'ambivalence du concept chez les grammairiens anciens, l'étude s'attache à détecter les divers éléments textuels qui renvoient à l'espace scénique et au mode de déploiement public de la parole qui sont autant «d'expressions théâtrales».

L'analyse des modalités de l'écriture et des faits textuels dégagent ainsi une conception fondamentalement tragique du monde, de l'existence et du langage. Cette conception forme le sous-bassement du *Matean Otbergout'ean*, que l'on peut désormais traduire par «le Livre Tragique».

En tout cas, l'analyse s'oriente vers l'examen de la détermination, de la fonction et du fonctionnement du langage, clé de voûte de cette expérience d'écriture dialogique qu'est l'œuvre de Grigor Narekac'i.

LA QUESTIONE DELLA «COMMUNICATIO IN SACRIS» NEL SECOLO XVIII E LA FORMAZIONE DEL PATRIARCATO ARMENO CATTOLICO

(Cont. da «Bazmavep», 139 [1981], pp. 129-182)

PARTE III

IL RISULTATO DELLE DECISIONI ROMANE NELLA QUESTIONE DELL'UNIONE DEGLI ARMENI

Le istruzioni delle Congregazioni Romane concernenti la questione della comunicazione *in sacris* non erano emanate solamente per esprimere l'opinione della S. Sede sulla questione, ma avevano obiettivi pratici ben definiti, e la clausola finale dell'istruzione del 1729 ne esigea, con minacce di pene, da tutti i missionari dell'Oriente, la pratica uniforme e indiscussa come unica direttiva valida¹⁵².

Però, sul terreno pratico, queste proibizioni echeggiavano diversamente nei diversi ambienti ecclesiastici, che avevano mentalità e finalità divergenti; esse sostenevano, da una parte, la corrente che mirava all'indipendenza religiosa degli orientali uniti, giustificando i loro tentativi di costruire nuove gerarchie orientali autonome, dipendenti direttamente da Roma; dall'altra parte, gli stessi provvedimenti, in un certo senso, immobilizzavano il movimento unionistico iniziato nelle Chiese orientali nei secoli anteriori. Essi, non solo causavano grande agitazione tra gli uniti, ma, senza dubbio, la loro eco arrivava anche presso i non uniti orientali, con non lieve pregiudizio degli uniti.

152. *Collectanea*, I, n. 311, p. 101: «Missionarios instructionem hanc veluti normam in praxi servandam habituros, disputationem hac de re prorsus omissis: nec aliud sive in agendo, sive in docendo, remotis dissidiis, secuturos».

1 - LA REAZIONE DEGLI ARMENI NON UNITI

Una conseguenza pratica di questa situazione fu la diminuzione progressiva del numero dei prelati armeni non uniti. Ne risentì specialmente il patriarcato di Costantinopoli, in quanto non poteva raccogliere i tributi di tutto il suo popolo, tributi che doveva versare allo Stato, dal quale era nominato capo legittimo della nazione armena.

I fedeli armeni di professione cattolica, secondo i diversi dati del tempo, erano, solo a Costantinopoli, dai venti ai quaranta mila, dei quali notevole parte desiderava vivere senza alcuno scrupolo religioso e senza l'obbligo di rinunciare alla partecipazione al rito sacro dei connazionali, soprattutto nei tempi delle persecuzioni, come attesta il Vicario Apostolico di Costantinopoli G. P. B. Mauri nella sua relazione del 1721 alla S.C.P.F. Questi, dopo aver stimato il numero degli Armeni cattolici intorno ai venti mila, li divide in tre classi: «La prima classe è di quelli, che sono costantissimi in non voler andare alle chiese dei scismatici per non dare scandalo, e comunicare *in divinis* con gli eretici, e questi sono in circa (5.000) cinque mila»¹⁵³.

I gerarchi della Chiesa armena, soprattutto i Patriarchi di Costantinopoli, per rimediare a questo stato di divisione e turbolenza tra i loro sudditi, cioè almeno per ristabilire la quiete esterna, si servirono soprattutto di due metodi diversi, anzi opposti. In alcuni casi, per mezzo delle leggi dello Stato a loro favorevoli, obbligavano i propri sudditi, anche quelli sottomessi alla giurisdizione dei prelati di Roma, a partecipare alle funzioni sacre dei connazionali dello stesso rito, a pagare nelle chiese nazionali e ai ministri soggetti al Patriarca le tasse ordinarie, e a ricevere i Sacramenti da essi. Inoltre, poiché queste leggi erano obbligatorie per tutti gli altri sudditi indistintamente, minacciavano ed esercitavano contro i trasgressori pene di vario genere. In altri casi cercavano di calmare la situazione con mezzi più pacifici. Organizzavano, infatti, o almeno accettavano, i diversi tentativi di riconciliazione promossi dalle autorità rappresentanti gli uniti o ad essi favorevoli, purché ambedue le parti si impegnassero ad accettare e osservare le condizioni proposte.

153. G. HOFMANN, S. J., *op. cit.*, p. 95.

a) *Le reazioni negative*

Nella storia del popolo armeno le persecuzioni a causa della religione cristiana non furono certo cosa rara, in nessun periodo. Però, da parte sua, anche la Chiesa armena ricorse ai metodi coercitivi contro gli eretici e i propagatori delle eresie, esattamente come le altre Chiese, sia dell'Occidente che dell'Oriente. Non mancarono pure, nell'eccessivo odio religioso del Medio Evo, casi di successivi battesimi, da ambo le parti, sia di tendenza latinizzante sia nazionalista. Però le persecuzioni eseguite su ordine del rappresentante stesso del popolo armeno presso uno Stato non cristiano, non solo contro alcuni individui trasgressori delle tradizioni nazionali, ma in genere contro un numero indeterminato di sudditi, raggiunsero il culmine nella prima metà del secolo XVIII.

In seguito a questo nuovo fenomeno, poiché tutte e due le parti non si accontentavano solamente delle sfrenate polemiche religiose e di chiamarsi vicendevolmente «eretico» o «franco» o con altre denominazioni peggiori si causarono gravi danni, per mezzo delle forze dello Stato favorevoli ai nazionalisti, agli armeni aderenti alla Chiesa romana, ai quali venivano inflitte pene e privazioni diverse, non esclusa la condanna a morte.

Un simile perturbamento religioso, non solo tra gli armeni, ma in tutto l'Oriente cristiano, tra uniti e non uniti, provocato con i mezzi più eccessivi, doveva certamente avere le sue cause. Ad un primo approccio si può constatare che tali persecuzioni si manifestavano, quasi come una risposta condizionata, dopo ogni intervento di Roma tendente a limitare o proibire affatto la comunicazione *in sacris*. Qui si presentano però diversi interrogativi: era veramente unico motivo delle persecuzioni l'astinenza degli uniti dalla partecipazione alle funzioni dei loro connazionali? O forse il non aver la comunicazione religiosa comportava, oltre il senso religioso, anche un significato civile inseparabilmente congiunto con il primo? La chiarificazione di simili quesiti la troviamo riflettendo sui motivi delle persecuzioni nella prima metà del secolo, come vengono analizzate dai rappresentanti delle diverse tendenze.

i. *Le persecuzioni all'inizio del secolo XVIII.*

Descrivendo in una lettera la prima persecuzione del secolo XVIII, avvenuta nel 1701, contro gli armeni cattolici di Costan-

tinopoli, causata dal loro Patriarca Avetik', P. Hyacinthe-François, superiore dei missionari cappuccini ed esperto della situazione degli armeni, considera quale motivo di un simile comportamento, piuttosto gli interessi personali del Patriarca stesso che lo zelo per la conservazione della fede tradizionale. Per conseguire il suo scopo, il Patriarca si era servito, infatti, come pretesto, dell'ordine del sovrano civile, che obbligava i suoi sudditi a frequentare le proprie chiese nazionali¹⁵⁴.

In questo caso è da considerare la relazione che intercorre tra il non frequentare le chiese nazionali e le conseguenti persecuzioni che colpivano i trasgressori, benché rimanga incerto il motivo e la reale intenzione del persecutore. Infatti, anche un Patriarca equilibrato non potrebbe restare indifferente vedendo una notevole parte dei suoi sudditi trasferirsi dalle chiese nazionali alle chiese latine e pagare lì le loro decime. Non solo lo zelo delle tradizioni nazionali o altre considerazioni spingevano a rimediare a ciò immediatamente, ma lo esigeva soprattutto la legge dello Stato, che riconosceva nella persona del Patriarca l'unico sovrano del «millet» armeno dell'impero e il responsabile di tutte le questioni, anche religiose. Il pretesto di osservare l'ordine del sovrano, come notato dal missionario suddetto, aveva perciò solidi fondamenti, ai quali ricorrevano tutti i Patriarchi dell'impero per risolvere le situazioni di discordia tra i loro sudditi, come si può constatare nelle varie vicende dell'epoca. In breve tempo, infatti, si avvicendarono diversi Patriarchi armeni a Costantinopoli, sfavorevoli o favorevoli all'unione e intenti a spodestarsi l'un l'altro; gli uni accusando, secondo l'uso dell'epoca di ribellione contro la legge dello Stato il rivale, in quanto questi si mostrava favorevole ai latini e agli armeni con essi uniti; gli altri cercando di riconquistare la sede patriarcale grazie all'intervento dei rappresentanti delle autorità occidentali presso l'impero ottomano.

Dopo le persecuzioni del 1701, si registrò un nuovo periodo di recrudescenza degli atti violenti contro gli armeni cattolici di

154. C. DE CRAON, O. F. M. Cap., *Le projet d'union de 1701 entre les Arméniens catholiques et les Arméniens dissidents d'après la correspondance Hyacinthe-François Capucin Supérieur de S. Louis de Péra*, in «Pazmaveb», n. 7-12 (1949), p. 650, nota 9, lettera di Hyacinthe-François del 2 novembre 1701: «Plus avide des biens de ces misérables persécutés que zélé de leur conversion, de tirer d'eux toutes les sommes qu'ils ont voulu sous le prétexte de prévarication aux ordres du "Gran Seigneur", qui veut que tous ses sujets restent dans leurs propres églises, pour y exercer leur rite».

Costantinopoli verso il 1707, sotto il patriarcato di Hovhannēs di Smirne. I motivi di questa nuova ondata di violenza, che terminò con la decapitazione del Beato Der Gomidas, sacerdote armeno cattolico¹⁵⁵, non possono essere individuati precisamente, se ci si basa solo sulla testimonianza unilaterale di una parte delle due fazioni, poiché, secondo le descrizioni dei rappresentanti di ambedue le parti, entrambe tendevano ad accusare gli avversari di essere gli unici responsabili di tutti i danni causati sotto le persecuzioni. Per poter dare una soluzione adeguata al problema delle relazioni tra i divieti di partecipazione ai sacri degli armeni non uniti e le conseguenti persecuzioni da essi sollevate, occorre, non solo prendere in considerazione tutti i documenti, favorevoli o sfavorevoli all'una o all'altra tendenza, tenendo conto dell'ambiente storico concreto, ma anche distinguere attentamente tra i motivi e i pretesti dei persecutori, e le occasioni suscitate dai perseguitati o dai loro protettori.

Tra gli scrittori decisi a giustificare il movimento per l'unione, ve ne sono certi che accusano e presentano come unico responsabile di tutte le persecuzioni il violento modo di agire dei Patriarchi di Costantinopoli, senza riflettere in alcun modo sulle occasioni offerte dal modo imprudente di operare di tanti missionari cattolici, che costringevano gli armeni a frequentare le chiese latine e a considerare i loro connazionali non uniti come eretici. Tali missionari si appoggiavano ai rappresentanti delle potenti autorità occidentali e per mezzo di questi riuscivano talora a deporre i Patriarchi armeni di Costantinopoli sfavorevoli al loro modo di vedere e di agire. Venivano così provocati eccessi di commozione e di odio tra le due fazioni della popolazione¹⁵⁶.

Lo storiografo classico della Chiesa armena apostolica, il Patriarca di Costantinopoli Małak'ia Ormanian (1896-1908), nella sua monumentale «Storia della nazione armena», non approva il violento modo di operare di tanti suoi predecessori del principio del secolo XVIII contro i cattolici, ma pensa di trovarvi una qualche giustificazione in quanto, scrive, «si trattava della neces-

155. A. RABBATH, *op. cit.*, I: *Lettre de M. de Ferriol, Ambas. de France à Cp., au ministre de Louis XIV*. Descrive il martirio di Der Gomidas. Cfr. DE SERPOS, *Compendio storico*, II, p. 222.

156. H. C. SIRUNI, *art. cit.*, in «Ejmiacin», n. 12 (1963), p. 14. Y. ZOREAN, *Un episodio delle relazioni armeno-cattoliche*, in «Hayrenik», n. 4 (124), an. XI (1933), pp. 114-115, n. 5 (125), an. XI (1933), pp. 129-130, 133-135 (in arm.).

saria opposizione alle imprudenti e fanatiche esigenze dei missionari latini, che tormentavano le coscienze dei loro seguaci»¹⁵⁷.

L'ambasciatore francese a Costantinopoli M. Feriol, coinvolto notevolmente in queste vicende¹⁵⁸, in una lettera del 1709 accenna alla ragion di Stato quale pretesto usato dal Patriarca per la condanna degli armeni cattolici: «Les 53 Arméniens que le vèzir avait fait mettre au baigne comme latins»¹⁵⁹.

Dunque, supposto che il motivo delle persecuzioni fosse lo zelo eccessivo dei Patriarchi, inteso a conservare la purezza delle tradizioni nazionali, o solamente il loro interesse personale, non è però senza fondamento pensare che si trattasse, al tempo stesso, di una reazione suscitata dal comportamento inopportuno di parecchi missionari cattolici. Essi, infatti, vietavano ai loro seguaci armeni di frequentare le chiese nazionali, senza preoccuparsi del fatto che, per un simile modo di agire, gli uniti potevano essere accusati dinanzi al giudice civile col pretesto di essere ribelli contro la legge dello Stato, che proibiva severamente ai suoi sudditi ogni rapporto giuridico con i missionari stranieri¹⁶⁰.

Un nuovo periodo, di successive persecuzioni con intervalli di concordia, iniziò quando le decisioni che vietavano la partecipazione ai sacri dei non uniti si divulgarono dappertutto e la parte dei missionari a ciò favorevoli trionfava grazie al gradito intervento della S. Sede, mostrando il proprio zelo con mezzi audaci e provocando la reazione dei Patriarchi, specialmente armeni e greci, che li accusavano davanti alla Sublime Porta «comme des gens turbolents, et qui sont ici pour faire des sujets du Pape», come si esprime l'ambasciatore francese M. De Bonnac in una sua lettera del 1724¹⁶¹. Lo stesso ambasciatore, irritato per il modo sconsiderato di operare di tanti missionari cattolici, in una sua corrispondenza al Ministro del Re, scrive: «J'ai écrit à Rome, qu'il me parait absolument nécessaire de ne pas abandonner les missionnaires à leur zèle, de ne plus envoyer un si grand nombre de religieux, et de mieux choisir les sujets»¹⁶².

157. M. ORMANEAN, *Storia della nazione armena*, vol. II, Costantinopoli 1914, par. 2593. Cfr. SIRUNI, *op. cit.*, p. 15.

158. Y. ZOREAN, *Ibid.*

159. A. RABBATH, *op. cit.*, II, p. 583, nota 3.

160. Cfr. DE SERPOS, *Compendio storico*, II, p. 214.

161. A. RABBATH, *op. cit.*, I, p. 560.

162. *Ibid.*, p. 549.

Nel 1729, a Roma, in occasione della controversia circa la questione della comunicazione *in sacris*, il relatore pone tra le cause delle persecuzioni contro i cattolici d'Oriente le prescrizioni della S. Sede che vietavano la comunicazione ai sacri degli orientali: «Questi ed altri simili rescritti della S. Congr. trasmessi ai missionarij, così per occasione di essi rescritti si accese un grande fuoco di discordie e i prelati medesimi greci, armeni e giacobiti, vedendo che con la mancanza dei loro sudditi cattolici nelle chiese, mancavano loro notabilmente le solite decime e contribuzioni, si uniscono¹⁶³ a muover una fierissima persecuzione sia a loro diocesani che a i missionarij»¹⁶⁴.

Il summenzionato ambasciatore, in una sua relazione al Ministro del Re, nel 1723, descrivendo le persecuzioni contro i missionari e i loro seguaci, esprime con le seguenti parole il motivo e il fondamento di queste persecuzioni dei Patriarchi: «Les Patriarches grecs et arméniens, pour s'opposer au progrès que nos missionnaires faisaient parmi eux de leur croyance, et irrités en particuliers de quelques entreprises qu'on fait trop ouvertement contre eux», li accusano dinanzi allo Stato nel solito modo, cioè: «Que tous les grecs et les arméniens qui embrassaient notre religion devenaient sujet du Pape»¹⁶⁵. Un anno dopo, in un'altra relazione, descrivendo come sorsero le persecuzioni contro i cattolici armeni, manifesta anche il suo giudizio sul motivo di un tale processo: «Quelques-uns d'entre eux [i.e. i missionari] voulurent changer cette méthode (célébrer et prêcher avec toute sorte de liberté dans les églises des Arméniens) et cherchèrent à les attirer dans nos églises ... mais la chose réussit mal; ce fut le premier motif de la persécution, qui suivit bientôt après»¹⁶⁶.

In un'altra lettera dello stesso anno mette nuovamente in evidenza gli stessi motivi delle persecuzioni¹⁶⁷. In diverse occasioni, nelle sue relazioni, pone anche tra le cause principali delle persecuzioni il violento attacco dei missionari contro le autorità ecclesiastiche orientali, sia direttamente contro i Patriarchi sia

163. Accenna alla persecuzione di tutti gli orientali riuniti insieme nel 1722-1723. Cfr. MANSI, 46, col. 149.

164. MANSI, 46, col. 20.

165. M. SCHAFER, *op. cit.*, p. 179. Cfr. RABBATH, I, p. 548.

166. A. D'AVRIL, *op. cit.*, p. 51. Cfr. SCHAFER, p. 194.

167. A. RABBATH, *op. cit.*, I, p. 560: «Il semble qu'ils (les missionnaires) s'attachent moins à remmener les grecs et les arméniens qu'à les détruire. Cela a mis les Chefs de ces deux églises en garde contre eux».

con le proibizioni rivolte ai loro sudditi cattolici di non frequentare le chiese del loro rito e di non riconoscerne l'autorità¹⁶⁸.

Nel 1723, un missionario della Compagnia, nel Vicino Oriente, menziona in una sua relazione le solite accuse fatte dai Patriarchi orientali contro i missionari come motivi di persecuzione, ma vuol provare che mancavano i veri fondamenti di simili accuse: «Les Patriarches schismatiques accusent les missionnaires de faire changer de religion aux grecs, arméniens et syriens, et est visible à tout le monde que les sujets du Grand-Seigneur conservent leur même rite tel qu'ils l'ont toujours observé. Leur rite est bon, approuvé du Saint Siège et dans des Conciles Oecuméniques»¹⁶⁹.

Un altro missionario della stessa epoca, francescano, durante una sua visita a Roma, esprime il suo parere sul motivo delle persecuzioni, nei seguenti termini: «L'unico oggetto per cui i Patriarchi e vescovi scismatici perseguitavano i cattolici del loro rito e i missionarij, altro non è, che il vedersi diminuire le contribuzioni, quali non possono esigere da quelli che non intervengono alle loro chiese mentre per altro poco loro preme»¹⁷⁰.

Il successore di M. De Bonnac nell'ambasciata francese di Costantinopoli, l'Andrezel, nel 1725, in una sua relazione al Ministro del Re, presenta espressamente come causa delle persecuzioni contro gli armeni cattolici l'attacco dei missionari contro la giurisdizione del Patriarca, e lo individua nel loro zelo di sottrarre gli armeni uniti alla sua dipendenza per il fatto che erano cattolici¹⁷¹.

Il fatto che Roma favorisse, anzi, imponesse, specialmente dopo il decreto del 1729, questo modo di procedere, traspare anche da una lettera del Console francese di Aleppo, del 1730, indirizzata all'ambasciatore francese di Costantinopoli; in essa si narra che i vescovi greci, armeni e siriani si erano uniti per denunciare i loro preti cattolici allo Stato, poiché questi, secondo

168. M. SCHAFFER, *op. cit.*, pp. 187, 190.

169. A. D'AVRIL, *op. cit.*, p. 40.

170. MANSI, 46, col. 21: «P. Campaya, religioso di Terra Santa».

171. A. RABBATH, *op. cit.*, II, p. 328: «Qu'ils (les missionnaires) leur défendaient de fréquenter les églises arméniennes et les tirer par la jurisdiction de leur patriarche qui n'était plus maître d'eux, et ne pouvait plus recouvrer les droits qu'ils étaient obligés de lui payer: qu'enfin les rayas devenant catholiques ou papistes, ils se tiraient de la dépendance de leur légitime prince pour en reconnaître un autre».

l'ordine ricevuto dalla S. Sede, non volevano sottomettersi a quei vescovi che non avevano spedito a Roma la loro professione cattolica¹⁷².

Lo Stato, come è abbastanza chiaro da tutto quanto finora detto, dava ragione agli accusatori. Così, nel «Commendement du Grand-Seigneur contre les missionnaires et les catholiques» del 1722, emanato per l'incitamento dei Patriarchi orientali, si dice espressamente: «Nous ordonnons par ce commendement aux chrétiens de conserver leur ancienne religion, et de ne pas embrasser celle du Pape»¹⁷³.

Il mandato del 1725, emanato nel nome dell'imperatore ottomano, proibì ai missionari di convertire al cattolicesimo i cristiani orientali e di recarsi nelle città «dove non vi siedono consoli», perché, è scritto, «questi religiosi franchi cercano di invitare al rito latino greci, armeni, suriani ed altri miei tributarij a queste nazioni aderenti, convertono al loro proprio rito molti di loro, col rimuoverli dalle loro antiche usanze, ed avendo causato delle turbolenze e scandali»¹⁷⁴.

Mechitar manifestò così il suo giudizio sui motivi delle persecuzioni in una lettera del 1733: «Le persecuzioni a Costantinopoli sono state causate in parte dal Kaputik¹⁷⁵, in parte dal Nunzio [il Vicario Apostolico di Costantinopoli], e in parte dai İayiserc'i [la gente di Kayseri]»¹⁷⁶.

Le persecuzioni contro gli armeni cattolici in quest'ultimo periodo non si limitarono solo alla capitale dell'impero, che era il centro delle lotte religiose, ma anche — come consta da diverse

172. *Ibid.*, p. 402: «Pour dénoncer à la Porte ceux de leurs prêtres qui pour se conformer aux derniers ordres venus de la Sacrée Congrégation, refusent de plus officier avec leur évêque, à moins qu'il n'envoie à Rome sa profession orthodoxe». Cfr. *Ibid.*, pp. 402-404, lettera del 1723 dello stesso Console all'ambasciatore; *Ibid.*, p. 405, lettera del 1730 dell'ambasciatore francese a Costantinopoli al Ministro del Re.

173. *Ibid.*, pp. 446-447.

174. MANSI, 46, col. 175-176.

175. Il Kaputik Giovanni fu alunno e missionario di P. F., però zelantissimo nella conservazione delle tradizioni nazionali, per questa ragione non dava troppa importanza alle decisioni romane che vietavano la comunicazione con i non uniti. Cfr. MECHITAR, *Corrisp.*, n. 34; B. KIWLESEREAN, *op. cit.*, p. 47, nota 1: «Giovanni Kaputik, de Propaganda Fide, ha tradotto per la raccomandazione dei patriarchi armeni di Costantinopoli e di Gerusalemme libri dal latino in armeno».

176. MECHITAR, *Corrisp.*, n. 447. I İay(i)serçi, cioè gli armeni di Cesarea, venuti a Costantinopoli per i lavori pesanti, costituivano la parte più fanatica ed arretrata del popolo armeno.

testimonianze di contemporanei — si diffusero nelle provincie, specialmente nei capoluoghi, e soprattutto laddove i missionari erano in disaccordo. Così, nel 1722, iniziò una persecuzione contro i cattolici armeni di Aleppo a causa delle discordie circa il poter frequentare o meno le chiese armenie dei non uniti¹⁷⁷. Nel 1726 i missionari latini furono cacciati da Diarbekir¹⁷⁸; nel 1734-1735, oltre che a Costantinopoli, ci furono lunghe persecuzioni specialmente nella provincia di Erzerum, dove c'era una comunità di cattolici ben formata sotto le direttive dei missionari delle diverse tendenze, latini o indigeni¹⁷⁹.

Però, per farsi un'idea più esatta sui motivi delle persecuzioni, occorre approfondire maggiormente il contesto religioso-civile in cui agivano i Patriarchi, e la loro formazione culturale-religiosa.

ii. Il Patriarca Kolot.

Patriarca armeno di Costantinopoli in quest'ultimo periodo di persecuzioni fu Giovanni Kolot, che per più di venticinque anni ininterrottamente occupò la sede patriarcale, cioè dal 1715 al 1741¹⁸⁰, il che ha un gran significato nella storia di questo patriarcato, specialmente in quell'epoca, in cui era uso comune deporre il Patriarca dopo alcuni mesi, oppure erano frequenti le successive riabilitazioni con intervalli di spodestamenti¹⁸¹.

Il Kolot manifestò il suo pensiero sulla credenza degli armeni in diverse occasioni, sia privatamente che pubblicamente, in discorsi e in encicliche. Durante le persecuzioni degli anni 1721-1723, per ottenere la concordia tra gli armeni uniti e non uniti, in una udienza al Vicario Apostolico di Costantinopoli, espresse la sua concezione intorno alla fede degli Armeni; lo storiografo di quell'epoca riferisce: «da autentico scritto abbiam ricevute, con le seguenti parole: "Omnia admittimus, quae vos admittitis, et reicimus, quae vos reicitis. Cur ergo tantum contentionis inter gentes nostras deseuit?"»¹⁸². Lo storiografo riferi-

177. X. AT'ANASEAN, *op. cit.*, p. 97; dalla relazione di A. Arzivian vescovo di Aleppo alla S.C.P.F. Cfr. MECHITAR, *Corrisp.*

178. MECHITAR, *Corrisp.*, n. 254.

179. VILLOTTE, *Dictionnaire*, p. 676: «In Erzerum PP. S. J.». MECHITAR, *Corrisp.*, nn. 466, 502, 505, 506, 526. *Schiarimenti e Documenti*, n. 67.

180. DE SERPOS, *Compendio storico*, II, p. 147.

181. C'AMC'EAN, III, p. 727 ss. Dal 1700-1714, più di dodici persone avevano occupato alternativamente la sede patriarcale di Costantinopoli.

182. DE SERPOS, *op. cit.*, II, p. 237.

sce che, al tempo delle contese tra le due fazioni, il Patriarca esortava il popolo alla pace in chiesa, pubblicamente, manifestando con questi termini la sua professione di fede: «Non è forse, che sia noi, come i Latini confessiamo tutti un solo Gesù Cristo, vero Dio, e vero Uomo, perfetto nella Divinità e perfetto nella Umanità? Che noi professiamo col termine di una natura, viene professato dai Latini nostri fratelli con altri termini»¹⁸³.

Questo stesso concetto del Patriarca, di considerare la fede della Chiesa armena conforme a quella della Chiesa latina, si ritrova in una sua dichiarazione ufficiale, nell'enciclica diretta a tutti i suoi sudditi, quando nel 1740, grazie all'intervento dell'ambasciatore francese, pervennero a concordia tutte e due le parti. Kolot, dopo aver invitato i suoi fedeli a vivere in perfetta armonia tra di loro e con i latini, aggiunge: «Vedendo che la religione professata dal Re di Francia non è contraria alla nostra professione, perciò ho scritto». Anche qui, come altrove, chiama fratelli i latini: «Quelli che vogliono andare nelle chiese dei nostri fratelli latini»¹⁸⁴. Kolot non solo esprime questa sua concezione religiosa nelle circostanze ufficiali, ma anche in privato manifesta un atteggiamento senza pregiudizi verso la cultura religiosa latina contemporanea; così fa tradurre parecchi libri di scrittori latini di diverse tendenze scolastiche, pur sapendo che questa sua indulgenza verso il mondo latino, considerato dai rigidi connazionali come nemico della fede tradizionale della Chiesa armena, poteva causare scandalo e perfino pregiudicare la sua permanenza nella sede patriarcale. Difatti subì molteplici tribolazioni proprio a causa del suo irenismo verso i latini, come riferiscono le cronologie contemporanee¹⁸⁵.

183. *Ibid.*, p. 238.

184. X. AT'ANASEAN, *op. cit.*, p. 178. Cfr. M. TERZIAN, *Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens catholiques (1740-1812)*, Beyrouth 1955, p. 31.

185. B. KIWLESEREAN, *op. cit.*, p. 48; a p. 37 è riportata una cronologia del 1737, quando per ordine del Patriarca di Costantinopoli fu vietato il canto degli anatemi contro il Concilio di Calcedonia e S. Leone Papa, che erano entrati nella liturgia in forza dell'eccessivo odio religioso dei conservatori. Da un altro suo successore nella stessa sede patriarcale, Grigor (Gregorio) Pasmačean (1764-1773), vengono così descritte le cause delle tribolazioni del Kolot: «Che fu nel suo tempo come un secondo Crisostomo; tante volte dalla sua nazione e dal suo popolo sorgevano contro di lui con le spade e le zappe nelle chiese stesse, a causa della sua conoscenza della verità e del seguirla; i quali hanno sparso non poco rumore, detto calunnie e bestemmie contro di lui, e perfino anche volevano ucciderlo, il quale appena riuscì a liberarsi dalle loro mani» (*Ibid.*, p. 39).

Le opere tradotte per suo ordine sono soprattutto di carattere religioso e specialmente teologico, comprendono diversi generi di esegesi della S. Scrittura e manuali di teologia¹⁸⁶. Queste traduzioni venivano fatte da specialisti delle lingue latina e italiana, alcuni dei quali furono mandati, a spese personali del Patriarca, in diversi alti ambienti culturali e religiosi dell'Occidente e soprattutto in Italia. Non erano esclusi dal lavoro di traduzione anche alcuni degli alunni del Collegio Urbano¹⁸⁷.

Kolot guardò senza alcun pregiudizio i libri scritti dagli armeni apertamente sottomessi alla giurisdizione della S. Sede, libri nei quali si esponeva la dottrina cattolica, anche nelle sue parti non esplicitamente ammesse dai non uniti. Così, secondo gli storiografi dell'epoca, nel 1737, quando apparve il voluminoso commento del Vangelo secondo S. Matteo, fatto da Mechitar, il Patriarca Kolot, dopo averlo letto, ne tessé l'elogio in una sua predica in chiesa nei seguenti termini: «Oggi è sorta una grande luce nella Chiesa armena, ci fu dato questo libro come un grande tesoro da Dio»¹⁸⁸, nonostante il fatto che in tale commento venisse ampiamente illustrata la dottrina cattolica, senza tacere né sul primato di Pietro e dei suoi successori, né sulla loro infallibilità¹⁸⁹.

Quindi, più che la differenza di fede, ci pare che dovesse essere un altro motivo che lo costringeva ad agire contro gli armeni cattolici riluttanti alla sua autorità. Se riflettiamo sugli interventi, già citati, dello Stato musulmano nelle questioni religiose dei sudditi cristiani, si può dedurre che essi dovevano avere motivi soprattutto civili. Infatti alcuni degli atti religiosi dei sudditi dell'impero godevano anche di un valore civile per lo Stato, poiché venivano iscritti nei registri statali dai legittimi rappresentanti, e cioè, ripetiamo, i Patriarchi e i loro ministri,

186. Qui possiamo segnalare come esempio la traduzione del *Commentarium in quatuor Evangelia* di P. Cornelio a Lapide S. J., condotta sull'edizione di Venezia del 1700. Venne poi tradotta la *Teologia* di Scoto e anche altri libri di spiritualità contemporanea.

187. In una memoria del 1747 viene nominato tra i traduttori del Patriarca un Giovanni Kaputik de P.F. Cfr. B. KIWLESEREAN, *op. cit.*, p. 47, nota 1.

188. C'AMC'EAN, *op. cit.*, p. 775. KIWLESEREAN, *op. cit.*, p. 49.

189. MECHITAR, *Commento del Vangelo secondo Matteo*, Venezia 1737, pp. 381-396 (Mt. XVI, 16-18), 207-208, 412, 415, 456, 766, 767, 914-915. Cfr. P. N. TER NERSESSIAN, *L'Abate Mechitar, il fondatore della rinascita teologica armena*, in «Pazmaveb», n. 7-12 (1949), pp. 269-280.

per tutti i cristiani orientali dell'impero, e mai dai missionari latini o dai ministri cattolici non soggetti ai Patriarchi.

A conferma di questa tesi, possiamo riferire la testimonianza di un contemporaneo vissuto attivamente in quell'ambiente, la testimonianza cioè di Mechitar nella sua relazione del 1721 alla S.C.P.F. Egli distingue, per gli armeni dell'impero ottomano, tra gli atti religiosi privati e quelli di indole pubblica, che potevano essere amministrati solo dai ministri sudditi del legittimo Patriarca, riconosciuto dallo Stato (nel caso contrario non si potevano evitare le pene). Questi atti religiosi sono, secondo Mechitar, il Battesimo, la congiunzione in matrimonio e la sepoltura dei defunti, poiché proprio nel loro caso veniva usato il registro dello Stato, conservato, come abbiamo visto, dal Capo della Nazione. Tali atti vengono distinti da quelli che non richiedevano necessariamente la pubblicazione e che potevano «conferirsi segretamente senza pericolo di vita da' Cattolici Sacerdoti»; questi ultimi sono «i Sacramenti della penitenza, comunione e estrema unzione»¹⁹⁰.

Le cause delle punizioni inflitte a quanti non ricevevano i Sacramenti o l'atto religioso di indole pubblica dai non uniti vengono spiegate da Mechitar alla S.C.P.F. nel modo seguente: «Con provvedersi de' suddetti sacramenti fuori delle sue chiese [del Patriarca] inciampano nel reato di lesa maestà, non solamente in quantoché con questo vengono a dichiararsi solennemente per franchi (come essi nominano i latini), e abbiano cambiato la paterna religione, ma ancora in quantoché controvengono direttamente al real decreto, che li vuole soggetti alla giurisdizione di quel patriarca, e questo è quello, che atterisce tutti»¹⁹¹.

Ciò si vede anche dal fatto che i Patriarchi armeni di Costantinopoli, nei loro diversi interventi presso le ambasciate occidentali, benché tollerassero in certi casi la libertà per i loro sudditi di frequentare anche le chiese latine e di ricevervi alcuni sacramenti, però non cessavano mai di esigere che gli atti religiosi di indole pubblica venissero amministrati nelle loro chiese o almeno dai ministri loro sudditi, come vedremo in seguito nei trattati di concordia tra le due fazioni del popolo armeno.

190. *Schiarimenti e Documenti*, n. 60.

191. *Ibid.*

b) *I trattati di concordia*

Oltre a reagire con le persecuzioni contro le tendenze che allontanavano gli armeni cattolici dalle chiese nazionali, si manifesta in quell'epoca anche un altro sistema più pacifico di procedere, volto a ottenere soprattutto la pace fra le opposte fazioni del popolo armeno. Si procedeva, infatti, a negoziati di concordia con la partecipazione dei principali rappresentanti delle due fazioni.

Nell'esaminare il contenuto di questi dibattiti, e in particolare la questione della comunicazione *in sacris*, si avrà una ulteriore chiarificazione delle difficoltà incontrate da alcuni prelati cattolici nel vietare agli armeni uniti la partecipazione ai sacri dei connazionali non uniti. Risulteranno evidenti, inoltre, i motivi delle reazioni dei gerarchi non uniti.

Per placare la situazione creata dalle violente persecuzioni del 1701, e soprattutto per evitare un ulteriore aggravamento della situazione, alcuni missionari si unirono per elaborare un trattato di concordia, cercando di accontentare i fautori delle varie tendenze. Sotto la direzione del superiore dei missionari cappuccini di Costantinopoli, P. Hyacinthe-François, del missionario armeno di Propaganda Fide, Xaç'atur Vardapet, e con l'intervento dell'ambasciatore francese a Costantinopoli, M. De Feriol — l'unica autorità legittima per la protezione dei diritti dei cristiani orientali — al fine di ottenere l'approvazione dello Stato, vennero invitate circa trecento persone quali rappresentanti delle parti contendenti, e per coinvolgerle effettivamente nelle decisioni finali gli organizzatori dell'incontro cercarono di far approvare il trattato sia dalla S.C.P.F. sia — per insistenza di Xaç'atur Vardapet — dal Supremo Catholicos della Chiesa Armena¹⁹².

Il motivo di un simile movimento, nel clima delle persecuzioni, è notato nel testo stesso del patto di concordia. Si tratta di ottenere «La PAIX entre les Arméniens qui pratiquent les églises latines et les Arméniens qui pratiquent les églises arméniennes»¹⁹³.

192. C. DE CRAON, *op. cit.*, p. 55: «Enverront à la Sacrée Congrégation de Propaganda Fide, et au Grand Patriarche des Arméniens, à Erivan, une copie signée et authentique du présent Traité du paix, pour en avoir la ratification de l'un et de l'autre part, afin de la rendre inaltérable et stable pour toujours». Per i dettagli più particolareggiati del concordato e delle cause del suo fallimento, cfr. *Ibid.*, pp. 46-47.

193. *Ibid.*, p. 54.

Nel considerare le condizioni proposte alle due parti, è da notare in primo luogo il fatto che i preparatori del patto abbiano constatato la necessità, per poter liberare gli armeni cattolici dalle persecuzioni, di lasciar libera la partecipazione ai sacri dei non uniti; difatti si esigeva da parte degli armeni che frequentavano le chiese latine: «1 - Que les susdits iront dans les églises arméniennes. 2 - Qu'ils y assisteront les Fêtes et Dimanches, et principalement aux grandes Fêtes de l'année, pour s'y confesser au prêtre qu'ils voudront choisir, et y recevoir le Sainte Communion avec le reste du peuple, selon la coutume. 3 - Que les susdits suivront le rite arménien, principalement en ce qui regarde les jeûnes et abstinences, prescrits par le dit rite»; dagli ecclesiastici di questa tendenza si esigeva che, secondo il desiderio della Chiesa romana: «Tous les prêtres arméniens disent la Messe, fassent et disent l'office à l'Arménienne et non à la Romaine»¹⁹⁴.

Poi, affinché ciò venisse praticato dagli uniti senza alcuno scrupolo religioso, si poneva la condizione che gli armeni assidui delle chiese armene, cioè i non uniti, anzitutto non esigessero dai connazionali uniti «Aucune profession de Foi ... de dire anathèmes au Pape, à l'Eglise de Rome, à S. Léon et au Concile de Chalcédonie», e poi che questi anatemi neppure venissero recitati nella Liturgia della Chiesa armena, soprattutto quelli, in uso a quel tempo, contro S. Leone e il Concilio di Calcedonia¹⁹⁵.

Pertanto, nel contenuto di questo trattato, è possibile scorgere, da una parte, le difficoltà insite nel frequentare le chiese armene, poiché per odio verso i latini vi venivano recitati anatemi contro la fede cattolica, e, dall'altra, come l'unico rimedio alle persecuzioni fosse la partecipazione ai sacri dei non uniti. Tale esigenza fu così messa in evidenza da Xaç'atur Vardapet nel suo atto di adesione a questo patto di concordia: «Est moyen très efficace pour faire cesser les persécutions, qui se font aux Arméniens catholiques dans tout l'Empire Ottoman, par les turcs qui défendent à leurs sujets, sous des graves peines, de communiquer avec les latins, dans les églises latines, et veulent que tous leurs sujets aillent dans leurs propres églises et demeurent dans leurs rites»¹⁹⁶.

194. *Ibid.*, p. 55. Cfr. CLEMENTE DA TERZIORIO, *op. cit.*, II, c. VI, pp. 94-95, nota 1.

195. DE CRAON, *op. cit.*, p. 54. Cfr. CLEMENTE DA TERZIORIO, *Ibid.*

196. DE CRAON, *op. cit.*, pp. 55-56, nota 22.

Il secondo concordato di maggiore importanza per la presente questione è quello del 1727, ottenuto personalmente dal Vicario Apostolico di Costantinopoli, G. P. B. Mauri — dopo tante inutili suppliche e minacce rivolte al Patriarca dagli ambasciatori occidentali —, durante la visita a Costantinopoli del *Catholicos* di Eĵmiacin; con questo nuovo concordato si ottenne non solo la cessazione delle persecuzioni, ma anche quella delle scomuniche pronunciate contro S. Leone e il Concilio di Calcedonia, il che era a quel tempo il principale elemento di discordia e uno dei pretesti della persecuzione¹⁹⁷. Infatti, come fu notato dallo stesso Vicario in una lettera del medesimo anno, scritta per cercare un miglioramento alla situazione degli armeni uniti, e che informava la S.C.P.F. del suo incontro con i capi della Chiesa armena, il Patriarca di Costantinopoli, pur promettendo di non pronunziare i detti anatemi nelle sue chiese, insisteva affinché tutti gli armeni frequentassero solo le chiese del Patriarcato¹⁹⁸.

Purtroppo, anche questo trattato non ebbe che un risultato meschino e di breve durata, poiché alcune delle guide ecclesiastiche degli armeni cattolici, fermamente persuase che ogni partecipazione religiosa in una chiesa non unita con Roma fosse in sé assolutamente illecita e peccaminosa, ed essendo la Chiesa armena considerata fra le non unite, continuarono a consigliare ai loro seguaci di frequentare solo le chiese latine¹⁹⁹.

Per quanto concerne l'insistenza del Patriarca sulla frequentazione delle chiese armenè, è da notare che cedere su questo punto sarebbe stato contro la legge imperiale, come abbiamo accennato sopra, e come fa notare il medesimo Vicario Apostolico di Costantinopoli in una sua relazione del 1721 alla S.C.P.F. Descrivendo i suoi incontri con il Patriarca per trovare un rimedio alle persecuzioni contro gli armeni cattolici, il Vicario dice che il Patriarca gli aveva fatto sapere che era obbligato ad agire contro gli armeni cattolici, se non voleva essere deposto²⁰⁰.

197. P. G. MATTEUCCI, O.F.M., *op. cit.*, p. 129. Cfr. DE SERPOS, *Compendio storico*, II, pp. 241-242.

198. G. MATTEUCCI, *op. cit.*, p. 130: «Spero perciò che la persecuzione resterà calmata ... mentre insiste il Patriarca che tutti vadano alla Chiesa di Galata, ove promette che non si fulmineranno più i soliti anathemi contro S. Leone e i seguaci del Concilio di Calcedonia».

199. DE SERPOS, *Compendio storico*, II, p. 242: «I più ardenti e meno pratici del carattere della nazione tenevano fermo che senza gravissimo peccato i cattolici non potevano accostare alle chiese nazionali».

200. G. MATTEUCCI, *op. cit.*, p. 125, nota 50.

Nella già accennata lettera enciclica del 1740 del Patriarca Kolot, che fu il risultato delle trattative di concordia condotte tra lui e l'ambasciatore francese della città, iniziate nel 1737²⁰¹, sono chiaramente delineati i limiti delle possibilità di compromesso in favore degli armeni cattolici, che non potevano assolutamente essere superati senza rischiare la perdita dell'autorità patriarcale.

In favore dei cattolici Kolot ordina di far cessare «questa brutta abitudine di anatemizzare» S. Leone Papa e il suo Concilio, «e di chiamarsi vicendevolmente eretici»; poi aggiunge: «Facciamo notare al nostro popolo che i Franchi possono venire alle nostre chiese e i nostri possono andare alle loro chiese, per pregare e compiere i precetti religiosi ... Noi promettiamo nel nome Nostro e dei Nostri successori di non mettere nessun ostacolo a quelli che vogliono andare alle chiese dei nostri fratelli latini, e di non esercitare pressione sopra nessuno nelle questioni di coscienza, e conceder libertà nella confessione e comunione»; però tutte queste facilitazioni nelle questioni religiose erano concesse, come fa notare il testo, «con la condizione che nessuno possa cambiare il suo rito, e che si mantenga la perfetta e legittima sottomissione, che il nostro popolo deve a Noi e ai Nostri successori, e che si restituiscano e si paghino tutti quei diritti e oblazioni che fino ad oggi secondo consuetudine furono mantenuti qui e altrove, cioè nelle chiese occupate dai prelati armeni»²⁰².

Ma neppure dopo questa lettera ufficiale, scritta per ristabilire la pace del popolo armeno nelle sue due fazioni, cessarono le persecuzioni contro i cattolici. Da una parte, infatti, arrivavano le notizie dei preparativi per la costituzione in Aleppo di una gerarchia distinta per gli armeni uniti, nella persona del vescovo della città, il quale avrebbe dovuto essere l'unico legittimo capo di tutti gli armeni aderenti ai missionari cattolici, i quali, ebbri di questa speranza, negavano la debita sottomissione all'autorità dei prelati non uniti, senza preoccuparsi degli avvertimenti dell'enciclica patriarcale. Dall'altra parte, i rigidi conservatori, approfittando di queste occasioni, costringevano i loro gerarchi a promuovere di nuovo le persecuzioni contro i con-

201. DE SERPOS, *Compendio storico*, II, pp. 248-252.

202. X. AT'ANASEAN, *op. cit.*, pp. 177, 178.

zionali uniti minacciando, in caso contrario, di denunciarli allo Stato come cooperatori dei latini²⁰³.

Si capisce che, in un simile contesto, il Patriarca poteva permettere, fuori dalle sue chiese, l'esercizio di alcuni atti religiosi a carattere privato, senza essere minimamente considerato colpevole davanti allo Stato; mentre non aveva la possibilità di cedere per quanto concerneva gli atti religiosi di indole pubblica, che richiedevano in pari tempo una sottomissione alla sua autorità, senza ledere l'ordinamento giuridico prescritto dallo Stato e affidato alla sua vigilanza.

(Cont. 2)

MARDIROS ABAGIAN

203. DE SERPOS, *Compendio storico*, II, pp. 253-254. Il summenzionato patriarca armeno di Costantinopoli nella relazione del 1738 al futuro difensore della confessione d'Arzivian, il card. Belluga, distingue con precisione le cose essenziali della nostra fede da quelle secondarie. «La Chiesa Armena», afferma, «ha le medesime cose con la Chiesa Romana, relative alla fede, differisce da essa nelle secondarie, come sono le diversità liturgiche e disciplinari... [A.P.F.S. non R., 1775-1777, vol. 18, fol. 145].

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԾԻՍԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ԺԸ. ԴԱՐՈՒՆ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՊԱՏՐԻԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱԳԱՃԵԱՆ

(Շար., տես «Բազմ.», ձև. (1981), 129-182)

Իր ներկար ուսումնասիրության այս երրորդ մասին մէջ Հեղինակը կը քննարկէ հոռոմէական վճիռներուն հետեւանքները Հայերու միութեան հարցին մէջ:

Նախ նկատի վճանուելին Հոռոմի հետ հաղորդակցութիւն չպահող Հայերու հակա-արդեցութիւնները, որոնք կը բաժնուին երկու գլխաւոր գլխակարգութիւններու: ա) Ժխտական հակաարդեցութիւններ, բ) հաշտութեան բանակցութիւններ:

ԺԸ. դարու սկիզբը Պոլսոյ Պատրիարքութեան պատմութիւնը նշուած է կրօնական, մերթ բուռն, հալածանքներով՝ որոնց կ'ենթարկուէին Հոռոմի հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան հակամէտ Հայերը: Հեղինակը մանրակրկիտ վերլուծում է մը ենթարկելով զաղաքապատմական ու եկեղեցապատմական պարագաները, պետական եւ կանոնական իրաւակարգի պահանջները, օսմանն պետութեան դիրքը արեւմտեան տէրութիւններու հանդէպ, վը յանդի ախ ներկայացութեան՝ թէ միակողմանի դատողութիւն մը պիտի ըլլար հալածանքներու իբր միակ շարժառիթ մասնանշել Պատրիարքներու այլամերժ կամ մոլեռանդ կեցուածքը: Արդարեւ, շատ յստակ էին օսմանն պետութեան տրամադրութիւնները՝ եւ կարգադրութիւնները իր քրիստոնեայ արեւելցի հպատակներուն նկատմամբ, որոնք առանց այլեւայլի պարտաւոր էին ենթարկուել իրենց Պատրիարքին վրամ ազգային կրօնապետին, ինչպարտաւոր էին ենթարկուել իրենց Պատրիարքին վրամ ազգային կրօնապետին, ինչպարտաւոր էին ընդունուած եւ հրահանգուած էր բարձրագոյն Դրան պէս բացայայտօրէն շեշտուած եւ հրահանգուած էր բարձրագոյն Դրան կողմէ: Նոյն վնքն Պատրիարքներուն հակողութեան եւ ձեռնհասութեան յանձնուած էր պետական այս տնօրինումին զործադրութիւնը, որու դէմ թերացումի պարագային՝ զանցառութեան պատասխանատու կը նկատուէր Պատրիարքը:

Գրիտոնեայ հպատակներու իրենց կրօնապետին այս կախումաւորութիւնը, որ՝ հետեւաբար՝ ունէր ոչ միայն հոգեւոր-կրօնական, այլ նաեւ շեշտակիօրէն զաղաքական բնոյթ մը, մասնաւոր յաջ օսմանն տէրութեան, կ'արտայայտուէր զործնականօրէն ինչ ինչ ծիսական արարողութիւններու կատարումով, որոնք միեւնոյն ատեն զաղաքական արժէք կը վայելէին պետական ատենանին առջեւ: այսպէս՝ մասնաւորաբար մկրտութիւնը, պտակը եւ թաղումը: Արդ, լատին միտոնարներու եւ անոնց թերադրանքով Հոռոմի Ս. Աթոռին կողմէ կատարուած պնդումը, որ Հոռոմի հետ եկեղեցական միութեան յարող Հայերը տոյն ծիսական գործերը կատարէին ոչ թէ Պատրիարքին իրաւասութեան ենթակայ՝ իրենց զմիկ հայկական եկեղեցիներուն մէջ եւ հայ զահանային առջեւ, այլ բարին եկեղեցիներու մէջ ու լատին զահանայի մէջ եւ հայ զահանային առջեւ, որ Պետութեան կողմէ ինքնարեւանքեւ, նեղ դրութեան կը մասնէր Պատրիարքը, որ Պետութեան կողմէ ինքնարեւանքեւ զանցառու պիտի նկատուէր իր պատրիարքական իրաւունքներուն եւ պարտաւորութիւններուն զործադրութեան մէջ:

Այս անհաճոյ կացութիւնը եւս աւելի որոշակի կը նշմարուի Կոթոս Պատրիարքի պարագային, որու զործնականութեան եւ սկզբունքներու վերլուծումին Հեղինակը վը պարագային, որու զործնականութեան մը: Կոթոս, որ այդ թուականներուն հայտնակցեցէ մասնաւոր գլխակարգութիւն մը: Կոթոս, որ այդ թուականներուն հայտնակցեցէ մասնաւոր գլխակարգութեան շրջան մը կը բոլորէ, բազմաթիւ առիթմար, բացառապէս երկար պատրիարքական շրջան մը կը բոլորէ, բազմաթիւ առիթմար կը յայտնաբերէ բաց եւ լայնախոհ վերաբերում մը, նաեւ՝ ի մասնաւորի՝ ներով կը յայտնաբերէ բաց եւ լայնախոհ վերաբերում մը, նաեւ՝ ի մասնաւորի՝

լատին եկեղեցւոյ եւ անոր ներկայացուցիչներուն հանդէպ: Միեւնոյն բաց վերաբերումը վրէժնացաբերէ կողմնակալ Հոռոմի հետ միութեան յարած իր ազգակիցներուն նկատմամբ, ինչպէս կ'երևի Մխիթար Արքայազոր եւ մանաւանդ անոր Մատթէի Մեկնութեան մասին իր հիւսած գրուածքէն՝ որ հասկնալի կը ընդհանրէ ընդհանրապէս: Արդարեւ կողմնակալը անոր յարմար յարմարներուն գլխաւորութեան մասին: Մանաւանդ թէ ինքը կողմնակալը, 1740ին իր հաւատացեալներուն ուղղած շրջաբերականին մէջ, զանոնք վրէժնացաբեր համբարաշխութեան լատին եկեղեցիներու հաւատքի դաւանանքին մէջ: Եւ սակայն միեւնոյն կողմնակալ Պատրիարքն է որ մերթ ընդ մերթ գիտած է խիստ միջոցառումներու հոռոմէական հայերու նկատմամբ: Նկատի առած նաեւ այն պարագան՝ որ կողմնակալը հակառակի բոլորովին հայերու լատին եկեղեցիները յաճախելուն, այլ միայն այն բանին՝ որ հոն չկատարէին իրենց կնունքը, պատկը եւ թաղումը, յիշեալ խիստ վերաբերումը կը բացատրուի այն մտահոգութեամբ՝ որ քաղաքական բնոյթ տառնանող այս ծիսական արարողութիւններուն օտար եկեղեցիներու մէջ վատարման հանդէպ թոյլատու կամ սոկար կեցուածք մը բաւական պիտի ըլլար որ ինք պարտազանց նկատուէր տէրութեան առջեւ:

Հուսկ Հեղինակը նկատի վ'առնէ հաշտութեան բանակցութիւնները կամ դաշինքները: 1701ի խիստ հարձանքներէն վերջ, Փրանսացի դեսպան Տը Ֆերիոլի հովանաւորութեամբ վրէժնակալ հաշտութեան եւ փոխադարձ հանդուրժողութեան դաշնագրութիւն մը, որ կը վաւերացուի թէ՛ օսմանեան տէրութեանն եւ թէ՛ էջմիածնի կաթողիկոսին, եւ որուն գլխաւոր մղիչ ոյժերէն կը հանդիսանայ ինչպէս որ վրէժնակալ Առաքելեան: Այս դաշինքին գլխաւոր պայմաններն էին հետեւեալները. Ա. Հայերը պէտք են յաճախել իրենց եկեղեցիները: Բ. Հոն պէտք են կատարել իրենց կրօնական պարտականութիւնները: Գ. Պէտք են պահել իրենց ծէսը: Այս պայմանները կը զօրէին լրորը հայերուն համար, նաեւ անոնց՝ որ կ'ընդունէին Հոռոմի եկեղեցւոյն հեղինակութիւնը: Փոխադարձաբար Հայ Պատրիարքը յանձնառու կ'ըլլար ջնջելու հայ եկեղեցիներէն լեւոն Պապին եւ Քաղկեդոնի Ժողովին դէմ նողովը կարգալու սովորութիւնը: Դժբախտաբար ըլլա՛յ այս դաշնագրութիւնը, ըլլա՛յ հաշտութեան յարմարական փորձերը վրէժնակալ անպտուղ եւ անարդիւն: Այս ճախողանքին պատճառներուն ուսերուն վրայ, որոնք՝ հակառակ ամէն բանի՝ չէին դադարել պնդելու եւ իրենց մօտեցող հաւատացեալներուն թերազրոյթի, ամէն կերպով, նոյնիսկ մահու չափ մեղքի սպաննալիքով, որ չյաճախեն հայկական եկեղեցիները:

AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY
OF THE INDO-EUROPEAN COMPONENTS
OF ARMENIAN

INTRODUCTION

This fascicle of *An Etymological Dictionary of the Indo-European Components of Armenian* contains those words which begin with the letter *a-*, and represents about one eighth of the total Armenian vocabulary of Indo-European origin. The remaining seven eighths will appear in this journal on a regular basis; when complete, the whole will be bound and published separately.

It must be noted that this edition relies heavily on the earlier work of Hr. Adjarian. His *Hayerēn armatakan baġaran* (Yerevan 1926-1932) was perhaps the first of the numerous superb etymological dictionaries that have appeared for the various Indo-European dialects. Yet Adjarian, because he wrote in Armenian, cannot be approached by most Indo-Europeanists. Further, some of Adjarian's positions are no longer viable; etymological criteria have become more restricted in the last half century, and various etymologies, once worthy of consideration, now are wholly unacceptable. Further, work in the Iranian dialects, extinct and living, has produced much new information that changes our view of some etymologies; Armenian words once considered of direct Indo-European origin, are now known to be Iranian loans. Finally, there has been a great host of scholarship on Armenian etymology since the time of Adjarian. This present dictionary has taken into account the voluminous suggestions that have been made since Adjarian. For this I am in part greatly indebted to the thorough biblio-

graphical study made by Prof. Dr. Rüdiger Schmitt (1972), a study which certainly accelerated the work on this present dictionary. Thus this new dictionary brings together the works of Adjarian, the developing etymological views of the past fifty years, and the abundant scholarship on Armenian that has appeared during that period.

SOURCE OF WORDS

For the word stock of this dictionary I have used all those Armenian words that are mentioned in the standard etymological handbooks (*IEW, REW, LEW, GEW, WAI*, etc.). I have also examined those words listed in Djahukian's exhaustive *Очерки по истории дописменного периода армянского языка* (Yerevan 1967) and, of course, those words that have been discussed in various articles and books published in the last half century. Those etymological discussions that appeared before 1926 are mentioned only randomly, and no effort has been made to copy Adjarian's extensive *Forschungsgeschichte* for the nineteenth and early twentieth century. Most of that information is now out of date; those who would seek it will have to refer to Adjarian 1926.

BRACKETING

Some of the present lexical entries have been treated briefly, and in certain cases the whole entry is given between brackets []; when the brackets appear, it will usually imply that the etymology is quite impossible though sometimes it may mean that the data upon which the etymology is based is of insufficient clarity to bring about a responsible decision. However, in some cases suspect etymologies appear without brackets; in these cases brackets were avoided because the etymology has strong traditional support and considerable scholarly comment.

SPELLING

In the case of extinct languages, our spellings are usually firm. In the case of modern languages, I have used the most recent lexicons published by that nation's academy of sciences.

Of particular difficulty is the matter of Albanian spelling. Here I have almost always followed the dictionary of Vedat Kokona, *Fjalor Shqip-Frengjisht* (Tirane 1977). This lexicon largely gives Tosk forms. When a Geg form is significant, it is also listed, and usually marked as Geg. For Tocharian I have followed the spellings given by Van Windenkens 1976A, the most recent thorough study of the Tocharian lexicon. Iranian languages are transliterated according to accepted patterns, and the Arabic script is given when available. Kurdish is sometimes spelled in Cyrillic letters when a northern Kurdish dialect is quoted.

An attempt is made to record the number of times a particular word appears in the Bible and the Greek word(s) the Armenian replaces. This cannot be an exact science since texts of the Bible vary, both the Greek text and the Armenian text. Therefore the numerical frequency given can only be considered close, and not exact. Further, no attempt was made to track down every Greek word that was supplanted since, in some places, the translations are far from exact.

There has been an effort made to provide derivative forms. These have been derived primarily from lexicons, but also from forms mentioned in Adjarian's *HAB*. The reader will quickly note that there has been no effort made to be complete; however, an effort was made to provide a representative collection.

Finally, it must be clearly stated that this dictionary is not intended to replace Adjarian; rather, it is to be used as a complement to Adjarian. By putting so much of Adjarian's information into English, it is my intent to provide, for those scholars who cannot read Armenian, a dictionary that has more information, and data that is more up to date, than the other available handbooks. The Indo-Europeanists who have a reading knowledge of Armenian will still benefit abundantly from consulting Adjarian's text.

Cleveland
September, 1982

J. A. C. G.

ABBREVIATIONS

- AArmL** *Annual of Armenian Linguistics*
AG Hübschmann, Heinrich, *Armenische Grammatik, erster Teil, armenische Etymologien*, Leipzig, Breitkopf and Härtel, 1897 (reprinted Hildesheim, George Olms Verlagsbuchhandlung, 1962)
AION-L *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli, Sezione linguistica*
AIPHOS *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*
ASNSP *Pisa, Scuola Normale Superiore, Annali, lettere, storia e filosofia*
BSL *Bulletin de la société de linguistique de Paris*
DELG Chantraine, Pierre, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, histoire des mots*, Paris, Éditions Klincksieck, 1968-
EFL Winter, Werner (ed.), *Evidence for Laryngeals*, The Hague, Mouton, 1965
Esq Meillet, Antoine, *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienna, Imprimerie des PP. Mekhitharistes, 1936
GEW Frisk, Hjalmar, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1960-1972
HA *Handes Amsorya*
HAB see ՀԱԲ
HSCP *Harvard Studies in Classical Philology*
IEW Pokorny, Julius, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern and Munich, Francke Verlag, 1959
IF *Indogermanische Forschungen*
JAOS *Journal of the American Oriental Society*

- JIES** *Journal of Indo-European Studies*
KBo *Keilschrifttexte aus Boghazköi*
KZ *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*
LB *Linguistique Balkanique*
LEW Fraenkel, Ernst, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1962-1965
LSJ Liddell, Henry G., Scott, Robert, and Jones, Henry S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford, Oxford University Press, 1940
MSL *Mémoires de la société de linguistique de Paris*
MSS *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*
NHB see ՆՀԲ
NTS *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*
RBPh *Revue belge de philologie et d'histoire*
REArm *Revue des études arméniennes*
REIE *Revue des études indo-européennes*
REW see ЭСРЯ
RI *Ricerche linguistiche*
RIL *Istituto Lombardo di scienze e lettere, Milan, Rendiconti*
RISL see RIL
RPhLHA *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
RR Būga, K., *Rinktiniai Raštai*, Vilnius, Valstybine, 1958-1962
RSO *Rivista degli studi orientali*
SbÖAW *Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte*
SCL *Academia Republicii Socialiste Romania, Institutul de Linguistica, Studii și ceretari lingvistice*
TAPA *Transactions of the American Philological Association*
TPhS *Transactions of the Philological Society*

- WAI Mayrhofer, Manfred, *Kurzgefasste etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1956
- WZKM *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*
- ZDMG *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*
- ВЯ Вопросы языкознания
- ВОН Вестник общественных наук
- ДВ Древний восток
- ЭСРЯ Фасмер, Макс, *Этимологический словарь русского языка*, М., 1964-1973
- ИФЖ Историко-Филологический журнал
- СРЯ Словарь русского языка XI-XVII вв., М., Изд. Наука, 1975
- ТРС Татарско-русский словарь, М., Изд. Энци., 1966
- ԱԲ Առձեռն բառարան հայկական լեզուի, *Վենետիկ*, Ի Սուրբ Ղազար, 1865
- ՀԱ Հանդէս ամսօրեայ
- ՀԱԲ Աճառեան, Հր., Հայերէն արմատական բառարան, *Երեւան*, Համ. Ազգակ. 1926-1932. *Նոր տպ. Երեւան* 1971-1979
- ՀԲԲ Մալխասեանց, Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, *Երեւան*, ՀՍՍՏ Պետ. Հրատ., 1944-1945
- ՆՀԲ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, *Վենետիկ* 1836-1837
- ՊԲՀ Պատմա-բանասիրական հանդէս

ARMENIAN TEXTS CITED

- Ազար .: Աղաթանգեղոսյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս 1909:
- Բուզ .: Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ 1883:
- Եզն .: Եղնկայ Կողբացոյ՝ Բարբեանդայ Եպիսկոպոսի Եզն աղանդոց, *Վենետիկ* 1826:
- Եւազր .: Ս. Հօրն Եւազրի Պոնտացոյ Վարք և մատենագրութիւնք, Հրատ. Հ. Բ. Սարգիսեան, *Վենետիկ* 1907:
- Իրեմ . հերձ .: Իրենիոսի ընդդէմ հերձուածոց, *Irenaeus, Gegen die Häretiker*, Erwand Ter Minassiantz (ed.), Leipzig. J. C. Hinrichs 1910:
- Խար .: Մոսխիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս 1913:
- Խար . պիտ .: Մոսխիսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք, ր. տպ., Յազարցա պիտոյից, էջ 339-581, *Վենետիկ* 1865:
- Կար .: Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, *Երեւան* 1941:
- ձառնտիրք (see ՆՀԲ):
- Յնխ .: Ս. Հօրն մերոյ Երանելուն Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք, Վաղարշապատ 1894-96:
- Նար .: Գրիգոր Նարեկացի, Մատենանոց Պրոպագանդիստիկա, Պուճնոս Այրէս 1948:
- Ոսկ . մ .: Յովհաննու Ոսկերեանի յաւատարմագիրն Մատթէոս, հտ. Ա. Լ. Բ., *Վենետիկ* 1826:
- Ոսկ . պօղ .: Յովհաննու Ոսկերեանի Մեկնութիւն թղթոց Պօղոսի, *Վենետիկ* 1862:
- Պտմ . աղբխ .: Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ (Կեղծ-Կալիսթենէս), *Վենետիկ* 1842:
- Սմբ . դատ .: Սմբատայ Գունդատոյի Դատաստանագիրք, J. Karst, Strassbourg 1905:
- Վեցօր .: Ս. Բարսղի Եղս. Կեսարու Կապաղովկացոց ձառք վստն վեցօրեայ արարչութեանն, *Վենետիկ* 1830:
- Փարպ .: Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թփղիս 1904:

BIBLIOGRAPHY

- Abaev, V. I. (Абаев, В. И.)
 1958 Историко-этимологический словарь осетинского языка, М.-Л, Ак. II.
 1978 «Armeno-Ossetica» ВИ 6. 45-51.
- Abrahamian, A. A. (Աբրահամյան, Ա. Ա.)
 1958 «Բառաբանական գիտություններ», Տեղեկագիր 4. 61-62.
- Adjarian, Hr. (Աճարյան, Հր.)
 1910 «Recueil de mots kurdes en dialecte de Novo-Bayazet», *MSL* 16. 349-383.
 1926 See ՀԱԲ.
 1942-65 Հայոց անհնամուտների բառարան, Երևան, Պետական համալսարան հրատ., 5 հատ.
 1944 «Հայկականք Ա» (*Armeniaca*), Տեղեկագիր 4. 25-30.
 1947 Քննութիւն Համշէնի բարբառի, Երևան, ՀՍՍՌ Գիտ. Ակ. Հրատ.
 1952 Քննութիւն վանի բարբառի, Երևան, Երև. Համ. Հրատ.
- Adontz, N.
 1937 «Quelques étymologies arméniennes», *AIPHOS* 5. 5-12.
- Aghabekian, M. A. (Աղաբեկյան, Մ. Ա.)
 1981 Հնդեւրոպական *ա բաղաձայնի հայերէնում, ՊՀ 1981. 4. 95-108.
- Aghayan, É. (Աղայան, Է.)
 1955 «Ստուգաբանական պրոպոզիւններ», Տեղեկագիր 11. 35-41.
 1971A «Հայկական ստուգաբանութիւն», Լրաբեր 7. 17-27.
 1971B «Ստուգաբանական հետազոտութիւններ», ՊՀԲ 2. 81-93.
 1974 Բառաբանական եւ ստուգաբանական հետազոտութիւններ, Երևան, ՀՍՍՌ Գիտ. Ակ. Հրատ.

- 1975 «Armenische Etymologien», *KZ* 89. 80-88.
 1976 Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, Երևան, Հայաստան հրատ., 2 հատ.
- Al-uqyānūs
 1814 الاوقيانوس البصيط في ترجمة المحيط — استانبول ٢٢ — ١٢٣٠
- Andronikashvili, M. K. (Անդրոնիկաშվիլի, Մ. Կ.)
 1966 Очерки по иранско-грузинским языковым взаимоотношениям, Тбилиси.
- Anttila, Raimo
 1969 *Proto-Indo-European Schwebeablaut*, Berkeley-Los Angeles, Univ. of California Press.
- Bader, Françoise
 1979 «Les présents à nasale indo-européens: la classe en -nu-», *BSL* 74. 191-235.
- Bailey, Harold W.
 1971 *Zoroastrian Problems in the Ninth Century Books*², Oxford, Oxford University Press.
 1979 *Dictionary of Khotan Saka*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Baldasarian-T'ap'alsian, S. H. (Բաղդասարյան-Թափալսյան, Ս. Հ.)
 1958 Մշոյ բարբառը, Երևան, ՀՍՍՌ Գիտ. Ակ. Հրատ.
- Baġramian, R. H. (Բաղբամյան, Ռ. Հ.)
 1960 Գերսիմի բարբառային փարսէզը, Երևան, ՀՍՍՌ Գիտ. Ակ. Հրատ.
- Băltăceanu, Maria-Francisca
 1980 «Rapports entre l'arménien et les Daco-Mésiens», in *Studia Indo-Europaea ad Daco-Romanos pertinentia*, II: *Studii de tracologie, lingvistică*, Bucarest.
- Bănăţeanu, V.
 1961 «Beitrag zum Studium der urartischen Ortsnamen in der armenischen Toponymie», *HA* 75. 257-279.
 1962 «Problema lexicului urartic din limba armeană», *SCL* 13. 257-279.
- Bartholomae, Ch.
 1904 *Altiranisches Wörterbuch*, Berlin, Walter de Gruyter (= 1961).

- Bedirian, P. S. (*Բեդիրյան, Պ. Ս.*)
1966 «Մասնագրաստանի թիւներ», ՊՀԲ 2. 217-225.
- Beekes, R. S. P.
1969 *The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek*, The Hague, Mouton.
- Benveniste, É.
1935 *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, Adrien-Maisonneuve.
1937 «Hittite ḫatugi» in *Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen (= Acta Jutlandica. Aarsskrift for Aarhus Universitet* 9. 1. 496-499), Copenhagen.
1945 «Études Iraniennes», *TAPA* 39-78.
1949 «Noms d'animaux en indo-européen», *BSL* 45. 74-103.
1964 «Éléments parthes en arménien», *REArm* 1. 1-39.
1965 «Arménien *aregakn* et la formation nominales en *-akn*», *REArm* 2. 5-19.
1966 «Une correspondance indo-européenne en arménien», *REArm* 3. 7-10.
- Berbérian, H.
1974 «Une racine arménienne méconnue: *at-*», *Księga pamiotkowa ku czci Eugeniusza Śluszewicza*, Warsaw, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 39-40.
- Birnbaum, H., Puhvel, J.
1966 *Ancient Indo-European Dialects, Proceedings of the Conference on Indo-European Linguistic Held at the University of California, Los Angeles, April 25-27, 1963*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press.
- Bolognesi, G.
1948 «Etimologie armene», *Atti del sodalizio glottologico milanese* I. 1. 22-24.
1950 «Nuovi contributi per uno studio etimologico e comparativo del lessico armeno», *Aevum* 24. 300-312.
1962 «Rapporti lessicali tra l'armeno e l'iranico», *RIL* 96. 235-258.

- 1978 «Contributo allo studio della più antica terminologia marinaresca armena e dei suoi rapporti con quella delle altre lingue indoeuropee», *Bollettino dell'Atlante linguistico Mediterraneo* 91-209.
- Bossert, H. T.
1948 «Die phönizisch-hethitischen Bilinguen von Karatepe», *Oriens* 1. 163-192.
- Buck, C. D.
1955 *The Greek Dialects*, Chicago, University of Chicago Press.
- Budogoff, L. Z. (*Будогов, Л. З.*)
1869 *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*, СПб.
- Bugge, S.
1890 *Etruskisch und Armenisch*, Christiania, H. Aschehoug and Co.
- Burrow, T.
1959A «On the Phonological History of Sanskrit *kṣám* "earth", *ṛkṣa* "bear" and *likṣá* "nit"», *JAOS* 79. 85-90.
1959B «Skt. *kṣi*: Greek *φθίνω*», *JAOS* 79. 255-262.
1979 *The Problem of Schwa in Sanskrit*, Oxford University Press.
- Čop, B.
1955 «Etyma», *Linguistica* 1. 28-33.
1957 «Beiträge zur indo-germanischen Wortforschung II», *Die Sprache* 3. 135-149.
1971 *Indo-Germanica minora, I.*, Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede.
1973 «Les isoglosses italo-grecques et la préhistoire des peuples balkaniques». *Godišnjak, knjiga X, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 8*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Cowgill, W.
1965 «Evidence in Greek», in *EFL* (1965) 142-180.
- Chubinoff, D. Je. (*Чубинов, Д. Е.*)
1840 *Грузинско-русско-французский словарь*, СПб, Ак. II.

- De Lamberterie, C.
1978 «Armeniaca I-VIII: études lexicales», *BSL* 73. 243-285.
- Dervishjan, P. S.
1877 *Armeniaca I, Das altarmenische k'; ein Beitrag zur indo-europäischen Lautlehre. Anhang, altarmenisch-baktrische Etymologien*, Vienna, Mechitharisten Buchdruckerei.
- Diakonoff, I. M.
1971 *Hurrisch und Urartaisch*, Munich, Kitzinger.
- Djahukian, G. B. (Ճախկան, Գ. Բ., Չախիկան, Գ. Բ.)
1967 Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, Изд. АН и АССР.
1970 Հայերէնի եւ հնդեւրոպական ին լեզուները. *Երևան, ՀՍՍՌ Գրա-Աղ. Հրատ.*
1973 «Մասնագրանութիւններ», *Լրագր* 6. 17-22.
1975 «Die Bedeutung der ersten (indogermanischen) und der zweiten (innerarmenischen) Palatalisierung für die Konstituierung des armenischen Konsonanten-Systems», *KZ* 89. 31-42.
- Dressler, W.
1969 «Altarmenisch *awr awur* "tag für tag"», *REArm* 6. 19-22.
- Dulaurier, É.
1859 *Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique*, Paris, Imprimerie impériale.
- Dumézil, G.
1938A «Traitement de *m + p* en arménien», *BSL*, 39. 241-242.
1938B «Notes sur quelques tournures et formes participiales de l'arménien», *BSL* 39. 93-102.
1938C «Séries étymologiques arméniennes», *BSL* 40. 48-54.
1938D «Le plus vieux nom arménien du "jeune homme"», *BSL*, 39. 185-193.
1938E «Arm. բայձալ, իղձ», *REIE* I. 377-380.

- 1938F «Latin *crēdō*, arménien *aril'*, mots et légendes», *RPhLHA* 64. 313-317.
- 1940 «Séries étymologiques arméniennes», *BSL* 41. 65-69.
- 1947 «Séries étymologiques arméniennes», *TPhS* 64-75.
- Eichner, H.
1978 Die urindogermanische Wurzel **H₂reu-* "hell machen", *Die Sprache* 24. 144-162 (index p. 248).
- Eilers, Wilhelm
1971 *Semiramis, Entstehung und nachhall einer altorientalischen Sage*, Vienna, *SbÖAW* 274. 2.
- Feydit, F.
1976 «Le système de la déclinaison en arménien classique», *Bazmavep* 134. 1-2. 78-85.
- Forssman, B.
1969 «Nachlese zu չսսե», *MSS* 25. 39-50.
- Fowkes, R.
1957 «Problems of Cynric Etymology», *Lingua Posnaniensis* 6. 90-111.
- Friedrich, Paul
1970 *Proto-Indo-European Trees; The Arboreal System of a Prehistoric People*, Chicago, University of Chicago Press.
- Frisk Hj.
1936 *Suffixales -th- im indogermanischen*, Göteborg, Göteborgs Högskolas Årsskrift, vol. 42. 3-46 (= *Kleine Schriften* 139-182).
1944 *Etyma Armeniaca*, Göteborg, Göteborgs Högskolas Årsskrift, vol. 50 5-32 (= *Kleine Schriften* 233-280).
1966 *Kleine Schriften zur Indogermanistik und zur griechischen Wortkunde*, Göteborg, Acta Universitatis Gothoburgensis, *Studia graeca et latina Gothoburgensia* 21.
- Furnée, E. J.
1972 *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*, The Hague, Mouton.

- Georgiev, Vladimir I.
1979 «Bemerkungen zur kleinasiastischer Hydronymie», *LB* 22. 3. 57-60.
- Ghapantsian, Gr. (Կառապոս, Դր., *Ղափաղեան, Գր.*)
1927 «Հնէարանական» մի քանի մնացորդներ հայերէնում, *Երևան*.
1956 Историко-лингвистическое исследование, Ереван, Изд. Ака. Н.
- Ghazarian, M. S. (*Ղազարեան, Մ. Ս.*)
1976 Հայկական համարաբան. Յովհաննու Կարողիկոսի Գրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց (Թիֆլիս 1912), *Երևան, ՀՍՍՀ Գիտ. Ակ., Հայկ. Քարա.*
- Godel, Robert
1970 «Diachronic Armenian», in *Current Trends in Linguistics*, vol. 6. 139-159, The Hague, Mouton.
1975 *An Introduction to the Study of Classical Armenian*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Götze, A., Pedersen, H.
1934 *Muršilis Sprachlähmung* (Det Danske Videnskaberne Selskab; hist.-filol. Meddelelser XIII. I), Copenhagen.
- Greppin, John A. C.
1971 «On the Development of Armenian *mukn* and *jukn*», *REArm* 8. 1-4.
1972A «Discrepant *a* vocalism in Classical Armenian», *HA* 86. 355-372.
1973A *Initial Vowel and Aspiration in Classical Armenian*, Vienna, Mechitharisten-Buchdruckerei.
1974 «Comments on Some Armenian Suffixes of Substratum Origin», *LB* 17. 3. 65-71.
1975A «Does IE **sV-* give Arm. *hV-*?», *KZ* 89. 46-52.
1975B *Classical Armenian Nominal Suffixes, a Historical Study*, Vienna, Mechitharisten-Buchdruckerei.
1975C «Современное состояние изучения армянских суффиксов», *ИФЖ* 1 (68). 54-70.
1976A «Classical and Middle Armenian Owls», *KZ* 90. 131-138.
1976B «*oulos*, "baneful"», *TAPA* 106. 177-186.

- 1976C «Խասական հայերէնի դակերէնից փոխառեալ տարրերի ուսումնասիրութեան փորձ», *Լրատւեր* 4. 74-84.
- 1977A «A Note on Dacian **barðo* (> Rom. *barzā*) "stork"; Arm. *brdor*», *JIES* 5. 203-208.
- 1978A *Classical and Middle Armenian Bird Names; a Linguistic, Taxonomic, and Mythological Study*, Delmar, Caravan Books.
- 1978B «Luwian Elements in Armenian», *LB* 3. 115-126.
1978C «The Sequence *awC* in Classical Armenian», *KZ* 92. 282-293.
1979B «Linguistic Evidence for Early Proto-Armenian Presence in the Balkans», *Proceedings of the Fourth International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield University, 13-16 April, 1977*.
1980A «The Development of Arm. *l* and *ł*», *Études arméniennes en souvenir de Haig Berbérian*, Leuven, Peeters.
1980B «Hurrian/Urartian Elements in Classical Armenian», in *Proceedings of the Primo Simposio Internazionale di Cultura Transcaucasica, Milano, Bergamo, Venezia, 12-15 giugno, 1979*.
1980C «A Note on the Alternation of *e* and *a* in Classical Armenian», *AArmL* 1. 97-103.
1980D «Armenian Reflexes of IE **gh* and **dh*», *Proceedings of the First International Conference on Armenian Linguistics, University of Pennsylvania, 11-14 July, 1979*, Caravan Books, Delmar, N.Y. Pp. 131-137.
1981F «Review of Friedrich and Kammenhuber», *Lief.* 4. *REArm* 15. 495-496.
1982B «Some Comments on the Chronology of Secondary Aspiration in Classical Armenian», *KZ* 96. 1982. 146-151.
1983B «Gk. ἀλέτριος and the Modern Armenian Grammars», *REArm* 17, 1983.
1983C «The Development of Arm. *l* and *ł*», *Berberian Festschrift*.
- Gukasjan, V. (Գուգասյան, Վոր.)
1974 Ազերի-Ազերիական-ըրբա-ըրբա, Բակու, «Էտն» Ինստիտուտ.

- Gyulbudagian, S. (Գյուլբուդյան, Ս.)
 1977 (գրախոս) Յովհաննիս Բոնեցույ Յաղագս Վերակախիմ, Լրաբեր 10. 110-111.
- Haas, O.
 1939A «*ἀχοῖο-άνωσθ ανσασ*», *HA* 53. 235-237.
- Hamp, E.
 1953 «Indo-European Nouns with Laryngeal Suffix», *Word* 9. 135-141.
 1960 «Mythical Prothetic Vowels in Albanian», *AION-L* 2. 185-190.
 1966 «Three Armenian Etymologies», *REArm* 3. 11-15.
 1970 «Sanskrit *duhitā*, Arm. *dustr*, and IE Internal Schwa», *JAOS* 90. 228-231.
 1978 «On Greek "Prothetic" vowels», *MSS* 37. 59-64.
 1980 «Arm. *am* "year"», *AArmL* 2, 1980. 13.
- Hangabalaran
 1976 Հայոց լեզուի հանգարանարանի, *Երևան, ՀՍՍՀ Գրա-Սկ. Հրատ.*
- Haybusak
 1895 Հայբուսակ, կամ հայկական բուսարանը թիվ. *Վենետիկ, Ս. Ղազար.*
- Heubeck, A.
 1953A «Ἐστφεδός - Ἄσπενδος et Asitawandus ou Azitawadda d'Azitawandi», *La Nouvelle Cleo* 5. 322-325.
 1953B «Ἄσπενδος», *Beiträge zur Namenforschung* 4. 122-125.
- Hiersche, Rolf.
 1964 *Untersuchungen zur Frage der Tenuis Aspiratae im Indogermanischen*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Hilmarsson, Jörundur
 1983 «Armenian *astuac* "god"», *AArmL* 4. 5-15.
- Hübschmann, H.
 1904 *Die altarmenischen Ortsnamen*, *IF* 16. 197-490; reprinted Amsterdam, Oriental Press 1969.
- Jasanoff, Jay H.
 1979 «Notes on the Armenian Personal Endings», *KZ* 93. 133-149.

- Jensen, Hans
 1959 *Altarmenische Grammatik*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- Jerejian, Armen V.
 1953 «The *H*-zero Alternation in Classical Armenian», *Word* 9. 146-151.
- Jokl, V.
 1920 «Albanisch-iranische Berührungen», *WZKM* 34. 30-50.
- Justi, F.
 1879 *Dictionnaire kurde-français*, St. Petersburg, Acad. imp. d. sc.
- Karolidēs, Paūlos (Καρολιδης, Παύλος)
 1885 Γλωσσάριον συγκριτικόν Ἑλληνοκαππαδοκίων λεξέων ἤτοι ἡ ἐν Καππαδοκίᾳ λαλοῦμένη. Σμύρνα, (1) Τύπος.
- Khachaturova, E. G. (Хачатурова, Е. Г.)
 1973 «Об армяно-иллирических лексических изоглоссах», *ИФЯ* 2. 191-199.
- Klepikova, G. P. (Клепикова, Г. П.)
 1973 «Из карпато-балканской терминологии высокогорного скотоводства» в: Балканское языкознание 149-169, М. Наука.
- Klimov, G. A. (Климов, Г. А.)
 1964 Этимологический словарь картвельских языков, М., Изд. АН. II.
- Klingenschmitt, Gert
 1970 «Griechisch Ἰλάσκεσθαι», *MSS* 28. 71-88.
- Kortlandt, F. H. H.
 1975 «A Note on the Armenian Palatalization», *KZ* 89. 43-45.
 1976 «Notes on Armenian Historical Phonology», *Studia Caucasica* 3. 91-100.
 1983 «Notes on Armenian Historical Phonology III», *Studia Caucasica* 5. 9-16.
- Kronasser, H.
 1966 *Etymologie der hethitischen Sprache*, Band I, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

- Lazzeroni, R.
1958 «Ipotesi sulla vocale protetica davanti a -r- in greco e in armeno», *ASNSP* 27. 127-136.
- Lidén, Evald
1906 *Armenische Studien*, Göteborg, Wald, Zachrissons Boktryckeri.
1911 «Ein Beitrag zur armenischen Lautgeschichte», *Յուշարձան* 381-388.
1937 «Wortgeschichtliches», *Acta Jutlandica, Aarsskrift for Aarhus Universitet* 9. 88-94.
- Lindeman, F. O.
1980 «Indo-European and Classical Armenian: a Phonological Note», *Proceedings of the First International Conference on Armenian Linguistics, University of Pennsylvania, 11-14 July, 1979*, Caravan Books, Delmar, N.Y. Pp. 59-66.
1982 *The Triple Representation of Schwa in Greek and Some Related Problems of Indo-European Phonology*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Makaev, E. (Макаев, Э.)
1967 «Армяно-индоевропейские лексические изоглоссы и армянская левостика» *Zeitschrift für Phonetik* 20. 449-464.
- Maksoudiants, M.
1911 «Armenian *arac*», *MSL* 17. 356.
- Malkhasiants, St. (Մալխասյան, Ստ.)
1944 Հայերէն բացատրական բառարան, *Երևան, ՀՍՍՐ ՊԵՄ. Հրատ.*
- Mann, S.
1963 *Armenian and Indo-European*, London, Luzak.
- Margarian, Al. (Մարգարյան, Ալ.)
1975 Գործիք բարբար, *Երևան, Երև. Համ. Հրատ.*
- Martinet, A.
1953 «Non-apophonic o- vocalism in Indo-European», *Word* 9. 253-267.
- Meillet, A.
1898 «Étymologies arméniennes», *MSL* 10. 274-282.

- 1900A «Notes sur la conjugaison arménienne», *Banaser* 2. 97-113.
1911 «Persica», *MSL* 17. 352-356.
1914 «Arménien *ar̄n*», *MSL* 19. 124.
1919 «D'une action de l'iranien sur l'arménien», *MSL* 21. 187-188 (= 1977, 167-168).
1920A «Arménien *amul*», *MSL* 22. 55.
1920C «Sur le sort de w géminé en arménien», *MSL* 22. 61-63 (= 1977, 177-179).
1929 «Sur l'étymologie d'arménien *unim*», *MSL* 33. 276.
1930 «Observations sur l'étymologie de l'arménien», *REArm* 10. 183-186.
1931 «Essai de chronologie des langues indo-européennes», *BSL* 32. 1-28.
1936A *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, second édition, Vienne, Imprimerie des PP. Mekhitharistes.
1936B «Arm. *at̄axin, at̄ij*», *BSL* 37. 73-74.
1936D «Arménien *hangč'im* "je me repose"», *BSL* 37. 11.
1962 *Études de linguistique et de philologie arméniennes, I*, Lisbon, Imprensa nacional de Lisboa.
1977 *Études de linguistique et de philologie arméniennes, II*, Louvain, Imprimerie Orientaliste.
- Minassian, M.
1975 «Le passif en arménien classique», *REArm* 11. 19-82.
1977 «La négation en arménien classique», *REArm* 12. 21-84.
- Mkrtchian, N. (Մկրտչյան, Ն.)
1970 «Մի բանի չի սեմական բառեր հայերէնում», *ՊԲՀ* 2. 241-256.
1974 «Neue hethitisch-armenische lexikalische Parallelen», *Acta Antiqua Hungarica* 22. 313-319.
- Müller, F.
1877 «Armeniaca V», *Kai. Ak. der Wissenschaft., Phil.-hist. Kl.*, vol. 88. 9-16.
1897 «Kleine Mittheilungen», *WZKM* 10. 349-357.

- Nalbandjan, G. M. (Նալբանդյան, Գ. Մ.)
 1977 «Армянские личные имена скифо-аланно-осетинского происхождения», в Вопросы праиндоевропейской и общей филологии 206-215, Тбилиси, Изд. «Мецниერვა».
- Normier, R.
 1980 «Beiträge zur armenische Etymologie. I», *AArmL* 1. 19-22.
 1981 «Zu Esche und Espe», *Sprache* 27. 22-29.
- Panagl, Oswald
 1976 «Zur Etymologie von griech. ἑλντς», *Studies in Greek, Italic and Indo-European Linguistics offered to Leonard Palmer*, Innsbruck. Pp. 273-281.
- Pârvelescu, A.
 1977 «Le nom indo-européen de l'«étoile»», *KZ* 91. 41-50.
- Pavet de Courteille, Abel
 1870 *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris, Imprimerie impériale; reprinted Amsterdam, Philo Press 1972.
- Pedersen, Holger
 1905 «Zur armenischen Sprachgeschichte», *KZ* 38. 194-240.
 1906 «Armenisch und die Nachbarsprachen», *KZ*, 39. 334-484.
- Petermann, H.
 1837 *Grammatica Linguae Armeniacae*, Berlin, G. Eichner.
- Pisani, V.
 1940 «Note di fonetica e morfologia greche», *RILSL* 73. 485-537.
 1943 «Glottica Parerga», *RILSL* 77. 529-570.
 1944 «Armenische Studien», *KZ* 68. 157-177.
 1950 «Studi sulla fonetica dell'armeno», *RI* 1. 165-193.
 1951A «Studi sulla fonetica dell'armeno», *RI* 2. 47-74.
 1951B «Uxor, ricerche di morfologia indoeuropea», in *Miscellanea Giovanni Galbiati* 3. 1-38, Milano, Ulrico Hoepli Editore.
 1952 «Note linguistiche», *RSO* 27. 88-92.
 1961 «Der Gott als "Verteiler" und armenisch *astuac*», *HA* 75. 549-562.

- 1964 «Armenisch *hariwr*: ein Versuch», *HA* 78. 189-192.
 1966A «Armenische Miscellen», *Die Sprache* 12. 227-236.
 1976 «Note di etimologia e morfologia armene», *HA* 90. 273-286.
- Pisowicz, Andrzej
 1976 *Le développement du consonantisme arménien*, Oddział w Krakowie, Ossolineum, Polska Akademia Nauk.
- Polomé, Edgar C.
 1980 «Armenian and the Proto-Indo-European Laryngeals», *Proceedings of the First International Conference on Armenian Linguistics*, Caravan Books, Delmar, N.Y. Pp. 17-33.
- Porzig, W.
 1954 *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- Puhvel, Jaan
 1959 Review of Liebert, *Die idg. Persprn. Language* 35. 645-655 (= 1981. 55-65).
 1964 «The Indo-European and Indo-Aryan Plough», *Technology and Culture* 5. 176-190 (= 1981. 110-124).
 1975 «Sight and Thought in Early Indo-European», *History of Religions at UCLA Newsletter* 3. 2. 2-5 (= 1981. 312-315).
 1981 *Analecta Indoeuropaea; Delectus Operum Minorum... 1952-1977*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 35. Innsbruck.
 1977 (review) Friedrich/Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch*, *JAOS* 97. 596-599.
- Qamus
 1814 See Al-uqyânūs.
- Reichenkron Günter
 1958 «Vorrömische Bestandteile des Rumänischen, III Teil: Albanisch-rumänisch-armenische Gleichungen», *Romanistisches Jahrbuch* 9. 59-105.
 1965 «Methodisches zu den rumänisch-armenischen Wortgleichungen», *HA* 79. 357-384.

- 1966 *Das Dakische*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- Russu, I. I.
1970 *Elemente autohtone în limba română - Substratul comun Româno-Albanez*, Bucharest, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Saradževa, Lju. (Сараджева, Л.Ю.)
1977 «Индоевропейские лексические единицы, характеризующие речь, и их отражение в древнеармянском и славянских языках», ВОН 10. 34-45.
1980С «К вопросу о диалектном варьировании индоевропейской сельскохозяйственной терминологии», ВОН 1. 52-63.
1981 «Сравнительно-типологическое исследование индоевропейской ботанической терминологии в древнеармянском и славянских языках», Этимология 1979. 156-167.
- Scardigli, P. G.
1960 «Griech. πύξις: Voraussetzungen für eine Etymologie», *Die Sprache* 6. 220-230.
- Scheftelowitz, J.
1905 «Die Sprache der Kossäer», *KZ* 38. 260-277.
- Scherer, Anton
1953 *Gestirnnamen bei den indogermanischen Völkern*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- Schindler, J.
1966 «Bemerkungen zum idg. Wort für "schlaf"», *Die Sprache* 12. 67-76.
1975 «Armenisch *erkn*, griechisch *ἕβνη*, irisch *idu*», *KZ* 89. 53-65.
1976 «Armenisch *unim*», *HA* 90. 339-344.
1978 «Hittite *šalpa-*», *Die Sprache* 24. 45.
- Schmalstieg, W.
1976 *Studies in Old Prussian*, University Park, The Pennsylvania State University Press.
- Schmidt, K. H.
1964 «Desaffrizierung in Armenischen?», *MSS* 16. 89-93.
1980 «Altarmenische Miszellen», *AArmL* I. 1-5.

- Schmitt, Rüdiger
1972 «Die Erforschung des Klassisch-Armenischen seit Meillet (1936)», *Kratylos* 17. 1-68.
1976 «Die Namen-Konstruktion im Altarmenischen», *HA* 90. 369-408.
- Schwyzler, E.
1939 *Griech. Grammatik*. I. Band. Munich (Hb. d. Altertumwiss.), Verlag C. H. Beck.
- Shalunts, R. N. (Շալունց, Ռ. Ն.)
1977 «Բառային հակահնչութիւնն իրրեւ լեզուի արտայայտչականութեան կզանակ», ՊՀԲ 3. 172-182.
- Shirokov, O. S. (Широкое, О. С.)
1977 «Армяно-греческие этногенетические контакты по данным сравнительно-исторической фонологии», ПФЖ 1. 85-100.
1980 «Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародинны», ВОН 5. 80-84.
- Simonian, N. M. (Սիմոնեան Ն. Մ.)
1979 Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնարանութիւնները, Հայոց լեզուի համեմատական քերականութեան հարցեր, ՀՍՍՀ Գ. Ա. հրատ. 42 188-248.
- Solta, G. R.
1950 «Alb. *plok* "Greis" und das idg. *k-* Suffix», *Die Sprache* 2. 122-126.
1960 *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen*, Vienna, Mechitharisten-Buchdruckerei.
1976 «Zum armenischen Ordinalsuffix *-որդ -ord*», *HA* 90. 291-300.
- Specht, F.
1940 «Beiträge zur griechischen Grammatik», *KZ* 59. 31-131.
- Szemerényi, O.
1960 *Studies in the Indo-European System of Numerals*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
1964 *Syncope in Greek and Indo-European and the Nature of Indo-European Accent*, Naples, Istituto Universitario Orientale di Napoli.

- 1967 «Slavic Etymology in Relation to the IE Background», *Welt der Slaven* 12. 267-295.
- Tchubinoff
1840 See Chubinoff.
- Ter Poghossean, P. P.
1954 «Հայկական ստուգարանաբիւններ», ՀԱ 68. 430-439.
1960 «Ստուգարանական դիտարկումներ», ՀԱ 74. 519-525.
1963 «Ստուգարանական դիտարկումներ», ՀԱ 77. 1-8.
- Thompson, D'Arcy W.
1936 *A Glossary of Greek Birds*, Oxford, Oxford University Press.
- Tischler, J.
1978 «Hethitisch *hatuka/i* "schrecklich"; krimgotisch *atochia* "malum"», *KZ* 92. 108-111.
- Tumanjan, É. G. (Դուման, Է. Գ.)
1968 «Морфологический анализ индоевропейских терминов, обозначающих животных, в армянском языке», ВЯ 5. 50-65.
1978 Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., Наука.
- Turner, R. L.
1966 *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*, London, Oxford University Press.
- Van Windekens, A. J.
1941 «Recherches sur l'étymologie du tokharien», *RBPh* 107-110.
1944 «Neue Studien zur Wortkunde des Tocharischen und des Armenischen», *KZ* 68. 218-221.
1959 «Notes étymologiques», *AION-L* 1. 15-21.
1963 «L'origine ouralienne du gr. *ἄναρ*, etc., arm. *anurj*, et alb. *ándërrë*, etc., "rêve"», *Orbis* 12. 482-483.
1976A *Le Tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes, Vol. I. La phonétique et le vocabulaire*, Louvain, Centre International de Dialectologie Générale.
1976B «Encore le terme "larme" en indo-européen», *KZ* 90. 12-17.

- 1976C «L'origine étrangère et iranienne d'arm. *սկունդ-skund*», *HA* 90. 287-290.
- 1980 «Quelques confrontations lexicales arméno-hittites», *AArm* I. 39-43.
- Vardanean, H. A. (Վարդանյան, Հ. Ա.)
1913 «Բառաբնական նոր դիտարկումներ», ՀԱ 293-298.
- Vogt, H.
1938 «Varia, arménien et caucasique du sud», *NTS* 9. 321-338.
- Vycichl, W.
1953 «Armenische Wörter und Wendungen im Spiegel orientalischer Sprachen; ein Beitrag zur armenischen Bedeutungslehre», *HA* 67. 355-360.
- Watkins, C.
1970 «On the Family of *arceō*, *ἀρχέω*, and Hittite *hark*», *HSCP* 74. 67-74.
- Winter, W.
1954 «Problems of Armenian Phonology I», *Language* 30. 197-201.
1955A «Problems of Armenian Phonology II», *Language* 31. 4-8.
1955B «Nochmals ved. *asṇāti*», *KZ* 72. 161-175.
1962 «Problems in Armenian Phonology III», *Language* 38. 254-262.
1965A «Armenian Evidence», in *EFL* 100-115.
1965B «Tocharian Evidence», in *EFL* 190-211.
1966 «Traces of Dialectal Diversity in Old Armenian», in *Birnbaum and Puhvel*, 1966. 201-211.
- Xachaturova, E. G. (Վաչատրովա, Է. Գ.)
1973 «Об армяно-индийских лексических изоглоссах» ИФЯ 191-199.
- Yarut'iwn (Տ. Տ. Մկրտչի Ա., Աճեհ Տ. Յարութիւն, Տ. Մարտիչոս)
1895 Համարարբան հին եւ նոր կտակարանաց, Տղ. Սրբոց Յակոբեանց, ՅԼրուստղժ.
- Zarubin, I. I. (Зарубин, И. И.)
1926 «К характеристике Мунджанского языка», *Иран* 1. 111-200.

Ա

ԱԳԱՆԻՄ (aganim) «spend the night» (*agay, agir, aguc'eal*)

BIBLE [42x = Gk. ἀλιζομαι «spend the night», (ῥπο) μένω «remain», καταλύω «to lodge»] and following literature.

Gk. ἄ(F)εσα [νόκτα] «spent [the night]»; Hitt. *huis-* «to live»; Skt. *vāsati* «live, dwell»; Av. *varhaiti* «stay»; OP *ā-vahana-* «dwelling place»; MPart. *āvān* «id»; Osset. *-uat* «residence», *uat-* «bed room». The Greek-Hittite-Armenian parallel is firm. The Indic and Iranian material might fall better with Goth. *wisan* «be»; Toch. B *wäs-* «stay» which in turn may more likely go with Arm. *gom* «be» (qv). A laryngeal is guaranteed by Hitt. *huis-*. IE **Awes-*. See also Arm. *awt'* «a place for spending the night», Eichner 1978. 151, Polomé 1980. 28 and Kortlandt 1983. 13.

Derivatives include *awt'agayanam* «to lodge, spend the night», *awt'agayim* «id». See also *haganim*.

ԱԳԱՆԻՄ (aganim) «put on clothes» (*agay, agir, ageal, aguc'eal*)

BIBLE (7x = Gk. ἐνδύομαι «to dress», ἐνδιδύσκομαι «id», περιβάλλομαι «wrap around») and following literature.

Lat. *induere* «put on (clothes)»; Gk. ἐνδύω «id»; Umb. *anouhimu* «induitor»; OCS *obouti* «put on shoes»; Russ. обуть «put on shoes»; Pol. *obuć, obuje* «id»; Lith. *aūti* «put on or take off shoes»; Lett. *aut* «put on shoes»; Av. *aθra-* «shoe». IE **aw-*. See also Arm. *awd* «shoe».

A large group of dialects support initial aspiration, sometimes with heavy velar friction. In both the eastern and western arena one can find initial *h-*: Hač'in, Muš *hag'nel*; Xarberd *hag'nil*; Yerevan, Nor Naxijewan *hak'nēl*; Suč'ava *hak'nel*; Axalc'xa, Akn,

Karin, Hamšēn, Istanbul, Rotost'o, Sebastia *hak'nil*, Tiflis *hák'nil*; Zeytun *hag'nāl*; Tigranakert *hük'nil*; Aslanbēg *hanil*. Initial *x-* is found in Nor-Juła *xaganel*; Nor-Bayazed *xak'nil*; Salmast *xayhnel*; Marała *xayhnēl*; Van *xaynel*. Though in some instances erratic initial aspiration is a common feature of a dialect, this would not account for the aspiration in many of those listed above. Note particularly Muš (Bałdasarian-T'ap'alsian 1958. 237) or Hamšēn (Adjarian 1947, 219-222). In the dialect of Van, *x-* is the regular replacement of standard Armenian *h-* which in turn is not commonly added to erstwhile vowel initial words (Adjarian 1952 [1953]. 242-247, 273-277; Lindeman 1982. 29; Greppin 1982B; Kortlandt 1983. 13.

Derivatives include *aganelik'* «clothes», (*h*)*ag(a)nil* «put on clothes», (*h*)*aguc'anel* «dress oneself», *hagust* «garment».

[ԱԳԱՐԱԿ (*agarak*) «farm, field, land» (-i, -ac'). Skt. *ájra-*, Lat. *ager* «field», etc., IE **ágro-* (Djahukian 1967. 191). Adjarian (*HAB*) notes that the above mentioned Indo-European components are not necessarily cognate, but rather «similar (*hnh*)». Hurrian origin has also been suggested (Greppin 1980B).]

[ԱԳԻ (*agi*) «tail» (*agwoy, -eaw, -wov*). Pol. *ogon*, Czech. *ohon* «id»; IE **ag-* (Djahukian 1967. 191).]

[ԱԳՈՒՌ (*agur*) «palm of the hand» (*agrawuc'*). Gr. ἀγείρω «gather together, collect», Russ. горсть «handful, palm of the hand»; IE **ger-* (Djahukian 1967. 153).]

[ԱԳՐԱԻ (*agraw*) «crow (*Corvus corone*)», but also «rook (*Corvus frugilegus*)» and «raven (*Corvus corax*)» (-u; but also -i/-a and -oy). OHG *hraban*, Lat. *corvus* «id»; IE **krow-*. Pisani (1944. 162) suggests «ein sehr altes tautologisches Kompositum stecke..., nämlich **awi-krabhu-* (zu lat. *avis* usw.) «Vogel-Rabe»...»]

[ԱԶԱԶԻՄ (*azazim*) «to dry, fade, tarnish» (-ec'ai). Gr. ἄζω «to dry», ἄσβολος «soot», Goth. *azgo* «ash»; Adjarian (*HAB*) IE **azdo-*, Djahukian 1967. 218 IE **azgh-*. Lat. *āreo* «be dry», Skt. *āsa-* «ashes, dust», IE **ās-*. See also Greppin 1980D. 135 and *ačiwn*.]

ԱԶԲՆ (azbn) «weft, warp» (azbin, -amb)

BIBLE (2x = Gk. δίασμα «warp») and following literature.

Čop (1955. 28) proposed a correspondence with Skt. *átka*; Av. *aḍka-*, *átka-* «cloak»; Alb. *ant-eri* «lengthy blouse»; Gk. ἄττομαι (<ἄτ-λομαι) «set the warp in the loom». However, his Armenian base of **ant-s-mn* would seem to give **anjbn* rather than **anzbn* > *azbn*. On the shift of **-mn* to Arm. *-bn*, see Pedersen 1905. 217.

Derivatives include *azbaxumb* «a grouping of the warp or weft», *azboc'* «weaver's comb».

[ԱԶԴԻՐ (azdr) «thigh, back», Skt. *sákhti* «thigh», Av. *haxti*, etc., IE **(a)z(g)dh-* (?) (Adjarian *HAB* and Djahukian 1967. 217).]

[ԱԶՆ (azn) «nation, people» (azin, *azanc'*). Gk. ἄζνος; Bugge 1890. 79. The evidence for **dh* > *z* is slim (Greppin 1980D 135). The *a* vocalism has been accounted for by reference to contamination from *azg* (Normier 1980. 19). Rather, the word is Iranian: MP Turfan *'zn'n*, MP *āznāvar*, Khotan Saka *āysnā* «well born, noble» (cf. Arm. *azniw* «noble, good»), with further loan to Georgian *aznaur* «noble» (Bailey 1979. 21, Andronikašvili, 1966. 220-221).]

[ԱԴՈՒՐ (at'ur) «foot», as in *at'at'ur atnel* «to trample under foot». Lat. *pes*, Arm. *otn*, etc., IE **ped-* (Djahukian 1967. 154). Adjarian (*HAB*) refers to loan, Udi *туп* «foot».]

[ԱԼԵՐ, ԱԼԻՐ (alewr, aliwr) «meal, flour» (*alér*, *-iwroy*, *-eroy*). Held by Hübschmann (AG) as «echtarmenisch», Gk. ἄλευρον «wheat flour», etc.; cf. *alam*. Godel questions (1975. 83) whether Arm. *-wr* can be considered the direct result of IE **-wr*. Hamp (1970. 228) suggests IE **A(e)leEuro-* > **alēur* > *aliwr*; the long **ē* is witnessed by Gk. ἄλετρον «flour». A commonly given cognate, Gk. ἀλέτριος, reported by Meillet (1936. 142) from Hübschmann (AG), is a ghost word (Greppin 1983B). In as much as phonetic rules require **alēwr*, and since in the fourteen places in the Bible where Gk. ἄλευρον appears the Armenian version reflects *alewr* thirteen times, it is best to regard Arm. *alewr* as a Greek

loan word. See Greppin 1983C. For a discussion of the declensional pattern of *alewr*, see Adjarian 1944. 5. 29. Eichner (1978. 152-153 with note 37) considers the word of Indo-European provenance.]

For formation of genitive *aler*, see Szemerényi 1960. 20 (with *misspelling*), and *albewr*. Aghabekian 1981. 104.

ԱԼԻԿ' (ali-k') plural only «wave, billow; grey hair, old age» (*aleac'*)

BIBLE (41x = Gk. κύμα «wave», γριός «grey», κυμαίνων «billowing», and following literature.

Gk. γριός «grey or grizzled (of the sea or of men)»; Skt. *palitá-* «grey, aged»; Kurd. پیل (pîl) «billow, wave»; MPer. *pîr* «old, aged». If we can consider an Indo-European root **ply-*, the following are also to be considered: Lat. *pallēre* «be pale»; Mlr. *liath* «grey»; Alb. *plak* «old man»; OHG *falo* «sallow, pale»; Lith. *paľvas* «cream colored»; OCS *plavŭ*; Russ. по-появил «grey, faded»; Pol. *ptowy*. The Armenian root *ali-* clearly embraces both the concepts of the «sea» and «age», a paradigm which follows exactly the Homeric pattern. See also Solta 1950. 122 and Bolognesi 1978. 198, Băltăceanu 1980. 114, Greppin 1973A. 30, 17, 1982B; Polomé 1980. 27.

Derivatives include *alezard* «gray-haired», *alewor* «id» Kortlandt 1983. 9, 11; *aleworim* «grow gray», *alēxarn* «gray»; *alēcup'* «tempest-beaten», *alēkocem* «be agitated», *alētanj* «swelling, rough», *aliasast* «having large waves».

ԱՆԵՐ (acem) «to carry, bring» (*aci*)

BIBLE (450x = Gk. [ἀν-, ἐπ-, προ-] ἄγω «to lead, bring [forth, up, on]») and following literature.

IE **ag-*; Skt. *ájati*, Av. *azaiti*; Gk. ἄγω; Lat. *agō*; OWelsh *agit*; OIce. *aka*; Toch. AB *āk-* «lead, drive».

Kortlandt, to account for lack of aspiration (**Aeg-* Greppin 1973A. 64 but Lindeman 1982. 17), suggests a stem **Ages-* (1983. 14) which parallels Lot. *gerō*.

Derivatives include *xorhrdacem* «to reflect», *mtacem* «to think», *yacim* «to travel»; *ac* «a shooting, slip (bot.)?», *acu* «nation, people»?

ԱԿԱՆՁԻՔ (*akanjk'*) «ears» (-ac'), derived singular = *akanj* (-i, -iw, -ov)

BIBLE [125x = Gk. οὖς «ear» (= *unkn* 75x)], following literature later with *akanj* (-i, -iw, -ov).

The origin of this plural of *unkn* «ear» is unclear. Pisani (1950. 167), accepting the root **ous-* / **aus-* as in Lat. *auris*, Gk. οὖς, provides **ausnk̄-i* > *akanj-k'*. The long **-i-* is the dual marker; the *-k-* develops from **-uh-* (< **-us-*) which approximates **hu-* as in **swesor* «sister» > **huəsōr* > *k'oyr*. Another view, by Dumézil (1947. 72-75), derives the *-j-* from the sequence **-ny-*, a regular phonetic development; the final **-y* represents an adjectival derivate in **-yo-*; *akanjk'* represents a dissimilation of an earlier **ankanj*.

None of these solutions seem to adequately explain *akanjk'*, and the etymology, in spite of its reasonable delegation to an Indo-European base, remains unsure. Klingenschmitt (1970. 86. 9) suggests **AawsnyA-*; see also Eichner 1978. 146. 17 and Lindeman 1980, 1982. 39, 47. Unsure.

Modern dialects show great variation. Notably, forms with an initial *anK-*, which conform to Dumézil's projected non-dissimilated **ankanj*, are found in Agulis *ángun*, Muš *anganj*, Axalc'xa *ankač*, Tiflis *angač*, Tigranakert, Hačín *ängä*, Salmast *äng'aj*, Yerevan, Xarberd, Karin, Nor Naxijewan, Rotost'o, Sebastia, Suč'ava *angaj*, Alaškert *yangaj*, Nor-Bayazed *hangaj*. Abaev (1978. 48) notes Zan **q'anž* «ear»; Georgian *gur*, Mingrelian *quž*.

Derivatives include *akanjamut* «ear wig», *akanjac'at* «ear ache», *akanjem* «to listen», *akanjt'or* «ear lobe», *akanjkrkit* «ear pick», *mecakanj* «having large ears», *mknakanj* «mouse ear [bot. genus *Myosotis*]», *šakanjem* «to pick up the ears».

ԱԿՆ (*akn*) «eye», also «green stone, onyx» (*akan*, *akamb*, *akin*, *yakin*; pl. *ač'k'*, *ač'ac'*)

BIBLE (88x = Gk. ὀφθαλμός «eye», λίθος πράσινος, λίθος σμάραγδος «[green] stone», γλύμμα «signet») and following literature.

Gk. ὄσσε (< **ok̄i*), ὀφθαλμός; Skt. *ákṣi*; Av. *aši*; Hitt. *-akessar*, *-snas*; Lat. *oculus*, Goth. *augō*, Lith. *akis* «eye, mesh», Lett. *acs* «eye, bud», Pruss. *ackis*, *ackins*; OCS *oko*; Russ. око; Pol. *oko*;

IE **ok̄-*. For the singular *akn*, the loss of the expected aspiration of **-k'* (< **-k̄-*) has been discussed in Greppin 1971. 3, and is paralleled by Arm. *mukn*, *unkn* and *jukn*. Hamp (1953. 139) suggests the presence of an initial laryngeal, proposing **Hok̄-/ *Hk̄-*, also stating that *akn* goes back to **Hk̄-En-*; the initial **H-* is guaranteed by Skt. *ikṣate* (< **Hí-Hk̄-*), cf. *tíṣṭhate*, Gk. ἴστανται. The plural, *ač'k'* (OCS *oči*, Lith. *aki*, Homer ἴσσε) is derived from a dual **okye* (Meillet 1936. 52) or **ok̄i-* (Pisani 1950. 165). Godel (1975. 82) prefers a neuter plural **okya*. For compounds, note Benveniste 1965. 5-19. Klingenschmitt (1970. 86. 9) suggests *ač'k'* < **ač'a-k'* < **Ok̄yE-*, comparing *akanjk'* «ears» < **-nyE-*. Kortlandt (1975. 44) notes that *ač'k'* is identical with Lith. *aki*, except for the additional plural marker *-k'*. Rapport with Tocharian: Van Windekens 1944. 218, Forssman 1969. 47, Puhvel 1975, Băltăceanu 1980. 114, Lindeman 1982. 38, 39, 47, 48, Kortlandt 1983. 10.

Derivatives include *aknagorc* «jeweller», *aknaxitil* «dazzling», *aknacu* «respectful», *akanem* «see», *aknawor* «having eyes». NArm. *aknoc'* «eyeglasses».

[ԱԿՈՒԹ (*akut'*) «hearth». Goth. *auhns* «oven», Gk. ἑπύρις «stove», etc., IE **auk̄(h)-* (Djahukian 1967. 151). Adjarian (*HAB*) notes Georgian *akuṭa* «hearth».]

[ԱԿՈՒՄԲ (*akumb*) «assembly, feast, circle». Gk. κῶμος «village festival», IE **kem-* (Djahukian 1967. 151).]

ԱՂ (*ał*) «salt» (-ic', -oc')

BIBLE (16x = Gk. ἅλας «salt»), and following literature.

Gk. ἅλας «salt»; Lat. *sāl* «id»; Lith. *sólymas* «brine»; Lett. *sāls*; Prus. *sal* (< Polish?); OCS *solī*, Russ. соль; Pol. *sól* «salt»; Toch. A *sāle*, B *salyiye*; Alb. (Geg) *ñelm* «be salty»; OIr. *salann*; Welsh *halan*, Skt. *salilá-* «salty»; IE **sł-s*. For the Germanic cognates see Arm. *alt*. The compound Arm. *anał* «without salt» also appears as *anali*, first recorded in Grigor Tat'ewatsi (14th C.), the light *l* of which is extensively continued in the dialects. Agulis, Goris (uncharacteristically, cf. Margarian 1975. 97) and Łarabał *nali*; Samax *anali*, Xarberd, Xrit, Hačín, Nor Naxijewan, Istan-

bul, Rotost'o, Sebastia and Salamost *anli*. Yet all these dialects preserve *al* alone; no dialect supports a form of **al* «salt» though many show vocalic variations. For *l* in the dialects, see Pisowicz 1976. 62-64. However, in spite of confusing dialectal reflexes, Arm. *l* would be expected (Greppin 1983C). Concerning the initial **s-*, see Pisani 1951. 62 and Greppin 1975A. For a derivation of *atuor* «beautiful» from IE **sali-bhoros* «salty», see Vycichl 1953. 358-359, who notes Common Slavic **sld-* «sweet» (cf. Arm. *att*).

Derivatives include *atack'* «the salting of food», *atał* «tanning», *ataman* «salt-cellar», *atarjan* «pillar of salt», *atartem* «sprinkle with salt».

ԱՂԱԽԻՆ (ataxin) «female servant» (-xnoy, -xnayk', -xneayk', -xnayc', -xnanc', -xnac')

BIBLE (120x = Gk. παιδίσκη «young girl», δούλη «female slave», θεράπαινα «hand maid», οἰκέτις «mistress of the house») and following literature.

Taken by Meillet [1936B. 73-74 (= 1977. 291-292)] from the same root as *atam* «grind» and is directly paralleled by Gk. ἀλετρις «female slave who grinds corn». The root would thus be IE **al(e)E-*. However, the suffix *-axin* is otherwise unknown, and it creates serious problems. The suffix *-ax* is known from *xrax* «rejoicing» (*ixur* «cheerless»), *šatax* «cement» (*šat* «mud»). The further suffix *-in* is of course abundant. And indeed, compound suffixes are possible; however, they are summoned up only as a last resort. It might be better to suggest loan origin. Diakonoff (1971. 84) has suggested Hurrian or Urartian origin from Urart. **alāhā* or Hurr. **all-ahhe*, based on Hurrian *allae* «mistress of the house» or Urart. *alae* «lord». Better still is the suggestion relating the word by loan to Akk. *allahhinu(m)* «miller», in the same capacity as Gk. ἀλετρις «female slave (who grinds corn)» is related to the root IE **aleE-* «grind» above. See also van Windekens (1980. 40) who compares *ataxin* with Hitt. *alhuesra-* «priestess of a cult», Luw. *alhuitra-* «id»; ultimately to Hitt. *alhari* «stone used for grinding».

Derivatives include *ataxnacin* «born of a slave», *ataxnut'iwn* «domesticity».

ԱՂԱՄ (atam) «grind, reduce to powder» (-ac'i)

BIBLE (7x = Gk. ἀλέω «grind», σπυγρόπτω «break up, pound») and following literature.

Gk. ἀλέω «grind»; Skt. *āṇu-* (< **al-nu-*) «powder-like»; Hindi *āṭā* «meal»; Av. *aša* (< **arta-*) «ground»; NPer. *اړ* (*ard*); IE **al(e)E-*. For shift of medial **-E-* to *-a-* see Hamp 1970. 228. For the inter-relation of *alewr*, *alawri* and *atam* see Greppin 1983C; Shirokov 1980. 87. The Armenian word has extended itself into Georgian where we find *ala* and *alast* «the container in a flour mill where grain is poured».

Derivatives include *atac'ik* «ground, bruised, crushed», *xnkatac'* «mortar for pounding incense», *jratac'k'* «water mill», *mlatac'* «miller».

[ԱՂԱՆՁ (atanj) «roasted wheat», սղսլիմիս (atanjem) «to roast, brown». Gk. λίστρα «trivet for a pot, gridiron» (commonly in plural); the suffix *-ων* is frequently used as an instrumental suffix (Chantraine DELG). IE **ludh-y-* or **ludh-s-*. Adjarian (*HAB*) and Djahukian 1967. 173. Neither **-n-y-* or **-n-s-* can account for the final Arm. *-j*.]

ԱՂԱԶԵՄ (atač'em) «to supplicate, to pray» (-ec'i)

BIBLE [225x = Gk. (κατα)δέω «bind», ἱκετεύω «beseech», παρακαλέω «call for», ἀξιόω «deem worthy», εὔχομαι «pray»] and following literature.

Two etymological solutions have been suggested recently that are worthy of attention. Werner Winter (*EFL* 103) suggests a derivation from IE **plOti-* from which also Lat. (*im*)*plōro* (< **pleO-s-*). Under normal circumstances IE **pl-* should yield Arm. *l-*; note Arm. *li* «full» < **pleE-*. Winter apparently proposes a development of **plO-ti* > **palo-ti* > Arm. *atawt'*, a suggestion which is semantically possible. Klingenschmitt (1970. 79-83) has taken a different view, proposing a rapport with Gk. ἰλάσκεσθαι < **σι-σλα-σκεσθαι* «to appease»; Goth. *sēls*, OIr. *slān* «healthy», Lat. *sōlor* «to comfort», IE **selA-*; the Armenian word would be derived from **slA-ske-(ye-)* which shares some of the same phonological complexities apparent in Winter's suggestion with the added detriment of a less sure semantic bind. Berbérian

(1974) disussed *atač'em* and its varied derivatives, stating that there is no known etymology. Bedirian (1966. 217-218) draws some parallels, noting Russ. *говор-* as in *выговорить* «to utter», *говорить* «rumor», *молить* «to pray», and *молиться* «to offer prayers». Greppin 1983C, Polomé 1980. 19.

Dialects support a nasal infix, as in Hawarik *atanč'el* which might be denominative; cf. Goris and Łarabał *aláč'ank'*, Tr'his *atanč'ak'* (? < *atač'ank'*). But contrarily Margarian 1975. 312 gives, along with *atanč'ank'*, a denasalized *atač'ank'*, but *tanč'ank'*, *tanč'ak'*, both with nasals.

Derivatives include *atač'ank'* «supplication», *atač'awor*, *atač'eli* «suppliant», *atawt'k'* «prayer», Kortlandt 1983. 13.

[ԱՂԱՏԵՄ (*atatem*) «to love, caress»; IE **el-*, **ol-*, as in Pokorny *IEW* (Aghayan 1974. 17).]

ԱՂԱԽԹԻՔ (*atawt'k'*) «prayer, supplication» (-*ic'*); plural only.

BIBLE, particularly in the idiom *atawt's arnel* «to pray» 45x and *atawt's kal* 160x [= Gk. *δέησις* «an entreating», (*πρως*)*ευχή* «prayer», *ἐκτετήρῃα* «a beseeching»] and following literature.

Directly related to *atač'em* (qv). The parallel *atawt'k'* / *atač'em* is continued by *amawt' / amač'em* and *cnawt' / čanač'em* (< **canač'em*) [Greppin 1978C. 289, Frisk 1936. 35 (= 1966. 171), Polomé 1980. 19].

Derivatives include *atawt'agirk'* «prayer book», *atawt'akan* «belonging to prayers», *atawt'anoc'* «chapel», *atawt'em* «to pray», *atawt'aran* «chapel».

ԱՂԱԽԻՆԻ (*atawni*) «dove, pigeon» (-*woy*, -*oy*, -*ec'*)

BIBLE (40x = Gk. *περιστερά* «dove, pigeon») and following literature.

Traditionally Arm. *atawni* has been derived from IE **albho-*; Gk. *ἄλφος* «white»; Lat. *albus*; Umb. *alfu* «id»; OHG *albiz* «swan»; OIc. *elptr* «id»; ORuss. *лебедь* «swan»; Bulg. *лебед*; Pol. *łabędź* «id». The correspondence of Arm. *atawni* with IE **albhos* «white» is difficult for a number of reasons. First of all, *atawni* refers to any of the pigeons (genus *Columba*) and doves (genus *Strepto-*

pelia) common in Armenia. It does not refer to the white dove alone (Greppin 1978A. 127-132). Secondly, the white dove was an invader from the East, and its arrival in the Hellenic area is dated only from the fifth century BC (Thompson 1936. 242). That it also existed at this time in Persia is known from Herodotus 1. 138. Thus it is clear that the white dove was not in the Balkan area when the proto-Armenians passed through in the (early?) second millennium on their way to eastern Anatolia. However, it is likely that the white dove existed, though in questionable volume, in Anatolia at the time of the Armenia arrival there. Thus, it is barely possible that the early Armenians were aware of the white dove at a time early enough for the then Proto-Armenian **alōb-* (cf. Hesych. *ἀλωφίζης*) to pass to our current *atawni*. This does not explain, though, why all pigeons and doves were called, essentially, «whitey».

Derivatives include *atawneak* «young pigeon», *atawnavačar* «seller of pigeons», *atawnoc'* «dove-cot», *atawnakerp* «dove like».

[ԱՂԱԽՏ (*atawt*) «dark». Russ. *голубин* «light brown», Welsh *halog* «stained», etc. IE **sal-* (Aghayan 1974. 18-19).]

ԱՂԱԽԻՐԻ (*atawri*) «millstone» (-*rwoy*, -*reac'*)

BIBLE (3x = Gk. *μύλων* «a mill», *ἀληθούση* «grinder») and following literature.

Gk. *ἀλετριών* «to grind», *ἀλετρις* «female slave who grinds grain». The term is entirely paralleled by Arm. *atam* «grind» and *aliwr* «flour, meal» (qv) which appear to be based on the root **al(e)E-*. Meillet's (1936. 147) reference to Gk. *ἀλέτριος* is most unlikely because Gk. *ἀλέτριος* seems in fact to be a ghost word, not cited by the modern lexicographers (Greppin 1983B). A proto-form of IE **al(e)E-tro-* is possible. For discussion of the shift of **-etro-* > **-ewr-* > *-awr-*, which is paralleled by Arm. *cnawt* «parents», IE **genE-tol-*, see Greppin 1978C. 288, Shirokov 1980. 87. Hamp 1970. 288 suggests that the medial **E* regularly is reflected as Arm. *-a-*, but the results are not clear. Lindeman 1982. 40.

Derivatives are uncommon, but note *atawrijerac'* «hand mill».

[ԱՂԱՓԵԼ (*ałap'el*) «to plunder, rob», Skt. *lābhate* «grasp, take hold of», Gk. *λάτρυρα* «spoils of war», IE **labh-* (Djahukian 1967. 124).]

ԱՂԲ (*ałb*) «dung, excrement» (-oc', -ic')

BIBLE (15x = Gk. *κοπρία* «manure pile», *κόπρος* «dung», *βελβίτου* «human dung») and following literature.

The traditional etymology, which is speculative, is based on the root IE **el-*, **ol-* or **l-*, all of which have a wide variety of secondary extensions. Arm. *ałb* would be based on **l-bh-*; with an **-m-* note Lith. *almē*, *ēlmēs*, «the pus that oozes from a corpse»; Norwegian dialect *ulma* «to grow moldy». Arm. *alt* (qv) has also been suggested from the stem **al-d-*, with continuations of OHG *oltar* «a small bit of something nasty»; Oic. *ūldna* «to grow moldy». Loans extend into South Kurdish *آخپین* (*axpīn*), as in *axpīn dāin* «to defecate»; in North Kurdish, *axpīn* is used for «fertilized field». The form with *-in* is based on the Armenian dialect form *ałpīn* or *axpīn*. In the Erzurum dialect of Turkish, *ağb* «dung» appears.

Most recently J. Schindler (1978. 45), following Djahukian 1970. 146, has drawn comparison with Hitt. *šalpa-* «(dog) excrement», IE **sal-bho-* which is broadly connected with IE **sal-* «be dirty».

Derivatives include *załbis mecac'ucanel* «to stuff the belly with food», *ałbaxułb* «sweepings», *ałbem* «to defecate», *ałbelēn* «excremental», *ałbagoyñ* «dung bedecked», *ałb(an)oc'* «privy», *ałbin* «fertilized with dung», *ałbkutoc'* «manure pile», *ałbewk'* «excrement», *ałbot* «dirty, slovenly».

ԱՂԲԵԼԻՐ (*ałbewr*) «fountain, spring, source» (-ber, -erb or -eraw, -biwrk' or -berk', -biwrac' or -berac', -berbk' or -berōk'); Adjarian (HAB) notes *ałber* as the oldest form.

BIBLE (93x = Gk. *φρέαρ*, *πηγή* «fountain, spring») and following literature.

Gk. *φρέαρ* (< *φρήφαρ*) «well, cistern», distinguished from *κρήνη* «spring»; Goth. *brunna* «well, spring, fountain»; Lat. *fervere* «to be boiling»; IE **bhrēwř*. Heteroclisıs in Gk. *φρέαρ*, *φρέατος*.

Arm. *ałbewr* shows regular metathesis of initial **CR-* to *VRC-*. In view of the initial vocalism of *etbayr* (< **bhrāter*) «brother», one would expect **etbewr*. The development pattern is **bhrēwř* > **eRbewr* > **aRbewr* > *ałbewr*. The shift of earlier **er-* to *ar-* is restricted greatly in environment (word initial only) but apparently without other phonological restraints. See Greppin 1980C. For information on the genitive see Szemerényi 1960. 20, and *alewr*. Bolognesi 1978. 201. The dialects show initial aspiration in Nor Bayazet *haxpur* and Ozmi *haxp'iwr*, and Greppin 1982B, Aghabekian 1981. 104.

Derivatives include *ałberabar* / *ałbiwrabar* «fountain-like, copiously», *ałberakñ* «fountain, source», *ałberahos* «fluent, streaming», *ałberanam* / *ałbiwranam* «to stream», *ałberac'u-c'anem* «to cause to flow like a fountain».

ԱՂԵՆ (*ałēn*) «bow, arch» (-tan, -tunk', -tanc')

BIBLE (58x = Gk. *τόξον*, *τόξευμα* «bow») and following literature.

Gk. *ὐλένη* «elbow», Lat. *ulna* (< **olinā*) «elbow, arm», OIr. *uilenn* «angle», Goth. *aleina* «ell», Skt. *aratni-ni-* «elbow», Av. *areθna-* «ell», OPer. *arašniš* «ell», Alb. *lërë* «arm from elbow to hand». See also Arm. *ołn* «spine», *il(ik)* «spindle, bow», and *ulu* «cartilage». IE **Vl-*. Greppin 1983C. Unsure.

Derivatives include *getec'kałēn* «having a beautiful bow», *ałēnawor* «archer», *ałēnel* «to card wool», *dipałēn* «one who is a good shot with a bow», *ałēnadros* «archer», *ałēnabanel* «reply», *ałēnajew* «curved», *ałēnabun* «quiver», *ałēnaworut'iwn* «archery». Frequently a bird name *atałēn* «type of owl?» (Greppin 1978A. 154-146) is brought in as a derivate; firstly, it is more likely that the word is *ttalałēn*, and further, there seems no good way to include in with *ałēn*.

ałij. See *ałjik*.

[ԱՂԽ (*ałx*) «buckle, baggage». Gk. *ἄχλος* «a throng, crowd», IE **okhl-*. Bolognesi 1948. 23-24.]

[ԱՂԱՂԻՐ (*ałkałk*) «destitute, indigent». Tokh. A. *ākāl*, B *akāl* «desire». Van Windekens 1959. 18-19. See *ałk'at*.]

[ԱՂԱՐՈՒԿ (*atmuk*) «alarm, noise, quarrel». Taken, by root etymology, from a root **l-* with various extensions: Gr. ὄλοληγῆ «loud cry», OIc. *jalmr* «alarm, cry», Lith. *nualdėti* «to resound», IE **VI+C-*, Adjarian (*HAB*) with Gk. πάλαιος.]

ԱՂԱԻՒՅՍ (*atuēs*) «fox» (-*esu* or -*esoy*, -*esuc'*)

BIBLE (10x = Gk. ἀλώπηξ «fox») and following literature.

This word has been related by Hübschmann (*AG*) to Gk. ἀλώπηξ «fox»; Skt. *lopāsā-* «fox, jackel»; Lith. *lāpė* «fox»; etc. Mayrhofer (*WAI* 3. 115) considers the Sanskrit parallel doubtful; Fraenkel (*LEW* 340) doubts the Lithuanian parallel and Specht (1940. 118) states that the Greek form may be derived from an earlier **ƒαλώπηξ*. Mayrhofer (*WAI* 3. 116) suggests a *Kulturwortsippe* since precise phonetic parallelism is difficult to justify from an original **walop-*. Clearly it must be added that in view of the close lexical harmony common between Greek and Armenian, and the striking similarity between ἀλώπηξ [short form ἀλωπέξ (Herodianus Grammaticus)] and Arm. *atuēs*, that there is a direct though possibly non-genetic relationship. Tumanjan (1968. 59) suggests a proto-form of **wl-p-*, **lu-p-* that coincides with the traditional **wl-k-* or **lu-p-e-*. Also, Frisk 1944. 25 (= 1966. 273), Shirokov 1980. 82.

Derivatives include *atuesabaroy* «cunning», *atuesac'aw* «type of baldness, fox-mange», *atueseni* «skin of a fox».

[ԱՂԱՆԻՆՔ (*atunk'*) «grief, trouble», Gk. ἄλλυμι, etc., IE **el-*, **ol-* (Aghayan 1974. 17-18). Note also *atēi* «misfortune».]

ԱՂԱՄԱՐՈՒԿ (*atjamutj*) «darkness» (-*i*, -*iw*, -*aw*)

BIBLE (4x = Gk. σκοτός «darkness») and following literature.

Arm. *atjamutj* is composed of two components, both of which have had Indo-European origins suggested for them. Arm. *atj-* is derived from IE **aǵhl-u-*, Gk. ἀχλύς «mist, darkness, gloom»; Prus. *aglo* (= *aglu* Schmalstieg 1976. 248) «rain». Arm. -*amutj* is derived from PArm. **omulgh-* < **Omughlyo-*; Russ. ум; OCS *mīgla*; Lith. *miglà*; Lett. *migla*; Gk. δμίχλη; Alb. *mjegull* «haze, mist». A competing suggestion by Meillet [1898. 279 (= 1977.

44)] suggests reduplication *atj-a-m-utj* which is less likely. Djahukian (1967. 171) also adds *atjatj* «fog, haze»; further stating that the palatalization of his proto-form (**alghyo-*) is posterior to the metathesis, a view which is commented on by Kortlandt (1976. 94). The reduplication of *atjatj* is discussed by Tumanjan 1978. 88, ԼՔՀԼ III. 89.

Derivatives include *atjamutjin* «darkness».

ԱՂՁԻԿ (*atjik*) «young girl» (-*jekan*, -*jkan*, -*amb* or -*aw*, -*kunk'*, -*kanc'*)

BIBLE (80x = Gk. κοράσιον, νεᾶνις, ἡ παῖς, παιδίσκη «young girl»). A simplex *atij* is recorded once in Timothy of Alexandria [1908. 283 (6th C.) ՏԻՄ. Կ...].

Derived by some from the same root as *atam* «grind», from which also Gk. ἀλετρις «female slave who grinds corn», though there remains no explanation for the final -*ij*. In a very late work, Meillet [1936B. 73-74 (= 1977. 291-292)] relates this word to *ataxin*, a point noted by Djahukian 1967. 121, n. 95. Van Windekens (1980. 40) makes a similar suggestion, but relates the word further to Hitt. *alhuesra-*, Luw. *alhuitra-* «priestess», contending that *atjik* and *ataxin* are part of a «sphère religieuse», and ultimately from *at-* «grind». Bolognesi (1950. 304-310) suggests an origin from the same source as Gk. παλλακίς «concubine», Lat. *paelex*, Av. *pairikā* «daemonic», Irish *airech* «concubine», noting the problem raised by the parallel existence of Heb. פִּלְגֶשֶׁת פִּלְגֶשֶׁת (pillegeš, pilegeš), Aramaic ܦܠܓܫܬܐ ܦܠܓܫܬܐ (pillaqtā, pilaqtā) «concubine». Frisk notes the -*n* stem [1944. 14 (= 1966. 262)].

The Armenian word appears as *ahčik* in the Turkish dialect of Erzurum, and as *atjik* in the Kurdish dialect of Dērsēm.

Derivatives include *atjkordi* «bastard», *atjkin* «young girl» (also with spelling *atčkin*).

ԱՂՏ (*at*) «grease, dirt, sweat, saltiness» (-*oy*, -*i*, -*oc'*, -*ic'*)

BIBLE (10x = Gk. βύπος «dirt, filth», ἅλς «salt», ἄλυχή «salt», χόριον «the afterbirth») and following literature.

Two principal etymologies have been suggested. One aligns *at* with IE **al-d*, OHG *oltar* «a small bit of something nasty»,

Oic. *ūldna* «to grow moldy» (see *atb*). Elsewhere it is an extension in *-d* to IE **sal-* «salt», as in Goth. *salt*; OHG *salz*; Oic. *salt*; Lat. *sallo* (< **sald-o*), *salsus* (< **sald-tos*); Lith. *saldūs*; Lett. *saīds*; OCS *sladükü*; Pol. *śłodki*; Russ. СЛАДКИЙ. The Baltic and Slavic words all have the value of «sweet», the Cyprian manuscript translating OCS *sladükü* as «γλυκύς, ἡδύς». A Georgian loan appears as *aldati* «salt mine». Winter treats the **ld* cluster in 1962. 256. See also *atc*. Băltăceanu 1980. 77; Georgiev 1979. 59.

Derivatives include *attaīt* (*-in*, *-uk*) «salty», *attaītukk'* «salt mine», *atteti* «soiled», *attetanam* «be soiled», *attetac'uc'anem* «to soil». For *attiwr* see next entry.

[ԱՂՏԻԻՐ (*attiwr*) «swamp, marsh». Normally taken with *att* (qv) but considered primarily as *atewr* by Adjarian (*HAB*) for which there is no sensible etymology. Note Hübschmann (AG 414).]

ԱՂՔԱՏ (*atk'at*) «beggar, pauper; poor, miserable» (*-a*, *-ac'*; *-oy*)

BIBLE (140x = Gk. πτωχός «beggar», πέννης «day laborer», πενιχρός «poor») and following literature.

Pokorny (*IEW*), with support from Djahukian (1967. 245) and with further discussion by Beekes (1969. 42), suggests an accord with Gk. λοιγός «ruin, havoc»; ὀλίγος «few»; Alb. *lig*. (cf. Hamp 1960. 190); Lith. *ligà* «sickness»; OIrish *elend* «miserable, unlucky»; Pruss. *licuts* «small»; Welsh *llyth* «soft» (Fowkes 1957. 109). The etymology is clearly weak on a variety of grounds (Greppin 1975C. 59). An alternative suggestion would be to seek a correspondence with *atc'k'* «evil, misery» on the pattern *atc'k'-at* > *atk'at*. Tumanjan (1978. 204) feels that it is possible to perceive in *atk'at* and *atk'atk* «destitute» one and the same root, **elg-* (**alg-*) or **oleig(k)-*, with «alternation» of the guttural.

Adjarian (*HAB*) suggests a derivative in Georgian *alkati* «a small bit», *alkateba* «id».

Derivatives are numerous, including *atk'atabar* «beggardly», *atk'atamit* «having a weak mind», *atk'atanam* «to become poor», *atk'atin* «poor, vile», *atk'atōrēn* «beggardly».

[ԱՃԱՌ (*ačar*) «cartledge; garnish». Irish *āge* «limb, member», Sloven. *pāz* «joint», etc., IE **paǵ-* (Djahukian 1967. 193-194). The word is also suggested as an Iranian loan; cf. Parth. *abzār* or *abzar* «material, spice»; Pers. افزار (*afzār*) «spice for dressing meat» (Adjarian *HAB*).]

ԱՃԵՄ (*ačem*) «to increase, grow, bear fruit, sprout» (*-ec'i*)

BIBLE (40x = Gk. αὐξάνομαι «increase», ἀνατέλλω «make rise») and following literature.

Lith. *úoga*; Lett. *uōga* «berry»; OCS *vin-jaga* «bunch of grapes»; Goth. *akran*; Oic. *akarn*; MHG *ackeran* «fruit (acorn)»; OIr. *āirne* «sloe»; Welsh *aeron* «fruit from a tree»; IE **og-y-*. Also with Lat. *augeo*, Lith. *áugti*, Lett. *aūgt* «increase», Goth. *aukan* «add», IE **aug-*, for which the problems of anlaut are obvious (Kortlandt 1975. 44). Pisani resolves this problem by saying «che *ačem* abbia perduto il secundo elemento del ditongo *au*» (1950. 170). Unlikely.

Derivatives include *ačelakan* «vegetable», *ačec'akan* «id», *ačec'ut'iwn* «vegetation», *ačec'un* «grown», *ačec'uc'anem* «to cause to grow», *ačumn* «growth», *anač* «not growing», *bazmačiwn* «growing a lot», *ačelut'iwn* «growth».

[ԱՃԻԻՆ (*ačiwn*) «ashes» (*-i*, *-oy*, *ačean*, *ačeni*)

BIBLE 2x = Gk. σποδός «ashes») and following literature.

Gk. ἄσβολου (**āsg-βολου*) «soot», Gk. ἄζω «dry»; Goth. *azgo*; OHG *asca* «ash»; Toch. AB *ās* «become dry». IE **asg-y-*. The details of this etymology are unclear, and the result of **gy-* seem to be both Arm. *c* and *č*, for which note Djahukian 1975. 36 and 34-35; Kortlandt 1975. See also *azazim* and Greppin 1980D.

Derivatives are few: *ačiwnaxaīn* «mixed with ashes», *ačiwnac'uc'anem* «to reduce to ashes».]

[ԱՃՈԻԿ (*ačuk*) «the groin». Djahukian (1967. 169) notes Skt. *pājasyām* «belly, flank», IE **p(e)Ogyo-*. Abrahamian (1958. 60-61) sees a derivation from Arm. *ač-* «increase» + *-uk*.]

ԱՄ- (*am-*) «up» as in *ambairnam* «raise up»

BIBLE and following literature.

Gk. ἀνά «up, upon»; Goth. *ana* «up, upon»; Av. *ana* «according to, on»; Lat. *an-* as in *anhēlāre* «puff, pant»; Skt. *ānu* «after, along». The prefix appears with aspiration as *ham-* (qv) from the same period (*ambairnam*, Bible 29x; *hambairnam*, Bible 40x). Meillet has suggested [1936D. 11 (= 1977. 289)] that it appears also as *han-* in *hangč'im* «to be quiet» (qv). Adjarian (*HAB*² 3. 18. a), following Meillet 1919. 188 (= 1977. 168), suggests that *am-* is psilotic from *ham-* which itself is of Iranian origin. Alternatively, *am-* (*an-*) could be original, with aspiration secondary by influence from *ham-* «together» [*<* Ir. *ham-* «id» (Hübschmann AG 176)].

Note also *ambarjumn* «elevation», *amoxox* «brought up together», *amp'op'* «gathered up».

ԱՄ (*am*) «year» (-i, -ac')

BIBLE (520x = Gk. ἔτος, ἐνιαυτός «year, long period of time») and following literature.

Skt. *sāmā* «year, half year, season»; Av. *ham-* «summer»; Sogd. **mynyy* (**hāmanya-*); MPer. *hāmīn*; North Kurd. *hāmin* «summer»; Afghan. *منی* (*mānai*) «autumn»; OHG *sumar* «summer». See also Arm. *amaīn*. Van Windekens (1976A. 456) suggests that Toch. A *šme* «rainy season» is to be taken with Gk. ὕμη «rains», and not with the root **sm-*. Also, Frisk 1944. 32 (= 1966. 280), Shirokov 1980, 82; Hamp 1980. 13.

Derivatives include *amanak* «time», possibly through contamination with *žamanak* «time», *amanor* «new year», *zařamanal* «be decrepit» (Per. *zar* «old, aged»), *eřameay* «triennial», *erke-mean* «of two years».

[ԱՄԱՆ (*aman*) «vessel, pot, sack, purse» (-oy, -oc', -i, -ac')

BIBLE (50x = Gk. ἀγγεῖον, σκεῦος «vessel») and following literature.

Skt. *ām-atram* (Burrow 1979. 83) «drinking vessel»; Lat. *ampla* (*<* **am-lā*) «handle»; IE **am-*. Unsure; root etymology.

Derivatives include *amanam* «to refill, to put in», *amanem* «to bag».]

ԱՄԱՉԵՄ (*amač'em*) «be ashamed» (-ec'i)

BIBLE [110x = Gk. (κατ)αἰσχύνομαι «be ashamed», ἐντρέπομαι «hesitate»] and following literature.

No valid etymology exists for this stem though it should be noted that it conforms to a pattern *amawt'/amač'em*, *cnawt'/cnač'em*, *alawt'/alač'em* which is otherwise associated with roots of Indo-European origin (Ghapantsian 1927. 3; reported in Djahukian 1967. 246. 74; Bedirian 1966. 218-219).

Derivatives from the stem *amač'-* are few: *amač'ec'uc'anem* «to make ashamed»; from the root *amawt'-* they are abundant: *amawt'* «shame», *amawt'ali* «shameful», *amawt'eres* «abashed», etc.

ԱՄԱՌՆ (*amaīn*) «summer» (-aran, -arunk')

BIBLE (8x = Gk. θερος «summer», ἀμητός «harvest») and following literature.

OHG *sumar* «summer»; OIr. *samarad*; Welsh *haf*; Gall. *samon[ios]* «summer month». Ultimately to Skt. *sāmā* «year», etc. See Arm. *am* «year». The suffix -(a)īn occurs also in *jmeīn* «winter» (Lat. *hiems*). IE **sm̥-y-n-*. In the dialect of Ozmi an aspirated form, *hamař*, exists.

Derivatives include *amaīnamut* «beginning of summer», *amaranoc'* «summer residence», place name *Amarasēn* (Hübschmann 1904. 398).

ԱՄԲ- (*amb-*), inseparable preposition with *ambołj* (qv)

Gk. ἀμφί; Lat. *amb(i)-*; Gall. *ambi-*; OHG *umbi* «around». Skt. *abhi* «to, towards»; Av. *aiwi*; OPer. *abiy* «towards, to»; OCS *obī* «at, against»; Goth. *by* «about, according to, against». IE **m̥bi*. Note Winter 1962. 256.

ԱՄԲԱՐՆԱՄ (*ambairnam*) «raise up». See *am-*.

ԱՄԲՈՂՅ (ambolj) «entire, whole» (-i, -ac')

BIBLE *vacat*; Philo [1892. 45 (6th C.) Փիլ. իմաստ.] = Gk. δλόκληρος «whole», Narekatsi [1948. 32 (10th C.) նար.]; *amrolj* Irenaeus [1910. 164, 180 (6th C.) Իրեն. հերձ.].

A compound of *amb-* and *olj* (qqv). Literature noted in Solta 1960. 231. 11.

ԱՄԵԹ (amet') «strong, solid, firm»

BIBLE *vacat*; Agathangelos [1909 (5th C.) Աղաթ.], Ewagrius Ponticus [1907. sec. 11 (5th C.) Եւաղր.] and following literature.

Two etymologies have been suggested, neither of which is very convincing. Dumézil (1938A. 241) posits **n-pet-* (**pet-* «fall») «not-falling». Pisani (1944. 159), arguing that the sequence -*nm-* gives -*m-*, suggests **n-met(h)-* (-*met'* = Skt. *mánthati*, *mathitá-* «agitate, shake») «not-jiggly».

ԱՄԵՆԱՅՆ (amenayn) «all, total» (-i, -ic')

BIBLE (frequent but without listing in Yarut'iwn 1895 = Gk. πᾶς, σ'μπας, ὅλος «all»), and following literature.

Traditionally Arm. *amenayn* is derived from **sm-ean-ayn*; *ayn* being the word for «this», and -*ean-* being an uncommon plural suffix (cf. *kovean* «kine»). Arm. *am-* (< **sm-*) is cognate with Av. *hama-*, *hāma-* «all», OP *hama-* «all», Khot. Saka *hama-*, NPer. همة (*hamah*), Afghan. همه (*hamah*), MPer. *h'm'g*, MPer. T. *hmg* «all». From the Parthian we get as a loan word Arm. *hamak* «universal». IE **sm-* is usually considered closely related with the root **som-* «same» from which come Skt. *samá-*, Gk. δμός, etc. «same».

There are problems; the first being that Arm. *am-* would be related only to PIRanian **hama-*, and this would be the only instance citable of a unique isogloss between Iranian and Armenian. The second issue is the complexity of the Armenian form, for there is no reason that the proto-Armenian root **am-* would need so many appendages to carry out its meaning. References to *amēn* «all» as the primary form from which *amenayn* grew are not overwhelmingly convincing and have the

further disadvantage of leaving us at a loss to determine the precise origin of *amēn* itself. Our current suggestions for the origin of *amenayn/amēn* are still lacking. Greppin 1982B.

Derivatives are abundant from various stems:

- AMEN-: *amenabari* «all-bountiful», *amenagov* «most praiseworthy», etc.
- AMĒN-: *amēnimast* «most wise», *amēnotorm* «very merciful», *amēnarat* «very abundant», etc., but uncommon.
- AMENAYN-: *amenaynustek'* «from all sides», *amenaynurek'* «everywhere», etc., but rare.

The suffixational pattern clearly points to a base of *amen-*; forms from a base *amēn-* stem primarily from the medieval period.

ԱՄԻՍ (amis) «month» (*amsoy*, -*sean*, -*soc'*)

BIBLE (190x = Gk. μήν «month») and following literature.

Gk. μήν; Lat. *mēnsis* «month»; Skt. *mās* «moon, month»; Av. *māh-* «id»; Sogd. *m'h* «id»; NPer. ماه (*māh*) «id»; Afgh. میاشت (*myāšt*) «month»; Kurd. *māh* «month, moon»; Oss. *mæj*, *mæjæ* «id»; Pam. Yag. *mast* «id»; Toch. A *mañ*, B *meñe* «month»; Goth. *mena* «moon»; OHG *māno* «moon»; OIc. *māni* «moon»; Lith. *mėnuo* «month, moon»; Lett. *mēnes(i)s* «id»; Prus. *menins* «moon»; OCS *měsaci* «moon, month»; Russ. месяц «month»; Pol. *miesiąc* «month»; Alb. *muaj* «month»; Ir. *mi*; Welsh *mis* «month»; IE **mēns-* (Scherer 1953. 6-71).

The initial *a-* of Arm. *amis* presents insurmountable problems. However, other instances of erratic prothesis exist: note *nawsr/anawsr* «thin, sparse», *nawt'i/anawt'i* «hungry». In the dialect of Hamšēn there is *ōmis*, but this shift is common before -*n* and -*m* (Adjarian 1947. 220-221); Winter has a phonological note on **ns* (1962. 256); in 1965A. 101 he compares the initial *a-* vocalism to other calendar terms (*awr* «day», *am* «year») and, in the same vein, *arew* «sun», *astt* «star». Beekes (1969. 22) adds *amañ* «summer». Also, Čop 1973. 37.

Derivatives include *amsawor* «lasting a month», *amsakan* «monthly», *erek'amseay* «three months».

ԱՄՈՒ (*amol*) «yoke, pair» (-i; -i, -ac'; -oy; -eac')

BIBLE *vacat*, Agathangelos [1909. 272, 354 (5th C.) Աղայթ.]; but derivative *amolajil* «knee tendons» appears *Genesis* 32. 25, 32.

Adontz (1937. 10) points to a relationship with Gk. ἐμαλός «level, even», in the sense that the two animals of the yoke are parallel. Aghayan (1971B. 82, 1974. 19), comparing *am-usin* «spouse» and *am-uri* «bachelor», proposes *am* + IE **el* (**ōl*-, Gk. ὤλένη «elbow»). Dumézil (1938A. 241) suggests a derivation from IE **sm̥*- «“ensemble” et d'un mot comparable à slave *polŭ* “moitié, sexe...”». Ter Poghosean comments, with extensive bibliography (1963. 1-4). Aghayan (1974. 19, 1975 80-81), accepting an original root in **ol*-, suggests that Arm. *uln* «neck» should be associated as well.

The dialects contain variants: Yerevan *ámōl*, Łarabał *ámbul*. The Turkish dialect of Karin (Erzurum) also reported *hamol* «yoke of oxen».

Derivatives include *eznamol(i)* «yoke of oxen», *garnamolk'* «two lambs», and *amolajil* «the tendons in the hollow of the knee (hamstring) in man and in quadrupeds; the hock, the joint above the fetlock».

ԱՄՈՒԼ (*amul*) «sterile, barren» (*amloy*)

BIBLE (18x = Gk. στειρα «barren») and following literature.

Meillet [1920A. 55 (= 1977. 172), with refinements 1930. 184-185 (= 1977. 267-268) and 1936A. 48] suggests a negative formation from **h-pōl*-, with the stem **pōl*- producing Arm. *ul* «kid, fawn» and Gk. πώλος «foal, young animal». This view was rejected by Dumézil 1938A. 241 who saw a joining of three etymologies: **sam*- «together», plus a root comparable to Slavic *polŭ* «moitié, sexe», and something that would approach Gk. ἐμαλός «at the same time». Pisani (1944. 159) later suggested a derivation of **h-mūl*- (Skt. *mūlam* «root») «die Unfruchtbare also eine “Wurzellose”». Djahukian (1967. 236) favors **h-pōlo*-. Uncertain. The dialect of Sebastia shows *amur*.

Derivatives include *amlacin* «born of a barren woman», *amlanam* «become barren», *amlut'iwn* «barrenness, sterility».

ԱՄՈՒՍԻՆ (*amusin*) «spouse (male or female)» (-i, -oy, -ac')

BIBLE [4x = Gr. κοινωνός (ἄ and ἦ) «companion, partner», σύνων «living with»] and following literature.

Meillet (1931. 8), seconded by Solta (1960. 403-405), suggested a comparison with Lat. *uxor* «wife» (< **uk-sor*; -*sor* as in **swe-sor*). Arm. *amusin* would thus be formed from the prefix *am*- «with» (see also Aghayan 1975. 80) plus -*us* as in *us-anim* «learn» < **euk*, Skt. *ūcyati* «be accustomed to»; Goth. *bi-ūhts* «accustomed»; Lith. *jūntas* «id»; OCS *učiti* «teach»; Russ. учить «teach»; Pol. *uczyć* «teach». On the sequence **uk* > *us*, cf. Djahukian (1975. 35). Pisani (1951B. 1-4), with modifications, accepts Meillet's basic view, and glosses -*using*- as «married». See also Vycichl 1953. Awkward.

Derivatives include *amusnawor* «married», *amusnac'eal* «married», *amusnakan* «conjugal».

ԱՄՊ, ԱՄԲ (*amp, amb*) «cloud» (-oy)

Amp is the older spelling, occurring in the BIBLE (145x = Gk. νεφέλη «cloud») and following literature. The spelling discrepancy is based on the later erratic voicing found in -*NC*- clusters.

Skt. *abhrām* «cloud»; Av. *awrām* «id»; MP *abr* «id»; Per. *ابر* (*abr*) «id»; Afgh. *اوره* (*ōrā*) «id»; Ossetic. *arv* «heaven, sky»; Lat. *imber* «cloud»; Osc. *anafriss* «imbribus»; Toch. A *eprer*, B *iprer, eprer* «atmosphere». The relation of Gk. ζῆρος «rain» and the further correlations with Gk. νέφος «cloud» and ἀφρός «foam (of the sea)» remains puzzling. Cf. Szemerényi 1964. 241-243. On Skt. *āmbu*-, see Mayrhofer *WAI*. IE *(*o*)*mbh-r*-. Shirokov 1980. 82.

The dialects of Hač'in and Hamšēn both show *omb*; Zēyt'un shows both *ōmb* and *omb*.

Derivatives include *ampagoyn* «like a cloud», *ampacin* «cloud producing», *ampanam* «to become clouds», *amprop* «thunder» (qv), *gerambak* «higher than the clouds» (rare), *amburk'* «storm» (8th to 10th C.?).

ԱՄՊՐՈՊ (*amprop*) «thunder, loud noise» (-i, -ac')

BIBLE (1x = Gk. κρηοιμός «din of battle, uproar») and following literature.

The *-r-* extension to the root *amp* (qv) ties this word in closely with Skt. *abhrām*, etc. The final *-op* remains puzzling though Dervischjan (1877. 94) suggested a compounding with the same root as NPer. آب (*āb*) «water»; Skt. *āpa-* «water», etc. Problems clearly remain.

Derivatives include *ampropayin* «thundering».

ԱՅԳ (ayg) «daybreak», from the IE stem **ai-*, as in Av. *ayarā-* «day», Goth. *āir* «early, soon»; the stem **ai* has abundant suffixes: **ai-dh-* «be light, burn», **aios-* «a bright metal»; Arm. *ayg* would come from **ai-* plus an added element of either **-w-*, or **-gh-* (Djahukian 1973. 17).]

ԱՅԳԻ (aygi) «vineyard» (-woy, -eac')

BIBLE (120x = Gk. $\xi\mu\pi\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ «vine», $\xi\mu\pi\epsilon\lambda\omicron\nu$ vineyard») and following literature.

Gk. $\sigma\acute{\iota}\nu$, $\sigma\acute{\iota}\alpha$, $\sigma\acute{\iota}\alpha$ «service tree (*Sorbus domestica*)»; Lat. *ūva* «grape»; Lith. (*j*)*ievà* «a tree with red berries, the Buckthorn (*Ramnus frangula*) or Bird Cherry (*Prunus padus*)»; Lett. *iēva* «Buckthorn»; Prus. *iuwis* «Yew Tree (genus *Taxus*)»; Hitt. *GISeya-* «an evergreen»; OHG *iwa* «Yew Tree»; Ir. *eo* «Yew Tree», Welsh *ywen* «id»; Alb. (Tosk) *vodhë*, (Geg) *vadhë* «Service Tree», Russ. ива «Willow (genus *Salix*)»; Bulg. ива «id»; Pol. *iwa* «id»; IE **oywa-*. The somewhat discrepant semantic values are discussed by Friedrich (1970. 120-129). Saradjeva 1980C. 62, 1981. 165. A loan into Arabic, أَيْك (*ayk*) «woods, forest» is mentioned in *Al-uqyānūs* 1814. 4. 72.

Derivatives include *aygēgorc* «vine cultivator», *aygāwet* «vine growing», *aygord* = *aygegorc*.

For dialects see Greppin 1982B.

ԱՅԴ (ayd) «that there» (*aydr*, *aydm*, *aydu*; *aydk'*, *ayds*, *aydc'*, *ayduk'*)

BIBLE (Yarut'iwn 1895 *vacat*, but note $\sigma\acute{\iota}\tau\omicron\varsigma$ «that»), and following literature.

The *-d-* is the demonstrative particle (qv) which is added to the stem **ay-*. See also *ays* and *ayn*. Though the word is declined

according to a primitive Indo-European pattern, and though the *-d-*, as well as *-s* and *-n* is perhaps of Indo-European heritage, no sure derivation for the primary element *ay-* is known. The ancient efforts to derive *ay-* from the same source as Skt. *e-śá*; Av. *aēša*; Osk. Umb. *eiso-*, IE **ei-* are not phonetically possible. Godel 1975. 107.

Derivatives include *aydanōr* «in that place», *aydč'ap'* «so much», *aydpēs* «thus», *aydr* «just there», *aydrēnacin* «indigenous», *aydk'an* «so much».

ԱՅԺԻՄ (ayžm) «now, at this time»

BIBLE (120x = Gk. $\nu\acute{\nu}$, $\alpha\rho\tau\iota$ «now») and following literature.

Derived from **ays-žam* «this time» or possibly **ay-žam*. Note also *ayd*, *ayn* and *ayš*. Arm. *žam* is of Iranian origin, note Pahl. *zamān*; Pazd. *zamān*; Sogd. *žamanū*; Per. زمان (*zamān*); Udi жаманак «time»; Georgian *žami*; Ming. *žam*; T'uš *žam*; Heb. זמן (*zāmān*); Arab. زمان or زمن (*zamān* or *zaman*); Syr. *zman* «time».

Derivatives include *ayžmacin* «new born», *ayžmean* «recent, modern», *ayžmēn* «from this moment, henceforth», *ayžmik* «now», *ayžmu* «recent, modern», *ayžnius*, *yayžmus*, *zayžmus* «now».

ԱՅԼ (ayl) «other» (-oy, -um, -mē)

BIBLE (abundant, but Yarut'iwn 1895 *vacat*; note $\alpha\lambda\lambda\omicron\varsigma$ «other», $\lambda\omicron\iota\pi\acute{\omicron}\varsigma$, $\epsilon\pi\acute{\iota}\lambda\omicron\iota\pi\omicron\varsigma$ «the remaining») and following literature.

Gk. $\alpha\lambda\lambda\omicron\varsigma$, Cyp. $\alpha\lambda\lambda\omicron\varsigma$; Lat. *alius*; Osc. *allo* «alia»; Gall. *alios*; OIr. *aille*; Welsh *ail*; Goth. *aljis* «other»; OHG *elichōr* «farther»; OIc. *ellar* «else, otherwise»; Toch. A *ālak*, B *alyek*, *allek* «other»; Lyd. $\alpha\lambda\alpha$ -; IE **aly-*. Indo-Iranian uses as stem **any-*.

Metathesis of *-y* following a resonant occurs only after an *-a-* vowel (Godel 1970. 143); note also *layn* «wide», IE **plānyo-*. Čop 1973. 40.

Derivatives are exceptionally abundant: *aylaban* «allegorical», *aylaylak* «changeable», *aylapēs* «otherwise», *aylust* «from another place», *aylewayl* «different», etc.

ԱՅԾ (ayc) «she-goat» (-i, -woy, -oy, -eac')

BIBLE (55x = Gk. *αἴξ* «goat», *αἴγεις* «goat-like», *πρόβατον* «sheep») and following literature.

Gk. *αἴξ*, *αἴγός* «goat»; Av. *īzaēna-* «of leather». The lack of a reflex of the initial *a-* in the Avestan cognate might imply a laryngeal, and the apparent ablaut **ai/i* could be better written **Ay-/A-* (Beekes 1969. 128). IE. **Ayǵ-*. For a discussion of Gk. *ἄγνος* within this paradigm, see Panagl 1976; also Tumanjan 1968. 54, Winter 1962. 257, Makaev 1967. 454, Băltăceanu 1980. 79, Shirokov 1980. 84, Kortlandt 1983. 13.

Derivatives include *aycarac* «goat-herd», *aycak'ot* «chammois», *ēšayceam* «she-goat that resembles an ass». Place names Hübschmann 1904. 398): *Aycic' berd* «Goat-hill», *Aycptkunk'* «Goat-nipple»; Djahukian (1970. 36, 51, 63) points out similar place names in Greek: *Αἴγανέη*, *Αἴζικτή*, *Αἴζισίς*.

ԱՅՆ (ayn) «that, it, the» (*aynr*, *aynm*, *aynk'*, *ayns*, *aync'*, *aynuk'*)

BIBLE [abundant, but Yarut'iwn 1895 *vacat* (note *ἐκεῖνος* «that there»)] and following literature.

The *-n-* is the demonstrative particle (qv) which is added to the stem **ay-*. See also *ayd* and *ays*. Though the word is declined according to a primitive Indo-European pattern, and though *-n-*, as well as *-s-*, is perhaps of Indo-European heritage, no sure derivation for the primary element *ay-* is known. The ancient efforts, still recorded in *IEW* 286, to derive *ay-* from Skt. *e-śá*; Av. *aēša*; Osc. Umb. *eiso-* are phonetically impossible. Godel 1975. 107.

Derivatives include *aynu zi* «in as much as», *aynuhetew* «ever, since», *aync'ap'* «so great», *aynpēs* «equally, as much», *aynk'an* «so great».

ԱՅՍ (ays) «this here» (*aysr*, *aysm*, *aysu*, *aysk'*, *ayss*, *aysuk'*)

BIBLE [abundant, but Yarut'iwn 1895 *vacat* (note *αὐτός* «this here»)] and following literature.

The *-s-* is the demonstrative particle (qv) which is added to the stem **ay-*. See also *ayd* and *ayn*. Though the word is declined

according to a primitive Indo-European pattern, and though *-s-* is perhaps of Indo-European heritage, no sure derivation for the primary element *ay-* is known. The ancient efforts (still repeated in *IEW* 286) to derive *ay-* from the same source as Skt. *e-śá*; Av. *aēša*; Osc. Umb. *eiso-* are phonetically impossible. Godel 1975. 107.

Derivatives include *aysanak* «in this manner», *aysgoyn* «in this manner», *asuhetew* «henceforth», *aysč'ap'* «to this extent», *aysk'an* «in this amount, so great».

ՅԱՏ (ayt) «cheek» (-i, -ic')

BIBLE (2x = Gk. *μήλον* «cheek») and following literature.

Gk. *οἰζέω* «swell»; Lat. *aemidus* (< **aid-smo-*) «swollen»; OCS *jadŭ* «venom»; Slov. *jaditi* «to annoy»; Lith. *jedrà* «measles, chicken pox»; Lett. *idra* «faules Mark eines Baums, im Kern verwitterter Baum» (*LEW* 192); OHG *eitar* «abscess»; OIc. *eitill* «enclosure in a rock». An Indic derivative has been suggested but is unsure; Skt. *indu-* «drop, moon», showing nasal infix (*WAI* 1. 88). IE **oid-*. Kortlandt 1983. 10, 13.

Derivatives include *aytumn* «inflammation», *aytoyc'* «swelling», *aytnum* «to swell».

ԱՅՐ (ayr) «man, husband» [*aġn*, *aramb*, *ark'* (< **arnk'*), *aranc'*]

BIBLE [2100x = Gk. *άνήρ*, *άνθρωπος* «man, mortal», *ἄροτός* (*Job* only, 17x) «mortal»], and following literature.

Gk. *άνήρ*; Osc. *nerum* «virozum»; Umb. *nerus* «principes»; Skt. *nára-*; «man»; Av. *nara-*; OIr. *ner* «bear»; Welsh *ner* «chief»; Gall. *Nerios*; Alb. *njeri* «human, person»; NPhryg. *αναρ* «man». Less closely connected are Lith. *niřsti* «be violently angry»; Pruss. *nertien* (acc.) «anger»; Russ. *нопов* «custom, obstinacy»; Bulg. *нопов* «id»; OCzech *nřav* «id». Because of the lack of a laryngeal, the Anatolian forms are suspect: Hitt. *innarawant-*, Luw. *annarummi-* «strong». IE **Aner-*.

Arm. *ayr* represents the common passage of intervocalic **-n-* to *-y-*. Hamp (1966. 12-13) notes that the genitive *aġn* would be the expected form, after metathesis, from **anros* (= Gk. *άνδρός*). S. Mann (1963. 4) has suggested a relationship with Skt. *árya-*

«head of the house» but this does not account for the nasal in the oblique case. Polomé 1980. 27, Shirokov 1980. 85.

Derivatives include *ayrasēr* «loving one's husband», *skesrayr* «father-in-law». Adjarian (1942. 1. 144, 218) also mentions the proper name *Ayruk*.

ԱՅՐ (ayr) «cave» (-i, -ic')

BIBLE (39x = Gk. *σπήλαιον* «cave») and following literature.

Two principal etymologies have been advanced, both of which present difficulties. Pisani (1944. 161-162, 1951A. 70), following Petermann (1837. 146) and Müller (1877. 16, 1897. 351), suggests a relation with Gk. *ἄντρον* «cave». De Lamberterie (1978. 243-244) acknowledges the phonetic problems and suggests that the pre-form **antēr* might be suitable if the following sequence is observed: **antēr* > **anēr* > *ánēr* > **anir* > **aynir* (epenthesis) > *ayr* («syncope de la voyelle de la syllabe finale, et écrasement de la nasale»). In spite of these possibly appropriate phonetic gymnastics, we must still face the possibility that an original **VntrV-* could just as well produce *-nr-* or *-rn-*. Alternatively, B. Čop (1957. 135-138) has suggested a correspondence with Hitt. *hari-* «valley», from which an original **Ari-* would probably give **ari-* > *ayr*.

Some dialects show forms of aspiration: Mokk', Ozmi, Salmast, Van *hēr*. It might be noted that in the dialect of Mokk', Ozmi and Van unwarranted aspiration is not unknown [Adjarian 1952 (1953). 244]. The dialect of Hač'in has *kāyōy* (= *k'arayr* «stone cave»). In nineteenth century Capadocian Greek *κερέρ* «*k'arayr*» is recorded (Karolídēs 1885. 88).

Derivatives include *k'arayr* «(stone) cave»; place names (Hübschmann 1904. 410) *Awarayr*, *Ayravank'*.

ԱՅՐԵՄ (ayrem) «to burn, scorch» (-ec'i)

BIBLE (130x = Gk. *κατακαίω* «burn») and following literature.

Av. *ātar-* «fire» [oft persönlich gedacht und göttlich (Bartholomae 1904. 312)]; Phl. *ādur*; NPer. *آذر* (*ādar*) or *آتس* (*ataš*); Oss. *art*; Khwar. *'rv*; SKurd. *آر* (*ār*); Afgh. *آر* (*ōr*); Yagnob. *āl*; Sogd. **ātr* ('tr-), **art* ('rō); Scyth. *Ἰατραγέρας*. Abaev (1958. 69-70) does not accept any Slavic cognates, but Solta (1960.

365) mentions Serb. *vatra*, Ukr. *ватра* «fire», Pol. *watra* «highland shepherds' watch fire», Rom. *vatră* «fire», Alb. Tosk, *vatër*, Geg *votër* «hearth». Jokl (1920. 37ff) states that the Slavic forms were borrowed from Romanian which in turn were derived from Albanian; but note Klepikova 1973 and Russu 1970. 210. Original intervocalic **t* regularly yields Arm. *y*. Jasanoff (1979. 145) adds the proposition that *ayrem* is parallel to Gk. *αἶθρο* «kindle, burn», IE **aidh-*, with **VdhV* > *VrV* as with intervocalic **t*. Băltăceanu 1980. 87.

Derivatives include *ayrec'ac*, *ayrec'ot* «burning», *ayrumn* «id», *hrayrk'* < **hur-ayr-k'* (*hur* = «fire»), *kisayreac'* «half burned».

ԱՅՐԻ (ayri) «widow» or less commonly «widower»

BIBLE (80x = Gk. *χήρα* «widow») and following literature.

Dumézil (1940. 69) suggests an original **n-nēr-iyā* «manless» (**nēr* «man»). However, it seems clear that the stem for «man» in proto-Armenian had prothesis: **an(ē)r*. Thus the proto-form of Arm. *ayri*, according to Dumézil's scheme, would have to be **n-an(ē)r-iyā*, which of course would not yield the necessary *ayri*. Schmitt 1972. 23.

Derivatives include *ayrenoc'* «hospital for widows», *ayrianam* «to become a widow, or widower».

ԱՅՑ (ayc') «visit, search, inspection» (indecl.). In the earliest period found only in idioms *ayc' arnel* and *yayc' elanel* «to visit».

BIBLE (50x = Gk. *επισκέπτομαι* «to inspect») and following literature.

Skt. *icchāti*; Av. *išaiti* «seek for, wish»; Umb. *eiscurent* «arcessierint, postulaverint»; Lat. *aeruscāre* «to get money from going around exhibiting tricks or juggling»; OHG *eiscōn* «ask, search»; Lith. (*j*)*ieškōti* «search»; Lett. *iēškāt* «to remove lice»; OCS *iskati* «search»; Russ. *искать* «id»; Pol. *iskać* «to hunt for lice». IE **Ays-sko-*. Szemerényi (1960. 232-238) adds Lat. *quaero* to the equation [*< *ko-ais*; **ko-* as in *com* (*cōgō*, *coepī*, etc.)]. Polomé 1980. 24; Jerejian 1953. 150; Băltăceanu 1980. 96. See also *hayc'* and Greppin 1982B; Kortlandt 1983. 12.

Derivatives include *ayc'elu* «visitor», *ayc'elut'iwn* «a visit», *ayc'em* «to visit».

Ա՛ն- (*an-*) «negative particle»

BIBLE, abundantly in compounds, and following literature.

Gk. ἀν-, ἀ-; Lat. *in-* (<*en-*); Osc. *an-*; Umb. *an-*; OIr. *in-*, *ē-*, *an-*; Welsh, Corn. *an-*; Goth., OHG *un-*; OIc. *ō-*, *ū-*; Toch. A *ā-*, *a-*, *ān-*, *an-*, *am-*, *e-*, *en-*, *on-*, B *ā-*, *a-*, *an-*, *e-*, *en-*, *on-*. Baltic and Slavic use *ne-*; Lith. *nė*; Lett. *ne*; OCS *ně*; similarly Indo-Iranian: Skt. *na* (Vedic *nā*); Av. *na-*. These correspond with Gk. ὄν-, Dor. ὠ-. Hittite shows *nā-wi* «not yet». Minassian 1977.

Compounds appearing in the Bible are *anardar* «unjust», *anbari* «wicked», *angēt* «stupid», *andadar* «incessant», *anerewoyt'* «invisible», *anzetj* «inpenitent», etc.

Ա՛ն՛ (and) «field» (-oy, -oc', -i, -ic', -woc')

BIBLE (70x = Gk. ἄγρος «field») and following literature.

Gk. ἀνθος «blossom, flower»; Skt. *ándha-* «herb, some plant»; also posited but doubtful are Alb. *ëndë* «vine, tendril»; Toch. A *ānt*, B *antē* «flat surface» [Lidén 1937. 89-91; Van Windekens (1976A. 163) prefers to take *ānt*, *ānte* with Gk. ἀντί «opposite»]. IE **andh-*.

Hübschmann ignored this etymology (AG) as did Meillet (1936); it is however listed by Solta 1960 and Adjarian *HAB*; Frisk (GEW) is hesitant. Pisani (1944. 160), noting the particularly Iranian form Arm. *andastan* «garden» suggests an Iranian loan (an earlier note appears in 1943-44. 548), Saradjeva 1980C. 56; Simonian 1979. 219.

Numerous dialects show an aspirated form: Goris (Margarian 1975. 311-316 with some other scattered examples), Yerevan, Karin, Tiflis *hand*; Axalc'xa *hant*; Łarabał *händ*.

Derivatives include *andastan* «garden, cultivated field», *andapah* «keeper of vineyard or crops», *andem* «to cultivate».

Ա՛ն՛ (and) «there»

BIBLE (Yarut'iwn *vacat*; *NHB* gives no citation but *Mat.* 25. 30 = Gk. ἐκεῖ «there» and elsewhere) and following literature.

The etymology is difficult. Perhaps IE **ndh-*, and with Gk. ἐνθα «there»; OIrish *and* «id» and Lat. *inde*; PSlav. **ond* with *k-*

analogically from interrogative/relative system, OCS *kōdu*, Russ. «куды» «whither». Also suggested with Skt. *ánti* «before, near»; Gk. ἀντί «opposite»; Lat. *ante* «before»; Hitt. *hanti* «in front». It should be noted that there is no etymology for *ast* «here» (qv), the opposite of *and*, and presumably part of the same system. See also *anti*, *asti* and *anc'*.

Derivatives include *andēn* «there», *andanōr* «id»; *andust*, *antust* «thence», *andr* «there», *andrēn* «again, in the same place», *andragoyñ* «further», *andradarj* «reciprocal», *andranam* «to go beyond».

-Ա՛ն՛ (and) «threshold, doorpost». An inseparable suffix appearing in Arm. *drand* «doorjam» (< *duñn* «door» + *-and*); (-i, -ic').

BIBLE (8x = Gk. θύρα «door», πρόθυρον «front door») and following literature.

Skt. *dtā* «frame of a door»; Av. *aiθya-* «post, doorjam»; Lat. *antae* (plural only) «pillars on each side of a door or at corners of buildings»; OIc. *ond* «anteroom». IE **nt-*. On the voicing of **t*, see Winter 1955A. 5.

Adjarian (*HAB*² I. 186) notes, in the dialect of Van, a word *andivor* «dwelling place, family» which he takes from *-and*. This statement is not repeated in Adjarian 1952.

Derivatives include only *drandi* «id».

[Ա՛ն՛ՈՐՐ (andorr) «quiet, tranquil, convenient». Ter Poghossean (1963. 5-8) suggests IE **dhō-r(r)o-* (**dhō-* | **dhoE-* ?) as in IE **dhē-*, Lat. *facio*, etc.); semantically justified on the basis of Lat. *facilis*, etc. Mkrchtian (1970. 243) has suggested a collocation with Akk. *andurāru(ni)* «freedom from taxation».]

[Ա՛ն՛ն՛ (aner) «wife's father, father-in-law». To Gk. πενθερός «id»; Winter (1966. 206) attributes the absence of a reflex of IE **dh-* to dialectal diversity; the etymology increases in un-gainliness should one take Gk. πενθερός with Skt. *bāndhu-* «kinship, kinsman», IE **bhendh-*.]

ԱՆԷՅՐԻՔ՝ (*anēck'*) «imprecation, malediction» (plural only; *-ic'*)

BIBLE (50x = Gk. *ἄρα, κατάρα* «a curse») and following literature.

Gk. *ἔνειδος* «censure»; Skt. *nīndati* «blame, revile»; Goth. *ganaitjan* «blame»; OHG *neizzan* «to plague, bother»; Av. *naēd-* «abuse, revile»; Lith. *niedėti* «detest, abhor»; Lett. *naid(u)s* «hostile disposition»; IE **Oneid-*. The existence of Arm. *-c-* where **-t-* would have been expected remains problematic; for a description of this, see Djahukian 1975. 37-39; Polomé 1980. 21.

Derivatives include *anicanem* «to curse», *anicem* «id», *anicapart* «worthy of being cursed», *anicaber* «bearing a curse», *anicadrut'iwn* «malediction», *anicakuř* «full of curses», *anicič'* «curser», *hraparakanēc* «public curse».

ԱՆԻԵՒՆՆԻՔ՝ (*ant'et'*) «hot coal, wood embers» (*-i, -ic'*)

BIBLE *vacat*; *Hexaemeron* [1830. 158 (5th C.) *Վ.Լ.Կ.* (= *σποδιά*, MG 29. 165)], *Parp* [1904. 136 (5th C.) *Փարպ.* and following literature

Vogt (1938. 333) suggests an accord with Gk. *ἄνιθραξ* (*ἄνιθ-ραξ*) «charcoal». However, no such division is readily supportable in Greek. Vogt (op. cit.) also notes Georgian **nł-*, which might be found in *v-a-nł-eb* «to kindle», *a-nł-ia* «burned, charred». Adjarian suggests a correspondence with Georg. *anteba* «to kindle» and *antebuli* «burned, charred» (*HAB*).

There are no evident derivatives.

ԱՆԻԹ (*anic*) «nit, the eggs of a louse» (*ancoy*)

Uncommon, earliest definitely established date is Narekatsi [1948. 176 (10th C.) *Գր. Նար. Մար.*]; common in modern period.

Gk. *κονίς, -ίδος* «the egg of a louse»; Alb. Geg *thëni*, Tosk *thëri* «nit»; OHG (*h*)*niz* «nit». IE *knid-*. From the stem **gⁿnid-* come Russ. *нит* «nit»; Bulg. *нит* «id»; Pol. *gnida* «id»; Lett. *gnīda* «id». A stem with *-l-* appears in Lith. *glīnda* «nit» which Frankel (*LEW*) attributes to dissimilation from **gninda*, but note Lat. *lēns, -ndis* «nit», Skt. *likṣd* «nit» < **lidkā* (Burrow 1959. 89).

The derivation of the Armenian form is difficult. Noting Mlr. *sned* «nit»; Welsh *nedd* «id»; NCorn. *neð* «id»; Bret. *nez* [< **s(k)nidā*], Frisk (*GEW*) gives IE **sⁿmid-* which would yield

Arm. *anic*. Tumanjan, noting that *anic* is an *o-* stem (1968. 57-58, 1978. 161), stresses the word's relationship with other Armenian animal names in *-oy* of Indo-European origin. For Arm. *c* < IE **d*, see Djahukian 1975. 37-39. Dubious.

There are no derivatives in the ancient or medieval period.

ԱՆԻԹԱՆԵՄ (*anicanem*) «to curse». See *anēck'*. Polomé 1980. 21, 27; Shirokov 1980. 87.

ԱՆԿԱՆԻՄ (*ankanim*) «to fall, occur» (*ankay*)

BIBLE [600x = Gk. (ἐμ-) (*ἀπο-*) *πίπτω* «fall») and following literature.

Gk. *ἐάφθη* «clung, fell (?)»; Goth. *siggan* «sink»; OIc. *sökkva* «id»; OHG *sinkan*; Toch. A. *ṣuṅk*, B *ṣaṅkw* «mouth, gullet». Lith. *sėkti* probably does not belong since the nasal of *senkū* «I sink» is secondary, placing *sėkti* with OCS *isęknōti* «to dry up». The Greek cognate presents problems since the initial aspiration is not consistent. *Iliad* 13. 543 *ἐάφθη*, but *Iliad* 14. 149 *ἐάφθη*. The ancients were in doubt; Aristarchus of Samothrace preferred the unaspirated form; Homeric copyists opted for both. IE **sⁿg^{m-}*.

Derivatives include *ankumn* «fall, tumble», *ankastet* «the Dog Star», *vayrankeal* «fallen», *storankim* «to fall, yield».

See also *ankenum* and *hangč'im*.

ԱՆԿԻՒՆ (*ankiwn*) «angle, corner, nook» (*-ean, -eanc'*; *-iwni, -iwnē*)

BIBLE (55x = Gk. *γωνία* «corner, angle») and following literature.

Lat. *angulus* «corner, angle» (< **anglos*); OCS *agŭlŭ* «angle»; Russ. *угол* «angle»; Pol. *węgiel* «corner». IE **ng-*. The expected spelling would be *angiwn* (cf. *hing* «five», IE **penk^{m-}*), but this form appears only irregularly in Classical texts; see W. Winter 1962. 256. The suffix *-iwn* is uncommon with Indo-European words, but see *ariwn* and (erroneously overstated) Greppin 1975B. 105-106 and *Hangabařaran* 1976. 386-387, 435-436.

Derivatives include *ankiwnahat* «miner», *ankiwnakal* «angular», *erek'ankiwn* «triangle», *č'orek'/k'ař-ankiwn* «quadrangular».

Անյն (anjn) «person, self, soul» (-in, -amb, -ink')

BIBLE [1110x = Gk. ἀνός, ἐμῆς, σεαυτοῦ «(one's, my, his) self»] and following literature.

ONor. *angi* «smell, scent»; IE **anghen*. This etymology, proposed by Lidén (1906. 38), finds support in the parallel Lat. *animus* «soul»; OCS *v-onja* «smell, scent»; Russ. *воня* «stench». It is repeated by Adjarian (*HAB*), Solta (1960. 122-123) and Djahukian (1967. 162). Meillet (1936. 71-72, 77-80) does not commit himself to an etymology. And though it is not exceptional for there to be a unique isogloss between Armenian and Germanic (Solta 1960. 468-469 mentions a good number of them), it should be noted that most of them are somewhat suspect.

Derivatives include *anjawor* «animated», *anjatur* «surrendering», *anjnamatn* «one who betrays himself», *anjneay* «personable».

Անյուկ (anjuk) «narrow, strait» (-jki, -ikac'; -jkoy, -jkoc')

BIBLE (9x = Gk. στενός «narrow») and following literature.

Skt. *anīhū-* «narrow»; Av. *qzah-* «need, distress»; Lat. *angiportus* (< **angu-*) «alley»; Goth. *aggwus* «narrow»; OHG *angi* «narrow»; OIc. *qngr* «id»; Gk. *ἄγγω* «to compress, press tight»; OCS *qzūkū* «narrow»; Russ. *узкий* «narrow»; Pol. *wąski*; Lith. *añkštas* «narrow»; OIr. *cumung* «narrow»; Welsh *cyfyng* «id». IE **angh-(u)*. Winter comments on nasal sequences (1962. 256) and notes the alternate form *ancuk* which is given in the *NHB*, but for which no locations are given.

Derivatives include *anjkali*, *anjakan* «narrow», *anjkanam* «be narrow», *anjkauc'anem* «to narrow, contract», *anjkut'iwn* «narrowness», *netanjuk* «narrow».

[Անյրեւ (anjrew) «rain». Pisani (1944. 158) suggests **ñghrebh-* developed, by metathesis, from an earlier **ñbhregh-*, from which also Lat. *imber* «rain», etc.]

Անյութ (anut') «armpit» (*ant'i*, *ant'oy*, *antoc'*). Also spelled *ant'*.

BIBLE (2x 2Mak. 12. 40. Jer. 38. 12, but no exact Greek equivalent) and following literature.

IE **aks-* develops twofoldly in the Indo-European dialects, coming to mean on one hand «axle», and on the other «shoulder, armpit». Those cognates with the value «axle» are: Skt. *ákṣa-*; Gk. *ἄξων*; OCS *osī*; Russ. *оси*; Pol. *osí*; Lith. *ašis*; Lett. *assis*; OIr. *aiss*; Welsh *echel*, *achel*. The other half of the semantic spectrum is expressed by ON *oxull*; OE *eaxl*; OHG *ahsala* «shoulder», but without an *-l-* extension as OHG *uochisa*; OE *ōxn* «armpit»; Lat. *āla* (< **agslā*) «shoulder», but *axilla* «armpit»; Av. *aša-* «shoulder». The Armenian term, if it is related, would stem from proto-Armenian **asn-* (< **aks-n-*) which resolved as *an-*, to which was added the suffix *-ut'* which elsewhere forms nouns (Arm. *t'aw* «thick», *t'awut'* «thicket»). The Indo-European dialects which support «armpit» are Italic and Germanic, and as is so often the case, Armenian semantic isoglosses with the westernmost Indo-European dialects are frequently unusual and somehow unsatisfying.

Semantic value can vary in the dialects: Maraš «shoulder»; Axalc'xa, Zēyt'un, Hamšēn «the two arms extended»; Hač'in «a bundle (= "armful")».

Derivatives include *andant'akan* «under the arms», *anut'ka* «an inflammation of the lymphatic gland», *ant'anoc'* «necklace», *ant'anoc'ik* «something carried under the arm».

Անյոն (anun) «name» (*anuan*, *anuan'*)

BIBLE (1035x = Gk. ὄνομα «name») and following literature.

IE **Onomn-*, Hitt. *lāman* [with dissimilation (Kronasser 1966. 59)]; HL *atimana*; Gk. *ὄνομα*, Laconian *ὄνομα*; Lat. *nōmen*; Umb. *nome*; Skt. *nāma*; OP *nāma*; MP *nām*; Kh. Saka *nāma*; Sogd. *n'm*; Oss. *nom*; NPer. *نام* (*nām*); Pashto *نوم* (*nūm*); Tadj. *ном*; NKurd. *нав*; OIrish *ainmm*; Welsh *anw* > *enw*; Goth. *namo*; Pruss. *emmens*; OCS *imę*; Russ. *имя*; Pol. *imię*; Toch. A *ñom*, B *ñem*; Phryg. *ονομαν*; Alb. Tosk *emër*, Geg *ëmën*. In Finno-Ugrian we find Finn. *nimi*; Hung. *név*; Mord. *lem*.

For Indo-European problems see Winter 1965B. 202-203, Grep-pin 1973A. 17. 8, Van Windekens 1976. 327, Hamp 1960, Polomé 1980. 27, Szemerényi 1964. 110, 114. 2, 244-245, Cowgill 1965. 165, Beekes 1969. 230, Martinet 1953. 263, Anttila 1969. 126, Hamp 1978. 61, Furnée 1972. 335-385, Kortlandt 1983. 10.

Godel (1975. 73) suggests pre-Arm. **anomn* > **anown* > *anun*. Both IE **E-* and **O-* could provide Arm. *a-* (Greppin 1973A. 17-19, 1980C and Lindeman 1982. 28, 64). Some dialects support initial long *ē-* (Aslanbēg *ēniwn*, Antiok' *ēnēōun*) but this *ē-* seems to reflect a tendency for movement of *a-* to *ē-*.

Derivatives include (from genitive stem) *anuanagēt* «one who practices soothsaying through names», *anuanadrut'iwn* «nomenclature», *anuanakir* «that bears the name of another», *anuanalic'* «homonymous», *anuanem* «to name». In New Armenian *anun-* has occasionally replaced *anuan-* in compounds: *anunadrem* = *anuanadrem* «to give a name».

ԱՆՈՒՐ (*anur*) «iron collar of a pillory, collar, ring» (*anroy*)
BIBLE (13x = Gk. κρίκος, κλοιός «collar») and following literature.

Lat. *ānus* «an iron ring for the feet» (Plautus); *ānulus* «finger ring»; IE **ān-*. The suffix *-ur* forms nouns; see *p'etur* «feather» (*p'etem* «pluck»), *k'arkur* «stone» [*k'ar-ik-ur* (*k'ar* «stone»)]. For a different approach, and correlation with *andruar*, see Aghayan 1974. 20-22.

Derivatives include *canranur* «yoke», *anrak* «clavicle», *anrapat*, *anrapakeal* «surrounded by a ring».

ԱՆՈՒՐՅԻՐ (*anurjk'*) «dream, vision» (*anrjoc'*, *-ic'*). In Grabar only the plural is used. The singular is standard in Modern Eastern Armenian; in the western dialect the plural is still used occasionally.

BIBLE (1x = Gk. ὄναρ «dream») and following literature. The more common term for «dream» in the Bible is *eraz* (72x) which similarly applies to dreams in which visions are seen.

Gk. ὄναρ, ὄνειρος (< **oner-yo-*); Alb. Tosk *ëndërr*, Geg *andërr* «dream»; IE **onōr-yo-*. Hamp (1960) correctly states that there is, in Albanian, no evidence for a vocalic reflex of a laryngeal in zero grade. Thus **Onōr-yo-* would have no support. Beekes' suggestion (1969. 46) of a possible **Oenr-* on the basis of Albanian seems pointless. The question of original vocalism, **a-* or **o-*, cannot be solved through Armenian since **o-* always yields *a-* in this environment (Greppin 1973); nor do Cretan *ἄναιρον* and *ἄναρ* provide good evidence for an original **a-*. Polomé 1980. 27, Lindemann 1982. 28, Kortlandt 1983. 10.

Finally, it must be noted that this word is of extremely narrow geographical range and it is possible that it is not of Indo-European origin; the standard Indo-European term for «dream» is based on the root **swep* «sleep», for which see Schindler 1966, esp. 75-76. Van Windekens has suggested a Uralic origin for **oner* (1963).

Derivatives include *anrjabanem* «to dream idly, be delirious», *anrjakan* «visionary», *anrjanam* «be dreaming», *sułanurj* «a light sleep with fleeting dreams».

[ԱՆՍԱՍ (*ansam*) «listen», with Gk. ἀκούω «listen». Haas 1939A.]

[ԱՆՑ (*anc'*) «passage, transition». Aghayan 1975. 81 with IE **sent-*, **sn(t)-sk-*; Av. *hant-* «reach, attain»; Goth. *sinþ* «send».]

[ԱՇՈՒՆ (*ašun*) «autumn». Hübschmann (AG 433): «Arm. *ašun* "Herbst" kann nicht zu goth. *asans*, ksl. *jesenī*, Pruss. *assanis* "Herbst" gehören». The etymology, however, is continued in Djahukian 1967. 255 and Tumanjan 1978. 295. There is no sure way to derive Arm. *š* from Indo-European. Lidén 1911. 387.]

[ԱՇՏՈՒՆ (*aštuč*) «dry (bread)». Djahukian (1967. 255) viewing the final *-uč* as a suffix (*park-uč* «shell» < **parik-uč*), with a root related to Lat. *āreo* «be dry»; also Aghayan 1974. 29-30.]

ԱՉԻՐ (*ač'k'*) «eyes, sight»

BIBLE (510x) and following literature.

The plural of *akn* (qv).

[ԱՊԱ (*apa*) «then, next». Djahukian (1967. 150) reopens the archaic correlation with Skt. *ápa* «away, off», etc. However, as Hübschmann (AG 102) stated, intervocalic **-p-* would have yielded Arm. *-v-*. The word is possibly an Iranian loan.]

[ԱՊՏԱԿ (*aptak*) «slap, blow». Pisani (1944. 160) suggests an origin in **abīda-kā-*; cf. OCS *obida* «injustice».]

ԱՋ (aĵ) «right, right hand» (-oy, -u-)

BIBLE (175x = Gk. δεξιός «right») and following literature.

Gk. ἄμμος «correct, straight»; Skt. *sādhū-* «straight, correct», *sādhati* «succeed, prosper», *sīdhyati* «succeed, reach successfully»; IE **seAdh-ye-*. Mayrhofer (WAI) also mentions possible cognates from Welsh *hawdd* «easy, feasible, prosperous»; Av. *haiḍišta-* (= Skt. *sādhiṣṭha-*) «most prosperous». The semantic imbalance is difficult; for further bibliography see Mayrhofer WAI 3. 456.

Derivatives include *aĵakołmn* «right hand, ride side», *aĵat'ew* «right wing (of an army)», *aĵakic'* «assistant», *aĵak'im* «to aid», *aĵeak* «right hand», *aĵin* «right side», *aĵoł* «favorable, dextrous, clever».

ԱԻ (ar) «at, among, anent, under, before, by»

BIBLE (Yarut'iwn 1895 *vacat*, but = Gk. ἐπι, πρὸς, παρὰ, εἰς) and following literature.

This preposition might not be taken with Gk. *πέρρω*, *πέρσω* «forwards, far from», from a base of **prs-* since Gk. *πέρσω* is possibly derived by metathesis from *πρόσω*, thus ultimately from *προτί*, *πορτί* with an extension in -ω as in *ἄνω* «upwards». However, this solution for Gk. *πέρσω* does not immediately explain Lat. *porrō* «forward, further», Praenestine *porrod*, derived from an old ablative, the root of which could be **pors-*, that would, in zero grade, yield Arm. *ar*. Unsure. Čop 1973. 34.

Derivatives include *araĵ* «front», *araĵin* «before, in front of», *araĵin* «first», etc.

ԱՌԱԾ (arac) «proverb, aphorism; orable» (-ic', -oc')

BIBLE (7x = Gk. λήμμα «something taken or assumed in an argument») and following literature. Uncommon.

Divided as *ar* «to» + *ac*, the latter being cognate with Gk. ἦ (< **h₁γ-τ*) «he said», *ἄνωγα* «I order» (perfect with present value); Lat. *āio* «say», *adagium* «proverb». Paralleling Lat. *āio/ad-agium* is Arm. *asem* «say» / *ar-ac*, IE **AeġH-* or **AġeH-*. For a full discussion of the phonetic problems, see *asem*; note also *arak*

«proverb». Etymology suggested in Maksoudiants 1911, see also Greppin 1975C. 61-63.

Derivatives include *aracani* «a collection of adages», *aracaxos* «sententious», *aracanman* «like an adage», *aracavor* «containing adages».

[ԱՌԱԿ (arak) «proverb, example». Though there is no reasonable etymological guess for this word, its similarity to *arac* «id» should be noted, along with further accord with *asem*. Semantically, one notes that *arak* corresponds to Gk. παραβολή «parable» in the Bible while *arac* is a substitute for Gk. λήμμα «something taken or assumed in an argument».]

ԱՌԱՍՊԵԼ (araspel) «fable, fiction, tale» (-i, -ac'; -eac')

BIBLE (12x = Gk. πρόβλημα «something proposed», μῦθος «story») and following literature.

Gk. ἀπειλή «boastful, promises, threats»; Goth. *spill* «fable, story»; OHG *spel* «id»; Oic. *spjall* «id». A relation to Lett. *peļt* «insult, revile» is not seconded in the LEW, nor is Pokorny's listing of Toch. AB *pül*, *pāl* seconded by van Windekens 1976.

The term would be composed of the preposition *ar* plus linking vowel plus stem *spel-*. Arm. *ar*, though at times prefixed without a linking vowel (*ardnem* «propose») seems equally to appear with linking vowel (*aragrem* «to prefix»). IE **(s)pel-*. For semantic parallel, cf. Eng. *adage* < Lat. *ad-agium*.

Derivatives include *araspelahan* «narrator», *araspelaxōs* «id», *araspelakan* «romantic», *araspelanum* «fictitious name», *araspelapatir* «a deceptive fable», *araspelabar* «mythical», *araspellem* «to tell tales», *araspelōrēn* «fabulously».

ԱՌԱՍՏԱԴ (arastat) «ceiling, roof» (-i, -ac')

BIBLE (3x = Gk. στέγη «roof») and following literature.

OCS *stelja* «roof», *po-stelijq* «to spread»; Bulg. *стелъ* «to spread, make a bed»; Pol. *ściele* «litter»; OLat. *stlata* «genus navigii latum magis quam altum» (Fest.); Lat. *lātus* «broad». IE **stl-n-*. The stem Arm. *stat* with *ara*. For use of *ar-a*, see *araspel*. With the value of «roof» or «house», *arastat* is continued

in the following Turkish dialects: Eudokia *arəstaq*, Karin *arəsduğ*, Kayseri *arəsdaq*, Sebastian *arəsdağ*, Adana *arəsdax*. Budagov (1869. 23) gives Tartar آراستی (*arastaq*) «ceiling» (TPC: *vacat*).

Derivatives include *arastakalk'* «wainscot, canopy», *arastakaleal* «covered with a roof».

ԱՌԱՒԱՒՏ (*arawawt*) «morning»; also specifically «the 11th hour of the day» and «the 10th of the night» (-i, -u).

BIBLE (220x = Gk. πρωτὸς «early in the morning», ζῆροσ «morn») and following literature.

There have been two suggestions. The most recent, by Aghayan (1971A. 24-26, 1974. 24-27, 1975. 83-86), proposes a derivation from IE **sāw-el* «sun»; Lat. *sōl*; Gk. ἥλιος; OIr. *sūil*; MWelsh *heul*, *haul*; Goth. *sauil*; OIc. *sōl*; OEng. *sōl*. Earlier, Dumézil (1938B. 98, refinements in 1938C. 49-50), resurrected with further discussion a base of *ar-aw-*(*< *aus-*)*awt*; Skt. *uśás*; Av. *uśā* «morning light»; Gk. ἡώς, ἔως (*< *āusōs*), Boeotian *ἄα*, Aeol. *αῖως*, Doric *ἄφώς*; Lat. *aurōra* «dawn»; Sabine *ausom* «gold»; OLith. *ausas* «gold»; Lith. *aušrà* «the color of dawn»; Lett. *āustra* «id»; Pruss. *ausis* «id»; OCS *za ustra* «at dawn»; Russ. утро «morning»; Pol. *uścić* «to gleam»; OHG *ōstar* «aestern»; OIc. *austr* «East»; Toch. *wās* «light», B *yasa* «id». IE **Aēus-* or **eAus-ōs-/stro-*. That the final *-awt* is clearly suffixal can be seen from Arm. *arawur* «daily». It would appear, though, that *-awt* is derivational in a very specific way (*kamawawt* «5th hour of the night»; *šatawawt* «4th hour of the night») but became generalized in *arawawt* «morning». See also Eichner 1978. 152. 34.

Derivatives include *arawawtanam* «to dawn», *arawawtem* (= *arawawt arnem*) «to rise early», *arawawtin* «morning, early», *arawawtu* «very early in the morning», *arawawtun* «id», *arawawtuc'* «id», *arawawtean/eay* «morning, early», *arawawtacag* «that which causes the dawn to burst forth».

ԱՌԱՒԵԼՈՒՄ (*arawelum*) «to grow, increase» (-eli)

BIBLE (7x Gk. πλεονάζω, περισσεύω «increase, grow, abound») and following literature.

See *awel*.

[ԱՌԱՒԻՐ (*arawir*) «in vain». Aghayan (1974. 23-24), acknowledging problems in identifying the root (*ar awir* «id» also exists [Philo]), identifies the word with Av. *urvāta-* «definition, order», Skt. *vratām* «a religious observance».]

[ԱՌԱՏ (*arat*) «abundant, full». Bedirian (1966. 219-220) uses a root *at* (as in *atok'* [Frisk 1944. 16 = 1966. 264-268]), Gk. *ἄδην* «sufficiency», etc., IE **sad-*, plus the preposition *ar* «to(wards)».]

[ԱՌԱՔԻՆԻ (*arak'ini*) «valliant». Aghayan (1974. 27-28) compares with Irish *cath* «struggle», etc., IE **k^wet-*. Ter Poghossian (1960. 519-522) suggests a division *ar+a+k'ini*, the last element of which can be related to IE **k^w(e)in-*, as in Gk. *τίνυμαι* «to avenge oneself», etc.]

[ԱՌԻՐ (*arit'*) «occasion, opportunity». Dumézil (1938F. 316-317) suggests rapport with Lat. *credo* «believe» via IE **krēd-dhē-*.]

[ԱՌԻՔ (*arik'*) «ceiling, garret». OIc. *rōta* «roof beam», IE **rēt-* (> pArm. **rey-*). Aghayan (1974. 28), in recounting this etymology, acknowledges the difficulties.]

ԱՌՆ (*arin*) «male lamb» (*arin*)

BIBLE *vacat*; very uncommon elsewhere: Yeznik [1826. 148 (5th C.) *Եղի*.] and Grigor Magistros *Grammar* [1915. 239 (11th C.) *Մայ. քեր*.].

Gk. *ἄρσην*, *ἄρρην*, Ion., Lesb., etc. *ἔρσην* «male»; Av. *aršan-* «(small) man»; OP *aršan-* «(small) man»; Skt. *r̥ṣa-bhā-* «bull». For relation to Skt. *vṛṣabhā-*, see Benveniste 1949. 100-103. This etymology, **r̥s-n-*, is noted in Adjarian (*HAB*) and later Soviet writers (Djahukian 1967. 238 and Tumanjan 1968. 60). See also Vardanean 1913. 294-295.

Georgian *arni* «wild sheep», Asori *arnā* «mountain goat».

Derivatives include *arnabar* «manly, vigorously», *arnakin* «married woman», *arnakoys* «betrothed», *arnamoli* «sodomite», *arnanoc'* «men's room», *arnac'i* «manly», *arnac'i andamk'* «genitals».

ԱՌՆԵՄՄ (arⁿem) «make, commit, cause» (arari)

BIBLE (1500x = Gk. ποιέω, πράσσω «do») and following literature.

Traditionally taken with Gk. ἀρᾶρῖσκω «fit together, do, make, equip» (GEW). A laryngeal is implied from the Greek reduplicated perfect suggesting IE *Ar- (cf. Beekes 1969. 113-126). The Armenian reduplicated perfect corresponds directly with the Greek perfect, and the second aorist ἀραρεῖν.

Bailey (1971. xix) holds a different view, stating that Gk. ἀραρῖσκω should go with Av. ara-, Skt. ara-, ala- «fitted, fitting», and that Arm. arⁿel is to be taken with Av. ar- as in arənaŋ.čāēša- (Yašt 10. 35) «working at the requital», and Zor. Pahl. ark; Sogd. 'rkh; Yagnobi ark, Waxi yark «work» and perhaps Kh. Saka ārra- «fault, wrong act» (1979. 22-23).

A form *mecarem* «make large, glorify, honor» is conjectured by Godel (1975. 65) to be derived from the base *mec-ar- which corresponds to ard-ar «just, upright», dal-ar «fresh, green»; -ar being an adjectival formant. It is more likely that *mecar (> *mecarem*) is from mec «large» and ar- «make». The aorist stem is commonly used to form nominals: arar «act, deed»; ararac «creature», ararič' «creator».

See also erk «work».

Derivatives include arar «act, deed», ararac «creature, creation», ararič' «creator», araruac «action, deed», xortkarar «a cook», xoranarar «tent maker», xayrarar «hatter», bararar «beneficent», č'ararar «evil doing». There are no derivatives from the present stem of arⁿ- or ar-.

ԱՌՆՈՒՄՄ (arⁿum) «receive, accept, collect, occupy» (arⁱ)

BIBLE [1000x = Gk. (παρα) λαμβάνω «receive, take»] and following literature.

Gk. ἀρνευμαι «to receive for oneself, gain; win (Homer)»; Av. arənav- «to grant, allot». IE *rⁿu-. Hitt. arnu- «move along, stir, transport» cannot be attached, going rather with Gk. ἔρνευμι «stir up, incite». K. H. Schmidt 1980. 4-5; Bader 1979. 216; Shirokov 1980. 87.

Derivatives include arumn, arnumn «taking», the latter being from the medieval period.

ԱՌՈԳԱՆԵՄՄ (aroganem) «to sprinkle, to wet; to pronounce carefully (-eč'i)

BIBLE shows only aroganem (qv); aroganem is firmly reported only in the medieval period; Draxanakertetsi [1912. 101 (9th C.) ԹՃ. ԿԻ.] has aroganapēs.

Gk. ῥέω «flow»; Skt. srāvati «flow»; Av. raonəm «of rivers»; OP rautah «river»; MP rōt «id»; Sogd. rwt «id»; NPer. 𐭪𐭫 (rōd) «id»; Afgh. 𐭪𐭫 (rōd) «id»; Alb. rrym «flowing»; OIrish sruaimm «river»; Welsh ffrwd «id»; OHG stroum «stream»; OIc. strau^mr «id»; Thracian (river name) Στρομῶν; Russ. «трымен» «stream»; Sloven. strúmen «id»; Pol. strumień «id»; Lith. sravėti «flow slowly»; Lett. strutāt «to suppurate»; IE *srow. See also aroganem «irrigate», aru «channel».

The phonological development follows the patten *sru- > *hru- > *ru- > *ru- > *aru. The sequence *er passes to Arm. ar- only initially, and does not seem to have phonological restraints (Greppin 1980C); see also Eichner 1978. 151 and Djahukian 1967. 244-245, 216.

Derivatives include aroganapēs «in a sprinkly fashion», arogem «to moisten», arogumn «watering», aroganut'iwn «prosody, pronunciation», arogič' «one who irrigates», arog «fountain» (all from medieval period, except arogapēs). The NHB supports aroganem in Agathangelos, but it is not used in Tbilisi 1909 edition.

ԱՌՈՒՄՄ (aru) «channel, trench, small stream of water» (-i, -oy, -ac', -oc', -ic')

BIBLE [1x = Gk. ἀλάξ «channel» (Ps 61. 11 = 64. 11)] and following literature.

Cognates correspond generally to those of aroganem (qv), but note in particular Gk. ῥόος «stream», Cypr. ῥέφος «flood». IE *sru-. Parallel formations in neighboring languages include Georgian ru, ruvi «trench»; Mingrelian reka «channel».

See also Godel 1975. 86, Tumanjan 1978. 219-220, Djahukian 1967. 216 and Pisani 1943-44. 549.

Derivatives include aruamējk' «furrow», aruahank' «channel», aruabar «like a stream», aruak «small stream».

ԱՍԵՆ (asetn) «needle» (*astan, astunk', astanc'*)

BIBLE (3x = Gk. ῥαφίς, ῥελόνης «needle») and following literature.

Gk. ἀκίς «point or barb of an arrow»; Lat. *acus* «needle»; NPer. *آس* (*ās*) «grindstone»; Alb. *athët* «sharp, bitter»; MWelsh *cemecid* «pickaxe» (< **kom-okiyō-*); MHG *uggr* «fear»; Pruss. *ackons* «bran». With an extension in *-(t)r-*: Gk. ἄκρος «tip, edge»; Lat. *acēr* «sharp»; Skt. *ásri-* «corner, edge»; OIr. *ēr* «high»; OCS *ostrō* «sharp»; Lith. *aštrūs* «sharp» (OLith. *aštras*). With an extension in *-l* Russ. *оушник* «whetstone»; OCS *osla* «id»; Pol. *osła, osetka* «id»; OHG *ahil* «grain, spike»; ON *soð-áll* «serving fork for meat»; MWelsh *ocoluin* «whetstone». The Armenian form stems from IE **aki-o-l* > pArm. **asial-*.

Derivatives include *asetnagorc, astnagorc* «embroiderer», *astani* «thread», *asteni* «thread», *astnacec* «pierced by a needle», *astaktuc'* «type of sea bird», literally «needlebeak» (7th C.), *astaban* «embroidery» (18th C.).

ԱՍԵՄ (asem) «to say, tell» (*-ac'i*)

BIBLE [Yarut'iwn 1895 *vacat* but = Gk. εἶπον, λέγω «say» (*Luke* 18. 34, 21. 10, *Acts* 15, 7, *Gen* 38. 21, etc.)] and following literature.

Gk. *ἴ* (< **īγ-τ*) «he said»; ἄνωγα «I order» (perfect with present meaning); Lat. *āio* «say» (pLat. **agyo*; cf. *mayor, magis; troia* «sow» < **troyā*). The Greek perfect implies a laryngeal. IE **AeǵH-* or **AǵeH-*. Arm. *asem* is presumably from the same root as *ar-ac* «proverb» (qv), a form which exactly parallels Lat. *ad-agium* «id». The alternation of Arm. *s* and *c* from IE **ǵ(H)* is further seen in *es* «I am», Lat. *ego*, Skt. *ahám*; Arm. *mec* «big», Skt. *mahán*; Arm. *cnawt* «jaw, cheek», Skt. *hānu-*. It has been discussed in Greppin 1975C. 62-63, and Hamp 1970. 228-231. For the larger Indo-European picture, see Beekes 1969. 179-181; Puhvel 1959. 647.

Pisani (1952. 91-92; 1966A. 228) has suggested another etymology, but one that would not account for *arac*: Gk. ἄκος «cure, a means for obtaining something, *to speak magically in a formulaic way»; Skt. *yása-* «glory»; Av. *yasō-bərəta-* «in würdiger, angemessener Weise dargebraucht» (Bartholomae 1904. 1269).

Derivatives include *asac'ac* «a saying», *asot* «speaker», *asun* «reasonable», *anasun* «irrational», *vipasan* «novelist», *srbasac'*

«one who praises God», *govasanakan* «praising», *bareasac'* «speaking well of others», *čartarasan, čartasan* «clever», *aylasac'ik* «allegorical», *asumn* «a saying».

[ԱՍԻՆ (*askn*) «garnet; bright red gem stone». Aghayan (1974. 29) compares this to IE **as-* (the same root as **azg-* «to burn»); Lat. *āra* «altar»; Skt. *āsa-* «ashes», etc.]

ԱՍՏ (*ast*) «here, in this place»

BIBLE [Yarut'iwn 1895 *vacat* = Gk. ἐνταῦθα «here» (*Gen* 38. 21, etc.)] and following literature.

Arm. *ast* is part of a series, being in apposition to *and* «there» and *aydr* «there by you», corresponding to Lat. *hic, illic* and *istic*. A traditional etymology derives the *-s-* of *ast* from IE **ke*, as in Lat. *-ce*. This etymology is less than appealing since Arm. *s, d, r/n* (*ays, ayd, ayn; ast, and, aydr; -s, -d, -n; sa, da, na*) are clearly part of a series and any etymology must take into account this series and its Proto-Indo-European progenitor. Note *asti, and, and anti*.

Derivatives include *astēn* «hence», *asti* «here, hence», *astust, astin* «hence», *aststin* «hence, here».

ԱՍՏՂ (*astł*) «star» (*astel, astelac'*)

BIBLE (78x = Gk. ἄστρον, ἄστρά «star») and following literature.

Gk. ἄστήρ; Lat. *stella*; Goth. *stairnō*; Bret. *sterenn*; Toch. A *çreñ* (nom. pl.), B *çcirye*; Skt. *stár-*, RV *tdrah* (nom. pl.), *střbhih* (ins. pl.), continued in Dardic and Nuristani languages: Ashkun *istá*; Kati *štá*; Prasun *isttk*; Damelii *štâri*; Khowâr *'stari*; Pashai *əstartč* (< **stārikyā-*?) (Turner 1966); Av. *star-*; Khot. Saka *stāraa-*; Sogd. *'st'r'kt*; MP *stār(ak)*; NPer., Afgh., Dari ستاره (*sātāreh*); Hitt. *haster-* (*KBo* XXVI 34 IV 9); IE **Aster-*. The Armenian closely parallels the Lat. *stella* (< **Aster-lā*). For further relationships, see A. Scherer 1953. 25-29 and Pârvelescu 1977; Polomé 1980. 27, Lindeman 1982. 58.

Armenian dialects show Hačim *ost'x* and Zēytun *osł*. A Turkic استیغ (*astig*) «earring» is reported in Pavet de Courteille 1870. 19.

Derivatives are exceptionally abundant; among them are *astetagēt* «astronomer», *astetatum* «constellation», *bazmasteł* «the Pleiades», *astīk* «Venus», *anastī* «starless», *šnastī* «the dog star, Sirius», *astīakerp* «having the shape of a star», *astītagušak* «announced by a star». Hübschmann (1904. 403) records the town names *Astīablur* or *Astetablur* («Star-hill») and *Astīaberd* («Star-ville»).

ԱՍՏՈՒԱՆՐ (*astuac*) «God, the Christian supreme being», in plural «heathen gods or idols» [*astu(a)coy*]

BIBLE (1480x = Gk. θεός «god») and following literature.

Though a variety of suggestion have been offered, no truly satisfactory etymology exists. Pisani (1950. 181. 4) sees a compound with the stem *as-*, *ac-* (< **yak-* «proclaim»): «Si potrebbe tentare di ricollegare l'*as-* (da *ac-* davanti *t*) di *as-tuac* «dio» con scr. *yáj-ati* «sacrifica», gr. ἄγιος ecc.: all'incirca **yaǵi-diw-aǵ-* «sanctus deus?»». Later, Pisani (1961) suggest a derivation from *as-* (< **ṅk-*, as in Skt. *aśnóti* «attain») plus de suffix *-tuac* (< **do-* «give» plus the noun forming suffix *-ac*), hence «Verteiler». Another factor working against an Indo-European origin is the possibility that the religious vocabulary of Armenian is, to a very great extent, not of Indo-European origin (Greppin 1973A. 61). Jerejian 1953. 149; Hilmarsson 1983.

Heubeck (1953) was the first to suggest Anatolian origin, noting the proper name *Asitawa(n)das* (Phoenician 𐤀𐤍𐤕𐤁𐤏) in the Karatepe bilingual (Bossert 1948. 170-171, 175), who is described as a servant of the weather god, whom «Ba'al has blessed» (כרכבעל). Nerses Mkrтчian (1974. 314) repeated Heubeck's statement; but mysteriously added the logogram for *Deus*: **Asta-wasu-* which indeed does not appear in any text. And, in spite of the later Asiatic Greek developments mentioned by Heubeck, it is difficult to see how a mere mortal's name becomes the name of the principal Armenian Christian god.

Abaev (1978. 45) notes correspondence with Ossetic *Āvsati* «god of the hunt», Svan *Apsat'* «id».

Derivatives are overwhelmingly abundant, including *astuacean* «divine», *astuacordi* «Son of God». The stem *astuc-* is never used in compounds.

ԱՍՐ (*asr*) «fleece» (*asu*, *asru*, *asroy*, *aserb*, *arsoc'*, *asruoc'*)

BIBLE (10x = ἔριον «fleece») and following literature.

Gk. πώρις «raw wool»; Lat. *pecus* «animal», especially «sheep»; Skt. *paśu-* «flock»; OHG *fihu* «flock»; Lith. *pėkus* «(small) cattle»; Osset. *fasyn*, *fasun* «to brush, comb»; NPer. پشم (*pašm*) «fleece»; Sanglechi (Pamir) *āfšūn* «comb». For other examples from the Pamir languages, see Zarubin 1926. 168. IE **pok-*. The Indo-European *e-* grade seems to apply to the animal, while the *o-* grade to its derivate fleece. Arm. *asr* is from **pok-r-* > **hosar* > **hasar* (assimilation) > *asr*. The assimilation of **hosar* to **hasar* is paralleled by **dekṃ* > **tesan* > **atasan* > *tasn* «ten» (Szemerényi 1960. 21; Greppin 1973A. 30. 17). Van Windekens (1980. 41) explains *asr* as borrowed from Hitt. **asri* (= *esri*) «fleece».

[ԱՏԱՂՁ (*atałj*) «matter, timber». Adjarian *HAB*, Tumanjan 1978. 216; identified with Gk. εατ-δαλλω «to work cunningly», etc. Problems with prothesis, etc.]

ԱՏԱՄՆ (*atamn*) «tooth» (*ataman*, *atamunk'*, *atamanc'*)

BIBLE (32x = Gk. ὀδόν «tooth») and following literature.

Gk. ὀδών, ὀδόντες, Aeolic ἔδοντες; Lat. *dēns*; Skt. *dán*, *dant-*; Av. *datā-*; Khot. Saka *dandaa-*; Sog. *krw-đnt'k*; Oss. *dændag*; NPer. دندان (*dandān*); Sanglechi (Pamir) *dānd* (etc. Abaev 1958. 355); Lith. *dantis*; Welsh *dant*; Goth. *tunþus*; OHG *zand*. It is possible that the Aeolic ἔδοντες is original, and standard Gk. ὀδών shows an initial *o-* due to assimilation (cf. Frisk *GEW* 352-353, and Schwyzer 1939. 566). This idea has been repeated by Beekes 1971. 55 and Cowgill 1965. 152. It is not clear whether we have a base of **Edont-*, **Odont-* or *e/odont-*; note Greppin 1973A. 16-19. Schindler (1975. 61 and n. 32) suggests **Edntm* > **atanan* > **ataman* («Anschluss an die *m(a)n*-Stämme und gleichzeitung Dentaldissimilation»); also Hamp 1978. 60; Kortlandt 1983. 10.

Adjarian notes (*HAB*) that some dialects use, as a word for «tooth», words from the stem *ker-* «eat». Cowgill 1965. 152 repeats the suggestion that IE «eat» and «tooth» may be related as **Eed-* and **Edónt-*, a point rejected by Winter (1955B. 167-168) as «nicht mehr als überzeugend».

Derivatives include *atamac'em* «to bite», *atamahan* «forceps», *atamac'i* «with the teeth», *atamnaxil* «setting the teeth of edge», *atamnatak* «like the tip of a tooth», *atamnac'aw* «toothache», *atamnac'i* «with the teeth», *atamnac'em* «to bite». Forms in *-mn-* are generally though not conclusively older than forms with *-ma-*.

ԱՏԵԱՄ (*ateam*) «to hate» (*ateac'i*; later *atem*, *atec'i*)

BIBLE (140x = Gk. μισέω «hate») and following literature.

Gk. ἔδύσ(σ)ασηαι (aorist) «to hate»; Lat. *ōdī* «I hated»; OEng. *atol*; OIc. *atall* «harsh». The relationship of Hitt. *hatuka/i* «frightful», offered in Götze-Pedersen 1934. 50ff, was questioned by Benveniste (1937. 46) who instead attached Hitt. *hatuka/i* to Gk. ἀτύζομαι «to be distraught with fear»; but the matter was recently reopened by Tischler (1978) who brought in Crim. Goth. *atochta* «malum». IE (H)(e/o)d-. Kortlandt 1983. 10.

Derivatives include *ateli* «hateful», *atelut'iwn* «hate», *etbay-rateac'* «hating one's brother», *xratateac'* «hating», *mardatec'ik* «misanthropic».

ԱՏՈՒԲ (*atok'*) «full, fat, abundant, fertile» (declension unknown)

BIBLE (3x = Gk. πλήρης «full») and following literature.

Etymology suggested by Frisk [1944 16-20 (= 1966. 264-268)] with refinements by Ter Poghosian 1954. 434-435. Gk. ἄδην «sufficient»; Lat. *sa-tis*; Goth. *saps* «full, satisfied»; Lith. *sotūs* «sufficiency»; OIrish *sāith*; IE *sa-d/t-. The adjective suffix *-ok'* also exists in *barwok'* «good» and is possibly a petrified orthographic variation of an instrumental *-awk'*; the alternation between long and short vowels in suffixes is not uncommon (Greppin 1974. 69-71).

ԱՐԱԳ (*arag*) «swift» (*aragk'* and *aragunk'*); also written *erag*

BIBLE (23x, *erag* 7x = Gk. ταχύς, ὀξύς «swift») and following literature.

Mayrhofer (WAI. I. 52), quoting a private communication from O. Haas, posits a correspondence of Arm. *arag* with Skt.

árvā «courser, horse»; Av. *aurva-* «swift, quick»; further, Gk. ἔροω «to rush violently on»; Lat. *ruo* «run»; OIrish *ruāthar*. Van Windekens allignment with Toch. B *rāmer* «quick» (1941. 105) is not repeated in Van Windekens 1976A. IE *erewo-. Unlikely; probably Iranian loan: Khotan Saka *raysga-* «swift, not heavy»; MParth. (Turfan) *rg*, *rgydr* «swift, swifter»; Simnānī *raik*; ultimately IE *leg^{wh-}; Lat. *levis*, etc. (Bailey 1979. 359).

The alternate form, *erag*, also appears in the Bible, though less commonly; both forms appear in the pattern *arag arag* and *erag erag*, and both produce a variety of secondary forms.

Abundant derivatives include *aragir* «writing swiftly», *aragagnac'* «going swiftly», *aragagoyn* «rather swift», *aragat'ew* «swift-winged», *aragavaxčan* «going quickly to an end».

[ԱՐԱԳԻԼ (*aragil*) «stork». Generally, but without success, correlated with Gk. πελαργός. (Djahukian 1967. 153). Adjarian (*HAB*) proposed an earlier *περαργός or *παραργός. Greppin 1978A. 17-21.]

[ԱՐԱՐԵՄ (*aracem*) «to graze, pasture, care for». Gk. τρώγω «to nibble»; Toch. AB *trāsk-* «chew», etc. IE *trég-. Pisani 1944. 157-158, Pokorny *IEW*, Abrahamyan 1958. 62-63, Djahukian 1967. 232. Invalid with semantic sense of «nibble» since basic Armenian idea is «to herd»; invalid phonetically since IE *tre- should yield Arm. *erd-* or, perhaps, *ert'-*.]

[ԱՐԱՏ (*arat*) «spot, stain, blemish». With IE *træg- (Abrahamian 1958. 62-63); with Gk. τρώγλη «a hole formed by nibbling», IE *ter- (Djahukian 1967. 182-183).]

[ԱՐԱԻՍ (*araws*) «virgin soil». Djahukian 1967. 184, with Arm. *arat* and *aracem* (qqv), IE *trég-.]

[ԱՐԱԻՏ (*arawt*) «pasture». Djahukian 1967. 183, with *aracem* (qv), IE *trég- or *ter-. Footnote 64 refers to parallel of Arm. *cnawt'* «knowing», Gk. γνωτός «understood».]

ԱՐԱԻՐ (*arawr*) «plow» (-oy, -i, -aw, -iw)

BIBLE (1x *Judg.* 3. 31; no Greek equivalent), Basil [1830. 197 (5th C.) վ.կ.յ. = Gk. ἄροτρον (*MG* 29, 207)] and following literature.

Gk. ἀρόω; Lat. *arāre*; Goth. *arjan*; Mlr. *airim*; Lith. *arti*; OCS *orati*; Toch. AB *āre* (either a conflation B < A or A < B) «to plow». Gk. ἄροτρον, Doric ἄρατρον; Lat. *arātrum* (long *-ā-* < *arāre*); Mlr. *arathar*; Oic. *arōr*; Lith. *árklas*; OCS *ralo*; Czech. *rádlo*; Russ. *pa.10* «a plow». All nouns except the Baltic and Slavic attestations show a suffix in **-tr-* (but see Szemerényi 1967. 227-228). IE **Aro-tron*. See also *harōr*. On the passage of **-tr-* to Arm. *-awr*, see Greppin 1978C. 288, 1982B; Saradjeva 1980C. 57; Polomé 1980. 26; Aghabekyan 1981. 107; Lindeman 1982. 18, 40; for the «plow» itself see Puhvel 1964; Kortlandt 1983. 10, 13.

Armenian dialects Xarberd, Karin, Hamšēn *harōr*; Alaškert *hārōr*; Zēyt'un *hāyēōy*, *hārēōr*; Mōkk', Van *xarōr*; Ozmi *xaror*; Muš *hārōr*. Aspiration in this word seems common, and is included in dialects that do not show this initial feature with any regularity [Bašramian 1960. 13-14 (Xarberd); Adjarian 1947. 222 (Hamšēn); Adjarian 1952. 248-249 (Van, Mōkk', Ozmi); Bałdasarian-T'ap'alsian 1958. 247 (Muš)]. The dialects with initial *x* show this regularly from an earlier *h*. Greppin 1982B.

Loan into Ottoman Turkish *هرل* (*haral*), Georgian *arona* «plow».

Derivatives include *arawradrem* «to plow», *arawrem* «id», *arawrajig* «plowman», *arawrayeł* «field».

ԱՐԲԱՆԵԱԿ (*arbaneanak*) «footman, servant, groom» (-*eki*, -*ekac'*)

BIBLE *vacat*; common elsewhere in fifth century: Koriwn [1941. 98 (5th C.) *Կոր.*]; Yeznik [1826. 11, 107, 183 (5th C.) *Եղն.*]; Faustos [1883. 11 (5th C.) *Բուդ.*]; Agathangelos [1909. 470 (5th C.) *Աղաթ.*]; Parp [1904. 2, 53, 62, 67 (5th C.) *Փարպ.*] and following literature.

Clearly related to Gothic *arbaiþs* «work, toil» and perhaps OCS *rabŭ* «servant»; further correspondences with Gk. ὀρφανός «orphan» and Skt. *árbha-* «young, little» are unsure. IE **rbh-*. See also Arm. *orb*.

Derivatives include *arbanekut'iwn* «service», *arbanekem* «serve», *arbanekec'uc'anem* «to subject, subdue».

ԱՐԲԻ (*arbi*) «I drank» [aorist of *əmpem* (qv)]

BIBLE [141x = Gk. (ἐκ)πίνω «drink»] and following literature.

Gk. ἄρξέω «drink greedily»; Lith. *suřbti* «suckle»; Lett. *surbt* «slurp»; OCS *srŭbati* «gulp down»; Bulg. *сърбям* «sip»; Russ. *сербать* «sip»; Lat. *sorbeo* «swallow»; Alb. *gjerb* «sip»; MHG *sürpfeln* «slurp»; OIr. *srub* «muzzle, snout»; IE **srbh-*. Van Windekens (1976A. 422) adds Toch. B *sürp* «thrash»; Hitt. *sarap-* «sip».

Derivatives include *arbeal* «drunk», *arbena* «to become drunk», *arbec'ut'iwn* «drunkenness», *řrarbi* «irrigated», *řrarbk'* «horsepond», *harbec'eal* «drunk» (Greppin 1982B; Jerejian 1953. 150; Kortlandt 1983. 9, 11).

[ԱՐԳԱՆՎ (argand) «womb» (-*a*, -*ac'*). Bible and following. Godel (1975. 75) relates this noun to OCS *grōdŭ* «breast» which, according to Pokorny (*IEW* 485), goes also with Gk. ἄρξέω «arrogance»; Lat. *grandis* «full grown, great»; IE **g^wrendh-*. And though the semantic parallels are within the realm of possibility, one would instead have expected **g^w* to yield Arm. *k*, **erkand*, parallel with *erkan* «millstone», Skt. *grāvā* «stone for pressing soma», IE **g^(w)ra-*. Shirokov 1980. 85.]

[ԱՐԳԱՍ (argat), also written *ark'ad*, *ark'at* «dried twigs used for kindling». Abrahamian 1958. 63-64 separates the stem *arg-* from the suffix *-at*. Aghayan 1974. 30-31 links it with Gk. ῥαξίς «branch», IE **wrād-*. Greppin 1981F.]

ԱՐԳԵԼ (*argel*) «obstacle, hinderence» (-*i*, -*oy*; in NArm. = *argelk'*, -*i*)

BIBLE (7x with verbs *σφραγίσω* «close», *ἀποκλείω* «shut off») and following literature.

Gk. ἀρξέω «ward off»; Gk. ἄρξος «protection»; Lat. *arceo* «contain»; Hitt. *hark-*; IE **Ark-*. The suffix *-el* has a parallel in Lat. *arcula*, usually «a small casket» but also (Watkins 1970) with overtones of «preventing», as in Paulus ex Festo 15: «*Arcula dicebatur avis, quae in auspiciis vetabat aliquid fieri*»; hence «the preventing bird». In the original sequence **VRT-*, **T* commonly passes in Armenian to a voiced equivalent; note Arm. *ard* < **art* (Winter 1955A. 5; Kortlandt 1975. 44). On the suffix *-el* see Greppin 1975B. 79; Čop 1973. 32; Băltăceanu 1980. 79.

Derivatives include *argelum* «to hinder», *argelakan* «enclosed», *argelumn* «forbiddance, prohibition», *argelašunč'* «having a restrained spirit», *šant'argel* «lightning rod», *lusargel* «screen in front of a fire», *hołmargel* «folding screen».

ԱՐԳԷ (ard) «shape, form; order» (-u)

BIBLE *vacat*; Yeznik [1826. 24, 25, 26, 27 (5th C.) Եղև.]. In the form *y-ard* (as in *yardarem* «to arrange in order») and *z-ard* «ornament» common in Bible and following.

Gk. ἀρτώω «arrange, prepare»; Lat. *artus* (-ūs) «limb»; Skr. *rtu-* «fixed time, order, rule»; IE **rtu-*. Van Windekens (1976A. 168) suggests also Toch. A *ārt-*, B *ārt(i)* «love, praise» in the sense shown in Hesychius ἀρτών: φιλίαν καὶ σύμβασιν ἀρτός: σύνταξις. Also note Godel 1975. 64, Winter 1955A. 5, 1962. 256, Čop 1973. 33.

Derivatives include *anard* «formless», *corcorard* «shaped like a valley», *zard* «ornament», *zardasēr* «a dandy», *anzard* «unadorned».

ԱՐԴԻ (ardi) «now, recently»

ԱՐԴԻ (ardi)

BIBLE [*ardi* 3x = Gk. νῦν «now»; *ard* unlisted (*ayžm* more common)] and following literature.

Gk. ἀρτ: «just, exactly, just now» (cf. Arm. *ard-a-cin* «new-born», Gk. ἀρτιγενής «id»); Lith. *artūs* «near, in the near future»; Toch. A *ārço(k)* (< *ārt ço* or *arc ço*). IE **rt(i)-*. Devoicing as in *argel* (qv).

Adjarian (*HAB*) speculates that Arm. *ard(i)* might be of Greek origin. A Georgian correspondent is known: *ardi* «now». Shirokov 1980. 88.

Derivatives include *ardatunk* «newly planted», *ardēn* «already», *ardean* «now», *ardayin* «now», *ardeōk'* «perhaps», *zardis* «recent».

ԱՐԴԱՐ (ardar) «upright, honest, loyal» (-oy, -oc')

BIBLE (340x = Gk. δίκαιος «just», ἀληθινός «be truthful») and following literature.

Taken as an extension in *-ar* of *ard* «form»; the suffix *-ar* is abundantly attached to roots of Indo-European origin; cf. *dalar* and Greppin 1975B. 47-48. But note Skt. *ṛtá-*, Av. *aša-*, OP *arta-* «right, true».

Derivatives include *ardaraban* «truthful», *ardaradat* «judging justly», *ardaraxoh* «thinking justly», *ardarew* «truly», *ardarac'i* «just, legitimate», *ardarut'ivn* «justice».

ԱՐԴՆ (ardn) «lance, spear» (*ardunk'*, *ardeanc'*)

References to *Job* 41 (40). 17 might be spurious; but clearly Philo [1826. 4, 183, 384 (6th C.) Φϕη. 116.]; Pseudo-Callisthenes [1842. 32 (5th C.) 999. 116.]. In Bible found in compound *ardnānkēc'* (2 *Mac* 4. 14) «jouster».

Etymology difficult. Compared with Lith. *ařdas* «pole»; OLith. *ardamas* «a support for a sail»; Russ. арва «rack for drying clothes». Vasmer (*REW*) however suggests that the Balto-Slavic correspondences are of Uralic origin, Karelian *ardo*, Finn *arta*, which conform to the Russian word in meaning. Băltăceanu 1980. 78; Reichenkron (1958. 100, 1965. 366-367, 1966. 84-85) suggests a parallel with Romanian *andrea* «pole, stick», from Dacian **arden*, thus IE **ardh-n-* to which the Armenian is joined either genetically, or by loan (Greppin 1976C. 80-81, 1977A. 205, 1979B). In comparison with *getardn* see Aghayan 1974. 31-34. Adjarian (*HAB*) notes a comparison with Gk. ἄρδης «point of a spear».

Derivatives rare; *ardnānkēc'* «jouster» (2 *Mac* 4. 14).

ԱՐԵԳ (areg) «sun; the eighth ancient month of the Armenians» (-i)

BIBLE [9x, where its use as «sun» is to a great extent limited to the phrase *areg k'atak'* (= Gk. ἡλίου πόλις) Arm. *arew* (qv) is more common] and following literature.

It would appear that *areg* is derived by back formation from such a compound as *aregakn* «sun» (qv). See Eichner 1978. 146-150, Aghabekyan 1981. 98. Appears in Turkish *aregi* «found in a sunny place».

Derivatives include *aregnapašt* «sunworship», *aregnap'ayl* «sunshine», *areguni* «sunny», *aregjer* «id».

ԱՐԵԳԱԿՆ (aregakn) «sun» (-akan, -akunk', -akanc')

BIBLE (35x = Gk. ἥλιος «sun») and following literature.

Taken with *arew* and *areg* (qqv); the medial -g- develops from its intervocalic position, PArm. **arew-akn*, Benveniste (1965. 9-10), noting parallel of *atber-akn* (< *atbiwr-*), suggests that *areg*- could be the genitive of *arew-* rather than the result of **arew-V-*. He further suggests that *akn* «eye» might rather have the value of «source» as in *p'aylakn* and *kaycakn* «lightning». On the semantic difference between *arew* and *aregakn*, see Eichner 1978. 156; Scherer 1953. 52; Lindeman 1982. 59.

Derivatives include *aregaknačem* «where the sun enters», *aregaknapēs* «sun like», *aregaknabar* «id», *aregaknak* «balcony», *aregaknayin* «solar».

ԱՐԵՒ (arew) «sun, light, day, life» (*arewu-*)

BIBLE (48x = Gk. ἥλιος «sun») and following literature.

With Skt. *ravi* «sun». Further collocations with Skt. *aru-ṇá-*, *aru-ṣá-* «red» (Scherer 1953. 51-52) might better go instead with OHG *elo* «brown, reddish yellow» (Mayrhofer WAI). Eichner (1978) mounts evidence for an original **Arew-* in Hitt. *har(u)wanai* «clarify». However, if the etymology with the initial laryngeal cannot be accepted, we must assume **rew-* > PArm. **erew* > *arew*, showing the shift of initial **er-* > *ar-* which is noted elsewhere (Greppin 1980C) and seems to operate without phonological restraint though with tight environmental restrictions.

The problem of different stem patterns (Skt. -i, Arm. -u) is discussed in Schindler 1978. The Armenian -u stems (Godel 1975. 94) were generally on the wane in the preliterate period while -i stems were on the march. See also *areg* and *aregakn*, Polomé 1980. 27 and Shirokov 1980. 81.

Derivatives include *arewmutk'* «west», *arewagal* «day break», *arewapašt* «sun worshipping», *arewelk'* «east», *arewik* «little sun».

ԱՐԻՎՆ (ariwn) «blood, kin» (*arean, areanc'*)

BIBLE (400x = Gk. αἷμα «blood») and following literature.

Hitt. *eshar* [or *ēshar* (Benveniste 1935. 8)], gen. *es(ha)nas*; Skt. *ásrk*, gen. *asnás*; Gk. ἔαρ, εἶαρ, ἱαρ; Lat. *assy* (Paulus ex Festo 15); Lett. *asins*; Toch. A *ysār*, B *ysar* [acc. pl. A *ysarām* preserves trace of *r/n* heteroclysis (Van Windekens 1976A. 608)]. IE **ēsH-r-*. Szemerényi (1960. 21, 1964. 313. 1) suggests an original PArm. **esar-* > **ehar* > **ahar* > *ar-*, it is equally likely that the initial *ar-* (< **er-*), is one of the those Armenian words that show passage of **er-* to *ar-* without phonological constraint (Greppin 1960C). See also Pisani 1951A. 63. For suffix -*iwn* see *ankiwn*.

Derivatives include *ariwnagoy*n «blood-colored», *ariwnakal* «a vessel which holds blood», *ariwnavanj* «bloody», *ariwnot* «full of blood», *ariwnazand* «bloody», *areanagin* «bloodmoney», *areanapart* «blood debt», *areanhetul'iwn* «flow of blood», *arenazang* «bloody», *arenajur* «a thin and often greenish serous fluid discharged from ulcers or wounds», *arenapart* «responsible for bloodshed», *arenačem* «bloody».

ԱՐԾԱԹ (arcat') «silver; coin, money» (-oy, -oc')

BIBLE (400x = Gk. ἄργυρος, ἀργύριον, ἀργύρεος «silver») and following literature.

Gk. ἄργυρος «silver»; Thracian Ἄρζος (river name); Skt. *árjuna-* «white»; Lat. *argentum* «silver», *arguo* «to make clear»; Goth. *airkns* «clear, pure»; OIrish *arggat* «silver»; Welsh *arian(t)* «silver»; Hitt. *harkis* «silver»; Toch. A *ārki*, B *ārkwī* «white»; Skt. *rajatā-* «whitish», silvery»; Av. *ərəzata-* «silver»; OPer. (a)*rdata-* «silver»; Osset. *ærzæt* «ore»; Khot. Saka *āljsata-* «silver»; N.Per. اَرزِر (arziz) «pewter, tin», IE **Arg-*. Indo-European problems have been discussed in Winter 1954. 198-199, 1955A. 5, 1962. 256. The principal problem seems to be whether *arcat'* is Indo-European at all. De Lamberterie (1978. 245-246) notes the various issues, the most serious being the suffix -*at'* (see also Greppin 1975B. 57-58) which is not Indo-European. Lindeman 1982. 17; Frisk [1936. 35-36 (= 1966. 171-172)] brings attention to *erkat'* «iron» and its Caucasian correspondences. Similarly we might note the following North East Caucasian forms: Lak *arcu*; Ingush *arsi, orsi*; Agul *ars*; Archi *arsi*.

Derivatives include *arcat'agin* «purchased for money», *arcat'agorc* «silversmith», *arcat'i* «made of silver», *kawarcat'* «stone mixed with silver», *arcat'unak* «poorbox», *hazmarcat'* «very rich».

ԱՐԾՈՒԻ (arcui) «eagle» (-uoy, -ueac')

ԱՐԾԻԻ (arciw) «eagle» (-ui), from the medieval period to present BIBLE [32x = Gk. *ἀετός* «eagle», *γούψ* «vulture» (1x)] and following literature.

Traditionally taken as of Indo-European origin: Skt. *rjipyá* «moving straight upwards» [in conjunction with *śyená-* «hawk», *Rig Veda* (6x), elsewhere *vacat*]; Av. *arəziŷya-* «eagle»; OPer. *āpzi:zōs- āetōs- παρὰ ἰέροσας* (Hesych.); NPer. *آلوه* (*ālūh*) «eagle». Gk. *αἰγῶπις* as derived from **āpzi:zōs-* by folk etymology via *αἰξ* «goat» and *γούψ* «vulture» is an invalid correspondence (GEW I. 33). Pisani 1943-44. 539-541. Another view, considering *arcui* a loan from Urartian can be found in Bănăţeanu 1962. 272-273 and Diakonoff 1971. 82. In this instance, a horse has the name *Arsiḫə* which is taken to mean «eagle». Assumed Indo-European in Xaçaturova 1973. 193, Tumanjan 1968. 58; extensive discussion with bibliography in De Lamberterie 1978. 251-262; Godel 1975. 76; Shirokov 1980. 82. The word appears in Georgian as *arçivi*; Svan, Tuš *arçiv*; Mingrelian *arçivi*; Čečen *ärzu*; Lak *b-arzu* «eagle»; Karachay *arciz*; Dargwa (Khiurkila) *arsis*; Dargwa (Akusha) *arces* «to fly».

Derivatives include *arcuēnšan* «having the sign of the eagle», *arcuēkir* «used by an eagle», *arcuanšan* «the sign of an eagle», *arcīngut'iwn* «eagle-nosed».

ԱՐՄՈՒԿՆ (armukn) «elbow, forearm» (-mkan, -mkunk')

BIBLE (4x = Gk. *ἄγκυον* «elbow») and following literature.

Skt. *irmá* «arm»; Av. *arəma-*; Sogd. *'rm* «arm»; Osset. *ärm* «hand, shaft»; NPer. *آرم* (*ārim*) «upper arm»; Talysh *ām* «shoulder»; Pam. Wakh. *yurm* «hand»; Lat. *armius* «the shoulder where it is fitted to the shoulder blade»; Goth. *arms* «arm»; OHG *arma* «arm»; Lith. *irmėdė* «feverish state»; Lith. *armai* «tongue of a wagon» [Bugā (RR 2. 530-531) considers this a Germanic loan word]; Prus. *irmo* «arm»; OCS *ramo* «arm, shoulder»; IE **rmo-*, **rHmo-* (EFL 106). The Armenian shows contamination from *mukn* «mouse», cf. NEng. *muscle* < Lat. *musculus* «little mouse».

Derivatives include *armunkn* «elbow», *armuk* «id», *armunk* «id», *armnkač'ap'* «arm's length», *armkc'i*, *armkac'i* «done with the arm».

[ԱՐՄ (arm), ԱՐՄԻ (armn), ԱՐՄԱՏ (armat) «root». Saradjeva 1981. 160 with Gk. *ἄρμενος* «sprout, shoot»; Alb. *rit* «increase»; IE **er-*.]

ԱՐՈՒ (aru) «male» (-i, -ac')

BIBLE (100x = Gk. *ἀρσεν*, *ἀρσενικός* «manly») and following literature.

Incorrectly collocated with *ayr* «man» < **Anr-*, or Gk. *ἄρσην* «manly» [which would give **ar-*, though Scheftelowicz (1905. 263) suggested a division of *ἀρ-σην*, and further correspondence with Av. *aurva-* «swift»; Skt. *árva-* «a courser, horse»]; Meillet [1914. 124 (= 1977. 161)] notes Lat. *aries* «ram». Unsure.

Derivatives include *aruakan* «masculine», *aruamol*, *aruagēt* «sodomite», *aruēg* «hermaphrodite», *arut'iwn* «virility», *aruabar* «masculine», *aruatesak* «appearing like a man». It is not clear if *aruest* (variant *arhest*) belongs with this stem.

ԱՐՋ (arj) «bear» (-oc', -uc')

BIBLE [13x = Gk. *ἄρκος* (sic) «bear»] and following literature.

Skt. *fksa-* «bear» (Burrow 1959A, 1959B); Av. *arəšo-*; Oss. *ars*; Pamir Sh. *yūrš*; NPer. *خرس* (*xers*); Sogdian *'ššh* (**ašš*); Afgh. *آرجه* (*arjeh*); Alb. *ari*; Gk. *ἄρκος*; MlIrish *art* («hero?»); Basque (< Celt.) *hartz*; Lat. *ursus*; Hitt. *hartagga-* «wild animal», perhaps «bear». IE **Arjka-*. The original was probably **arč'*, but voicing is common after *r* (Winter 1962. 256). Relations with *arjn* (qv) «black» (cf. OEng. *bera* «bear»; Lith. *bėras* «brown, dark») are discussed in Solta 1960. 131 and Tumanjan 1968. 56 but seem unlikely since Arm. *arjn*, at first limited to compounds only, appears independently only from the Middle Armenian period, and has numerous correlations in the Caucasian group (Chechen *ärži*; Ingush *arji* «black»; Georgian *arj-akela* «type of mildew»).

Derivatives include *arjayin* «arctic», *arjař* «ox». The Armenian proper name *Arsuk(as)* is probably derived from Ossetic *Ars(äg)* «Bear» (Nalbandjan 1977. 215). Burrow 1959A, B.

[ԱՐՋԻ (arjn) «black». This term cannot be related to *arj* «bear» (qv). Arm. *arjn* appears only in compounds in early literature, in the Bible as a plant name (*arjndet* «black cummin |*Nigella*

sativa], literally «black grass»). Adjarian (*HAB*) makes an effort to show *arjn* separately, citing P'awstos [1883. 32 (5th C.) *Բարդ.*]: «*yankarcōrēn jiwmm c'amak'(-)arjn linēr araji nora*» which would be translated as «unexpectedly the dry snow in front of him was black», thus using *arjn* separately. However, *c'amak'arjn* is a legitimate compound meaning «utterly black»; the line should read «suddenly in front of him the snow became utterly black». A translation of «unexpectedly there was in the dry snow in front of him the bear» is impossible because of context. The word is probably not Indo-European. Note Caucasian correspondences Chechen *ūrži*; Ingush *arji* «black»; Georgian *arj-akela* «type of mildew».]

ԱՐՏ (*art*) «field, section of arable land; soil» (-oc')

BIBLE [2x = Gk. ἀγρός; «field» (*agarak* 100x, *dašt* 140x are more common)] and following literature.

Frequently connected with Lat. *ager*; Gk. ἀγρός; Goth. *akrs*; Skt. *ájra-*; etc., IE **ágr-*. The unexpected reflex of IE **ǵ* to Arm. *t* has never been explained though Djahukian (1967. 182, 1975. 35) sought to normalize the shift, providing parallels. K. H. Schmidt (1964) also discussed the phenomenon and noted parallels in the Caucasian languages. Saradjeva 1980C. 55, 62. 1981. 166; Normier 1981. 27.

Loans exist in Kurdish (*hard*) though Justi (1879) suggests this is an intrusion from Arabic *أرد* (*ard*) and *أرز* (*arz*). Unsure. See also *artak's*. Relate with *arawr* «plow»?

Derivatives include *artavar* «husbandman; arable field», *artavayrk'* «fields», *artahoł* «fallow field». Other correlations with the prefix *arta-* «out» and *artak's* «out, outwardly» would seem unlikely, but see Pedersen (1906. 352).

ԱՐՏԱԻՍՐ (*artawsr*) «tear» (no inflection in singular, pl. *artasuk'*, -suac')

BIBLE (5x = Gk. δάκρυον «tear») and following literature.

Gk. δάκρυμα «tear»; Lat. *lacrima*; Goth. *tagr*; OIrish *dēr*; Welsh *deigr*; < IE **dakru*. With Arm. *artawsr* (< **draku-*) are OHG *trahan* «tear»; MHG *traher*; without initial **d-* (as if

**dakr-* < **iod akru-*): Skt. *ásru-*; Av. *usrū*; Khot. Saka *āška-*; Tokh. A *ākär*, B (pl.) *akrūna*; Lith. *āšara*, *ašarà*.

The *w* epenthesis in the singular is briefly discussed by Godel 1975. 88, more extensively in Greppin 1978C. 285-286; also Feydit 1976. 366-367. Eichner acknowledges a protoform of **drakuA-* (1978. 146. 17). See also Lazzeroni 1958. 130; Winter 1962. 261; Van Windekens 1976B. The initial *ar-* where **er-* would be expected (**Cr-* < *erC-*; Arm. *erkan* «millstone»; Skt. *grāvan* «stone used to press soma») cannot be accounted for through phonological laws though the shift is restricted to initial **erC-* (Greppin 1980C).

Derivatives include *artawsragul'* «tearful compassion», *bazmartawsr* «abundantly tearful», *mštartawsr* «ever tearful», *artawsraber* «producing tears», *artasuagin* «melting into tears», *artasuagoč'* «weeping and wailing», *artsualoc'* «abundantly tearful», *artasuem* «to weep», *artasueli* «lamentable». Both stems are abundant from the earliest period.

[ԱՐՏԱԻՍ (*artak's*) «out, outwardly». Taken with *art* «field» (qv) by Adjarian (*HAB*) and Tumanjan (1978. 169) who suggests a protoform of **atgr-* or **art-*; and Pedersen 1906. 352.]

[ԱՐՏԵԻԱՆ (*artewan*) «top, summit», ԱՐՏԵԻԱՆՈՒՆԻՔ (*artewanunk'*) «eyebrow»; IE **der(p)-*, Gk. δρέπω «pluck (hair)», Djahukian 1973. 17, Aghayan 1974. 34.]

[ԱՐՏՈՅՏ (*artoyt*) «lark», Lat. *turdus* «thrush», etc.; Djahukian 1967. 151; to the contrary Greppin 1978A. 176-178.]

[ԱՐՏՈՐԱԼ (*artoral*) «hasten»; cf. Gk. δραπέτεύω «run away» (Aghayan 1955. 36 | = 1974. 34-35|).]

[ԱՐՓ (*arp'*, also *arp'i*) «sun», Lith. *serpės* «a plant giving a yellow die», IE **ser-* «reddish». Scherer 1953. 33 («unwarscheinlich».)]

ԱԻԱԶ (*awaz*) «sand» (-oy, -oc'; -aw, -oc')

BIBLE (35x = Gk. ἄμμος «sand») and following literature.

Gk. ἄμαθος; Lat. *sabulum*; Olce. *sandr*; MHG *samt*; Finn. *santa* (< proto-Germanic). The etymology is hopelessly mired. Lat. *sabulum* can be accounted for by **bhsabh-los*; Gk. ψάμμος, from which ἄμαθος arose (note also ψάμαθος and ἄμαθος), comes from **bhsabh-mos* (on the pattern γράψω, γράμμα); Germanic is derived from **bhsam-dho-* < **bhsabh-dho-*. The Armenian proto-form allegedly is related to the same shape as the proto-Germanic form, and developed as follows: **bhsabh-* > **sabh-* > **haw-* > *aw-*; the final *-az* is derived from **-dh-*. It is this last shift, of **dh* > Arm. *z*, that is suspect and probably inaccurate, for it is attested only with the most flimsy support (Greppin 1980D. 135). The etymology is unsure. See also Bolognesi 1978. 199, Aghabekian 1981. 107.

Derivatives include *awazakap* «surrounded by sand», *awazin* «sandy», *awazut* «id»; *awazanman* «sand-like», *awazalic'* «full of sand», *andawazem* «to cover with sand, bury».

[ԱԻԳՆ (*awgn*) «help, aid». Aghabekian 1981. 97, following Meillet 1920C. 62, with IE **auw-*; similarly *awgut* «gain, profit»; Benveniste 1964. 3.]

ԱԻԴ (*awd*) «shoe» (-i, -ic'; -oy, -oc')

BIBLE *vacat*; History of Alexander the Great [1842. 140 (5th C.) Պատմ. արք. քս.], John Chrysostom [1826. 2. 706 (5th C.) Ողբ. Ժ.] and following literature. Arm. *košik* is more common (30x).

Av. *aθra-* «shoe»; Lith. *aūti* «put on or take off shoes»; IE **aw-dh-*. See also *aganim* «put on clothes», IE **aw-*. Note as well Lith. *áušti* (*áudžiu*) «to weave»; further forms in **wedh-* and **webh-* are abundant but not to the point. Winter (1955A. 5, 1962. 256) follows Meillet 1936. 34, who suggested an original **auti-*. Greppin 1978C. 283, Shirokov 1980. 84.

Derivatives include *zawd* «band», *zawdem* «to tie», *yawd* «joint», *yawdem* «to tie, join», *awdagorc* «shoemaker».

ԱԻԵԼ (*awel*) «broom» (-i, -ac')

BIBLE (1x Luke 15. 8 = Gk. σαρόω «sweep») and following literature.

Gk. ἐφέλλω «sweep». The passage of intervocalic labial to Arm. *-w-* is regular, cf. suffix *-awor*, Arm. *lusawor* «brilliant»; Gk. λευκοφόρος «white-robed». The passage of pre-Armenian **ow-* to *aw-* is regular (Greppin 1973 and Kortlandt 1983). IE (?) **obhel-*. Băltăneanu 1980. 66; Shirokov 1980. 87.

Loans into Georgian *avli* «ashes, sweepings»; *avlini* «horse-droppings»; Udi. *âvêluk* «type of plant» (Gukasjan 1974 *vacat*); Adjarian (*HAB*) also mentions reflections of Arm. *c'axawel* «birch-broom» in Turkish dialects: Erzurum *sexewel*, Eudokia *səxävel*. In the Kurdish dialect of Nor Bayazet one finds *avel* and *säqavel* (Adjarian 1910. 365). See also *aweli* «more» and *yawelum* «increase».

Derivatives include *awelum* «sweep», *aweli* «ashes», *c'axawel* «birch-broom», *awelacu* «sweeper», *aweluk* «sweepings», *awelac* «id».

ԱԻԵԼԻ (*aweli*) «more» (-woy, -eac')

BIBLE (35x = Gk. πλείων «more», περισσός «superabundant») and following literature.

Gk. ἐφέλλω «to increase». Phonological development as in *awel* «broom» (qv). Adjarian (*HAB*) refers to *awelik'*, a Caucasian Albanian equivalent in the Paris Manuscript (114. 43), mentioned by Dulaurier 1859. 167. IE (?) **obhel-*. Polomé 1980. 27; Shirokov 1980. 87.

Derivatives include *awelum* «increase», *aweladrem* «to join, add», *awelagoyn* «much more», *awelord* «exceeding», *awelumn* «addition (math)», *arawelum* «to favor», *yawelumn* «addition (math)», *yaweluc* «supplement», *arawel* «redundant».

[ԱԻԻԻՆ (*awiwn*) «rage, fury». Skt. *ávati* «strive, promote, protect, refresh», etc. (Pokorny *IEW*). Impossible for semantic and phonological reasons (**VwV* must give Arm. *g*).]

ԱԻԹ (*awt'*) «a place for spending the night» (-i)

BIBLE *vacat* but elsewhere in early literature: Khorenatsi [1913. 54 (5th C.) *Խոր.*]; Parpetsi [1904. 122, 139 (5th C.) *Փարպ.*] and following literature.

Allied with *aganim* «spend the night» (qv), Gk. *ἄφρα νύκτα* «spent the night», Skt. *vāsati*, etc. stems in *-l-: Gk. *ἀλλή, ἀλλε* «dwelling»; Toch. A *olar*, B *aulāre* «companion, friend». The Armenian suffix -l' possibly appears elsewhere in *t'ert'* «leaf» (qv). Meillet (1936. 34) suggests **auti*, followed by Winter 1955A. 5. A Georgian equivalent *uṭevani* «place for keeping and racing horses» is derived from Arm. *awt'ewan* «inn». See also Greppin 1978C. 283; Shirokov 1980. 88; Kortlandt 1983. 13.

Derivatives include *awt'oc*, *awt'anoc* «a place for spending the night», *awt'akic'* «to lodge», *awt'eak* «bivouac», *awt'im* «to take a lodging».

ԱԻԾԱՆԵՄ (*awcanem*) «annoint» (*awci*)

BIBLE (130x = Gk. *χρῖω* «annoint») and following literature.

Lat. *ung(u)o*; Skt. *anākti* «annoint»; OIrish *imb*; Pruss. *anctan* [or possibly *ancte* (Schmalstieg 1976. 71)]; OHG *ancho* «butter»; IE **ongw-*. The sequence **VnKw* regularly develops *w* epenthesis, note also *awj* and Greppin 1978C. 287.

Derivatives include *awc* «anointing oil», *awcakic'* «anointed oil», *awcanelik'* «ointment», *awceal* «annointed», *awcelut'iwn* «the act of anointing», *awcut'iwn* «id», *awcumn* «id».

ԱԻԶ (*awj*) «snake» (-i)

BIBLE (41x = Gk. *ὄφις* «snake») and following literature.

Lat. *anguis*; Lith. *angis*; Lett. *uōdze*; Pruss. *angis*; OCS *qžī*; Pol. *wqż* «snake»; Tokh. B *auk* «dragon»; MIrish *esc-ung* «eel» [lit. «watersnake» (*esc* = «water»)]; IE **angwh-*. The sequence **VnKw* regularly develops *w* epenthesis, note also *awcanem* and Greppin 1978C. 287; Djahukian 1975. 34. 35, Tumanjan 1968. 54, Shirokov 1980. 83. See also *iž*.

Derivatives are abundant, among them are *awjabar* «like a serpent», *awjaxac* «bitten by a snake», *awjanam* «become a snake», *awjut* «swarming with snakes», *awjut'iwn* «snakelike nature».

ԱԻԶԻԹ (*awjik'*) «necklace» (-eac')

BIBLE (6x = Gk. *περιστόμιος* «necklace», *κρίκος* «ring») and following literature.

Gk. *αὐχὴν* «neck»; IE **augh-*. The Aeolic form *ἀμφήν* (Theocratus 30. 28) has been suggested as original (< **angwh-*) and would thus be related to Skt. *amhú* «narrow». Chantraine, however, has suggested (DELG) that Aeolic *ἀμφήν* represents contamination from *ἀμφί* «around» and that the sometimes cited form *αὐφήν* is doubtful. For a discussion of the phonological problems created by *ἀμφήν*, see Pisani 1950. 190-193. Also Adontz 1937. 10, Greppin 1978C. 283 and Shirokov 1980. 85.

Derivatives include *awjeak* «a cocking device, a hammer» (*HAB*).

ԱԻՃԱՆ (*awčan*) «aid, protection, favor, grace» (-i; -i, -ac')

BIBLE *vacat*; Yeznik [1826. 77 (5th C.) *Եղի.*]; Koriwn [1941. 30 (5th C.) *Կոր.*] and following literature.

Lat. *auxilium* «aid», *augēre* «to increase»; Goth. *aukan* «to increase»; Gk. *ἀφέξω, αὕξω* «to increase»; Skt. *ójas* «might»; Av. *aogō* «might»; Lith. *áugti* «to increase»; Toch. A *ok(s)*, B *auk(s)* «to increase»; IE **aug-* (Greppin 1978C. 283). A proto-form of **aug-i-* is implied (Djahukian 1975. 36, Kortlandt 1975). Other extensions in -i are found in Lith. *auginti* «to allow to increase», *ūgis* «growth»; Pruss. *auginnons* (perf. act. part.) «grow up».

One might also note Arm. *awgnel* «to aid» from a non-palatalized root, with nasal suffix and erratic voicing in nasal environment: **aug-n-* > **awkn-* > *awgn-* (?). Djahukian 1967. 319 via **aw-V-*.

ԱԻՆ (*awn*) «possession» (no declension)

BIBLE *vacat*; elsewhere common: «Agathangelos [1909. 188 (5th C.) *Աղաթ.*], Chrysostom [1862. 284 (5th C.) *Ուղ. Տ.*]; Codex of Smbat [1905. 9 (13th C.) *Սմբ. Ղաթ.*] and following literature.

Arm. *awn* is best substantiated in *awnatēr* «proprietor» but its separate existence is only hinted at: in Agathangelos (*alpha ms*, Mat. 3782) *awnoy tērn* is found but appears in Ag. 1909 as *aygwoy tērn*; in Gregory *ōnoy tēr* is read as *snoy tēr*; in Smbat *yōnētirojn* is read as *yunētirojn*; in Chrysostom *awnoy teark'* is read as *bnaw teark'*. This word, identified by Adjarian (*HAB*) and seconded by Solta (1960. 133-134) remains problematic. Cognates would be Skt. *ápna-* «possessions»; Av. *afnahvant* (= Skt. *apnasvant-*) «profitable»; Lat. *ops* «abundant»; OEng. *aefnan*

«to work»; Gk. ἄφ(ε)νος «riches» [\leftarrow **apsnos* (Pisani 1940. 515)]; Hitt. *happinant* «plentiful»; IE **ap-(s)n-*. Greppin 1978C. 284.

ԱԻՐ (*awr*) «day» (*awur, awurk', awurc'*)

BIBLE (1240x = ἡμέρα «day») and following literature.

Gk. ἡμαρ (gen. ἡματος), Doric ἄμαρ «day». For parallel to idiom *awr awur*, note Cypriot *a-ma-ti-a-ma-ti* «id» (Dressler 1969. 19-22), IE **āmr-*. For parallel of *Vmr* > Arm. *awr* note **anr* > *ayr*. Also Pisani 1951A. 69, Greppin 1978C. 284-285 and Shirokov 1980. 81.

Derivatives include *awraber* «bringing day», *awragnac'* «day's journey», *awrac'i* «daily», *awrawor* «ephemeral», *awrakan* «diurnal», *awrahas, awrhas* «extremity, final moment, last day».

[ԱՓ (*ap'*) «palm of the hand, the whole hand» (-oy). First proposed by Pedersen (1906. 428) with Gk. ἄψος joint»; pl. «limbs» and seconded by Meillet (1929. 276 [= 1977. 257]), but not acknowledged in Frisk (GEW I. 126-27). Correspondences with Skt. *āpnóti*; Av. *apayeyiti* «reach» are equally difficult. Note also *unim* «have». Shirokov 1980. 85. On the relation of Arm. *p'* to Gk. ψ, see Hiersche 1964. 239 with Arm. *ep'em* and *top'em*.]

ԱՓՆ (*ap'n*) «shore» (*ap'in, -pamb, -punk', -panc'*; late gen. *ap'an*)

BIBLE (5x = Gk. αἰγιαλός «shore», χεῖλος «rim») and following literature.

Generally taken with Gk. ἡπειρος, Aeol. ἄπερρος «the land» as opposed to «the sea»; OE *ōfer* «shore»; IE **āp-(n)*. Benveniste (1935. 13) proposes that these words reflect heteroclicity, but a stem **apn-* would have to produce Arm. *awn*; if Armenian is related to Gk. ἡπειρος then we must view the Armenian -*n* as secondary. The etymology is regarded darkly by Frisk (GEW I. 640).

Derivatives include *ap'nacir* «confined by a shore», *getap'n* «riverbank», *covap'neay* «sea coast», *darap'n* «riverbank», *k'arap'n* «steep bank, precipice», *ap'nord* «riparian».

[ԱՔԱՂԱՂ (*ak'atał*) «rooster»; IE **kel-*, **kł* «to call out»; Skt. *uṣā-kala* «rooster» (Tumanjan 1978. 199, 203). Rather, we may assume onomatopoeia.]

(Cont. 1)

JOHN A. C. GREPPIN

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՄԸ
ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՂԿԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ

ՃՈՆ ԿՐԵՓՓԻՆ

Ամերիկացի ծանօթ լեզուաբան եւ հայերենագէտ Ճոն Կրեփփինի այս ձեռնարկը կը զետեղուի Հր. Աճառեանի անփոխարինելի Արմատական բառարանի հունին մէջ: Ինչպէս ինքն իսկ Փրոֆ. Կրեփփին կը հաստատէ իր ներածութեան մէջ, իր ձեռնարկը կ'ուզէ հետապնդել երկու հիմնական նպատակներ. ա) մատչելի դարձնել գիտական աւելի ընդարձակ հանրութեան մը Աճառեանի գործը. բ) այժմէացնել զայն, օգտուելով՝ անոր հրատարակութեան թուականէն ասդին անցնող աւելի քան յիսուն տարիներու ընթացքին ըլլա՛յ ընդհանուր լեզուաբանութեան, ըլլա՛յ յատկապէս հայերենագիտութեան այլեւայլ մարզերուն մէջ ձեռք բերուած նուաճումներէն: Նկատի առած այս բառարանին ընդարձակ ծաւալը, անոր հրատարակութիւնը «Բազմավէպ»ի սիւնակներուն մէջ պիտի տեսէ մօտաւորապէս հինգ-վեց տարի, որմէ ետք գործին ամբողջութիւնը մատչելի պիտի ըլլայ, ամփոփուած մէկ հատորի մէջ:

**ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**

**COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS**

**PROBLEMI LESSICALI
NELLA TRADUZIONE ARMENA DELLA BIBBIA**

Il lessema greco *παστοφόριον*, indicante un locale del tempio dell'Antico Testamento dalle funzioni non ben individuabili e passato poi ad indicare due ambienti fiancheggianti l'abside (*próthesis* e *diakonikón*) nella terminologia architettonica delle chiese paleocristiane, pone alcuni problemi di carattere semantico ed interpretativo riscontrabili nella versione armena della Bibbia.

Il termine greco *παστοφόριον* è testimoniato in 29 papiri di epoca tolemaica e dei primi secoli dopo Cristo, in Flavio Giuseppe, nelle *Constitutiones Apostolorum*, in Eusebio di Cesarea e in Olimpiodoro di Alessandria, oltre che in 17 passi dell'Antico Testamento¹.

Παστοφόριον è denominativo di *παστοφόρος*, interpretazione greca di un termine egiziano indicante un addetto al culto nell'organizzazione sacerdotale locale. Dai papiri² risulta che i *παστοφόρια* erano locali all'interno del recinto del tempio, per i *παστοφόροι* e per altri sacerdoti. Il termine greco relegherebbe l'attribuzione dei *παστοφόρια* ai soli *παστοφόροι*, probabilmente perché questi sacerdoti dovevano avere delle funzioni particolari, più evidenti e specifiche.

Dai papiri però risulta che il *παστοφόριον* è anche dimora di persone laiche che lo abitano temporaneamente, per propria libera scelta o per costrizione, o sfruttando il diritto di *ἀσυλία*.

Il *παστοφόριον* è proprietà del tempio, ma gli occupanti lo considerano di fatto proprietà personale, come dimostrano gli atti

1. I passi della Bibbia sono: ch. 9, 26; 23, 28; 26, 16; 28, 12; Is. 22, 15; Ger. 35, 5 (gr. 42, 5); Ez. 40, 17; 40, 38; I Esdra 8, 58 (60); 9, 1; I Macc. 4, 38; 4, 57. Gli altri passi della Bibbia sono negli *Exapla*.
2. A. PASSONI DELL'ACQUA, *Ricerche sulla versione dei LXX e i papiri. I. Pastoforion*, in «Aegyptus», vol. LXI (1981) pagg. 182-183.

di vendita, di cessione, di donazione o di passaggio di proprietà per diritto di successione³.

Essendo il termine greco un adattamento del termine egiziano, esso non ricopre di quello l'intera sfera semantica, ma ne dà inevitabilmente una resa parziale.

Nonostante ciò, il termine *παστοφόριον* è stato scelto ed adottato dai Settanta per rendere l'ebraico *liškā* «cella, conclave»⁴, perché nel termine ebraico, come è attestato nel contesto biblico, veniva ravvisata una realtà simile (e quindi il semantema corrispondente) a quella che nel mondo egiziano il lessema *παστοφόριον* adeguatamente rappresentava agli occhi dei grecofoni.

Come si è visto sopra, il termine *παστοφόριον* non ebbe grande diffusione, ma è sopravvissuto, proprio attraverso la traduzione dei Settanta, nel linguaggio tecnico dell'architettura.

Interessa qui vedere come la traduzione armena della Bibbia abbia risolto il problema di questo termine greco di impiego ristretto, per la cui storia ed etimologia sono state avanzate molte ipotesi, senza peraltro che si sia giunti a risultati definitivi.

La struttura del composto greco è chiara: il suffisso di appartenenza *-ιον* è unito a *παστοφόρος*, per indicare «luogo del *παστοφόρος*», in cui si ravvisa la radice del verbo *πάσσω*, nella forma di aggettivo verbale, e la nozione di «portare» nel suffisso di *nomen agentis* *-φόρος*. Ne deriva che *παστοφόριον* è da intendersi come «luogo di colui che porta un *παστός*», dove per *παστός* esistono più soluzioni. In situazioni analoghe l'armeno ricorre all'espediente del calco, ed anche in questo caso esso sarebbe la forma attesa, in quanto l'armeno dispone degli elementi per rendere un composto greco del tipo in questione: per *-φόρος*⁵ *-բեր* *-ւոր* *-կիր*, per *-ιον* *-արան*, *-տիան*, *-աստան*⁶, ai quali andava premesso il corrispondente semantema di *παστός*, aggettivo verbale di *πάσσω*, verbo attestato nei Settanta 7 volte. *Παστός* stesso è attestato 5 volte nei Settanta. Ma evidentemente nel caso di *παστοφόριον* la difficoltà consisteva, oltre che nel fatto che al tem-

3. A. PASSONI DELL'ACQUA, *art. cit.*, pagg. 181-192.

4. F. ZORELL, *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1968.

5. R. AJELLO, *La traduzione armena dei composti nominali in -φορος del testo biblico*, in «Studi e Saggi Linguistici», vol. XI (1971), pagg. 56-68.

6. J. GREPPIN, *The Middle Persian Nominal Suffixes in Classical Armenian*, in «REArm.» N. S., vol. X (1973-1974), pagg. 4-6.

po della traduzione esso non aveva più nel greco le stesse connotazioni che lo avevano fatto adottare nel mondo egiziano e poi introdurre nella Bibbia, anche nell'interpretazione dell'aggettivo verbale portatore del significato dell'intero composto, per cui non erano d'aiuto gli altri casi in cui *παστός* o *πάσσω* ricorrevano. Non si deve nemmeno escludere che per il traduttore armeno in *παστός* non fosse evidente la connessione con *πάσσω*: *παστός* poteva anche essere inteso come formazione autonoma, forse anche per la concorrenza e concomitanza di forme come *παστόν* e *παστάς*⁷.

Escluso quindi il calco, vediamo quali sono i termini armeni che traducono *παστοφόριον* e come essi si collochino nella storia dell'interpretazione del lessema greco.

La versione armena della Bibbia presenta ben 10 termini diversi. Esaminiamo i termini armeni: *տուն*, *դահլիճ*, *դիւան*, *շտեմարան*, *սենեակ*, *սրահապան*, *պահապան*, *կոնք*, *վարադրարձիղ*, il sintagma *տուն շտեմարանաց եւ դանձուց*.

Come si vede, quasi tutti questi termini indicano un locale, a partire dal più generico e meno definito *տուն*, che contiene il minimo di informazione, in quanto designa «casa, edificio», i. e. **dom-*.

In Esdra 9, I si ha dunque *տուն*:

Και ἀναστὰς Ἐσδρας ἀπὸ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἱεροῦ ἐπορεύθη εἰς τὸ παστοφόριον Ἰωαναν τοῦ Ἐλιασιβου.

Եւ յարուցեալ Եդր ի սրահէ տաճարին Տեառն չոգաւ ի տուն Յովհաննայ Երեսարանց⁸.

La scelta di *տուն* è particolarmente felice perché in questo passo si tratta dell'abitazione della persona in questione, che poteva esserne anche il possessore, e *տուն* traduce sempre *οἶκος*, *οἶκος* anche con valore di «tempio» (*տուն Տեառն*), (non *τὸ ἱερόν*, reso con *տաճար*), e comunque deve trattarsi di un locale annesso al tempio, se il soggetto della frase *ἐπορεύθη εἰς τὸ παστοφόριον* dove il verbo e le preposizioni indicano chiaramente movimento.

La Vulgata ha *cubiculum*.

Più determinato è il termine *դահլիճ*⁹ prestito dal medio-persiano *dahlič* col quale si indica «portico, sala grande nel pa-

7. P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Parigi 1968-1980, s. v. *πάσσω*, *παστάς*.

8. Աստուածաշունչ Մատեան Հիմ եւ Նոր Կտակարանաց, ed. Y. ZOHRAB, Venezia 1805.

9. G. BOLOGNESI, *Le fonti dialettali degli prestiti iranici in armeno*, Milano 1960, pag. 39.

lazzo, stanza». E' significativo che il termine *դահլիճ* ricorra solo quattro volte nella Bibbia, sempre a tradurre *παστοφόριον*, di cui tre nella visione di Ezechiele del nuovo tempio: dall'*ἀύλη* interna = arm. *սրահ* si vedono 30 *παστοφόρια* con intorno *περίστυλα* = *սիւնք*.

In Ezech. 40. 17 *դահլիճ* ricorre due volte, e in un caso il testo greco ha sicuramente *παστοφόριον*, mentre nell'altro il solo Cod. Alexandrinus (A) del V° sec. ha *γαζοφυλάκια* = «stanze in cui veniva conservato il tesoro», come la Vulgata ha *gazofilacia*.

E' probabile che la traduzione armena si accordi con il resto della tradizione manoscritta, perché *γαζοφυλάκιον* è in genere tradotto con altri termini, quali *դանձանակ*, (*հ*)*ամբար*, *սոսն դանձի*, che hanno ben espressa l'idea di «tesoro, oggetti preziosi». In Ezech. 40. 38 i *παστοφόρια* (*դահլիճք*) sono elencati accanto a *θυρώματα* *լայնութիւնք* («estensioni»? suppone *εὔρος/εὔρα*, *αἰλαμμω*), *համարք* «vestiboli»: quindi sono ben distinti i singoli componenti di questi locali o di questo agglomerato di locali e la terminologia armena pare abbastanza precisa nell'individuarli.

Allo stesso modo in Ger. 42 (35). 4 si dice: *εἰσήγαγον αὐτοὺς εἰς οἶκον κυρίου εἰς τὸ παστοφόριον ὑἱῶν Ανανίου* *ածի ի սոսն Տեանն*, *ի դահլիճ որդւոյն Անանայ*¹⁰, dove si nota appunto l'opposizione tra *οἶκος* (l'edificio del tempio, generico) e *παστοφόριον* (specificato) e il traduttore usa appunto *սոսն Տեանն* per *οἶκος* e *դահլիճ* per *παστοφόριον*.

La vulgata ha *gazofulacium*.

Altro termine per *παστοφόριον* è *դիւան* prestato dal p. *divān*¹¹. Usato per tradurre *παστοφόριον* in un solo caso (Isaia 22, 15), *դիւան* ha un significato ben definito: è un luogo adibito a funzioni ufficiali-amministrative nel palazzo, potendosi considerare come l'equivalente delle moderne cancellerie o archivi. Nel contesto in cui *դիւան* compare, si dice infatti di andare nel *παστοφόριον* da Somna il *ταμίας* o il *γραμματεὺς* = «sovrintendente del palazzo». Questo *παστοφόριον* doveva perciò essere un locale dove una persona ben definita (*ταμίας* che è sostituito nel cod. A da *γραμματεὺς*, ma arm. *հանդերձակետ* suppone *ταμίας*) svolgeva la propria attività.

10. Y. ZOHRAB, *ed. cit.*, riporta anche la variante *որդւոյն*.

11. H. HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, Hildesheim 1962 (ristampa), pagg. 143-144.

La Vulgata ha: *ad eum qui habitat in tabernaculo, ad Sobna praepositum templi*. E in questo caso dobbiamo dire che il traduttore ha veramente ben interpretato il testo greco. Del resto *դիւան*, che ricorre soltanto altre due volte nella Bibbia, mostra di essere davvero un locale speciale: infatti in Ger. 36, 12 (gr. 43, 12) il testo greco dice: *εἰς οἶκον τοῦ βασιλέως εἰς τὸν οἶκον τοῦ γραμματέως* dove l'uso del greco *οἶκος* come abitazione sia del *βασιλεύς* che del *γραμματεὺς* mostra l'indeterminatezza più completa: anche qui il traduttore armeno è più preciso: l'*οἶκος* del *βασιλεύς* è *սոսն Թագաւորին*, mentre quello del *γραμματεὺς* è *դիւան հարապետին*. Quindi con *դիւան* si intende un locale particolare adibito ad uso amministrativo, un «ufficio» moderno, ed è vitale ancora nei composti *դիւանադիր* «colui che tiene i registri pubblici», *դիւանադիր* «cancelliere»¹².

Passando ora ad esaminare *շտեմարան*, si osserva che esso compare soltanto nelle Cronache, dove peraltro si nota anche la maggior varietà nella resa di *παστοφόριον* (il che potrebbe anche indurre ad ipotizzare traduttori diversi). In due passi delle Cronache si parla del modello del tempio che David farà costruire su progetto di Ezechia.

Interessante è I Chr. 28. 11-12 dove è presente una ricca serie di termini tecnici: si parla infatti di un *ναός* = *սաճար* che deve avere *οἶκοι* propri = *անենակք*, *ζακχω* = *դանձարան*, *ὑπερῶα* «stanze di sopra» = *լերնասոսն*, *ἀποθήκαι* = *շտեմարանք*, *οἶκος* τοῦ ἐξίλασμοῦ = *սոսն քառութեան* («dell'espiazione»), *αὐλαὶ* οἴκου κυρίου = *սրահք սանն Տեանն*, *πάντα* *παστοφόρια* = *ամենայն շտեմարանք*, che devono essere disposti *κύκλω* = *շուրջանակի*, *εἰς* *τὰς ἀποθήκας* = *յամբարս*. Si parla inoltre di altre *ἀποθήκαι* τῶν ἁγίων, chiamate però *ժիթերք սրբութեանց*, e di *καταλύματα* (*καταλυμάτων* τῶν ἐφημερίων τῶν ἱερέων τῶν Λευιτῶν) tradotto con *ճնացորդացն յորամտից ի պաշտօն քահանայիցն եւ Ղեւսացոց*, dove *καταλυμάτων* non è stato tradotto, forse letto *καταλοιπῶν*. Dunque osserviamo che in questo passo uno stesso termine, *շտեմարան*, traduce *παστοφόριον* e *ἀποθήκαι*, che a sua volta è tradotto sempre in questo passo con *ամբար* e con *ժիթերք*. Il fatto che in un medesimo contesto uno stesso termine venga impiegato a tradurre due parole diverse ci porta a concludere che in questo caso *παστοφόριον*

12. Anche la traduzione slava distingue il *παστοφόριον* di Is. 22, 15 mediante l'uso di *caređvnorec* «palazzo, reggia».

era sentito come sinonimo di *ἀποθήκη*, e che quindi valeva come «ripostiglio, dispensa, magazzino».

Di questi *շտեմարանք* si osserva che devono essere disposti a cerchio, verso altre *ἀποθήκαι* a loro volta differenziate con *ամբար* e *մթերք* che significano «granaio, magazzino, provviste, quello che avanza» e quindi forse luogo dove si conservavano i resti del sacrificio e dove si depositavano le decime¹³.

Per l'altro passo delle Cronache (II Chr. 31, 11) c'è solo da osservare il verbo che indica «allestire» – gr. *ἐτοιμάζω*, arm. *սրարստեմ*. Né l'uno né l'altro sono termini tecnici per una costruzione e *շտեմարան* è un ripostiglio /magazzino/ deposito e nella Bibbia traduce *ταμειον* «tesoro, erario, magazzino > camera» (N. T.), *σιτοβολών* «granaio», *θησαυρός* «deposito, tesoro, magazzino» (N. T.), *scrigno, forziere, ὑπερφόν, ἀποδοχεία ὑδάτων* (Sirac. 39. 22), *ληνοί* (tino, troguolo) (Gioele 1. 17), *ἐπὶ θησαυροῦς χιόνος ἢ ἰσχυρῶν δένων*, *θησαυροῦς δὲ χαλάζης ἢ ἡλιάνων ἡρωρησῆ* (Giobbe 38. 22), *ταμειον οὐδὲ ἀποθήκη ἰσχυρῶνք եւ ոչ համբարանոցք* (Lc. 12, 24). In questi due passi del testo greco si nota che i *παστοφόρια* vengono connessi con altri locali che hanno funzione di deposito, magazzino, che però non è l'accezione primaria di questo termine e l'uso principale di questo locale, ma risulta essere un momentaneo impiego di esso. (La Vulgata ha: *exedra, horreum*). Anche qui pare di poter dire che il traduttore armeno ha ben interpretato il testo precò. Effettivamente quando ci si trova dinanzi a termini greci che indicano «deposito, magazzino», quali *γαζοφυλάκιον* ed *ἐξέδρα*, non viene mai impiegato *շտեմարան*, ma per *γαζοφυλάκιον* *դանձ*, *սոսն դանձանակի* e per *ἐξέδρα* *սենեակ*, *սրարքան*, connessi con *θησαυρός* (denaro, oggetti preziosi). Ciò si collega allora con l'uso di *շտեմարան* nel sintagma *սոսն շտեմարանաց եւ դանձոց* (I Chr. 9. 26), custoditi da Leviti che erano *ἐπὶ παστοφορίων καὶ ἐπὶ τῶν θησαυρῶν οἴκου τοῦ θεοῦ* (*որ էին դասադիք ի վերայ սանց շտեմարանացն եւ դանձոց սանց Աստուծոյ*). (La Vulgata ha: *super exedras et thesauros*).

L'unico passo che potrebbe far pensare a *παστοφόριον* come vero e proprio deposito o magazzino è I Esdra 8. 58 (60), dove si esortano coloro che sono stati scelti allo scopo a custodire talenti

13. F. CABROL - H. LECLERQ, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, Parigi 1937-38, vol. XIII, 2, s.v. *pastophorium*; H. LECLERQ, *Manuel d'Archéologie Chrétienne*, Parigi 1907.

d'oro, d'argento e altre cose preziose che dovranno essere consegnate ai Leviti e ai capi dei sacerdoti e del popolo.

(La Vulgata ha: *thesaurus*).

ἀγρυπνεῖτε καὶ φυλάσσετε ἕως τοῦ παραδοῦναι αὐτὰ ὑμᾶς τοῖς φυλάρχοις τῶν ἱερέων καὶ τῶν Λευιτῶν καὶ τοῖς ἡγουμένοις τῶν πατρίων τοῦ Ἰσραὲλ ἐν Ἱερουσαλὲμ ἐν τοῖς παστοφορίοις τοῦ οἴκου τοῦ κυρίου ἡμῶν.

L'unica variante che la tradizione manoscritta greca presenta è il *nomen agentis* *παστοφόρος* (dat. *παστοφόροις*) attestato dal cod. 58 (Regin. gr. 10, dell'XI^o sec., della Biblioteca Vaticana), peraltro inaccettabile nel contesto. La traduzione armena ha *սրարան* che può rimandare tanto al nome indicante il luogo quanto al *nomen agentis*, come gr. *φυλακή* indica sia «guardia, sorveglianza, luogo di guardia» sia «corpo di guardia».

Si tratta quindi non di una traduzione banale, quanto piuttosto di un'interpretazione del lessema greco, forse sulla scorta di qualche notizia di un impiego in tal senso nel mondo greco o nel mondo giudaico. Infatti una delle etimologie proposte per *παστοφόρος* rimanda all'idea di questi sacerdoti come persone che nel tempio avevano la funzione di portieri, non nel senso di semplici *θυρωροί*, ma in quello di «custodi», con la responsabilità del tempio. Si sa che nel tempio ebraico esistevano questi sacerdoti, ma anche nel mondo egiziano esistevano persone analoghe, indicate col nome demotico *wn*, di cui *παστοφόρος* sarebbe la traduzione¹⁴.

I semantemi dei termini ora esaminati si ritrovano nella polisemia di *սենեակ*, che in quanto «stanzetta, piccolo locale» adibito a più usi, è attestato molte volte per tradurre *ταμειον*, (τῶν κοιτώνων), *ἀποχώρησις τοῦ κοιτώνος*, *τράπεζα*, *κοιτών*, *ἄντρον*, *οἶκος*, *αὐλή*, *συνεδρία*, *αὐλαία τῆς σκηνῆς*, (ma viene però distinto da *ταμειον* in *ἐν ταμείοις κοιτώνων = ἢ ἰσχυρῶν սենեակ* (Ecclesiaste 10, 20) dove indica il *κοιτών*), mentre traduce *παστοφόριον* un'unica volta (I Ch. 23, 28) dove indica delle camere in generale come sinonimo di *κοιτών*.

La Vulgata ha *exedra*.

Se si può intendere *սենեակ* come «camera da letto», avremmo qui una connessione col fatto che i *παστοφόρια* erano ritenuti delle abitazioni dei *παστοφόροι* all'interno del recinto del tempio.

Սենեակ non è spiegato da Hübschmann; si possono evidenziare in esso alcuni dati fonetici: la presenza di *ս-* fa supporre

14. A. PASSONI DELL'ACQUA, *art. cit.*, pagg. 177-178.

che si tratti di un prestito, se non è esito di *k* i.e. o di un nesso semplificato; *-ωι* può essere suffisso di diminutivo.

I termini armeni finora esaminati indicano tutti un locale con caratteristiche più o meno evidenti, determinato sulla base delle indicazioni fornite dal contesto. Queste traduzioni possono essere considerate come interpretazioni individuali dei traduttori armeni o derivate da commentari.

Interessa invece maggiormente l'impiego di quei termini che per certi aspetti presentano connessioni con la storia dell'interpretazione etimologica del termine greco, e cioè *կոնք*, *վարադրաճիւղ*, *սրահասան*. *Կոնք*, chiaramente un prestito dal gr. *κόγχη*, significa «coppa, catino, piatto». In I Macc. 4, 38 è unito a *վարադրաճիւղ* per indicare «stanze, appartamenti». *Կոնք* è abitualmente usato nella Bibbia per tradurre *τρύβλιον* «piatto, catino» *λεκάνη* «catino», *νιπτήρ* «bacino per lavarsi», *ἀνάκλιτον* «seggio o letto per distendersi», *αιλευ* «vestibolo», altrove reso però con *կամարք* = prestito di gr. *κάμαρα*. *Կոնք* sulla base del greco indica dunque qualche cosa di concavo, un recipiente per liquidi, e per estensione anche un ambiente per raccogliere persone. Nel passo in questione l'uso di *կոնք* si può forse spiegare pensando che *παστοφόριον* sia un locale del tempio usato come punto di raccolta e di rifugio (il che richiamerebbe l'istituto egiziano dell'*ἀσυλία* per i *παστοφόρια*). Però come il termine greco si è evoluto a «conca, catino dell'abside» (cfr. Ecclesiastico dove è sinonimo di *ἀψις*), così anche arm. *կոնք* ha seguito lo stesso cammino ad indicare un elemento architettonico: gr. *κόγχη* viene infatti spiegato¹⁵ anche come equivalente di *πρόθεσις*, che sarà uno dei due locali che con il *διακονικόν* costituirà i *παστοφόρια* delle chiese cristiane d'Oriente e bizantine, per cui si potrebbe vedere in questo contesto un impiego di carattere tecnico anche del termine armeno.

Ma in questo passo *կոնք* è coordinato a *վարադրաճիւղ* «cortina, velo, tenda». Se *վարադրաճիւղ* deve intendersi qui strettamente unito a *կոնք*, quasi a formare un'endiadi, allora *παστοφόρια* sarebbe reso con due termini apparentemente inconciliabili tra di loro con impieghi ben distinti.

Se invece il secondo termine è semplicemente coordinato al primo, allora esso rientra in quel tipo particolare di procedimento, abbastanza frequente nelle traduzioni armene di testi greci

15. A. B. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ Μέγα λεξικόν ὀλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, Atene 1958, s. v. *παστοφόριον*.

per cui di un termine greco polisemico vengono date le due o più traduzioni possibili.

In ogni caso *παστοφόριον* è qui inteso come locale, e *վարադրաճիւղ* riprende il termine *παστός* come «tenda, cortina, velo ricamato», in quanto *παστός* è aggettivo verbale del verbo *πάσσω* «tesso una decorazione in un tessuto»¹⁶. Il concetto di *παστός* come «tenda, velo, baldacchino» è legato alle cerimonie del matrimonio in età ellenistica, quando il *παστός* poteva ricoprire il *θάλαμος* vero e proprio¹⁷ e quindi la scelta di *վարադրաճիւղ* poteva essere dovuta a questa interpretazione.

Կոնք e *վարադրաճիւղ* ricorrono nello stesso brano del I libro dei Maccabei alcuni versetti appresso (4, 57) dove la versione armena presenta alcuni problemi testuali.

Il testo greco ha: *κατεκόσμησαν τὸ κατὰ πρόσωπον τοῦ ναοῦ στεφάνοις χρυσοῖς καὶ ἀσπίδισκαις* (*զարդարեցին զկոնքսն եւ վարադրաճիւղսն յանդաման տաճարին, սակի սրահօք եւ սսկւովք տաւաղօք*). La versione armena introduce come complemento oggetto di *զարդարեմ* *παστοφόρια*, *զ-կոնքսն եւ զ-վարադրաճիւղսն*, probabilmente sul modello del versetto 38, e rende *τὸ κατὰ πρόσωπον* = «la facciata» con *յանդաման*, non riconoscendo il valore della posizione attributiva dell'articolo greco (fatto abbastanza frequente nelle traduzioni dal greco), interpretandolo come avverbio/preposizione «davanti, in faccia».

In questo passo, dal momento che *παστοφόριον* è stato anticipato nella prima parte del versetto, nella seconda parte dove il greco ha: *ἐνεκαίνισαν τὰς πύλας καὶ τὰ παστοφόρια καὶ ἐθύρωσαν αὐτά* l'armeno traduce il solo *πύλας* con *դ-դրուսն* che ripete anche come complemento oggetto di *ծորօւ*, là dove il greco aveva il pronome *αὐτά* per *παστοφόρια*. Oltre tutto in armeno viene male interpretato il significato del verbo gr. *ծորօւ* «munisco di porte», dove si riconosce la parte radicale *ծոր-* tradotto *դ-դրուսն*, ma si intende «ricostruisco» = *կանդիւմ*.

Allora l'armeno ha inteso così: «ornarono i *pastoforia* (lasciamo questo termine greco anche nella traduzione italiana) con corone d'oro e con borchie d'oro davanti/in faccia, e rinnovarono le porte e riedificarono le porte».

16. Significato che risulta già in Omero, II. XXII, 441.

17. C. VATIN, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique*, Parigi 1970, pagg. 218-228.

Notiamo anche che l'armeno non ha distinto tra *πύλη* «por-
tone» e *θύρα* «porta», tradotti sempre con *դուռ*.

Un'altra osservazione va fatta per gli aggettivi *սուխ* e *սուխ-
ապար* riferiti a *սուխօք* e a *սուխաօք*, che supporrebbero due
χρυσοίς. La tradizione manoscritta greca ha solo *χρυσοίς* riferito
a *στεφάνοις*, tranne il cod. Sinaiticus (IV-V sec.) che non ne ha
alcuno.

Da ultimo ricordiamo che la Vulgata ha *pastoforia* in am-
bedue i passi, e che in quest'ultimo considerato ha: *dedicaverunt
portas et pastoforia et imposuerunt eis (id est pastoforiis) ianuas*.

Interessante è infine il termine *սրսխապան* (I Chron. 26, 15-16).

Il passo in questione, già frainteso nel passaggio dall'ebraico
al greco, è in armeno un ampliamento e un commento del testo
greco.

Եփ Աβδεδομ νότον κατέναντι οίκου εσεφιν εις δεύτερον τῷ Ωσα
πρὸς δυσμαίς μετὰ τὴν πύλην παστοφορίου τῆς ἀναβάσεως.

Եւ Արտեղապան ընդ հարաւաւորդան կոյս, եւ որդւոց իւրոց ընդ-
դէմ տանն Ասախայ, յերրորդեան սեմոյն Ուլասայ ընդ արեւմուտս
կոյս. դրամբ հանդերձ սրսխապանին, երկց ճանապարհին.

Si nota tra l'altro che il termine ebraico *'ăsuppîm* (o *'ăzufîm*
«*collectae rerum copiae utilium*»)¹⁸ è stato erroneamente traslit-
terato in alcuni codici greci con *εσεφιν*. Nel manoscritto A (Ale-
xandrinus del V° sec.) si ha invece la lezione *ασαφειν*.

La versione armena in questo punto ha *Ասախայ*, simile ap-
punto a gr. *ασαφειν*, ma anche forse trascrizione dell'idionimo
ebraico *Asaf*, che ricorre frequentemente in questo primo libro
delle Cronache. Sia *Asaf* che *'ăsuppîm* e *'ăzufîm* rimandano alla
radice *'āsaf* che significa «raccogliere».

Tornando a *սրսխապան*, vi si riconosce la radice del verbo
սրսխեմ «aspergere, annaffiare, bagnare» – verbo che Hübschmann
poneva dubitativamente sia come prestito che come *echtarme-
nisches Wort*¹⁹ – ma che Benveniste²⁰ e Bolognesi indicano sicu-
ramente come prestito di origine iranica²¹. Il significato del verbo

18. F. ZORELL, *op. cit.*, pagg. 241, 494.

19. H. HÜBSCHMANN, *op. cit.*, pag. 241, 494.

20. E. BENVENISTE, *Mots d'emprunt iraniens en arméniens*, in «BSL»,
vol. LIII (1957-1958), pagg. 59-62.

21. G. BOLOGNESI, *L'Armenia tra Oriente e Occidente: incontro di tra-
dizioni linguistiche nei secoli che precedono e seguono a prima docu-
mentazione scritta*, in «Transcaucasica II, Quaderni del Seminario di
Iranistica, Uralo-Altaistica e Caucasologia dell'Università degli Studi di
Venezia», Venezia 1980, pag. 28.

armeno si riconnette con uno dei significati del verbo *πάσσω*
«cospargere, spruzzare». La seconda parte del sostantivo *սրսխա-
պան* è il suffisso iranico *-սախան*, abitualmente impiegato per for-
mare *nomina agentis*, avente più significati, tra i quali quello di
«custode di», non affiancabile però semanticamente a gr. *-φύρος*.
Ma in armeno questo termine è venuto a significare «stanza, luogo
interno» ed anche «talamo, camera della sposa» e in più è anche
sinonimo di «cortina, tenda, velo». Ritornano qui più concetti
presenti in *πάσσω* e in *παστός*. Il significato di «aspergere, bagnare»
presente in un sostantivo che è collegato all'idea di «talamo, ca-
mera nuziale» può forse essere sotteso ad alcuni atti rituali che
precedono il matrimonio²².

Notiamo dunque un perfetto parallelo tra il termine armeno
e quello greco dal punto di vista semantico.

Սրսխապան ricorre in tutta la Bibbia solo tre volte, e traduce,
oltre a *παστοφόριον* nel brano suddetto, anche *κατάλυμα* «luogo di
sosta» (Num. 3, 31) e *παστός* (I Macc. 1, 27 = arm. «camera nu-
ziale»). *Κατάλυμα* è una delle traduzioni di ebr. *liškā*.

Si può dunque affermare che anche questa traduzione di
παστοφόριον è influenzata da una delle possibili interpretazioni
storiche ed etimologiche del termine.

Concludendo: si è cercato di mettere in evidenza la ricchezza
di termini che l'armeno oppone al greco per designare questo lo-
cale. L'armeno ha fatto ricorso a termini di origine i.e., a prestiti
dal greco, a prestiti dall'iranico. Nella terminologia armena è
spesso sottesa l'idea espressa da gr. *παστός* di «cortina, talamo,
camera nuziale», e anche di altre possibili etimologie del termine
greco c'è traccia nei termini armeni impiegati. Rispetto alla tra-
duzione slava e latina (per la gotica il confronto è impossibile,
in quanto dell'Antico Testamento è conservato solo un frammento
di Neemia in cui *παστοφόριον* non ricorre) la traduzione armena
mostra una maggiore ricchezza e varietà di termini: non credo
che si tratti di pure varianti stilistiche, quanto piuttosto di una
ricerca di precisione. E questo solleva problemi sui contatti che

22. Cerimonie nuziali con riti simbolici in cui veniva usata l'acqua erano
comuni nel mondo antico: Aristofane (*Lys.* 378) parla di *λουτρὸν
νυμφικόν*, cfr. A. ROVERI, *Antichità Greche*, a cura di C. Del Grande,
in *Enciclopedia Classica*, Torino 1959, sez. I, vol. III pag. 394; U. E.
PAOLI, *Vita romana*, Firenze 1968¹⁰, pag. 278: il marito riceveva la
sposa con una cerimonia sacrale che si chiamava «*igni atque aqua
accipere*».

i traduttori armeni avevano col mondo greco, sul tipo di commenti esegetici e di commentari che potevano consultare, su quanto delle culture limitrofe greca, persiana, siriana, veniva trasfuso nella cultura indigena. Rimane da chiedersi quali modelli stilistici ed architettonici armeni avessero davanti i traduttori. Senza dubbio è in età paleocristiana che i *παστοφόρια* sono rispettivamente la *πρόθεσις* e il *διακονικόν*, locali fiancheggianti l'abside, dove si preparava e si conservava²³ l'Eucarestia (nella *πρόθεσις*) e dove i diaconi ricevevano le offerte, dove si conservavano gli archivi, la biblioteca, e dove si riponevano i sacri arredi.

Ma credo che le prime testimonianze armene di questi ambienti siano del V° sec. (forse su modello siriano?), quindi posteriori, anche se di poco, alla versione della Bibbia.*

ROSA BIANCA FINAZZI

23. R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Londra, Harmondsworths, Baltimora 1965, pagg. 69, 229-230.

*) La presente comunicazione fu presentata al convegno: «Cristianesimo in Oriente: L'avventura della Chiesa armena», svoltosi a Milano il 17-19 luglio 1981, organizzato dall'ICOM (Istituto per la conoscenza e la diffusione delle culture non dominanti).

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԲԱՌԱՄԹԵՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ*

ՌՈԶԱ ՊԻԱՆԳԱ ՖԻՆԱՅՑԻ

Պաստոֆորիոն յունարէն լատը, որ ցանցաւ դործածութիւն մ'ունի եւ տաճարի մէջ միջոց մը կը նշանակէ, հաւանաբար եզրագրական բառի մը մեկնարանութիւնը ըլլայ. արդարեւ, գլխաւորապէս պատկերաստեղծութիւնը մէջ դործածուած է: Եօթանասնիցը դայն վը կիրարկէ տասնեօթ անգամ՝ երբայցեցերէն liškâ եզրը թարգմանելու համար, որ կը նշանակէ «խուց, փակ տեղ»: Իսկ հայերէն Աստուածաշունչը դայն կը վերածէ 10 տարբեր արտայայտութիւններով. տուն, դաշտ, դիւան, շտեմարան, սեմեակ, սրկապան, պահապան, կոնֆ, վարագոյրածիգ, տուն շտեմարանաց եւ գամանց:

Այս եղբարանական այլազանութիւնը շատ լաւ կը հայելացնէ յունարէն բառին ներփակած մեկնողարանական եւ իմաստարանական դժուարութիւնները: Արդարեւ, եթէ յունարէն բառին կազմութիւնը բաւական յստակօրէն կը ցուցարբէրէ զինք բաղադրող տարրերը, դժուար է սակայն բնորոշել *παστός* եզրին արժէքը՝ ըստ լեզուարանական, պատմական, հնարասական տուեաններու:

Հայերէնի իւրաքանչիւր վերածումը կը մատնանշէ յունարէն բառին այլեւայլ մեկնութիւնները եւ ստուգարանութիւնները: Օրինակի համար, սրկապանը, սրկեմէն, կը համարադասարանէ *πασω* յի «լուալ, ջրել» ստուգարան, մինչ վարագոյրածիգը կը մատնանշէ *πασω* յի ուրիշ մէկ առումը՝ իրբեւ «զարդահիւսել», ուսկից *παστός* ը՛ իրբեւ «վարագոյր, քօղ, ամպհովանի», որ հելլենիստական շրջանին հարսանեկան արարողութիւններու մէջ դործածուող առարկայ մըն էր:

Շտեմարան կամ տուն շտեմարանաց եւ գամանց վերածումը կը մատնանշէ այն դերերէն մէկը՝ զոր *παστοֆորիոն* ը տեսնալու էր Հին Ուխտի տաճարին մէջ, իրր վայր մը՝ ուր դանձը կը պահուէր:

Դաշտ, դիւան եւ սեմեակ եզրերը կը կապուին մեկնարանութեան մը, որուն համաձայն՝ յունարէն եզրը հաւանօրէն կազմուած ըլլալու էր Եօթանասնից թարգմանելէն ներքին արարողական բառի մը հետեւողութեամբ, որ կը նշանակէր տեղ մը՝ ուր տաճարի սրահտեմանները կը դործէին կամ կը բնակէին:

Հուսկ կոնֆ եզրին կիրառումը, յունարէն *κόνφι* (բաժակ, պնակ) բառէն տառադարձուած, որ յետոյ յունարէնի մէջ անցած է նշանակելու նաեւ՝ «գող, արսիպի կիտարոլոր», ցոյց կու տայ թէ *παστοֆորիոն* ը յունարէնի մէջ արդէն գիտարուեստական ճշգրիտ եզր մը դարձած էր ճարտարապետական լեզուին մէջ: Արդարեւ *παστοֆորիոն* ներքին բնութեան շրջանի *πρόθεσις* ին եւ *διακονικόν* ին կը համարուատանան. ասոնք Արեւելի եկեղեցական վատոյցներուն մէջ արսիպին երկու բովերը դառնող վայրեր էին, որոնց առաջին վկայութիւնները հայ ճարտարապետութեան մէջ թերեւս ժամանակակից են Աստուածաշունչի թարգմանութեան եւ կամ քիչ մը աւելի ուշ թուականի կը պատկանին, քայց որ, ամէն պարագայի, արդէն ծանօթ էին հայերուն՝ յունական եւ ասորական նմանակի կատարողներէն:

*) Ներկայ հաղորդումը մերկայացուած է՝ Միլանի մէջ 17-19 Յուլիս 1981ին ԻԲՕՄԻ (Ոչ տիրակալ մշակոյթներու ֆանաչման եւ ծանօթացման հաստատութիւն) կազմակերպութեամբ կայացած համադիպումին, որու միւրք եզած է՝ «Արեւելի քրիստոնէութիւնը. Հայ եկեղեցւոյ բախտախնդրութիւնը» (ԽՄԲ.):

L'ARTE DI ARSHILE GORKY

*«L'arte non è nella New York
che vediamo, l'arte è in noi»¹.*

ARSHILE GORKY

Il mondo moderno, guardato alla luce del secolo che sta per finire, sembra un ponte gettato fra la cultura razionalistica dell'illuminismo — di cui il romanticismo rappresenta l'altra faccia della medaglia — e la nuova cultura che è in via di formazione ma ancora non è.

Il segno che lo caratterizza pare essere la contraddizione fra due temi che costituiscono i poli del discorso dialettico della storia culturale contemporanea: da una parte il rapporto dell'individuo con l'oggetto, strutturato dalle metodologie tecnico-scientifiche, dall'altra la riflessione dell'uomo su se stesso alla ricerca dell'autenticità del proprio esistere, nella consapevolezza che solamente da questo piano originario si possa generare un nuovo rapporto con il mondo circostante.

Infatti, venendo meno il processo che di volta in volta ridefinisca il significato, lo scopo e il legame soggetto-oggetto, la perfezione metodologica rischia di assurgere a unico valore fine a se stesso, annullando l'uomo come soggetto agente e reificandolo come oggetto della sua stessa analisi.

Lo sguardo positivista che ha perso il contatto segreto con la zona sempiterna del mistero, da cui ha origine la realtà, aliena ciò che tocca, se ne impadronisce, e si trasforma in altro da sé.

La perdita di identità, il conseguente smarrimento di significato della comunicazione, sia essa verbale o figurata, la frantumazione dell'io e quindi del reale, possono essere vissuti ade-

rendo in buona fede allo pseudo-mito della festa tecnologica: posti a vaglio critico e lucidamente scomposti ratificandoli come tali: il cubismo analitico ne è esempio; oppure, una volta constatati, danno adito a una duplice possibilità: o la fuga nell'invenzione di mondi onirici surreali, o la ricerca appassionata di un principio che li reintegri nella loro identità originaria. Quest'ultimo caso non provoca l'inseguimento affannoso di una novità formale fine a se stessa (in tal modo si avrebbe ancora la mistificazione del soggetto e la perdita della propria identità nell'oggetto), ma conduce alla riflessione su di sé e alla ricostruzione silenziosa e individuale dei valori perduti, solo dai quali potrà scaturire la nuova parola comunicante.

Nel mondo moderno pochi sono coloro che hanno indicato la via della ricerca dell'autenticità di sé come l'unica possibile per il rinnovarsi delle forme e per ricollegare il filo spezzato tra soggetto e oggetto, riconducendo entrambi alla loro autonomia reciproca in un equilibrio ricomposto.

Di costoro non si può capire il significato dell'opera, che appare quasi fiore miracoloso spuntato dal nulla, senza andare a ricercare nella vita e nelle testimonianze che la compongono le nascoste radici del nuovo linguaggio che ad esse è inscindibilmente legato.

Accostare Kandinsky solo attraverso le opere può essere sufficiente per individuare il percorso evolutivo all'interno di un tracciato storico di forme pittoriche, ma per intenderne la genesi e i piani di vita, spesso non di carattere estetico, che ne sono stati l'origine, la lettura degli scritti fornisce una valida chiave interpretativa.

La vita e l'opera di Gorky formano un'entità inseparabile e paiono emblematici nel processo di presa di coscienza di sé e della realtà, e del successivo superamento di essi, che pure li contiene, sul piano dell'arte: la pittura diventa il fine solo dopo vent'anni in cui viene usata come strumento di ricerca dichiaratamente non estetica, bensì di vita.

Accanto ad artisti che si rifugiano nel sogno, che cercano a tutti i costi una nuova espressione, che tentano di rivivificare l'arte con iniezioni di vitalità raccolta dai fermenti sociali, o che si limitano alla denuncia di un mondo frantumato, Gorky percorre per anni l'andare lento e all'apparenza ottuso di una pedissequa imitazione cubista; rifiuta deliberatamente ogni pre-

1. *Intervista a A. G.*, in «New York Evening Post», 15 settembre 1926.

tesa di originalità, anche minima, costringendosi alla ferrea disciplina di negarsi ogni moto spontaneo del cuore e della mano.

All'amico De Kooning che gli mostrava alcuni suoi disegni disse: «Dunque tu hai qualche idea tua»², ma, commenta De Kooning, non sembrava un'apprezzamento. Quasi Gorky fosse presago inconsciamente del proprio destino futuro e ubbidisse a un comando interiore per cui, solo nell'aderire totalmente e senza pregiudizi a quella che (pittoricamente e non) era la realtà del suo tempo, consistesse la possibilità di resurrezione di sé come uomo, di sé come pittore e, attraverso di sé, di una nuova pittura, di una nuova cultura, di una nuova civiltà, di una nuova concezione dell'uomo.

Forse ne era intuitivamente consapevole quando, in mezzo a una selva di parole trite e banali a commento della mostra del suo amico Stuart Davis, disse: «Gli artisti lavorano nel proprio tempo e portano la nuova arte di una nuova epoca»³; e forse la contraddizione apparente della frase: «La forma deve essere unificata ancora. Perché romperla?»⁴, detta da chi ogni giorno la distruggeva con la tematica cubista, si scioglie se per forma non si intenda tanto la disgregazione cubista o l'astrattismo, ma il ritrovamento dell'identità unificata di sé che permetta la creazione dell'oggetto d'arte non più espressione di un io lacerato, sia la tecnica figurativa o no.

La vita e l'opera di Gorky non si presenta immediatamente afferrabile nel dispiegarsi per tappe del processo evolutivo di un genio che a poco a poco si costruisce. La marea di banalità, di pose, di accadimenti da film di cassetta all'americana, di cui sono infarciti i suoi discorsi, i suoi scritti e la sua vita fino allo sboccio improvviso degli ultimi anni, costringe il lettore ormai sconcertato a una rilettura ermeneutica a ritroso; tenendo presente lo straordinario punto d'arrivo si riesce a setacciare dal loglio un piccolo numero di chicchi che divengono il filo conduttore seminascosto di un immane lavoro di autoeducazione in cui il conformarsi ai paradigmi più vietati della cultura di massa, in tutti gli aspetti del vivere, diventa, mutando di segno, disciplina iniziatica che permette la nascita dell'uomo nuovo. Il ribattezzarsi con nome e cognome differenti che saranno, so-

prattutto il secondo, non solo nome d'arte, ma l'unico vero nome cui rispondere a parenti e amici, può significare il desiderio di dimenticare l'infanzia infelice (tuttavia il ricordo dell'oriente non si cancella nel cognome di più nota memoria); ma può indicare anche l'atto simbolico dell'assunzione di un lungo processo educativo in cui la responsabilità del maestro e l'ubbidienza dell'allievo coincidono in un'unica volontà che condurrà di lì a vent'anni alla vera nascita di sé.

Anagraficamente Vostanik Adoyan nasce in un piccolo paese dell'Armenia, oggi turca, sulle rive del lago di Van nel 1905 da una famiglia di contadini. Il padre nel 1908 fugge in America disertando il servizio militare e abbandona la famiglia che, a causa dei massacri turchi, si rifugia in Georgia, dove, nel 1920, muore la madre. Lo stesso anno Vostanik con la sorella minore si imbarca per raggiungere il padre a Providence. A vent'anni è a New York: da qui inizia la storia di uomo e di pittore che Arshile Gorky inventa per sé.

Non stupisce agli inizi di una carriera trovare l'eco di maestri già noti e soggetti convenzionali; di questo periodo, che va fino agli inizi del '30, sono *L'artista e sua madre*, 1926-36, *Ritratto di Akho*, 1930 circa, *Il busto antico*, 1926, *Ritratto di me stesso e della mia moglie immaginaria*, 1923.

La materia è densa, greve, ottenuta per sovrapposizione di colore che viene modulato per contrasto. E' facile riconoscere la suggestione di Matisse nel *Ritratto di Akho* o di certo geometrismo solido alla Cézanne nel volto perfettamente ovale della madre, nella impostazione delle maniche e nel taglio stesso dato alla composizione, in cui la probabile finestra alle spalle — il soggetto fu ripreso da una fotografia — viene risolta per semplici e piatte campiture di colore. Il richiamo alle maschere negre, alla cui sintesi formale sono ispirati gli autoritratti del 1906 di Picasso e che lo condurranno l'anno successivo alla prima decisa scomposizione di piani, risulta abbastanza esplicito nel *Ritratto di me stesso e della mia moglie immaginaria*.

La prassi di non firmare quasi mai le sue opere, che può essere segno di timidezza nell'uso del nuovo nome ma che perdurerà nel tempo, e quella di non apporre la data, quasi garanzia di lasciare aperta la possibilità di riprendere il quadro in momenti successivi ma che continuerà anche dopo, sembrano, alla luce del poi, facenti parte di un atteggiamento di rispetto quasi religioso dell'opera d'arte.

2. H. ROSENBERG, *Arshile Gorky*, New York, 1962, p. 37.

3. A. GORKY, *Stuart Davis*, in «Creative Art», New York, sett. 1931.

4. E. K. SCHWABACHER, *Arshile Gorky*, New York, 1957, p. 73.

La tela costituisce un'entità autonoma con una propria vita, leggi e regole di esistenza e di comunicazione indipendenti dall'autore, che si relega nell'anonimato come i mosaicisti paleocristiani e i pittori di icone.

Sotto questo aspetto si può comprendere forse la frase di Gorky: «Le mie pitture non hanno faccia»⁵, detta negli anni Trenta a proposito degli iperbolici titoli che gli amici surrealisti davano ai suoi quadri; imposizione che Gorky accetta più per esigenze di galleria che per intima convinzione, dato che, almeno nel campo sacro del dipingere, non compare mai in lui la tematica dello stupore.

Solo a partire dagli anni Cinquanta New York toglie alla Ville Lumière lo scettro di capitale dell'arte, non tanto per la fuga in America degli artisti dell'avanguardia a causa della situazione europea dovuta all'ultima guerra, quanto piuttosto per una questione di mercato. Agli inizi del Novecento negli Stati Uniti non esisteva quella che più genericamente può chiamarsi una tradizione artistica, né tanto meno una tradizione artistica locale. E' possibile incominciare a parlare di una «scuola di New York» proprio a partire da Gorky, da Matta e da De Kooning, pittori tuttavia di origine straniera, e comunque solo dopo il Quaranta. Pertanto i primi quarant'anni del secolo servono agli Stati Uniti per adeguarsi alla situazione culturale europea, vivendola di riflesso e, talvolta, come accade del resto in Europa, con reazioni puritane di rifiuto nei confronti di un'avanguardia provocatrice dell'establishment economico-sociale.

Perciò alla fine degli anni Venti seguire a New York le orme del cubismo non era la cosa più vantaggiosa in fatto di quattrini né la più ovvia, anche se già nel 1913 alla Armory Gallery era stata allestita una esposizione cubista, seguita nel '15 dalla rivista *291* pubblicata da Alfred Stieglitz con lavori di Picasso, Picabia e scritti di Apollinaire; anche se Duchamp, arrivato in America lo stesso anno, due anni dopo pubblicherà *The Blind Man* e *Rongwrong*. Il primo manifesto surrealista di Breton è del '24: ma negli anni seguenti ben pochi pittori in Europa e in America fecero seguito alle tematiche del movimento. Gorky tuttavia, frequentatore assiduo di gallerie e biblioteche, sarà sempre presente agli appuntamenti letterari e non con l'avanguardia europea, anche se restio a mettere immediatamente in

5. E. K. SCHWABACHER, *op. cit.*, p. 94.

pratica nella sua opera le loro sollecitazioni culturali, visive e verbali.

Negli anni Trenta il movimento delle esposizioni si fa più brillante con la presenza di De Chirico nel '27 alla Valentine Gallery, di Mirò nel '28, di Klee nel '30 e, sempre nello stesso anno, di una mostra dal titolo *Pittura a Parigi* al Museum of Modern Art, per concludere nel '31 con la prima mostra interamente dedicata al surrealismo e nel '36 con un'altra dal nome *Fantastic art, dada, surrealism* contemporanea alla grande *Mostra internazionale surrealista* tenuta a Londra⁶. Su questo sfondo culturale si colloca, fra il '27 e il '32, il periodo cubista di Gorky.

Natura morta con tavolozza, 1930, è un esempio che rivela come, pur essendo Picasso il modello dichiarato, sia tuttavia Braque, più meditativo e lento nel costruire, il maestro cui Gorky intuitivamente si affianca. Nella *Composizione con testa*, 1935, Gorky segue gli esperimenti picassiani del '26-27 sulla falsariga del *Pittore e la modella*, mantenendo però sempre la primitiva densità di colore e una più rigorosa tessitura geometrica che, in *Organizzazione*, 1933-36, fa pensare anche a una rilettura del cubismo in chiave purista: la campitura in quadrati, le linee nere così esatte e astratte suggeriscono ricordi dell'idealismo freddo di Mondrian. Mondrian del resto fu anch'egli uno dei tanti maestri di Gorky, e non il meno amato, anche se apparentemente poco rintracciabile nelle opere; ma il metodo attento e perseverante, la disposizione mentale nei confronti della tela e del far pittura, la serietà quasi da impiegato del pennello accomunano i due pittori. Negli anni successivi il lavoro di Gorky segue due filoni: permane il discepolato cubista, ma nel frattempo inizia, dapprima in sordina, solo nel disegno, un fraseggio su temi surrealisti. Non manca all'inizio la simbolica farfalla, ma le forme poi divengono via via più astratte e libere, con una prevalenza di linee curve e la presenza di filamenti che rammentano Mirò. La tessitura di questi disegni a inchiostro e matita, che si fanno sempre più numerosi nel lavoro anche successivo di Gorky, il quale arriva a produrne centinaia in un mese, presentano una incredibile varietà di trame. Nel '29, anno della crisi e perciò della mancanza di denaro per l'acquisto delle tele, il disegno diventa quasi l'unico strumento della ricerca formale di Gorky il quale ripete con una pazienza infinita e un segno da

6. J. LEVY, *Surrealism*, New York, 1936.

miniaturista duecentesco innumerevoli variazioni sugli stessi temi che poi svilupperà a olio. Nei tentativi degli anni Venti e nel rigoroso discepolato picassiano l'unica cosa che si poteva ammirare era l'abilità e il talento naturale di Gorky come colorista. Adesso, in ugual misura, tralasciando gli echi formali più o meno evidenti, non si può non riconoscergli una straordinaria mano nel disegno e nell'uso della linea.

Pare quasi, e le ultime opere lo dimostrano, che Gorky proceda secondo un programma lento, a compartimenti stagni, misterioso nel fine a lui stesso; prima di iniziare una nuova cosa deve essersi totalmente appropriato della precedente, con calma, senza fretta, senza voli di fantasia o libertà personali, con l'ostinazione del fare, del rifare, e del rifare ancora, con la perseveranza dell'esecutore che per ore si esercita sullo stesso pezzo di musica finché le mani suonino da sole. Così Gorky si appropria della tecnica con una serietà di lavoro che lo accomuna all'inflessa costanza degli sperimentatori scientifici; certo, va a scuola dagli ultimi e più importanti maestri, ma in fondo si ha l'impressione che poco importi l'uno o l'altro: importante è preparare il terreno, affilare alla perfezione gli strumenti, scrutare in ogni più recondito segreto, preparare la strada a ciò che, se deve, nascerà da sé; approntare una materia perfetta in cui il mistero dell'arte, se vorrà apparire, potrà incarnarsi nel modo più adeguato. Tutto ciò è ben lontano dalla ricerca affannosa dell'idea geniale, dalla tematica dello stupore, dell'automatismo e del tuffo nel sogno proprio ai surrealisti cui Gorky in questi anni si avvicina e fra i quali conterà i suoi migliori amici.

Tuttavia le forme che appaiono nei primi disegni pur all'interno dell'evocazione surreale denunciano ancora una concezione cubista sia nell'implicazione spaziale sia nella rappresentazione obiettiva di oggetto costruito.

Nel *Disegno* 1929-32 la campitura in zone ricorda ancora la *Natura morta con tavolozza* e, se la figura di destra prelude a metamorfosi organiche, tuttavia la costruzione quasi scultorea a sinistra rammenta le contemporanee «sculture dipinte» di Picasso delle *Figure in riva al mare*, 1931, Parigi, Museo Picasso, o del disegno *Bagnanti*, 1933, Coll. Privata.

Questo apparente cambio di stilemi formali non equivale per Gorky né a un facile seguire la moda né a un reale spostamento di interessi.

Paragonando infatti le prime tele cézanniane, quelle cubiste e questi disegni, appare come, sotto il cumulo di fraseggi orecchiati, a poco a poco si configurino elementi che sono, e diverranno sempre più esplicitamente, le parole di un linguaggio tutto suo.

La prevalenza di linee sinuose, di forme ovoidali e elissoidi, per il momento tenute assieme da graticci di verticali e orizzontali — come nel *Busto di gesso* o nella finestra alle spalle della madre —, si determinerà sempre più come stilema del discorso pittorico gorkyano. I tondi, o buchi, o occhi, paiono essere i centri agglutinanti delle linee e delle forme che stanno attorno e, nello stesso tempo, i centri generatori di quelle stesse forme, in un movimento che in egual misura sia centrifugo e centripeto. I buchi della foglia, della farfalla, del pomolo del cassetto nel *Disegno* 1929, i tondi talvolta duplici nel *Disegno* 1929-32, il foro della tavolozza, della brocca e ancora il pomello del tavolino nella *Natura morta con tavolozza* del 1930, o nello stesso soggetto ripreso in chiave purista di *Organizzazione* del 1933-36, non sono forse ancora gli occhi sgranati e impenetrabili da madonna bizantina del ritratto della madre, attorno ai quali girano l'ovale del volto e le linee ondulate del fazzoletto che, già qui, è presago di una evoluzione metamorfica?

All'interno di un quadro maturo di questo periodo *Pittura*, 1936-37, in cui le forme si espandono attentando ai bordi della tela senza più bisogno di incastonamenti in quadrati e rettangoli, le due linee parallele e orizzontali, che frenano la spinta ascendente della composizione e la equilibrano sulla destra, sono l'equivalente di quelle presenti nel quadro *Tre rose*, 1934 circa, Coll. D. Metzger: in questa tela sono centro di significato, sia in senso squisitamente visivo, sia in senso di suggestione emotiva, quasi dessero alla composizione un vago sentimento di sospensione, di accennato punto di domanda, di incertezza fra l'essere e il non essere. In *Pittura* invece prendono il significato opposto: dare realtà e determinatezza all'evoluzione delle forme a sinistra.

Infine Gorky nei disegni, con la materia dell'inchiostro e della matita, sperimenta nella costrizione al monocromo le infinite possibilità di variazione coloristica e di conseguente raffinata emozione visiva, ottenuta esclusivamente col segno.

Nel *Disegno* II, accanto al ghirigoro di varia intensità, compaiono il graticcio, usato in scale e con grossezza di linee diverse, e il tratteggio: da quello più semplice a quello incrociato,

più fitto o meno fitto, a partire dal massimo chiaro — il bianco della carta fino, per vari passaggi, al massimo scuro.

Questi esperimenti nello studio dell'uso del segno lo condurranno alla pennellata degli ultimi quadri, così raffinata e lieve nella varietà dei tocchi e ben lontana dalla pesantezza di stesura delle prime tele. In esse infatti il predominio spettava alla suggestione timbrica dei colori in sé e nei loro rapporti reciproci; nelle ultime invece, pur mantenendo il colore la propria peculiare importanza viene tuttavia intimamente legato al modo in cui è steso, quasi che pennellata e tono abbiano un punto di equilibrio reciproco nel quale solo possano esistere in armonia. Negli anni '35-36 si colloca la serie di pannelli dipinti per l'Aeroporto di Newark dovuta al programma federale della Works Progress Administration. La serie è perduta; di essa restano solo alcune fotografie. I pannelli dall'altisonante titolo *Aviazione: evoluzione e forme sotto limitazioni aereodinamiche* sono un magnifico esempio di lavoro commerciale secondo la moda del New Design ma, rispetto alla qualità artistica della pittura, così come Gorky la intende nelle opere appena viste, non hanno alcun valore. Fa sfoggio di abilità nell'eseguire variazioni sui temi cubisti con mescolanze interpretative alla Léger; per essi Gorky fece anche esperimenti di fotomontaggio. E' sconcertante leggere la lunga giustificazione della sua modernità cubista che Gorky scrisse per sindaci e amministratori in delegazione di protesta affinché gli permettessero di rendersi socialmente utile. Lo smercio di cubismo arriva a queste parole: «La soluzione del problema mi si presentò da sola quando riflettei alla nuova visione che il volo ha dato all'occhio umano. L'isola di Manhattan con tutti i suoi grattacieli, vista da un aeroplano a ottomila metri d'altezza, diventa una cartà geografica, una superficie piana bidimensionale»⁷. Ogni frase di questo scritto pare destinata a lusingare l'incomprensione popolare e pare anche una risposta alla condizione culturale media dell'America del tempo di cui Gorky ebbe un esempio quando un critico, a commento oltremodo eccellente sulla sua prima personale nel '34 a Philadelphia, scrisse di lui: «... spirito d'Europa nel corpo del Caucaso con l'anima americana»⁸. D'altra parte questo episodio apre uno

7. A. GORKY, *Aviazione: evoluzione e forme sotto limitazioni aereodinamiche*, 1935, in H. ROSENBERG, *op. cit.*, p. 87.

8. E. SCHWABACHER, *op. cit.*, p. 63.

squarcio sulla situazione degli Stati Uniti negli anni Trenta. Dal '29, anno della crisi, del crollo di Wall Street e anche dell'irrigidimento e dell'introflessione del surrealismo europeo, per l'America inizia un decennio di arte al servizio del lavoratore in un mito di arte sociale e realistica ispirata al Fronte di Sinistra. Analogo svolgimento avvenne in Europa con l'iscrizione di Breton, Picasso e altri artisti al Partito Comunista. La funzione dell'artista come rivoluzionario del pennello costituì un avvenimento estemporaneo nella economia della storia di Gorky e l'ultimo omaggio alla autoimposta dittatura cubista.

Dal '39 al '42 Gorky inizia ad affrancarsi dal discepolato picassiano: *Argula* del '38 e le otto versioni di *Giardino a Soci*, 1938-42, rappresentano il momento di passaggio dal Gorky imitatore al Gorky pittore.

In *Argula* Gorky libera le forme che si accavallano a creare meccanismi compatti di un'unica costruzione: gli elementi si isolano, si dispongono sulla tela secondo un ritmo in cui il vuoto fra una forma e l'altra non si connota più come fondo ma come spazio, dove i tondi, le ellissi, le forme composite danno l'impressione di aleggiare come i mobiles di Calder. L'impasto è ancora ricco e denso tanto quanto nelle prime opere, ma la mancanza del contorno nero e spesso, che delimitava le forme imponendole all'occhio dello spettatore in una concezione che vedeva ancora prioritario l'oggetto rappresentato sull'ambiente circostante, fa sì che ora gli «oggetti» e il fondo, o l'aria che li lega, non abbiano più un significato differente ma partecipino della medesima sostanza e realtà. Guardando un quadro come *Pittura* del '36, si ha la sensazione che la zona chiara indietreggi e si sottometta alla più importante costruzione centrale; in *Argula* invece l'impressione non è definita: talvolta indietreggia il fondo cui le forme danno significato, talvolta sono le forme che arretrano facendo da sfondo alla campitura del colore.

Come all'inizio della carriera Gorky dipinge la sua famiglia, passata e futura, così ora, in questo suo altro inizio di pittore davvero, racconta ancora un tema familiare. E pare quasi un racconto simbolico. Il *Giardino di Soci* è il giardino del desiderio realizzato.

Questo è il nome che la leggenda popolare ha dato a un appezzamento di terra nel Caucaso su cui crescevano alberi tanto vecchi da non dare più frutto. Vi abitavano i porcospini. Ai rami di un grande albero morto la gente appendeva pezzi di abiti che

frusciavano al vento con rumore di foglie. Le donne versavano sulle rocce gocce di latte spremuto dal seno formulando i loro voti. La terra era rigata d'ombra e di rocce blu, «macchie di muschio come nuvole cadute: ma da dove arrivano le ombre nella battaglia di Paolo Uccello?»⁹. Pare un augurio che Gorky faccia a se stesso di realizzare il proprio desiderio di un mondo in cui le ombre siano nuvole con la morbidezza umida del muschio, dove i molteplici elementi della realtà si plachino riconoscendosi aspetti di un'unica identità, dove la nuvola e il muschio, il cielo e la terra, la storia e la fiaba, l'adesso e l'allora del Quattrocento ritrovino il legame originario. Il desiderio è la speranza che la ricerca della sua vita, di cui la pittura è strumento, si realizzi nell'unificazione del dualismo contraddittorio in cui l'uomo ha separato se stesso. Non è un caso l'amore di sempre per Paolo Uccello, anche se all'apparenza risulta sconcertante, per un pittore che proclama: «In sei secoli c'è stato forse qualcosa di meglio del cubismo? No»¹⁰, e a tale principio ispira la sua opera. Proprio lui che per venti anni segue le orme del distruttore della prospettiva, che per cinque secoli aveva tenuto il campo come la legge della visione, lui, che sulle tracce di Picasso sostiene la simultaneità dei punti di vista e ripete la distruzione dell'oggetto, proprio lui, intrattiene segreti dialoghi nel suo studio ordinatissimo e lindo col «pazzo della prospettiva», col pittore che della prospettiva come strumento tecnico-matematico fece l'unica chiave interpretativa del reale.

Ma ciò che appare come inconciliabile antitesi diventa identità nel momento in cui si consideri che anche Gorky fu un pazzo della prospettiva: non quella quattrocentesca matematico-geometrica che, Gorky sa bene, non è possibile riesumare, ma la prospettiva intesa come principio unificatore della realtà eterogenea e discontinua, dove l'uomo non è più capace di riscattare il casuale trascorrere delle cose dall'accidentalità e dall'indifferenza. La prospettiva quale riappropriazione dell'individuo della propria autenticità e unità dell'essere, come unica possibilità per riattribuire significato al mondo e farlo ridiventare depositario di valori, come le selve del mito antico popolate dagli dei. Mutati i tempi e mutati i nomi degli dei ma non la sostanza della divinità, la ricerca di Paolo Uccello e di Gorky — come quella

9. E. SCHWABACHER, *op. cit.*, p. 66.

10. A. GORKY, *Stuart Davis*, *cit.*, p. 83.

di tutti i santi o i folli o i saggi o i geni che, sotto vari nomi, cercano in realtà sempre e solo il raggiungimento dell'antico rapporto *ἐν καίπᾳ* — ubbidisce alle stesse modalità e raggiunge, nello strumento pittorico, le stesse finalità. Il metodo è l'auto-educazione, la severa disciplina cui entrambi si sottomettono, che attribuisce loro il segno della diversità; Paolo Uccello ripete senza sosta le regole prospettiche e, indipendentemente dai problemi di committenza, non si perita di riformulare costantemente il medesimo soggetto, né si scompone per le dicerie sul suo conto. Gorky per vent'anni si sottomette a un rifiuto deliberato di originalità, ricalcando modi e esperienze altrui¹¹. Tutti e due arrivano alla astrazione, nel senso più vero del termine, nel significato di strappare dalla realtà mutevole e contingente, dall'*hic et nunc*, la legge costante e immutevole dell'essere. Il segreto meccanismo delle relazioni diventa il vero soggetto delle battaglie di Paolo Uccello, fermate in un tempo e in un silenzio metafisico. Pittore lunare, lo chiama Gorky: lunare infatti è la rarefazione astratta cui solleva azioni e sentimenti, visti non nell'aspetto, caro a tutta la sua epoca, di rappresentazione mimetica dell'accidentalità delle cose, ma nella sfera dell'assoluto e della sempiternità nella mutevolezza. All'astrazione arriva Gorky: ma non a quella promulgata dalla sua epoca che nel non figurativo vede la distruzione dell'oggetto, ma all'astrazione del principio ordinatore delle forme; alla rappresentazione o meglio testimonianza del filo magico e invisibile che bisogna trovare per poter legare le perle dei fatti e delle esperienze, e farne così una collana preziosa; per non permettere che i tesori della civiltà, per questione di un attimo solo, precipitino nella barbarie¹². Questo filo invisibile e sotterraneo, che Kandinsky chiama lo *spirituale nell'arte*, è soggetto di un'espressione pittorica che porta suo malgrado ad essere astratta, indipendentemente dall'essere figurativa o no. Eppure, curiosa contraddizione, come

11. H. ROSENBERG, *op. cit.* p. 37. Nel 1937 arrivarono a New York alcune tele di Picasso in cui il colore era sbavato. Un amico disse a Gorky: «Adesso che tu sei riuscito a rifare i suoi contorni netti, Picasso incomincia a sbavarli» e G. rispose: «Se sbava lui, sbaverò anchio».

12. Questo tema si ritrova in W. BENJAMIN, *L'opera d'arte nella sua riproducibilità tecnica*, Torino, 1966, ed. tedesca Frankfurt, 1955. Il medesimo concetto riferito alla «barbarie» in un'analoga accezione si ritrova in una lettera di A. G. alla moglie dopo una visita allo zoo (E. SCHWABACHER, *op. cit.*, p. 94).

l'astrazione della spiritualità si capovolge in concretezza, in quanto sola permette e genera la mutevolezza degli aspetti dell'esperienza, così anche l'arte astratta viene chiamata spesso concreta. E' questo, a mio parere, il senso delle parole di Gorky quando, in una lettera alla moglie, discutendo del valore dell'arte antica e di quella moderna, non fa una questione di figuratività o meno, ma distingue fra pittori che «inventano le cose» e quelli che le «traducono»; e parlando di Vermeer dice: «... non fa solo la foglia ma mette in relazione lo spazio con la foglia. Questo è il punto finale dell'arte, il momento in cui diventa più reale del reale»¹³.

Una surrealtà quindi molto lontana da quella dei surrealisti, che pare un tentativo di oggettivare secondo leggi positivistiche il dionisiaco di freudiana o nietzschiana memoria, ma surrealtà nel senso di mirabile e segreto meccanismo che genera la realtà; nel senso del mistero in cui la realtà giace, la consapevolezza del quale è l'unica possibilità per «gli esseri» di non cadere nell'equivoco che genera la incomunicabilità «ascoltando ciò che l'altro dice e non ciò che vuol dire»¹⁴.

In questo modo Gorky pare più legato a una tematica kandiskyana che non surrealista in termini storici, anche se l'apparenza è quella di un effettivo legame con i surrealisti — Gorky tuttavia non si dichiarò mai tale — e in tal senso va letta a mio giudizio l'opera dei suoi ultimi anni.

Dal Quaranta Parigi si sposta a New York: arrivano Breton, Tanguy, Masson, Lipchitz, torna Duchamp; anche se non direttamente, questi artisti contribuirono alla formazione della nuova arte americana e d'avanguardia che produrrà l'action painting, la pop art, l'op art, la body art, l'arte povera dei nostri giorni.

Per Gorky l'amicizia con Breton sarà strettissima; i rapporti con Max Ernst e Matta importanti e fecondi; l'incontro con Mirò e Léger emozionanti e immediati. Eppure le ultime tele di Gorky portano il segno di una totale indipendenza e autenticità di linguaggio che lo colloca come voce autonoma nel cammino della storia dell'arte alla ricerca di una nuova immagine dell'uomo.

Le otto versioni di *Giardino a Soci* dipinte fra il '38 e il '42 testimoniano il passaggio definitivo da discepolo a maestro. La tela del 1938-41 ha un richiamo ancora realistico nella mam-

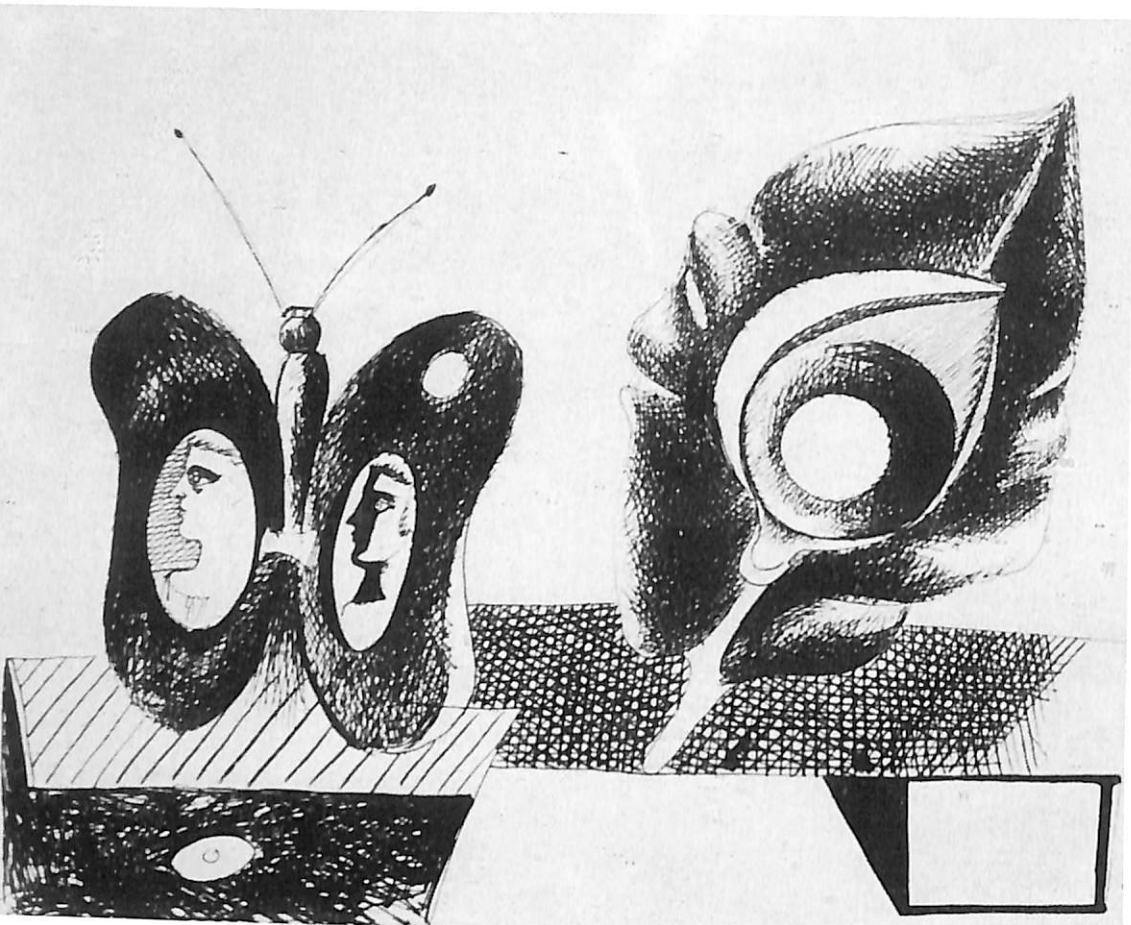


A. Gorky, *L'artista e sua madre.*

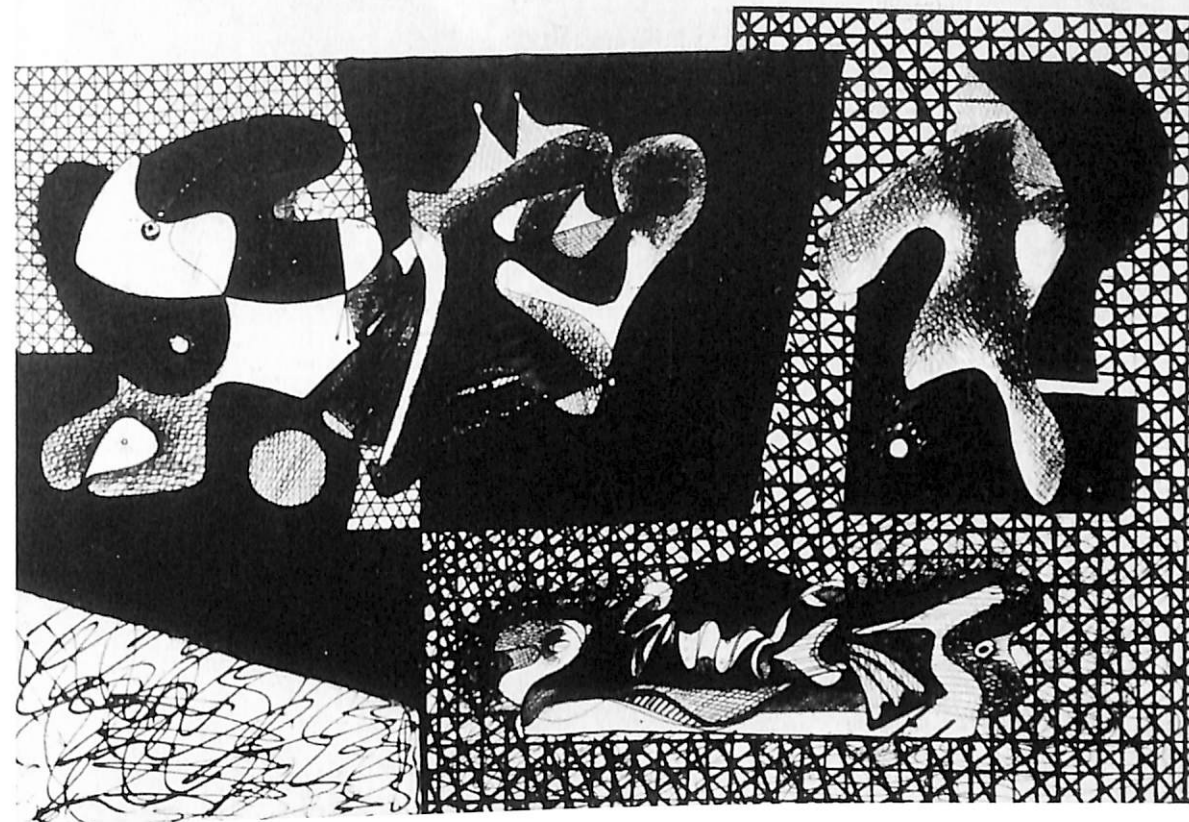
Ա. Կորկի, *Ինքնանկար՝ մորը հետ:*

13. E. SCHWABACHER, *op. cit.*, p. 98.

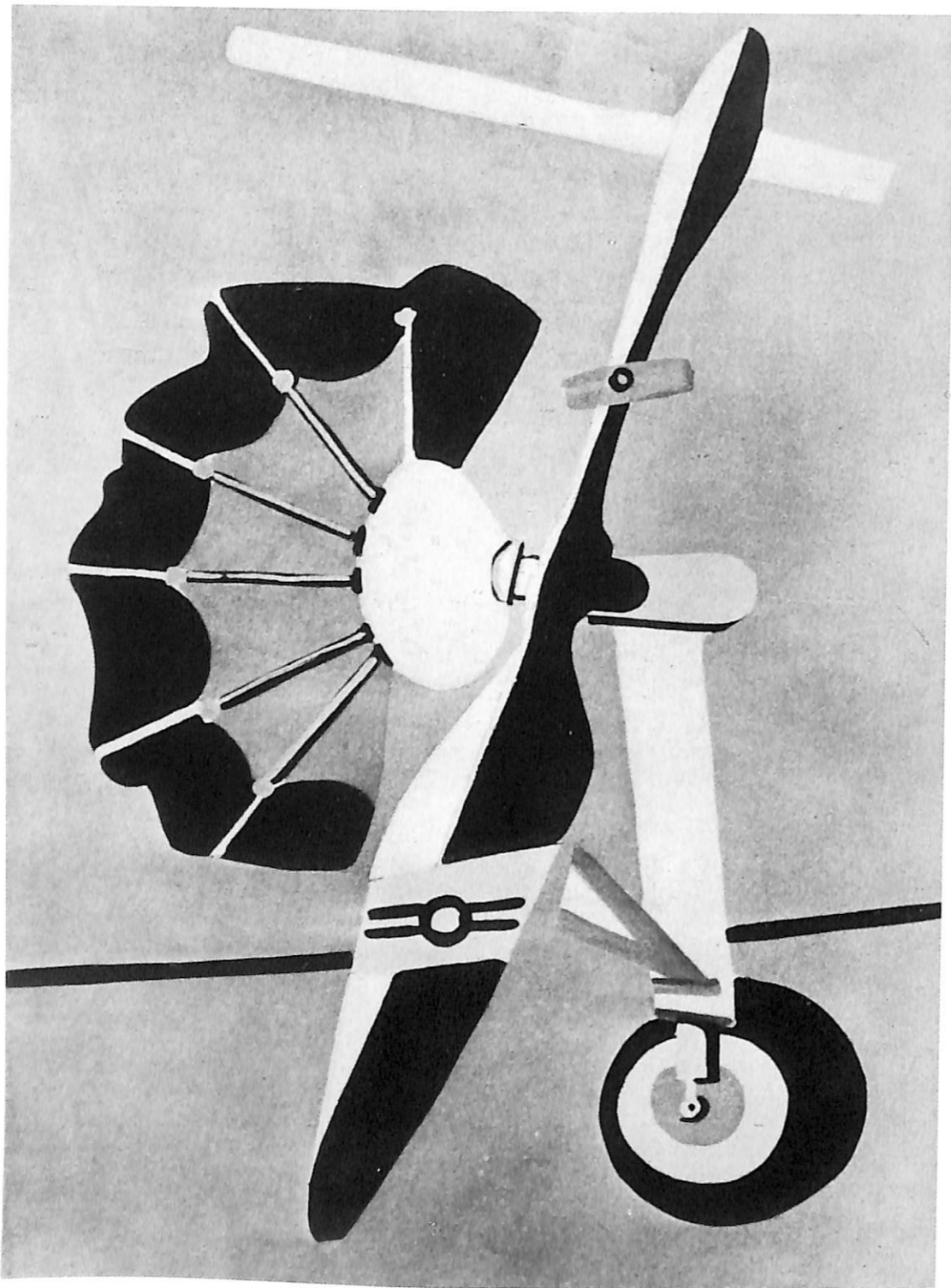
14. E. SCHWABACHER, *op. cit.*, p. 99.



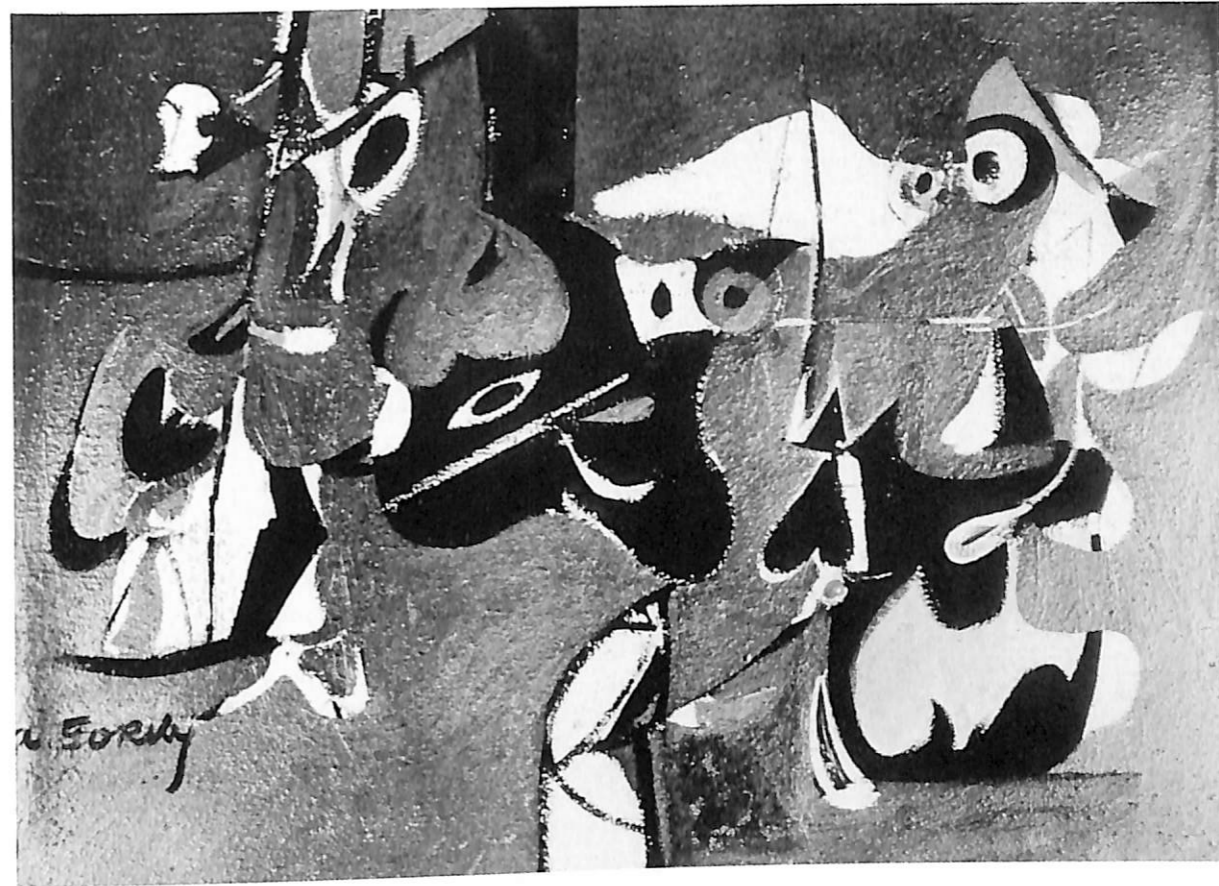
A. Gorky, *Disegno*, 1929, 14×17 inc.
Ա. Կորֆի, *Գծանկար*, 1929, 14×17 ինչ:



A. Gorky, *Disegno*, 1929-1932, 21×27 inc.
Ա. Կորֆի, *Գծանկար*, 1929-1932, 21×27 ինչ:



A. Gorky, *Cartelloni per l'aeroporto di Newark*, dettaglio, 1937 circa.
Ա. Կորկի. Տախտակներ Նիւարքի օդակայանին համար, մասնակի. 2. 1937:

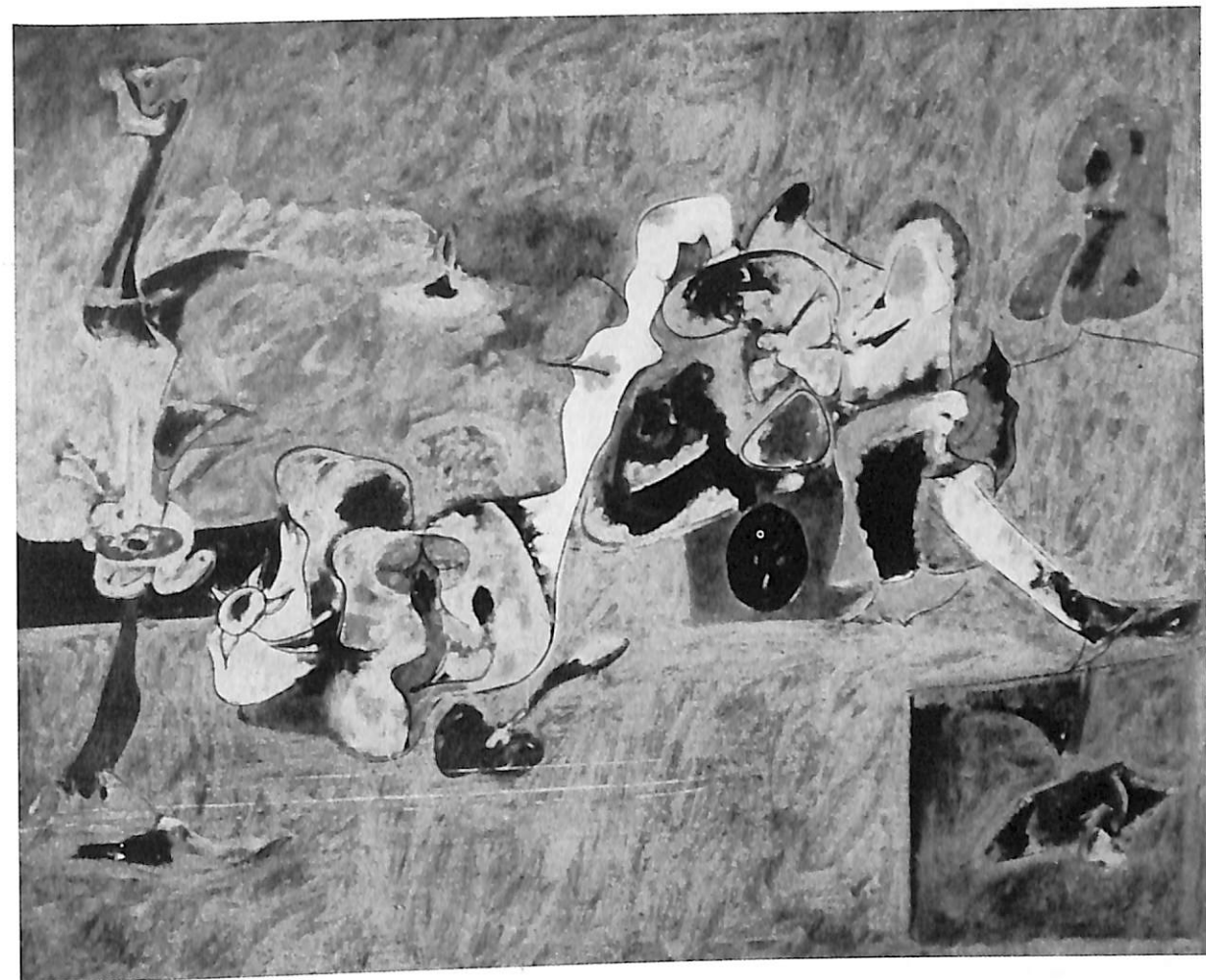


A. Gorky, *Giardino a Soci*, 1941, 112×158 cm.
Ա. Կորկի. Սոցիի պարտեզ, 1941, 112×158 հրդմ.:



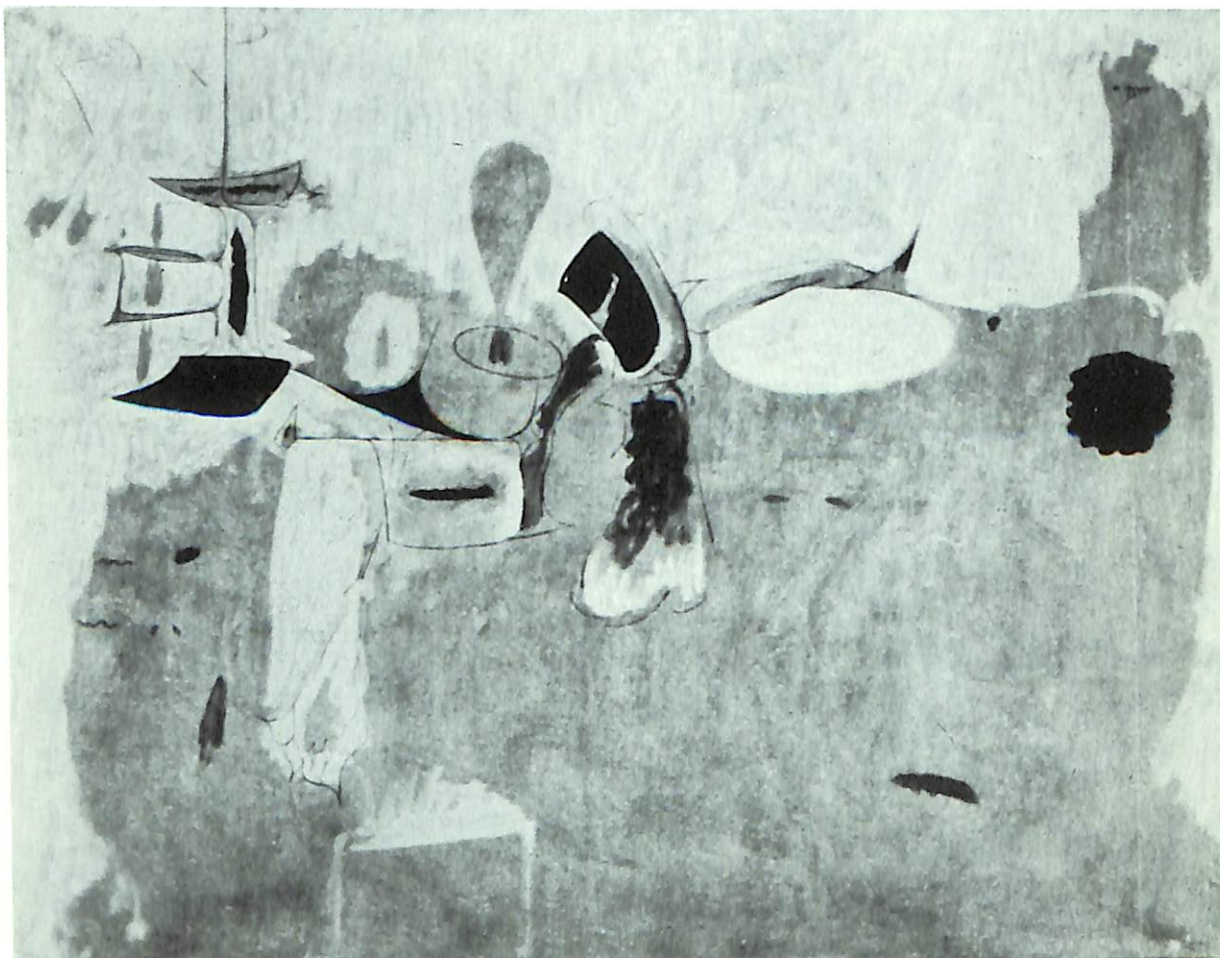
A. Gorky, *Il fegato è la cresta del gallo*.

Ա. Կորկի. Լեարդը աբստրակտն իտալացին է:



A. Gorky, *L'aratro e la canzone*.

Ա. Կորկի. Արտը ու երգը:



A. Gorky, *Il limite*.

Ա. Կորկի, *Սահմանը*:

mella da cui scende il latte, ma nell'uso leggero del colore e nel dispiegarsi arioso delle forme c'è già la novità prossima. Nel *Giardino di Soci* del Museum of Modern Art manca invece il riferimento realistico ma la pennellata è più densa di colore e il disporsi delle forme è più rigido. Nell'ultimo *Giardino* della Sidney Janis Gallery infine è raggiunto il punto d'arrivo che segna l'inizio della sua pittura: qui si può leggere l'andamento di ogni pennellata, il colore non costituendo più una zona compatta; le forme si articolano con una semplicità raffinata e senza sforzo si legano le une alle altre; il segno che le collega e spesso le delimita è mobile e suggestivo come un commento di sottofondo che richiama alla mente la purezza dei precedenti disegni.

Il Fegato è la cresta del gallo del '44 rivela un'ansietà di discorso come se troppe fossero le cose da dire; già rispetto ai disegni preparatori, più affastellati di concetti, mostra una distensione di ritmo nel disporsi delle forme, che però viene in parte annullata dall'uso del colore il quale riempie laddove potrebbe esserci un pò di respiro. Il titolo, di chiara marca surrealista, può forse aiutarci a sentire la forza materica e vitalistica di questa tela che stimola l'occhio a una corsa affannata e senza possibilità di ripensamento dai gialli ai rossi, obbligandolo a rapidissime scelte di percorso, da una forma all'altra, appena accennate dal segno nero che però viene continuamente smozzicato.

Nelle tele del '47, i capolavori di Gorky, l'ansia di non riuscire a dire si placa; alla fretta succede quel tanto di distacco che permette la non imposizione della propria visione della realtà sulle cose, ma stabilisce il corretto rapporto di libertà nella relazione reciproca.

In *Agonia*, 1947, il discorso coloristico non è più organizzato per contrasti violenti e improvvisi, ma modulato per variazioni di tono e rispondenze pacate: l'ocra della zona a sinistra trapassa lentamente nel seppia e nel rosso spento di destra, richiamata dalle note più chiare di gialli che si dispongono a cerchio attorno a un invisibile centro in lontananza, contrappuntato dai neri, verso cui paiono dirigersi, e a cui sottende anche la complessa forma diagonale che lega i bordi della tela. Il blu appena accennato nella macchia al centro smorza per complementarietà la zona altrimenti troppo vasta di giallo e ne limita l'importanza della collocazione.

Contrappunto per intensità cromatica è il rosso brillante e cupo al limite inferiore destro della tela che segna l'attacco su una nota bassa e profonda della composizione, che si apre con andamento trattenuto verso l'alto e contemporaneamente verso una profondità non identificabile.

Per tre anni Gorky studia nei disegni di una pulizia formale sempre straordinaria, che ne fanno opere a se stanti, il tema per *L'Aratro e la canzone*.

L'ariosità e la freschezza, pur nelle implicazioni formali complicate, fanno di questa tela una delle più serene di Gorky.

La composizione è concepita secondo principi di classica purezza costruttiva, degni di Ingres, amato pittore, o della compostezza pierfrancescana. Nessuna inquietante contemporaneità di lontananze e vicinanze come in *Agonia*, nessun doppio suggerimento di sottile problematicità dato dalla sfasatura fra disegno e colore, nessuna responsabilità scaricata totalmente sullo spettatore per la scelta del percorso visivo fra i molteplici proposti di ugual valore come nel *Fegato è la cresta di gallo*.

Qui Gorky ci prende per mano e con affetto ci guida per un mondo che via via va spiegando con parole semplici e chiare come si fa con i bambini; un mondo che non fa paura, che non intimidisce ma che invita ad entrare nella vita con tranquillità sentendosi protetti. Gorky, da buon padre che vuol dare fiducia ai figli creando loro una base di sicurezza, toglie dal racconto il batticuore e i fantasmi subdoli dei grandi, le incertezze e le perplessità degli assilli del dubbio: li mette tra parentesi — forse quel quadratino a destra così invischiato nell'arancione del fondo che corrode le forme — per lasciar spazio a una favola serena e chiara, appena velata di rimpianto e nostalgia.

Forse è illusorio leggere in un quadro queste cose, ma, racconta la moglie, Gorky disegnando cantava le antiche canzoni d'Armenia e Gorky stesso le scrisse: «la cosa più bella in una fattoria è l'aratro. Ma oggi non ci sono più aratri e nessuno canta più»¹⁵. E forse è anche ora di abbandonare una critica che, positivisticamente fredda e anonima, corrisponde a individui i quali, pur volendo che la vita sia veramente loro, pur cioè volendo vivere poeticamente, per averne una gran paura, si muovono invece nella prosa. Comunque davvero in questo quadro si potrebbe parlare di figuratività del non figurativo. Nelle pen-

15. E. SCHWABACHER, *op. cit.*, p. 97.

nellate d'oro sul fondo bruno par quasi di poter individuare i campi di grano futuri; la divisione orizzontale segnata dalla striscia nera a sinistra sembra la tenue crosta che separa due elementi diversi come la terra e il cielo, cui Gorky accorda la stessa identità di sostanza nell'identità di colore. Lungo questa lieve linea di distinzione, o forse di unificazione fra terra e cielo, l'andamento lento e ondeggiante dell'aratro non tira righe di solchi con la squadra della tecnologia ma, guidata dalla mano di un uomo, segue i suoi tremiti e le sue emozioni che rispondono alla melodia variata del canto. L'azzurro pallido del cielo d'agosto, il blu della notte, il delicato rosa dell'alba sono le frasi musicali della canzone che regge l'aratro nel suo umano andare.

L'Irraggiungibile, il *Fidanzamento*, i *Calendari*, *Diario di un seduttore* sono tutti capolavori di un grande genio.

Il *Limite* è uno fra gli ultimi quadri prima della morte dove, a mio avviso, sono riassunti e quintessenziati tutti gli elementi del discorso pittorico gorkyano.

E' una tela rarefatta nei colori e nelle forme; la divisione dello spazio avviene lungo la diagonale dall'angolo a sinistra in basso a quello in alto a destra, secondo una linea sinuosa che separa una campitura grigia azzurra quasi piatta e una bianca, sovrapposta a velatura, con pennellate visibili; ma la separazione che appare a prima vista fra le due zone in realtà diventa il premere dell'azzurro nel bianco poiché nel limite destro della tela il bianco discende, appena accennato, lungo il bordo. Pochi i colori: rosso, giallo, blu, nero che, dapprima staccati, minuti, quasi un balbettio a mezza voce, giungono in lenti rimandi ad addensarsi verso il limite dell'azzurro. Poco il disegno in nero, quasi a punta di pennello. L'andamento orizzontale dei colori e delle forme nella parte azzurra diventa verticale e viene riassunto negli elementi e nei colori di quella bianca: due macchie nere, una rosa, che soppesce i rossi precedenti, l'emergere di due zone azzurre del fondo, legati fra loro però in questa parte dal leggero tratto nero, un filo sottile verticale che, prima di uscire silenzioso e puro dalla tela, intreccia un ultimo colloquio di sguardi con leggeri segni volanti.

L'ascolto di un quadro come questo riporta la memoria verso lidi remoti nel tempo e nello spazio, molto lontano dal frastuono newyorkese di frenate stridule di automobili, dai lampeggii di semafori, dalle lamiere di ferro contorte di Matta, come nel *Pellegrinaggio del dubbio*, 1946. Molto lontano dai giochi calligrafici

di Mirò, come *Donna nella notte*, 1941, in una atmosfera da acquario la cui visione attraverso una lastra di cristallo permette una nitida e oggettiva decifrazione. Siamo caso mai negli azzurri dei paesaggi astratti di Piero della Francesca nella *Natività* di Londra, siamo al limite di Leonardo fra realtà leggibile e mistero, nell'invisibile zona dove i concetti di tempo e di spazio, di vicino e di lontano, di cielo e di terra, non sono più misurabili e sfumano l'uno nell'altro velandosi a vicenda. Siamo nel regno delle ombre come nuvole cadute di umido muschio di Paolo Uccello.

Siamo di fronte, a mio giudizio, all'ultimo pittore «classico» dell'epoca contemporanea, idealmente legato a quel Quattrocento che aveva fatto della conoscenza di sé il più importante problema dell'uomo, come cammino da percorrere alla ricerca degli antichi dei che permettessero di «riunificare la forma» dell'essere e dell'apparire. Dopo Gorky, l'arte sarà espressione della disperante alienazione dell'uomo nell'oggetto della civiltà tecnologica avanzata e dell'esperienza quotidiana della disgregazione atomica dell'io.*

YULA PANIN

*) La presente comunicazione sviluppa la tematica di una conferenza tenuta dall'autrice il 14 maggio 1981 al seminario di Iranistica, Uralo-altaistica e Caucasologia dell'Università degli Studi di Venezia nell'ambito di un ciclo di conferenze sul tema: «Arte armena, ieri e oggi» (RED.).

ELENCO DELLE OPERE CITATE

1. *L'artista e sua madre*, 1926-36, olio, 152×127. Collection Whitney Museum of American Art, New York.
2. *Ritratto di Akho*, 1930 circa, olio, 51×39, Sidney Janis Gallery, New York.
3. *Il busto antico*, 1936, olio 36×46 inc. Coll. D. Metzger, New York.
4. *Ritratto di me stesso e della mia moglie immaginaria*, 1923, olio. Coll. Hirshorn, New York.
5. *Natura morta con tavolozza*, 1930, olio. Coll. B. Davis, New York.
6. *Composizione con testa*, 1935, olio, 78×62 inc. Prop. A. G. Sidney Janis Gallery.
7. **PICASSO**, *Il pittore e la modella*, 1927, olio. Museum of Modern Art, New York.
8. *Organizzazione*, 1933-36, olio, 125×152. Prop. A. Gorky, Sidney Janis Gallery.
9. *Disegno*, 1929-32, inchiostro, 21×27 inc. Prop. A. Gorky, Sidney Janis Gallery.
10. **PICASSO**, *Figure in riva al mare*, 1931, olio. Museo Picasso, Parigi.
11. *Disegno*, 1929, inchiostro, 14×17 inc. Prop. A. Gorky, Sidney Janis Gallery.
12. *Pittura*, 1936-37, olio, 97×122. Coll. Whitney Museum of American Art.
13. *Tre rose*, 1934 circa, olio, 28×18 inc. Coll. D. Metzger.
14. *Argula*, 1938, olio, 15×25 inc. Coll. Whitney Museum of American Art.
15. *Giardino a Soci*, 1938-41, olio, 63×74. Sidney Janis Gallery.
16. *Giardino a Soci*, 1941, olio, 112×158. Coll. Whitney Museum of Modern Art.
17. *Giardino a Soci*, 1941 circa, olio, 31×39 inc. Sidney Janis Gallery.
18. *Il fegato è la cresta del gallo*, 1944, olio, 185×250. Coll. Albright-Knox Art Gallery, Buffalo.
19. *Agonia*, 1947, olio, 102×128. Coll. The Museum of Modern Art, New York.
20. *L'aratro e la canzone*, 1947, olio, 132×163. Coll. M. A. Gordon.
21. *L'irraggiungibile*, 1945, olio, 105×74. Coll. B. Rosset.
22. *Il fidanzamento*, II, 1947, olio, 128×97. Coll. Whitney Museum of American Art.
23. *I calendari*, 1946-47, olio, 127×152. Coll. E. Root.
24. *Diario di un seduttore*, 1945, olio, 126×157. Coll. W. A. M. Burden.
25. *Il limite*, 1947, olio, 128×159. Sidney Janis Gallery.
26. **MATTA**, *Il pellegrino del dubbio*, 1946, olio, 219×366.
27. **J. MIRO**, *Donna nella notte*, 1945, olio, 130×142. Galleria Maeght, Parigi.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԱՐՇԻԼ ԿՈՐՔԻԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ*

ԵՌԻՂԱ ՓԱՆԻՆ

Հեղինակուհին իր մեկնի ժամանակակից մշակութիւն մէջ երեսան եկող հակա- սուբնէն՝ մէկ կողմէ անհատին եւ առարկայի յարաբերութեան, միւս կողմէ՝ մարդուն ինքն իր վրայ կատարած անդրադարձութեան միջեւ: Ճեպին եւ որով իրականութեան ցիրուցան բեկումը, ինքնութեան կորուստը եւ ասոր իբր հետեւ- անք՝ ըլլա՛յ բառային, ըլլա՛յ կերպարային հաղորդակցութեան մէջ նշանակու- թեան անհետացումը, կրնան ապրուիլ յարելով՝ բարի հաւատքով՝ գիտարուեստական խնջոյքին կեղծ-առասպելաբանութեան, ինչ որ կրնայ ունենալ այլազան արտայայ- տութիւններ: Կա՛մ տարրադարձելով այդ բոլոր տուեալները եւ վաւերացնելով դանոնք, ինչպէս ըրած է վերլուծական խորանարդապաշտութիւնը, կա՛մ դերբրա- կան երազային աշխարհներ փնտնելով եւ կամ որոնելով սկզբունք մը՝ որ զանոնք վերհամարելէ իրենց սկզբնական ինքնութեանը մէջ:

Արդի աշխարհին մէջ քիչեր միայն մատնացոյց ըրած են ինքն իր հարազա- տութեան փնտնողը՝ իբրեւ միակ հնարաւոր ուղին համեմուտ համար ձեւերու վերանորոգման եւ որ վերստին կը միացնէ ենթակային եւ առարկային միջեւ փոք- թած թելը, առաջնորդելով երկուքն ալ իրենց փոխադարձ ինքնավարութեան՝ վե- րակազմուած հաւասարակշռութեան մը մէջ: Այս տիպի արուեստագէտ մըն է Կոր- քին, որու կեանքը եւ գործը անբաժանելի ամբողջութիւն մը կը կազմեն եւ որոնք խորհրդանշական ոյժ մը կը ստանձնեն ինքն իրեն նւ իրականութեան գիտակցումի, եւ ինչպէս նաեւ զանոնք ղեկավարողը յարաշինթացքին մէջ: Գերազանցում մը՝ որ հաւասարապէս կը ներփակէ զանոնք, արուեստի հարթակին վրայ: Նկարչու- թիւնը վտիման կը դառնայ միայն յետ քսան տարիներու, որոնց ընթացքին կը կիրարկուի իբր միջոց պրպտումի մը՝ որ բացայայտօրէն ղեկավարական չէ, այլ կենսական է:

Հեղինակուհին կ'եզրակացնէ իր ուսումնասիրութիւնը հետեւեալ խօսքերով: «Իմ կարծիքով, կը գտնուինք գէ՛մ առ դէ՛մ ժամանակակից վերջին զգասական» նը- կարիչին, գաղափարականօրէն կապուած այն թե. դարուն՝ որ ինքնաճանաչումը ը- րած էր մարդուն վարեւորագոյն հարցը...: Կորքիին վերջ արուեստը պիտի ըլլայ արտայայտութիւնը՝ զարգացած գիտարուեստի քաղաքակրթութեան առարկային մէջ մարդուն յուսարեկիչ ուժացումին ու ճեպին հիւլէտիւն տարրադարձութեան առ- օրեայ փորձառութեան:

* Ներկայ հազարդու մը կ'ընդլայնէ բնամիւրքերը հեղինակուհին կողմէ տըր- ուած դասախօսութեամ մը, 14 Մայիս 1981ին, վեներտիկի Պետական Համալսարանին իրամագիտութեամ, Ուրալ-ալթայագիտութեան եւ կովկասագիտութեամ բաժան- մունքին մէջ, բնամիւրքիւններու շարքի մը ըմբացքին, որու բնամիւրքն էր՝ «Հայ արուեստը՝ երկի եւ այսօր» (ԽՄԲ.):



ՅԻՍՆԱՍԵԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՐԵԼԵԱՆ
ՓՐՈՓ. ՖՐԵՏԵՐԻԲ ՖԷՅՏԻԻ

Մեծ շուքով սոնուեցաւ 6 Նոյեմբեր 1983 Կիրակի փետօրէ վերջ, Սորպոնի Աւագ Ամփիթատրոնին մէջ, Մուրատ-Ռափայէյեան Նախ- իրին Աշակերտաց Միութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպուած փայլուն հանդէսով մը, գրական-գեղարուեստական ճոխ յարադրով եւ ի ներկայութեան երկու հազարի մօտեցող համակիրներու խումը- ներամ բաղմութեան, Փրոֆ. Ֆրետերիք Ֆէյտիի գիտական-գրական սակեայ յորեղեանը:

Փրոֆ. Ֆէյտի իր ուսուցչական ասարելէզը թեւակոխած է Վե- նետիկ, Ս. Ղազարի Ընծայարանին նւ Մ. Ռափայէյեան Վրժ. Ի մէջ, գառաւանդելով Փրանսերէն լեզու եւ գրականութիւն 1933-1937:

1937ին պատուոյ անդամ կ'անուանուի Ս. Ղազարու Հայկական Ակադեմիային, ի հեճուկս իր երիտասարդ տարիքին, նկատի առած հայերենագիտական իր արդէն պատկասելի վաստակը:

Համուտ լեզուաբան ու բանասէր, Փրոֆ. Ֆէյտի շուրջ քսան տա- րիներ (1964-1976) վարած է նաեւ Սելրի Մուրատեան Վարժարանի քաղաքական տեսուչի պաշտօնը:

Արեւմտեան աշխարհաբարի Փրանսերէն բացատրութեամբ իր քե- րականութիւնը պիտի մնայ, անկասկած, իբրեւ դասական գործ մը: Նոյնպէս դասականացող արտադրութիւն մը ըլլալու կոչուած է վրա- տահարար հայերէն հմայիչներու մասին երկարամեայ տաժանագին աշխատանքի երկունք՝ հակայ հաստորը, որ ներկայիս մամուլի տակ է Ս. Ղազարի ապարանին մէջ Կիւլպէնկեան Հիմնարկի բարենպաստ աջակցութեամբ:

Բարձրագիւ են Փրոֆ. Ֆէյտիի հայագիտական յօդուածները, վերաւորապէս լեզուաբանական հարցերու վերաբերեալ, ցրուած պարբերաթերթերու եւ այլ հրատարակութիւններու մէջ, որոնք, կը յուսանք, կարենան ամփոփուիլ օր մը հատորի մը մէջ:

Եղականօրէն արժէքաւոր գործ մըն է Սասունցի Դաւիթի Փրան- տերէն թարգմանութիւնը, UNESCOի «Oeuvres représentatives»

չարքին մէջ, ճոխ ներածականով, որով մեր ժողովրդական դիւցադ-
նավէպը իր արժանի տեղը կը դրաւէր համաշխարհային դուրս-դուր-
ծոցներու վարդին:

Հանդէսին խօսք առած են Բժ. Սերժ Բղիբեան, որ վարտարած է
հանդէսին բացումը, «Բազմալէպ»ի վարպետայեւ Ղ. ԼԵՆՈՆ ԶԷՔԻ-
նան՝ յանուն Մխիթարեան Մխարանութեան եւ Ս. Ղազարու Ճեմա-
րանին, Փրոֆ. Ֆրանսուա Տը Լապրիոլ՝ փոխ-նախագահ Փարիզի
Արեւելեան Լեզուներու Ազգային Կաճառին, Հրայր Հրաչեան՝ յանուն
Մ. Ռաֆայէլեան Նախկին Աշակերտներու Միութեան եւ Փրոֆ. Ժան-
Փիէռ Մահէ, որ յաջորդած է Փրոֆ. Ֆէյտիի՝ նոյն ամսիոնին վրայ:
Ստորեւ՝ Հ. ԼԵՆՈՆ ԶԷՔԻՆԸՆԻ Ուղերձը:

ԽՄԲ.

Բարձրաշնորհ Հայրապետական Պատուիրակ Հայր,
Գերշ. Սրբազան,
Պատուական Հեղինակութիւններ,
Յարգելի հիւրեր եւ ունկնդիրներ,
Մեծարգոյ եւ շատ սիրեցեալ Յորելեար,

Յորելեաններու բազմասերութեան այս ժամանակներուս՝ նշանա-
կալից, գուցէ եւ եզակի հանգամանք մը կը ներկայացնէ այն՝ որու
տունախմբութեան համար այսօր բոլորուած ենք հոս:

Հարկ կա՞յ արդեօք ընդգծելու՝ թէ ա՛րքան հանելի պատիւ մը
կը նկատեմ եւ թէ ա՛րքան անկեղծ է հանոյքը՝ գոր կը զգամ, ստանձ-
նելով պարտականութիւնը ներկայացնելու այստեղ Մխիթարեան
Միաբանութիւնը եւ Ս. Ղազարու Հայկական Ակադեմիան, իբրեւ
հմբագրապետ «Բազմալէպ» հանդէսի եւ Տեսուչ Մուրատ-Ռաֆայէլ-
եան վարժարանի, թարգման հանդիսանալու համար բոլորիս ջերմ
համակրանքին եւ ընծայելու մեր յարգանքի ու նրախտիքի տուրքը
յորելեարի մը, որ է միանգամայն՝ անդամ Ս. Ղազարու Ճեմարանին,
երկարատեայ աշխատակից «Բազմալէպ»ի եւ քաղաքական տեսուչ
Սերժի Մուրատեան վարժարանի, եւ որու ուսուցչական ասպարէզի
հիմնական հանգրուաններէն հանդիսացած են Մուրատ-Ռաֆա-
յէլեան վարժարանը եւ Ս. Ղազարի Դպրեվանքին Ընծայարանը: Հոն,
հայկական այդ կրկնակ ակութիւններուն մէջ է որ արծարծած է Յո-
րելեարին սիրտը Մեծաբանչիւն սիրով եւ իր մտքի հորիզոնները ո-
գեւորուած՝ Նայիրեան բազմադարեան մշակոյթին հմայով:

Հարկ է, սակայն, որ անմիջապէս բացայայտեմ կէտ մը՝ թէ
այսօր, հոս, ե՛ւ Միաբանութեան, ե՛ւ մեր Ակադեմիային ներկայա-
ցուցիչը պէտք էր ըլլալ՝ տարիներու վաստակով, ինչպէս նաև յարգելի
Յորելեարին հետ իր անձնական մերձաւորութեամբ շատ աւելի հան-

գամանաւոր անձ մը՝ Հ. Ներսէս Վրդ. Տէր-Ներսէսեան, Միաբանու-
թեան Ընդհանուր Քարտուղարը, շուրջ քսան տարիներու տնօրու-
թեամբ «Բազմալէպ»ի ներհուն խմբագրապետը եւ Ս. Ղազարի Ըն-
ծայարանին հին ու նոր հայերէնի անփոխարինելի ուսուցչապետը:
Դժբախտաբար, իր պաշտօնին պահանջած վանական անյետաձգելի
պարտականութիւններու բերումով՝ ան այսօր չէ կարողացած հոս
ներկայ գտնուիլ: Եւ ես կրկնապէս հանոյք կը զգամ՝ իր դերը ստանձ-
նելով այստեղ:

Ես չեմ խորհիր կանգ առնել Յորելեարին կեանքին ու գործու-
նէութեան փուլերուն եւ վաստակին նկարագրութեան վրայ, մանա-
ւանդ որ «Յառաջ» թերթի այս առթիւ իրեն ընծայուած համարով բա-
ւակաճանաչի լուսաբանուած են հանրութեան առջեւ այդ հիմնական
կէտերը:

Յորելեան մը կարելի է նկատել շրջանի մը փակումը: Եւ արժան
ու իրաւ է որ այդ շրջանի աւարտին պատշաճ գնահատանքի տուրքը
ընծայուի այն անձին, որ վաստակած է այդ տարիներու ընթացքին:
Կան յորելեաններ, որ այսօրու կը լմնան: Բայց կա՛ն նաև յորել-
եաններ, որոնք ինչպէս խօսքիս սկիզբը կ'ըսէի, նշանակալից ու եզա-
կան հանգամանք մը կը ստանձնեն, ինչպէս է այսօրուանը, որովհե-
տեւ յորելեանը՝ գոր կը տօնենք այսօր ունի գերագանցօրէն այժմեա-
կան արժէք մը: Եւ այս այժմեականութեան շարժառիթները կը բա-
ցատրեն՝ թէ ինչո՞ւ այս յորելեանը կը նկատեմ նշանակալից իր ի-
մաստային բովանդակութեամբ եւ եզակի՝ իր պատգամով: Այդ բո-
վանդակութիւնը կը բնորոշուի մոյնիմին Փրոֆ. Ֆէյտիի դրոշմած
ուղղութեամբ եւ նկարագրով փրանսացի հայախօս հայագէտի իր
գործունէութեան՝ արեւմտեան սփիւռքի ամէնէն կարկառուն կեդրոն-
ներէն մէկուն մէջ. - արեւմտեան սփիւռք ըսելով հոս կը հասկնամ
այս եզրը այն առումով՝ որով կը կիրարկելի գայն Հայաստանի մէջ
անցեալ տարի կայացած Հայ Լեզուաբանութեան համագումարին՝ ո՛չ
աշխարհագրական, այլ ընկերամշակութային իմաստով՝ որով երկրի
մը տուեալ կառոյցները թթէ կը բնորոշուին արեւմտեան մշակոյթէն՝
արդէն կը գտնուին արեւմտեան սփիւռքի մը մէջ, ինչպէս է՝ գոր օ-
րինակ՝ Աւստրալիոյ մեր գաղութի պարագան: Եւ այդ ուղղութիւնը,
կը խորհիմ, պէ՛տք է դառնայ պատգամ մը՝ մոյն հանգամանքներուն
մէջ գործող բոլոր հայագէտներուն համար: Ուստի չեմ կարծեր չա-
փագանցել՝ եթէ ըսեմ թէ մեր պատուական Յորելեարը կը ստանձնէ
շեշտակիօրէն տիպային արժէք մը: Ահա՛ խորունկ պատմաբան՝ այս-
օրուան յորելեանին այժմեականութեան:

Որո՞նք են արդեօք այն յատկանիշերը, այն ուղղութիւնը, այն
նկարագիրը, գոր Փրոֆ. Ֆէյտիի դրոշմած է իր գործունէութեան:

Կը խորհիմ թէ ատոր ամէնէն առաջին, ամէնէն հիմնական կէտը կը կայանայ այն վերաբերումին մէջ՝ գոր ինք որդեգրած է հանդէպ հայ լեզուին, հայ մշակոյթին, հայ ժողովուրդին: Եւ ատիկա ես պիտի ուզէի բնորոշել իբր հիմնապէս յարգանքի կեցուածք մը: Մենք գիտենք նաեւ թէ Փրոֆ. Ֆէյտի սիրած ալ է մեր լեզուն, սիրած է մեր մշակոյթը, սիրած է հարագատօրէն, անկեղծօրէն մեր ժողովուրդը. վկայ նաեւ իր ազնիւ Տիկինը՝ հայագարմ հայուհի: Ճիշտ է անշուշտ թէ սէրը կարելի չէ պահանջել, սէրը չի՛ պահանջուիր. յարգանքը, սակայն, կարելի է բոլորէն պահանջել եւ ամէն ժողովուրդ իրաւունք ունի յարգուելու իր արանդութիւններով, իր մշակոյթով եւ այն բոլոր արժէքներով՝ գոր տուած է մարդկութեան: Գուցէ ոչ միշտ, դժբախտաբար, կը գտնենք բաւարար գնահատանքը այս իրողութեան: Անշուշտ, գիտութեան աշխարհը ազատութեան աշխարհն է եւ ուր ամէն կարծիք իրաւունքն ունի եւ ազատութիւնն ունի արտայայտուելու: Բայց պէտք է երբեք շփոթել գիտական եւ բանասիրական ազատութիւնը որոշ երկդիմի կեցուածքներու հետ, որ թերեւս երբեմն չեն պակսիր ինչ ինչ շրջանակներու, ինչ ինչ նոյնիսկ հայագիտական շրջանակներու մէջ: Միտքս օրինակով մը բացատրեմ՝ աւելի յստակ ըլլալու համար: Կարելի է վիճել եւ գուցէ միշտ պիտի վիճուի թէ արդեօք ո՛ր դարուն ապրած է, ո՛վ եղած է Մովսէս Խորենացի Պատմաբանը: Իրապէս ալ ամէն գիտնական, հայ կամ օտար, ազատ է արտայայտելու այս մասին իր կարծիքը: Բայց կը խորհիմ թէ պէտք է միեւնոյն ատեն նկատի ունենալ ուրիշ շատ կարեւոր կէտ մը, այն՝ թէ Խորենացի հայ ժողովուրդին համար նուիրական ժառանգութիւն մըն է, Հայաստանեայց Եկեղեցին նոյնիսկ սուրբերու կարգին դասած է զինքը: Եւ յանուն բանասիրութեան եթէ նոյնիսկ զինք պիտի դնենք իններորդ կամ տասներորդ դարուն, կարելի չէ իր մասին խօսիլ «ստապատիր, խաբարայ, կեղծաւոր, նեղամիտ» ածականներով, ինչպէս երբեմն դժբախտաբար պատահած է: Ո՛ր դարուն ալ ապրած ըլլայ Խորենացին, բաւական է միայն որ մեզի աւանդած ըլլար Վահագնի երգը, մեր գրականութեան, աւելի ճիշտ մեր բանահիւսութեան, մեր դարաւոր բանահիւսութեան, գուցէ եւ հնդեւրոպական դիցաբանութեան ամենահին վկայութիւններէն այդ մէկ գոհարը, որպէսզի արժանի ըլլար իրեն համար արձան մը կանգնուելու: Եւ կարելի չէ այսպիսի անձ մը ստախօս եւ կեղծաբար եւ նեղամիտ նկատել, երբ ամէն գիտնական գիտէ, որ – հնութեան մէջ մանաւանդ – գրական կեղծիքը կիրարկուած, ընդունելի գրելակերպ մըն էր: Ուստի կը խորհիմ թէ Փրոֆ. Ֆէյտի իր ամբողջ գիտական, երկարամեայ գործունէութեան ընթացքին ցոյց տուած է անշեղ, խորունկ յարգանք մը հայ ժողովուրդին պատմութեան, մշակոյթին, արժէքներուն:

Ուրիշ կէտ մը, ուր արտայատուած է, իմ կարծիքով, Փրոֆ. Ֆէյտի մեծ մէկ արժանիքը՝ եղած է իր հաւատարմութիւնը, իր սկզբունքային եւ անշեղ հաւատարմութիւնը հայերէնի ուսուցման եւ հայերէնի կիրարկման որոշ հիմնական սկզբունքներու. եւ անշուշտ հոս ալ կարծիքները կրնան բազմազան եւ յարգելի ըլլալ, բայց քանի որ յանուն Միջօրեայ Միաբանութեան հրաւիրուած եմ այստեղ խօսք առնելու, նաեւ յանուն Ս. Ղազարու Ակադեմիային, կը փափակէի յայտնել ասոնց կարծիքն ու տեսակէտը: Փրոֆ. Ֆէյտի, իր ամբողջ գիտական եւ գրական գործունէութեան ընթացքին անշեղօրէն հաւատարմութիւնը մնացած է Միջօրեայ դարաւոր ուղղագրութեան: Եւ ասիկա, կը խորհիմ թէ մեծ պատիւ մըն է իրեն համար: Այսօր, երբ նոյնիսկ Սփիւռքի մէջ ինչ ինչ հայ խմբակներ կը սկսին կիրարկել որոշ փոփոխութիւններ եւ այնպիսի պահու մը մանաւանդ, երբ Մայր Հայրենիքի մէջ շատ հեղինակաւոր բանասէրներու ձայներ կը լսուին վերադառնալու համար, գէթ մասամբ նոյնիսկ եթէ ըլլայ, Միջօրեայ ուղղագրութեան, հարագատ ուղղագրութեան, բնականաբար կը խորհիմ թէ բոլոր հայագէտներն ալ, մանաւանդ անոնք որ կը գործեն արեւմտեան սփիւռքի պայմաններուն մէջ, պարտականութիւնն ունին աւելի՛ քան խնդիր, աւելի՛ ուշադիր ըլլալու նաեւ այս կէտին վրայ. մանաւանդ որ անոնց մեծ մասը նոյնիսկ աշխարհաբարի մասնագէտ չեն, գրաբարի մասնագէտ են, եւ ինչպէս ամէնքը լաւ գիտեն մեր ամբողջ գրաբար դարաւոր գրականութիւնը արանդուած է Միջօրեայ ուղղագրութեամբ, եւ պատճառ մը չկայ որ երբ երկու տող նախակի մը վերադարձուին պիտի դնեն կամ հայերէն ստորագրութիւն մը պիտի նետեն կամ երկտող մը պիտի գրեն, այլափոխուած ուղղագրութեան ձեւ մը կիրարկեն:

Երրորդ կարեւոր կէտ մը, որ դարձեալ, իմ կարծիքով, մեծ արժանիքներէն մէկը եղած է Փրոֆ. Ֆէյտի գրական-գիտական գործունէութեան, այն մասնաւոր կարեւորութիւնն է՝ գոր ընծայած է արեւմտահայ աշխարհաբարին: Երեւանի գեկոյցիս նիւթը կը կազմէր – այն իմաստով գոր քիչ առաջ բացայայտեցի – արեւմտեան սփիւռքի մէջ արեւմտահայ աշխարհաբարի պահպանման եւ վերապրումի հարցը: Գաղտնիք մը չէ ոչ մէկուն համար, որ այսօր արեւմտահայերէնը, – չեմ խօսիր արեւմտահայութեան մասին, որու դժբախտ ցակատագիրը արդէն ծանօթ է բոլորիս, աստանդական եւ գաղթական՝ երկրէ երկիր, ե՛ւս աւելի շեշտուած հանգամանքով մը այս վերջին միջին արեւելեան դէպքերուն ալ բերումով, ուր կարծէք որեւէ գաղութ մը չկայ այսօր, որուն համար կարեւորագէտ ըսել թէ հաստատուն, կայուն, մնայուն գաղութ մըն է, եւ որուն կարելի ըլլալու նայիլ գէթ յիշուն տարիներու մը տեւական եւ յուսադրիչ ակըն-

կայութեամբ - , թէ արեւմտահայերէնը , կ'ըսէի , նզնաժամային պահ մը կ'անցընէ : Բայց , ինչպէս կ'արտայայտուէի նոյնիման Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային կապերու կոմիտէի Նախագահին , յարգելի Փրոֆ . Համագասպեանի , առանձնական խօսակցութեան մը ընթացքին , արեւմտահայերէնը ո՛չ միայն արեւմտահայերու , այլ բովանդակ հայութեան հարստութիւնն է . եւ համոզուած եմ թէ բոլորիս պարտականութիւնն է գործարար այդ գրական լեզուին վրայ , որ տակաւին 60-70 տարիներ առաջ ապրեցաւ իր ոսկեդարը , որ տուաւ գրական , նոյնիսկ երոսպական լաւագոյն դասականներու կողմէն դասուելիք հանճարներ , Մեծարեցներ , Վարուժաններ , Զարդարեաններ , Զօհրապներ , որոնց տաղաչափութիւնը կամ արձակը , ըլլա՛յ ճնային տեսակէտէ , ըլլա՛յ բովանդակային տեսակէտէ , պատմաւ չունի նախանձելու ուրիշ ոչ մէկ ազգի , նաեւ ամէնէն յառաջադէմ գրականութիւններու տուած հունձքին եւ վաստակին : Եւ պէտք է տակաւին մատնանշել որ նոյնիման Մայր Հայրենիքը՝ հրատարակութեամբ արեւմտահայ ֆերականութիւններու , - մանաւանդ թէ հարկ է ըսել որ թերեւս արեւմտահայ լեզուի լաւագոյն ֆերականութիւններէն մէկը լոյս տեսած է Հայրենիքի մէջ - , եւ դեռ ուրիշ հրատարակութիւններով թանկագին նպաստ մը կը բերէ այս լեզուին պահպանման , որ , ինչպէս ըսի , բովանդակ հայութեան հարստութիւնն է : Եւ հոս ալ անշուշտ հայագէտները , ինչո՞ւ չէ՝ օտար հայագէտներն ալ , որոնք կը գրաւեն արեւմտեան սփիւռքի , - որովհետեւ Միջին Արեւելիքի պարագան արդէն ինքնին յայտնի է - , արեւմտեան սփիւռքի համալսարաններու ամսագրերը , եւ կը խորհիմ թէ , այս կէտին վրայ մասնաւոր ուշադրութիւն մը պէտք էն դարձնել , հայ ժողովուրդին այս զգայուն , այս շատ փափակ մէկ հարցին նկատմամբ , որպէսզի չըլլայ թէ մեր օրերուն մենք մեր ձեռքերով յուղարկաւորներն ըլլանք ա՛յսֆան գեղեցիկ աւանդութեան , ա՛յսֆան փառաւոր աւանդութեան , ա՛յսֆան նոյն հասարակաց աւանդութեան մը , երբ մանաւանդ այսօր , երբ նոյնիսկ մեծ ժողովուրդներու մէջ - , կրնամ անձնապէս Խոսիմ օրինակը տալ - , բարբառներու եւ գաւառաբարբառներու յատուկ ուսումնասիրութեան մը , վերագարթումի երեւոյթ մը կայ . այսպէս օրինակ , Վենետիկի ամբողջ նահանգին մէջ մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ է նոյնիսկ ուժեղ լեզուաբաններու եւ գրականագէտներու կողմէ վենետիկեան բարբառը , ինչպէս Լոմպարտիայի բարբառը , ինչպէս սիկիլեան բարբառը , ինչպէս նախալեզուի բարբառը , որպէսզի այդ բարբառները ոչ միայն չլուծուին , այլ պահուին եւ պահպանուին նաեւ առօրեայ , մերօրեայ ամէնէն արդիական եւ այժմեական միջոցներուն կիրարկումով : Ո՛րքան աւելի մեր արեւմտահայ աշխարհաբարը՝ որ գրական լեզուի մը կրկնակ պատիւն ալ ունի :

Ասոնք են , իմ կարծիքով , գուցէ ամէնէն ցայտուն , ամէնէն հիմնական , ամէնէն ուժեղ յատկանիշերը եւ ուղղութիւնը , գոր Փրոֆ . Ֆելտի իր յիմնադրեց գործունէութեան ընթացքին դրոշմած է իր գիտական եւ յատկապէս հայագիտական գործունէութեան : Եւ ես կը խորհիմ , թէ բոլորիս մաղթանքն է սա պահուս , որ իր այդ ուղղութիւնը , իր այդ դրոշմը իսկապէս տիպար հանդիսանան բոլորին համար , հայ թէ օտար , որոնք կը գրադին , մտահոգուած են , շահագրգռուած են՝ հայերէն լեզուի , եւ այս անգամ կ'ըսեմ՝ ընդհանուր առմամբ հայերէն լեզուի , իր բոլոր նրբերանգներով , իր բոլոր բարբառներով . - դժբախտաբար յիսունի մօտ գաւառաբարբառ կորսնցուցիմք , որոնք այլեւս չեն խօսուիր յետ Մեծ Եղեռնին , բայց ինչ որ կրնանք տակաւին պահել , ինչ որ տակաւին կրնանք պահպանել , պէտք է որ ձեռք ձեռքի տուած ամէնքս՝ այս ուղղութեամբ ի սպաս դնենք մեր բոլոր ձիրքերը եւ կարելիութիւնները : Եւ ահա՛ Փրոֆ . Ֆելտիի մեզի տուած օրինակը : Կը մաղթեմ որ այդ օրինակը կրկնուի դարձեալ , որ այդ օրինակը արձագանգ գտնէ , եւ կը մաղթեմ իրեն տակաւին երկար եւ բեղուն տարիներ , որպէսզի իր գրիչը , դեռ որքան ատեն որ Աստուած պիտի շնորհէ իրեն , հոսի սահուն , բեղուն :

Պիտի ուզէի խօսուս փակել կոչով մը , որ , ինչպէս նախապէս ըսածներս , կը թարգմանեն , կ'արտայայտեն նաեւ Ս . Ղազարի ալ ձեմարանին ջերմ փափաքը , որ զանազան հանդէսներու , զանազան հայագիտական հրատարակութիւններու մէջ ցրուած իր յօդուածները , իր պրպտումները , իր երկար կամ կարճ ուսումնասիրութիւնները , կարենան վերջապէս ամփոփուիլ մէկ կամ երկու հատորի մէջ , վրստահ ըլլալով թէ ատիկա պիտի կազմէ բովանդակ հայագիտութեան համար մնայուն եւ անկորնչելի վաստակ մը :

Հ. ԼԵՒՈՆ ԶԷՔԻՆԱՆ

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐՔԵՐ - ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ LES LIVRES DU JOUR - RECENSIONS

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հտ. Զ., հրատ. ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի, Երևան 1981, էջ 1050:

«Հայ ժողովրդի Պատմություն» ութ-հատորեան վեցերորդ հատորն ալ հրատարակուեցաւ 1981ի վերջաւորութեան. հաստատու հատոր մըն ալ ասիկա՝ որ կ'ընդգրկէ ժ. դարու 70ական թուականներէն մինչեւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը: Ժամանակաշրջան մը, որ հարուստ է մեր ընկերային-տնտեսական զարգացումին եւ քաղաքական կեանքի, ազգային ազատագրական շարժումներու եւ յեղափոխական պայքարի պատմութեան գրուածքներով: Այլ խօսքերով, քննարկուած են Հայ ժողովուրդի պատմութեան գուցէ ամենաճակատադրական շրջանի բարդ, վիճուած եւ քաղաքականորէն հանդուցային հարցերը:

Անվերապահ զնահատանք մը, ամէնէն առաջ, Հայաստանի Պատմութեան Հիմնարկին, որ ծրագրուած ութհատորեան եօթը հատոր արդէն կրցաւ փրագործել (կը պահուի միայն Բ. հատորը): Պատուաբեր հրատարակութիւն մը՝ որու պատրաստութեան համար իրենց աշխատութեամբ օժանդակած են բազմաթիւ Հայ մասնագէտներ: Այս առընչութեամբ՝ Հ. Ա. Աւետիսեան անդրադարձուց ժամանակին. «Բացի պատմութեան ինստիտուտի աշխատակիցներէր, բազմաառարկա կի ստեղծմամբ մասնակցում են Մաշտոցի ամուսնի Մատեմատիկայի, Պետական Համալսարանի, ՀՍՍՀ ԳԱ Արեւելագիտութեան, Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան, Արուեստի, Գրականութեան, Լեզուի, Տնտեսագիտութեան ինստի-

տուտների մասնագետները՝ շուրջ վաթսուամ մարդ» («Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1981, թիւ 2, էջ 7):

Հատորին մէջ դիտական մակարդակով քննարկուած են Արեւելեան թէ Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային, տնտեսական եւ քաղաքական կեանքի հարցերը՝ միշտ 1870-1917ի շրջանին մէջ: Հնարաւորութիւն ստեղծուած է տեսնելու Հայաստանը, Արեւելեանը՝ ուսական ճակատաւորը՝ ազդեցութեան տակ, մինչ Արեւմտեան Հայաստանը՝ սուլթանական հայահալած քաղաքականութեան կրունկին տակ: Այս տեսակէտով ալ, Հայ ժողովուրդի ազգային-ազատագրական շարժումի հարցերը, թէ՛ բովանդակութեամբ եւ թէ՛ ծաւալային իմաստով, գերակշիռ են հատորին մէջ: Այդ հարցերուն շրջանակը ընդարձակ է, սկսելով 1877-1878ի ուս-թրքական պատերազմէն մինչեւ համաշխարհային Ա. պատերազմը (ներառեալ):

Գիտական պատշաճ մակարդակով քննարկուած են Հայկական հարցի զարգացման ընկերային թէ քաղաքական փուլերը, օսմաննան բռնապետութեան եւ ներխուսարդ թուրքերու (Իթթիհատականներու) հայաջինջ քաղաքականութիւնը. մասնաշրջուած են նմանապէս մեծ պետութիւններու շահագիտական խաղերը, միջազգային դիւանագիտութեան այլեւս բացայայտ շարժումները՝ Հայ ժողովուրդի նուիրական ձգտումներուն շուրջ: Կը շեշտուի փաստացի այն տեսակէտը, թէ Արեւմտեան Հայաստանի ազգային ազատագրական շարժումը ո'չ թէ ներարկուած էր Արեւելեան Հայաստանին, այլ հետեւանքն էր արեւմտահայերու նկատմամբ՝ թրքական բռնատիրութեան որդեգրած հայահալած քա-

ղաքականութեան: Ատիկա, ազատատենչ ժողովուրդի արդար պայքարն էր՝ յանուն դոյատեւումի եւ ազատութեան:

Հոս, փակագրի մէջ, թոյլ տրուի անդրադարձնել՝ թէ այսուհետեւ պէտք է ընդգծուի, որ այդ շրջանին «Արեւելեան հարցը», իր էութեան մէջ, «Արեւմտեան հարց» էր դարձած (կը վկայակոչենք դէպքերուն ժամանակակից անգլիացի դրէչ մը միայն, որ չի՛ վարանիր գրելու սա տողերը. «To day the cause of the poor down-trodden Armenians is the cause of the British Empire», HODGETTS BRAYLEY E. A., Round about Armenia, London, 1896, էջ 290), եւ ուրեմն ա՛յլ վերադառնալ կրնար լուծուիլ՝ քան ինչ որ իրականութեան մէջ պատահեցաւ... խոստումներ, դիւանագիտական խաղեր, ժլպիտներ, խարէութիւններ, որոնց ետին մեծ տէրութիւններու շահագիտական ծրագրերն ու ձգտումներն էին՝ անհաղորդ Հայ ժողովուրդի աննախընթաց ստուսպանքներուն:

Հատորին մէջ քննարկուած են նմանապէս 1870-1880ական թուականներու ազատագրական խմբակներու եւ կազմակերպութիւններու հայրենասիրական գործունէութիւնները: Անդրադառնալով հայրենակային, ֆետայական շարժումին, կը նշուի թէ այդ շարժումը ճատուածակամ, բայց բարձր ու արդարացի մի՛ ձեւ էր... Սկզբնապէս դրսևորուելով որպէս տեղական հարստահարիչների դեմ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար գեթի դիմաց փոքրաթիւ խմբերի պարտիզանական պայքար, այն ուղղուեց այդ կեղծիքներին հալածութեան պայքարով: Այս պայքարում ու կատարուեցին ինքնապաշտպանութեան իրաւունքները (էջ 150):

Զխմարող հետազոտութեամբ կը կարգացուին 1890ական թուականներու ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերուն նուիրուած բաժինները, մասնաւորապէս Սասունի 1894ի հերոսամարտին [որուն յարակից մատենագիտութեան

վրայ պէտք է աւելցնել՝ GREENE FRED. D., The Armenian Crisis in Turkey, (The massacre of 1894, it's antecedents and significance) London, 1895], Ձէյթունի 1895ի ապստամբութեան, Վանի 1896ի փնջնապաշտպանական մարտնչութեան, Հայկական շարժումներ, Հայ ժողովուրդի նկատմամբ՝ մեծ պետութիւններու քաղաքականութեան մերկացումի վերաբերեալ մասերը:

Կարեւոր բաժին մըն են նաեւ 1900-1914ի Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային, տնտեսական եւ քաղաքական դրութեան վերաբերող գլուխները:

Պէտք է շեշտել հոս՝ թէ Հայ պատմագիտութեան մէջ յեղափոխական-հայրենասիրական շարժումի մասին գնահատական մը, նկատուած թէ չէ շատ իր ամբողջութեան մէջ - որքան ծանօթ է մեզի - առաջին անգամ կը տրուի այս հատորով:

Գիրքին կարեւորագոյն մասերէն մէկն է նաեւ քաղաքական հոսանքներու եւ տարբեր կուսակցութիւններու ձեւաւորումի բաժինը, ուր ցաւալորէն կը շարունակուի տակաւին կուսակցական այլաճանաչութիւն մը, ու ենթակայական վերաբերում մը կը ցուցաբերուի յեղափոխական բոլոր հոսանքներուն - կուսակցութիւններուն մկառնաբար, բացի անշուշտ համայնապար կուսակցութեանէն, որ կը ներկայացուի իրբեւ միակ իմաստուն առաջնորդը եւ փրկիչը Հայ ժողովուրդին:

Փաստօրէն, Հայ կուսակցութիւններու դերը գրեթէ արտաքուտ է Հայ յեղափոխական պատմութեանէն, իսկ եթէ յիշատակելու ստիպումի մը դիմաց գրտնուին հեղինակները, սոսկ հայալմաստներ մը կը վերադրեն անոնց:

Թէեւ ընթերցողը արդէն քաջամտօթ է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներուն Հայ ժողովուրդի դառն ճակատագրին, բայց եւ այնպէս դարձեալ մեծ հետազոտութեամբ կը վարդապետուին կամաւորական շարժումին, արեւմտահայութեան զանգուածային տեղահանու-

թեան եւ շարժերուն նուիրում չատուածները:

Ակադեմիական այս հրատարակութիւնը ունի նաև հայ գաղթավայրերու նուիրում բաժին մըն ալ, ուր առաջին անգամ է թերեւս որ ընթերցողին կը յանձնուի հայ գաղթավայրերու պատմութեան ամբողջական պատկերը:

Հատորին վեցերորդ բաժինը նուիրուած է հայ Մշակոյթի եւ Գիտութեան: Կը քննուին դարձեցներու, գրականութեան, թատրոնի, երաժշտութեան, ճարտարապետութեան, մատուցի, հայազերտութեան, հնագիտութեան, տնտեսազերտութեան, փիլիսոփայութեան ևայլն, եւ այլն գարգացման հարցերը: Սակայն, պատմութեան վերաբերող հատորի մը մէկ հրորդը՝ մշակոյթի եւ գիտութեան յատկացնելով, թէևս հաճելի է բայց կը խորհինք թէ գուցէ մի քիչ չափազանց ըլլայ, մանաւանդ երբ հրատարակի վերայ կան այդ նիւթերուն նուիրում մասնագիտական մեծարժէք ուսումնասիրութիւններ:

Հատորի վերջաւորութեան կցուած են քարտէսներ. լաւ պիտի ըլլար լրջօրէն մտածել քարտէսներու տեղադրումի մասին: Բծախնդրութեամբ կազմուած են ժամանակագրութեան, Մատենադիտութեան, Անձնանուններու եւ Տեղանուններու ցանկերը, որոնք ո՛չ միայն անհրաժեշտ են նման հրատարակութեան մը՝ հեշտացնելու համար գործածութիւնը, այլ կը բարձրացնեն նաև անոր որակը եւ դիտական արժէքը:

Այս տեսակէտով, ինչպէս շարքին միւս հատորները, այս մէկն ալ՝ հայ պատմագիտութեան եւ ընդհանուր հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ, աննախընթաց իրադրո՞ծում մըն է, որ մեծ

անդրադարձներ կրնայ ստեղծել մերօրեայ երիտասարդ սերունդին մէջ:

Սակայն ճշայ ժողովրդի Պատմութեան քարտէսը հետեւանքները շատ աւելի զգալի եւ լայն տարողութիւն կըրնային ստանալ եթէ ամէն ինչ ներկայացուած, հիմնաւորուած եւ մեկնարանուած չըլլար տարամերժօրէն մարքսեան լենինեան գաղափարախօսութեան վերկաններով, զգալիօրէն հատորը ծանրաբեռնելով անոնց մէջըրերումներով, համապատասխան վերլուծումներով, մեկնութիւններով եւ յարակից փաստարկումներով: Յատկաբար հեղինակն իսկ բացայայտօրէն եւ առանց վարանելու կ'ըսէ թէ հատորին մէջ լայն տեղ են գտել պատմագիտութեան գարգացման մէջ լենինեան գաղափարների, մարքս-լենինեան ամենայնազր ուսմունքի դերն ու Ոչանակութիւնը հասարակական-քաղաքական մտքի գարգացման եւ յեղափոխական շարժումների ծաւալման գործում: Կոնկրետ փաստերով ցոյց են տըրուում, որ հայ ժողովրդի ազգասգործում միակ միշտ ուղին դասակարգային, յեղափոխական պայքարի ուղին էր, Լենինի ցոյց տուած ուղին: Ինչ որ պիտի ուղէինք ըսել հետեւեալն է. պատմական նիւթերու լուրջ ուսումնասիրութիւն մը - մանաւանդ ակադեմիական հրատարակութիւն մը - կը պահանջէ անաչառ մօտեցում, կանխակալ եւ կուսակցական ոգիի բացակայութիւն:

Այս վերապահումներով հանդերձ՝ ջերմօրէն կը շնորհաւորենք հրատարակիչներն ու հեղինակները այն խոշոր ու ծանրակշիռ նպատին համար, որ անոնք բերած են հայ պատմագիտութեան:

Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գրեց

ՍԱՐԳԻՍ ԱԻԱԳ ՔՆՆՑ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Լոս Անճելըս. 1982. էջ 234:

Հրատարակութիւն մը՝ առանց մասնագիտական յաւանութիւններու - թէևս վերնագիրը հեռու չէ նման թեւադրանքի մը -, ուր քիչ մը ամէն ինչի մասին կը խօսուի ընդհանրապէս. մշակոյթ, լեզու, տառ, բարբառ, նախալեզու, գրականութիւն, վերածնունդ, աշխարհարար հասանք, հայազերտներ, Ուրարտական սեպագիրներ, Վամշապուհ, Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, հուսկ ապա Մխիթար Արքայօրդերը, ու յանկարծ Ազգային Սահմանագրութեան հաստատում, Հաղարատ, Գէորգեան ձեմարան, Վերածնունդ՝ 1850ական թուականներու, հայկական տպագրութիւն, Լեհաստանի հայութիւն, գարձեալ Ուրարտու, զանազան բանաստեղծութիւններ՝ մայրենիի դովբը հիւսող, Թորոս Թորամանեան, Ջուարթնոց Եկեղեցիի շինութեան թուականի ստուգում... և. հատորը կ'աւարտի մանուկին մայրենի լեզուին ուսուցման, մանկութեան, մայրութեան եւ յարսիական դաստիարակութեան վերաբերեալ հարցերու մասին ընդհանուր նկատողութիւններով:

Ահա՛ ինչ որ Արժու. Հեղինակը կըրցեր է սեղմել յարաբերաբար փոքր այս հատորին մէջ: Այս տեսակէտով, կը խորհինք թէ հատորը տուած է՝ պարզապէս անոր համար որ շատ բան ուզած է ըսել եւ չէ կըրցած մնալ իր հիմնական աստղադրանքի ծիրին մէջ՝ կատարելով անհարկի շեղումներ:

Աւելորդ է փնտոել նիւթերու յաջորդական օղակում կամ հետեւողական ու-

ստմնասիրութիւն. գիրքը կը ձգէ մասնաւոր այն յստակ տպագրութիւնը՝ թէ աշխուշ մասերը գրուած են զանազան ստիթներով, որոնք քով քովի եկած են հրատարակութիւն մը իրականացնելու համար, առանց յաւերեալ աշխատանքի կամ պատմաբանական բծախնդրութեան: Հատորը քննական չէ եւ չունի արդէն այդ յատկանութիւնը, թէևս ընդարձակ է Պատուական Հեղինակին ծանօթութիւնը:

Այս տեսակէտով դժբախտաբար հատորը նորութիւն մը չունի տակէք մասնաւոր անոնց՝ որոնք ծանօթ են արդէն այս մարզին ներս կատարուած մասնագիտական գործերու, ինչպէս Հայր Վարդան Հարցունիի (Դաստիարակութիւնը Հիմնադրութիւն, 1923), Kevoork Sarafianի (History of Education in Armenia. Գալիֆորնիա, 1930), Ա. Խ. Մովսիսեանի (Ուրարագծեր Հայ Դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան, Երեւան, 1958), Վեր. Եղիա Գասունիի (Պատմութիւն Հիմն Հայ Դաստիարակութեան, Պէյրութ, 1959), կամ Ա. Ա. Ոսթրեյեանի (Հայ ժողովրդի մտաւոր մըշակոյթի գարգացման պատմութիւն, 3 հտ., Երեւան, 1959-1975) քննական հրատարակութիւններուն:

Չենք արժեքազրկել կատարուած երկար աշխատանքը, ընդհակառակն զընահատանքի պարտք կը զգանք հանդէպ Հեղինակին, բայց եւ այնպէս կը խորհինք թէ աւելի աշխատար կերպով պատրաստուած աշխատանք մը - հոգ չէ թէ քննական կամ թէ լսկ ժողովրդականացման մտահոգութիւններով - կրնար աւելի նպատակաւոր մար ըլլալ:

Այս վերապահումներով հանդերձ, կը յուսանք որ հատորը օգտակար ըլլայ յատկապէս հայ մշակոյթի պատմութեամբ հետաքրքրուող ոչ մասնագէտ անձերու:

Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ARMENIKH 'ANΘOΛOΓIA

Գրեց

'ΑΓΚΟΠ ΤΖΕΛΑΛΙΑΝ

"Εκδόση «Χαμαζαΐν», Αθΐνα, Απρι- λης 1982, էջf 305:

Ընտիր թուղթի վրայ, գեղատիպ կազմով, կողքի զծաղրութիւնը Ռուբէն Քոչարեանէ, յունարէն լեզուով մեզի ծանօթ առաջին լուրջ հայկական ծաղ- կաբազը կը թուի այս աշխատանքը, ուր շուրջ քառասուն հայ բանաստեղծներ ներկայացուած են, թարգմանուած՝ տասներեք հայ և հելլէն գրողներու կողմէ:

Յակօր ձէլալեան, Մուրատ-Ռափա- յէլեան Վարժարանի նախկին սան և յունահայ գաղութի գրական և մշակութային կեանքի վարկառուն գէմբերէն, հեղինակն է այս խմբագրութեան՝ ուր աւելի քան տարուած է հատորի մը մէջ ամփոփելու յունարէնով մատուցուած բոլոր գոյութիւն ունեցող թարգմանութիւնները՝ քան ներկայացնել հիմնական գործ մը համահասար բաժանումներով: Խմբագրութեան հեղինակը յաջողած է նաև վարպետօրէն շագկապել

պարսպ շրջանները՝ իր կողմէ կատարուած թարգմանութիւններով:

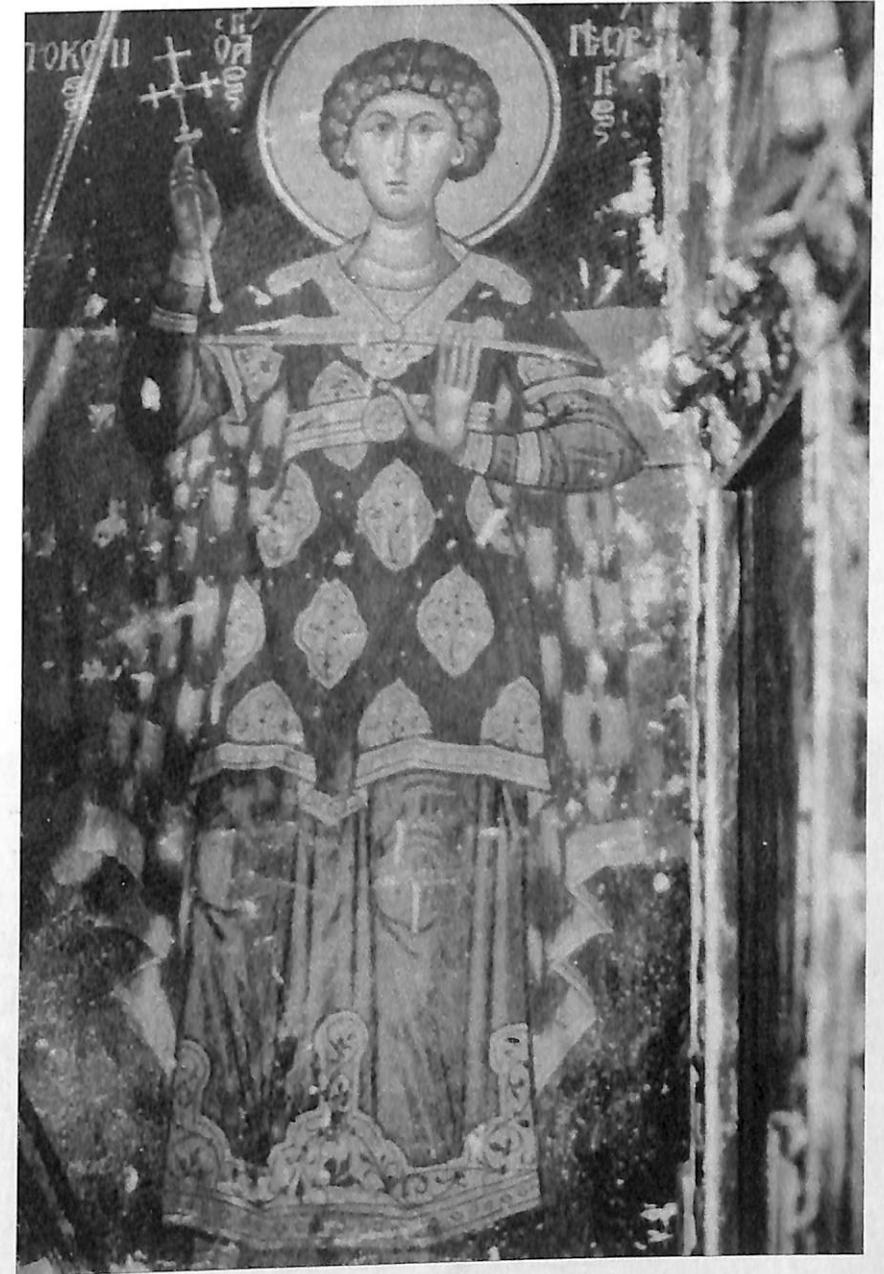
Հասօրը բաժնուած է 8 մասերու. 1. Նախարան՝ Օր. Եղիս Պամաճեանի կողմէ: 2. Ներածական, ուր Յ. ձէլալեան կը ներկայացնէ հայ բանաստեղծութեան ամփոփ պատկերը: 3. Բուն թարգմանական բաժինը՝ ուր 2500 տարիներու շրջան մը կ'ընդգրկէ: 4. Չօներ՝ հելլէն ախանաօր և անյայտ ժողովրդական բանաստեղծներու կողմէ՝ հայերու և առ հասարակ հայութեան նրբութիւնով: 5. Յիշատակուած հայ բանաստեղծներու կենսագրականները: 6. Հայ լեզուի և բանաստեղծութեան մասին օտարներու կողմէ կատարուած դատումներ և խորհրդածութիւններ: 7. Մանօթագրութիւններ՝ յայնչերու համար անծանօթ կէտերու և յատուկ անուններու: 8. Նիւթերու ցանկ:

Ամէն կերպով գնահատելի այս գեղեցիկ ծաղկաբազին մէջ զգալի է, ի միջի այլոց, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի բացակայութիւնը, ուր անկասկած շատ կարեւոր պարսպ մը կը թողու հայ սոմանթիզմի ներկայացման տեսակէտէն՝ իր հզօր անհատականութեամբ:

Հ. Յ. ՊԶՏԻԿԵԱՆ

MACEDONIAN STUDIES

Quarterly Journal devoted to Macedonian History, Byzantine Studies culture and historic tradition of the Slavs in Southern Europe



Research Programme for Macedonian Studies

VIJAY CHADHA
Editor-in-chief
MUNISH KUMAR
Associate Editor

Editorial Panel:

O. A. W. Dilke
University of Leeds
Great Britain

Alberto J. Vaccaro
University of Buenos Aires
Argentina

Stig Y. Rudberg
University of Lund
Sweden

Norman Simms
University of Waikato
New Zealand

Olyndus Pasqualetti
Milan Catholic University
Italy

Francesco Della Corte
University Di Genova
Italy

Robert Turcan
University Lyon III
France

Demetris Seremetis
Thessaloniki
Greece

Constantine FitzGibbon
Royal Irish Academy
Ireland

Florence W. Talamantes
San Diego State University
U.S.A.

Review Editors:

Nicholas Catanoy
Federal Republic of Germany

Special Correspondent:
ANGELA COMNENE
Presidente du Comite
Canadian sur la Documentation
du Costume, Ottawa
Canada

This is the first journal in the English speaking world devoted to Macedonian History, Byzantine Studies, Culture and Historic traditions of the Slavs in Southern Europe.

Nobody can doubt today that the history of Macedonia is an equally necessary and important link in the chain of world history.

The journal deals with a selection made up of different historical sources, narratives, documents, historical memoirs dealing with Macedonian history, culture and art from the epoch of its Alexander the Great ruler of Macedonia 335 B.C.

Some of these sources have been known for a long time, while others have recently enough been identified in archives and libraries from Balkan Countries as well as from other countries. They are all significant in that they provide first rate information expedition of Alexander the Great, north of the Danube from Plato's 'Charmides' presents the Thracian's medical theory and practice.

Enjoying the first issue the contributions of the highest authorities in the field as well as the highly qualified support of an advisory editorial panel board, most of them scholars of repute.

Macedonian Studies being a fine historical and scientific journal, brought out in good taste and with a discriminating critical spirit. Top historians in the world are presented in its pages.

It is not a exclusivist journal in that it has favoured no particular group whatsoever. It solely aims at offering, genuine historical scientific research papers based on facts, figures and archaeological reports.

In order to attain all the goals of its publication programme, the journal has granted ample space to the history of the relations of settlements of Slavs in the Macedonian land, Thracian civilization and so on.

The Macedonian Studies has as excellent graphic presentation printed on fine art paper. It is issued every quarterly in a volume of about two hundred pages richly illustrated in colour as well as in black/white.

Subscriptions may be sent to our distributors in your country, whose name and address is enclosed herewith and for further details please contact:

*Fulfillment Dept.
Macedonian Studies
P.O. Box 3529
New Delhi-110024
India*

Annual subscription U.S.\$50- or its equivalent amount in your currency.



ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ԲԱԶՄԱՎԷՊ»
BIBLIOTHEQUE D'ARMENOLOGIE «BAZMAVEP»

1. Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ. - Սերէոսի Պատմութեան գրքի մասին ֆանի մը լուսաբանութիւններ: *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1973, էջ 139:*
2. Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Դաւիթ Կիրապաղատ: *Պատմական ուսումնասիրութիւն: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1973, էջ 83:*
3. Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Հ. Արսէն Ղազկեան եւ իր թարգմանութիւնները: *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1974, էջ 135:*
4. Կ. Վ. - Սիամանթոյի «Դիւցազնօրէն»ի մասին գրական խոհեր: *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1974, էջ 95:*
5. Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Պետրոս Դուրեան՝ դար մը ետք: *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1974, էջ 134:*
6. Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. - Հ. Ներսէս Սարգիսեանի ուղեւորութիւնը դէպի Փոքր եւ Մեծ Հայք (1843-1853): *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1974, էջ 94:*
7. Հ. ԼԵՒՈՆ ԶԷՔԻՆԵԱՆ. - Հայ Թատրոնի սկզբնափայլերը եւ Հայ Վերածնունդի շարժումը (Համադրական Հայեացք): *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1975, էջ 56:*
8. Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Ս. Ներսէս Շնորհալիի շարկամները (Գրական ուսումնասիրութիւն): *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1975, էջ 131:*
9. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ. - Ոսկան Վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը (Լուսաւոր էջ մը ժէ. դարու Հայ Եկեղեցական պատմութեան): *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1975, էջ 355:*
10. Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏՇՄԵԱՆ. - Գետունի Կարմիր Վանքը: *Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1976, էջ 71:*
11. ԱՐԲԱՀԱՄ ԵՐԵՒԱՆՑԻ. - Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի (Յառաջարան, Բնագիր, Խմբագիր օրինակ եւ Ծանօթութիւններ): *Պատրաստեց Հ. Սահակ Ճեմնեան: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1977, էջ 182:*

12. ԴԱԻԻԹ ԲԷԿ ԿԱՄ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՑԻՈՑ»: *Յառաջարան, Բնագիր, Խմբագիր օրինակ, Ծանօթագրութիւններ եւ Յաւելուածներ: Աշխատասիրեց Հ. Սամուէլ Վրդ. Արամեան: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1978, էջ 240:*
13. Հ. Լ. ԶԷՔԻՆԵԱՆ. - Համաժողովական տրամախօսութիւն մը ԺԲ. դարում. Բանակցութիւններ Շնորհալիի ու Թէորիանոսի միջեւ: *Վենետիկ - Ս. Ղազար 1978, էջ 64:*
14. Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ. - Քրիստոնէութեան հետքեր Հայաստանի մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ֆարգութեան առաջ: *Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1979, էջ 90:*
15. Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. - Հ. Ղեւոնդ Ալիշան՝ Տեսուչ Փարիզի Մուրատեան Վարժարանի: *Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1980, էջ 102:*
16. Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. - Միսիթար Արքաօր հրատարակչական առաքելութիւնը: *Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1980, էջ 352:*
17. MARTIROС MINASSIAN. - *Emplois des prépositions en arménien classique.* Venise - St. Lazare, 1981, pp. 72.
18. Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. - Հայ ֆարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ ԺԸ. դարում: *Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1981, էջ 59 (+ 14 տախտակներ աշխարհագրական քարտէսներ):*
19. Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ. - Դաւիթ Տարօնացի թարգման Ս. Բարսեղ Հայրապետի «Ի Ծնունդ Փրկչին» մասին (Յառաջարան, Բնական հրատարակութիւն Հայ բնագրին եւ աշխարհարար թարգմանութիւն): *Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1982, էջ 53:*
20. Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ. - Հ. Միխայէլ Զամչեան եւ իր Հայոց Պատմութիւնը: *Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1983, էջ 69:*

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ
 ✓ Ե. ՓԱՆԻՆ. - Արշիլ Կորբիի ար-
 ուեստը **340**

ԳԻՏԱԿԱՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ
 Հ. Լ. Զ. - Յիսմամեայ գիտական-
 գրական յոբելեան փրոֆ. Ֆրետերիֆ
 Ֆեյտի **359**

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐՔԵՐ
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ
 ✓ Հ. Տ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ. - «Հայ ժողովրդի
 Պատմութիւն», հտ. Զ., հրտ.՝ ՀՍՍՀ
 Գիտութիւնների Ակադեմիայի, (Երե-
 վան, 1981) **366**

Հ. Տ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ. - «Ուրուագիծ
 հայ դպրոցի պատմութեան», Ս. Ա.
 Քի. Անդրէասեանի (Լոս Անճելըս,
 1982) **369**

✓ Հ. Յ. ՊԶՏԻԿԵԱՆ. - «Պրմբուի Գր-
 թոլոլա» Յակոբ ճելալեանի (Աթէն,
 1982) **370**

BEAUX ARTS
 Y. PANIN. - L'arte di Arshile
 Gorky **340**

INFORMATION
SCIENTIFIQUE
 P. L. Z. - Le jubilee d'or de l'ac-
 tivité litteraire-scientifique du
 Prof. Fr. Feydit **359**

LES LIVRES DU JOUR
RECENSIONS
 P. D. YARDEMIAN. - «Histoire
 du peuple arménien», vol. VI,  d.
 de l'Académie des Sciences de
 l'Arménie RSS (Er van, 1981) **366**

P. D. YARDEMIAN. - «Esquisse
 de l'histoire de l' cole arménien-
 ne», de Sarkis Archiprêtre An-
 tr assian (Los Angeles, 1982) **369**

P. H. BEZDIKIAN. - «Պրմբուի
 Գրթոլոլա» de Hagop Djelalian
 (Athènes, 1982) **370**

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ	Prix de l'abonnement annuel
Իտալիոյ համար 27.000 Լիբ	Pour l'Italie: 27.000 Lires
Արտասահմանի համար 25.00 տոլար	Pour l'Etanger: 25.00 Dollars
Մէկ քիւր՝ 7.000 Լիբ = 7.00 տոլար	Le N° 7.000 Lit. = 7.00 Dollars

Direzione - Amministrazione - Abbonamenti - Isola di S. Lazzaro -
 30126 Venezia - Lido (Italia) - Tel. 760.104 - Autoriz. Trib. Venezia,
 14 genn. 1954, N. 153 del Registro - Proprietario: Congr. Mechi-
 tarista di Venezia - Tipografia Armena di S. Lazzaro in Venezia.

